Michel Foucault

A supraveghea şi a pedepsi

II 373.238

STUDII SOCIO-UMANE

BCU "MIHAI EMINESCU" UNIVERSITY LIBRARY

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU" IAȘI
II 373. 238

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

colecţia studii
seria studii socio-umane

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Colecție coordonată de Mircea Martin

Editor: Călin Vlasie

Redactori: Laura Albulescu, Ruxandra Mihăilă
Tehnoredactor: Corina Mîță
Coperta colecției: Andrei Mănescu
Prepress: Viorel Mihart

Ilustrația: Clemens – *Scène d'évasion* (detaliu), Bibliothèque municipale, Rochefort

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
FOUCAULT, MICHEL
A supraveghea şi a pedepsi : naşterea închisorii /
Michel Foucault ; trad. din lb. franceză, postf. şi note de Bogdan Ghiu. - Ed. a 2-a. - Piteşti : Paralela 45, 2005
ISBN 973-697-417-0

I. Ghiu, Bogdan (trad.; postf.)

343.24(44)(091)
343.8(100)(091)

Michel Foucault
Surveiller et punir. Naissance de la prison

© Gallimard, 1975
© Editura Paralela 45, 2005, pentru prezenta traducere

Michel Foucault

165.840

A supraveghea şi a pedepsi

Naşterea închisorii

Traducere din limba franceză,
postfaţă şi note de Bogdan Ghiu

Ediţia a II-a revizuită

388847
B.C.U. IASI

ALE

PARALELA 45
EDITURA

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

30 JAN 2006

Ilustrații

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

1. N. Andry, *L'orthopédie ou l'art de prévenir et de corriger dans les enfants les difformités du corps* [Ortopedia sau arta de a preveni şi de a îndrepta diformităţile corpului la copii], 1749.

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

2. Medalie comemorativă a primei treceri în revistă
a trupelor de către Ludovic al XIV-lea, în 1666.
(Bibliothèque Nationale, Cabinet des médailles). *Cf. p. 240.*

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

3/4. P. Giffart, *L'Art militaire français* [Arta militară franceză], 1696. *Cf. p. 196.*

FIGURE LXVI.

Repoſez-vous ſur vos armes.

CE commandement s'éxecute en quatre temps : le premier, en ndant le bras droit vis-à-vis la vatte, le mouſquet planté droit ſa croſſe : le ſecond temps, en ſſant gliſſer le mouſquet au deſſous la ceinture de la culotte, & en uſſant la main gauche au bout du non du mouſquet : le troiſiéme, n laiſſant tomber la croſſe du mouſquet : & le quatriéme, en gliſſant la main droite pour la joindre à la main gauche.

Reposez vous sur vos armes.

FIGURE LXX.

Reprenez vos meſches.

CE commandement s'éxecute en quatre temps : le premier eſt, d'avancer la pointe du pied droit à quatre doigts de la meſche, ayant le bras droit étendu à la hauteur de la cravatte : le deuxiéme eſt, de baiſſer le corps en tenant le jarret roide, & le genouil droit un peu plié pour prendre la meſche dans les doigts de la main droite : le troiſiéme temps eſt, de ſe relever droit en mettant le pied droit vis-à-vis du pied gauche, & en gliſſant la croſſe du mouſquet en dedans pour remettre la meſche dans les doigts de la main gauche : le quatriéme temps eſt, de repouſſer ſon mouſquet ſur l'épaule, & d'étendre le bras droit le long de la cuiſſe.

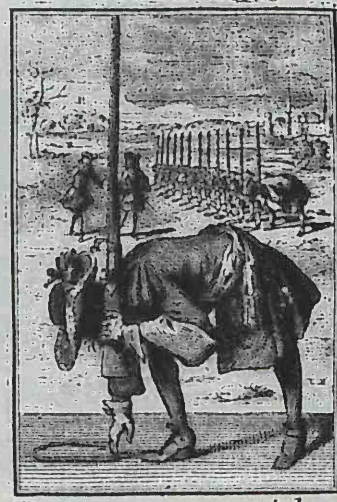

Reprenez vos méches

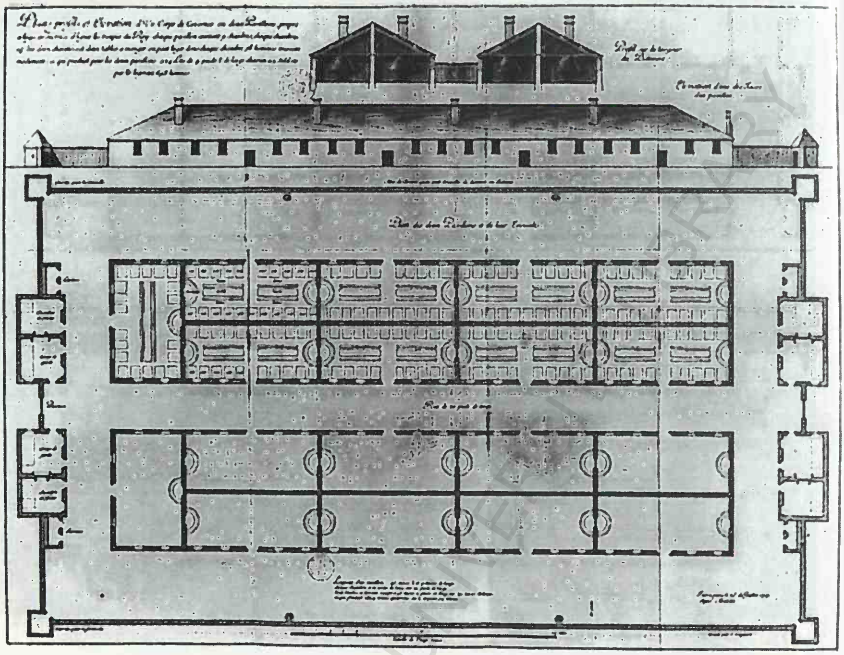

5/6. Planuri însoțitoare ale Ordonanței
din 25 septembrie 1719
privind construcția cazărmilor. *Cf. p. 180.*

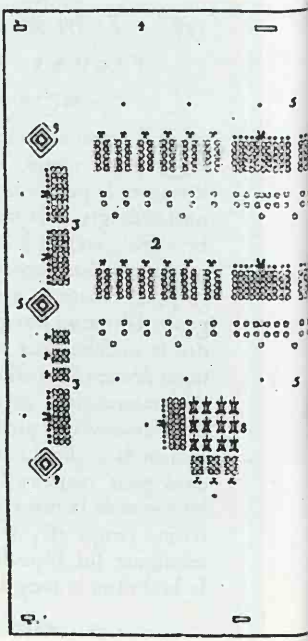

7. P.G. Joly de Maizeroy, *Théorie de la guerre*
[Teoria războiului], 1777.
Tabără pentru 18 batalioane și 24 de escadroane.
1. Campamentul infanteriei. *2.* Al cavaleriei
3. Al trupelor ușoare. *4.* Gărzile cele mari.
5. Aliniamentul gărzilor taberei.
6. Cartierul general. *7.* Parcul artileriei.
8. Parcul de provizii. *9.* Redută. *Cf. p. 221.*

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

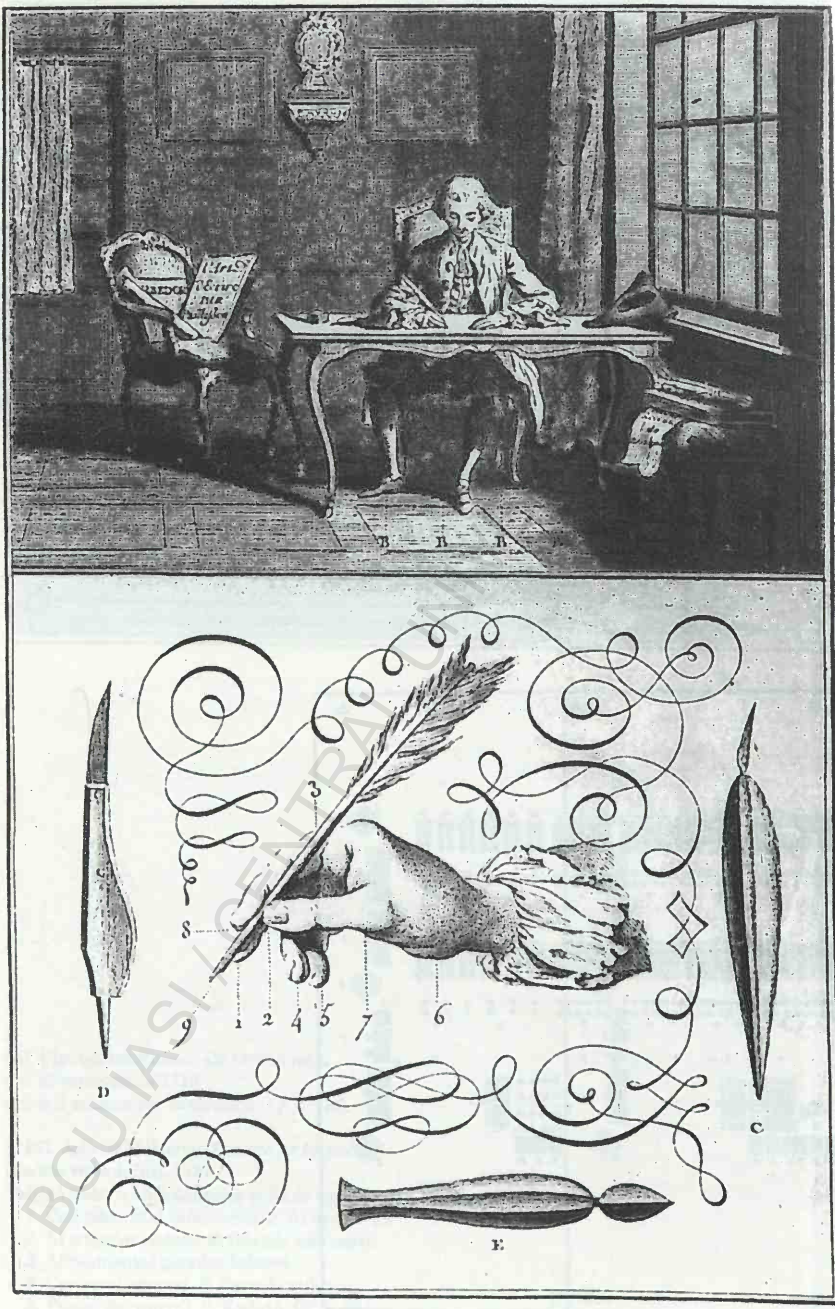
A
B
B
B
3
8
9
1
2
4
5
7
6
D
C
E

8. Mo[illegible] pentru scriere. (Colecţiile de istorie ale I.[illegible].D.P.) *Cf. p. 194.*

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

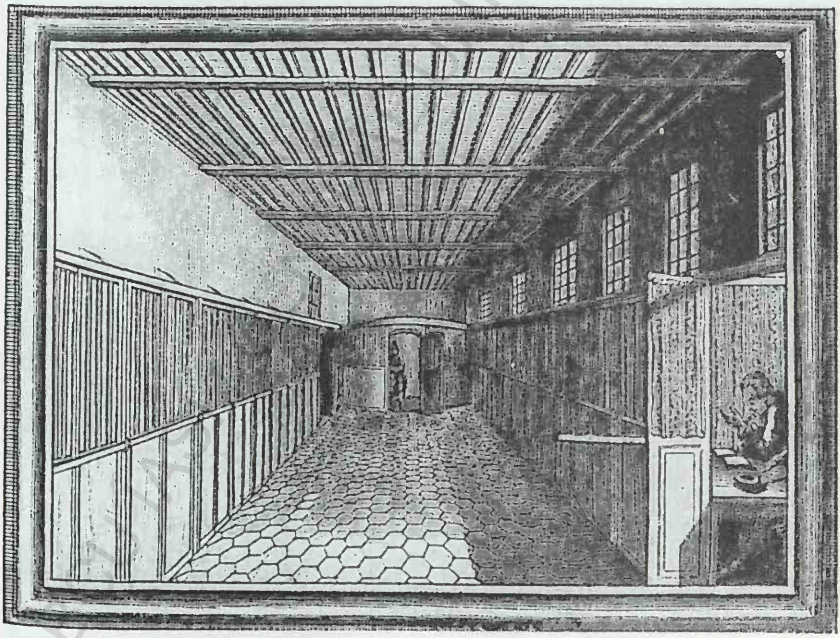

9. Colegiul din Navarra (Spania). Desenat şi gravat de François Nicolas Martinet, în jurul anului 1760. (Colecţiile de istorie ale I.N.R.D.P.) *Cf. p. 183.*

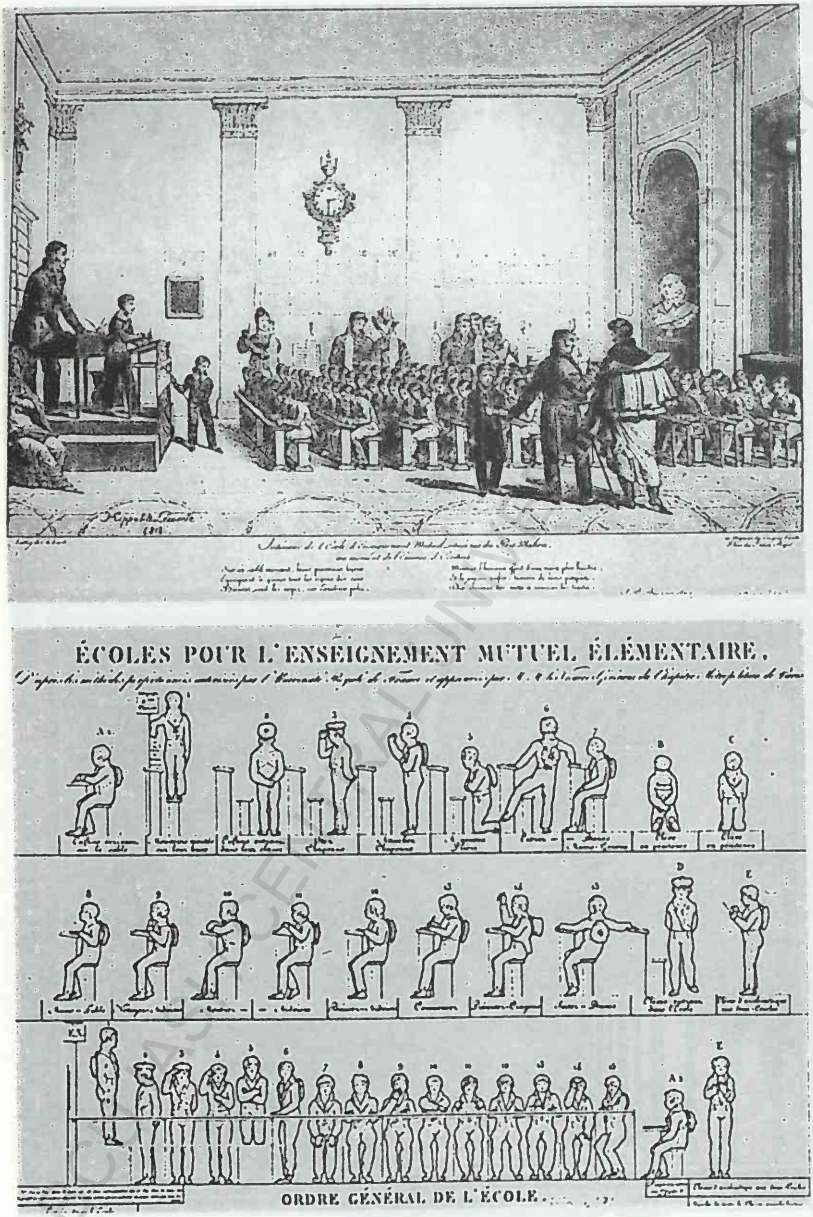

10/11. *Interiorul Şcolii de învăţământ mutual de pe strada Port-Mahon, în timpul exerciţiului de scriere.*
Litografie de Hippolite Lecomte, 1818.
(Colecţiile de istorie ale I.N.R.D.P.) *Cf. p. 188.*

12. B. Poyet,
Proiect de spital, 1786. *Cf. p. 224.*

13. J.F. de Neufforge,
Proiect de spital, *Recueil élémentaire d'architecture* [Culegere elementară de arhitectură], 1757-1780. *Cf. p. 224.*

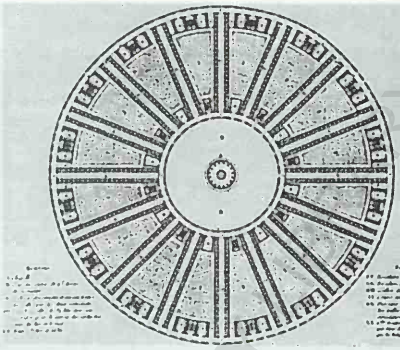

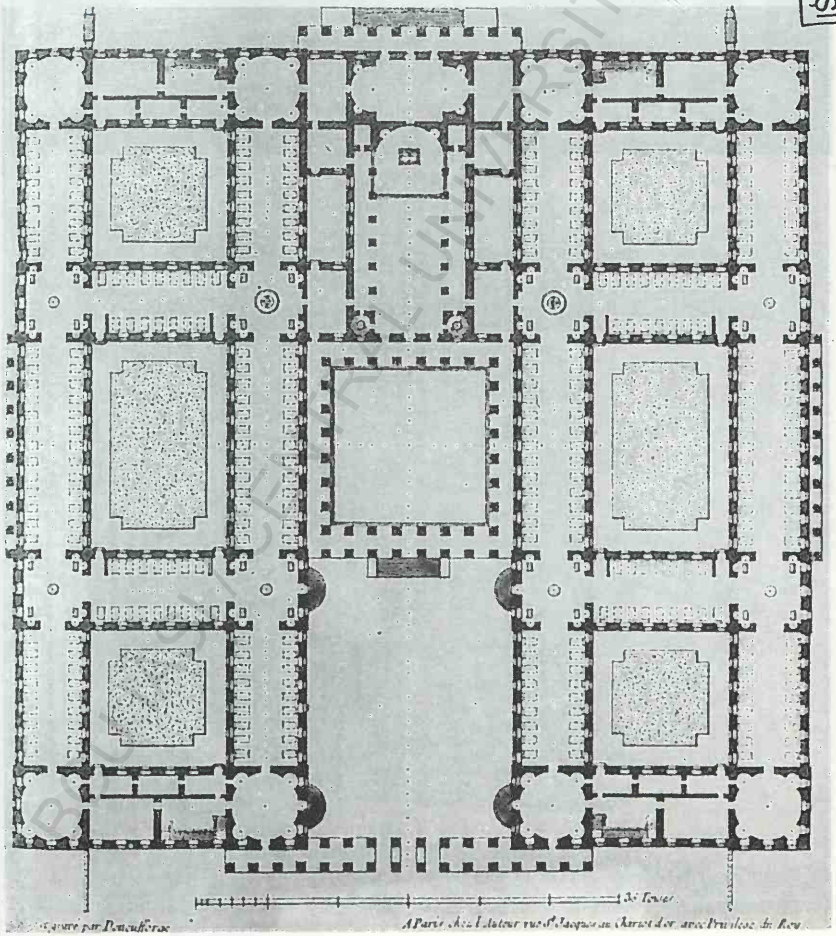

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

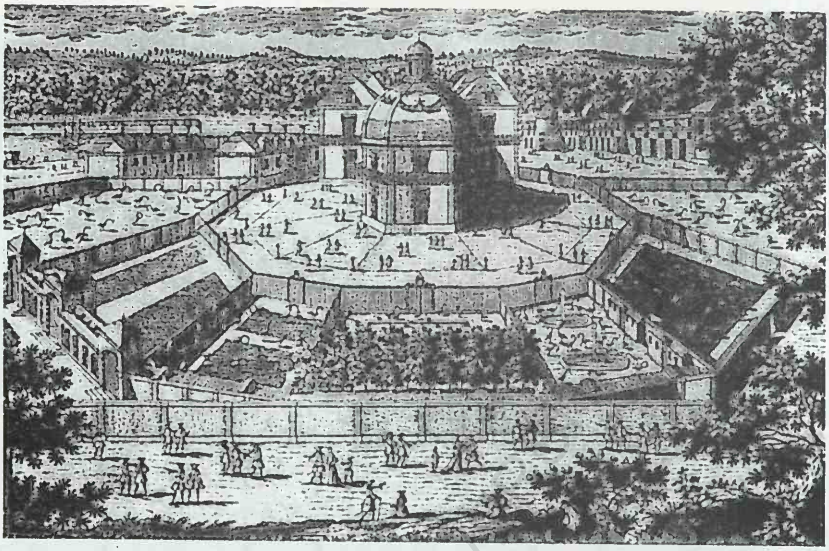

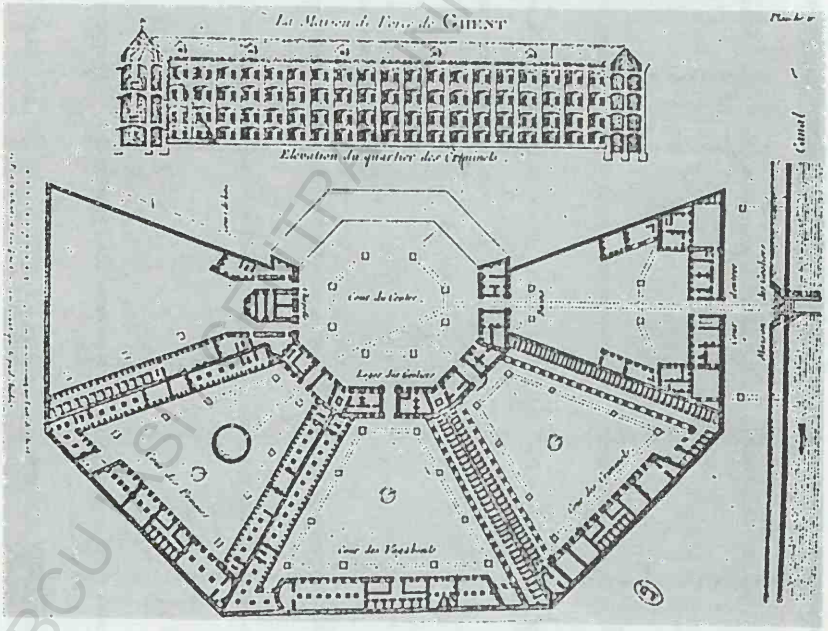

14. Menajeria de la Versailles în epoca lui Ludovic al XIV-lea, gravură de Aveline. *Cf. p. 258.*

15. Planul casei de detenție din Gent/Gand, 1773. *Cf. p. 156.*

16. J.F. de Neufforge, Proiect de închisoare, *loc. cit. Cf. p. 224.*

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

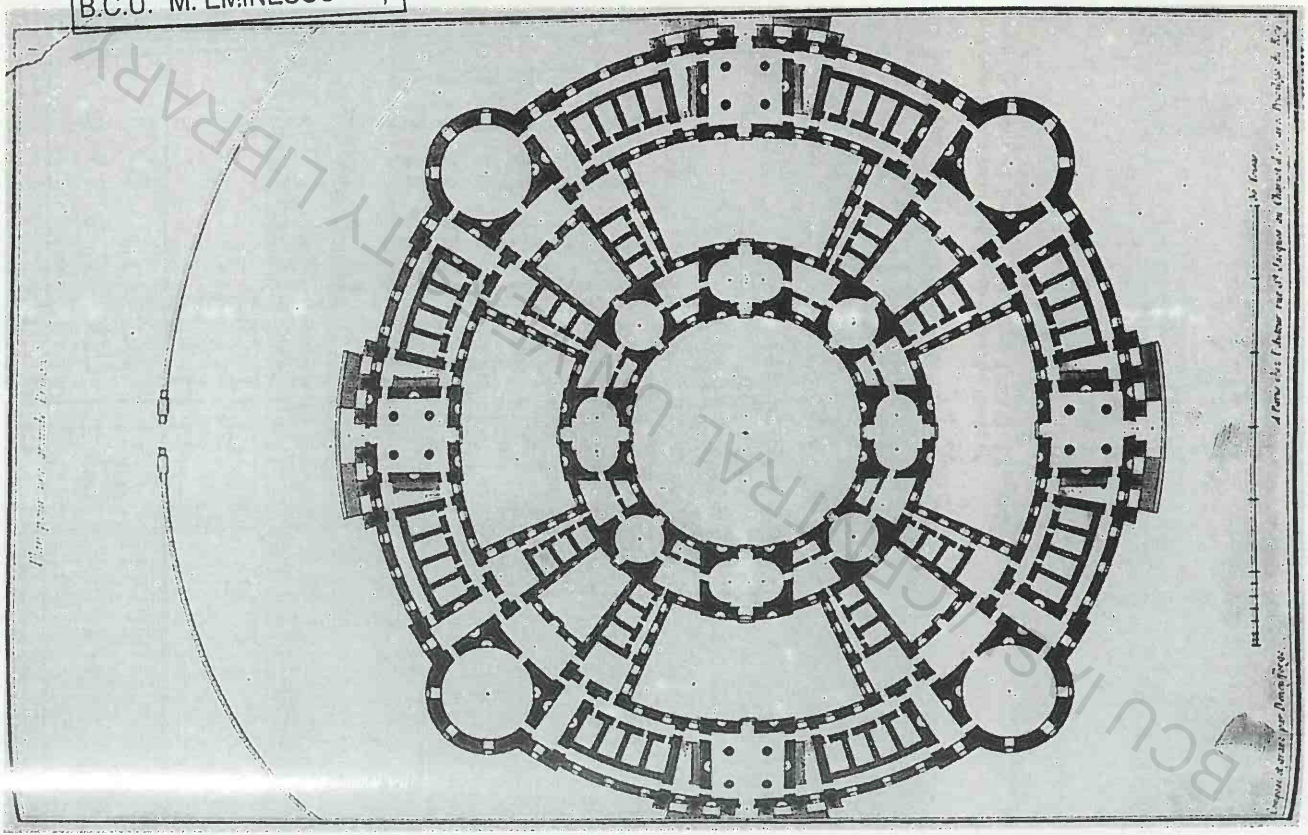

BCU "M. EMINESCU" IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

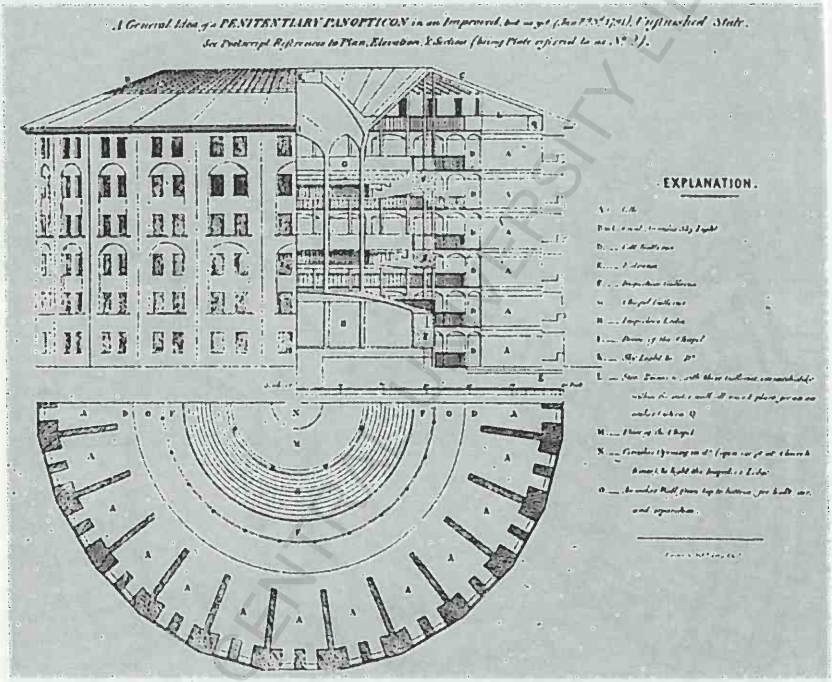

17. J. Bentham, Planul Panopticon-ului (*The Works of Jeremy Bentham*, ed. Bowring, vol. IV, pp. 172-173). *Cf. p. 255.*

18/19. N. Harou-Romain, Proiecte de penitenciare, 1840. *Cf. p. 315.*

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

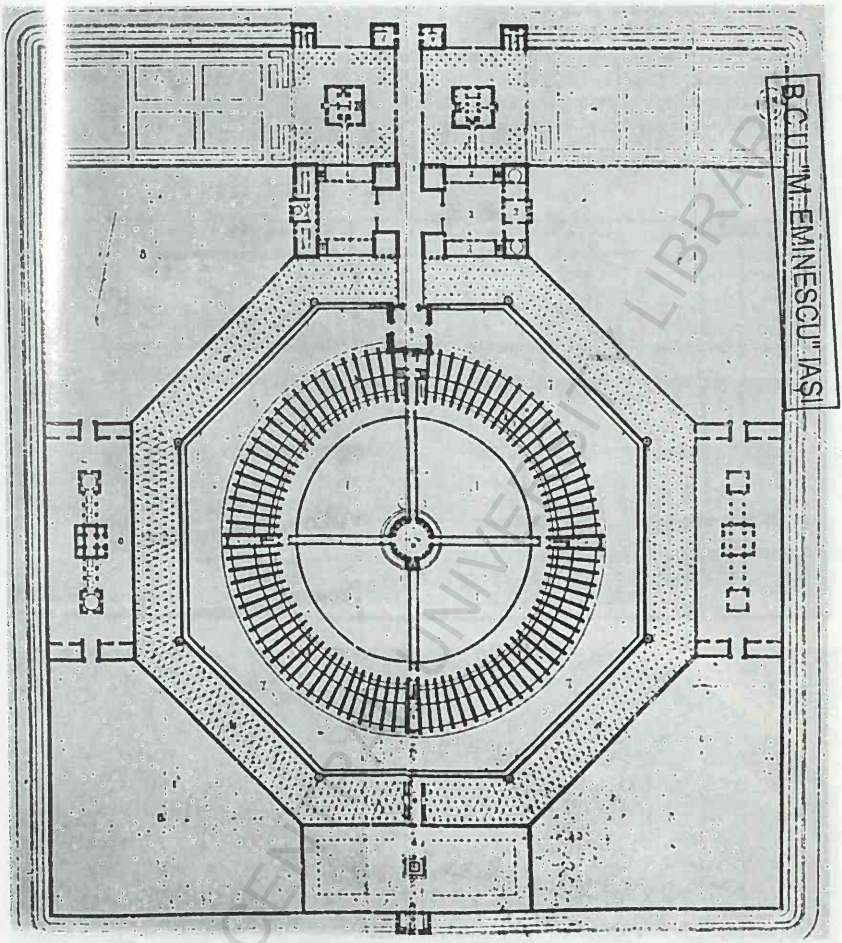

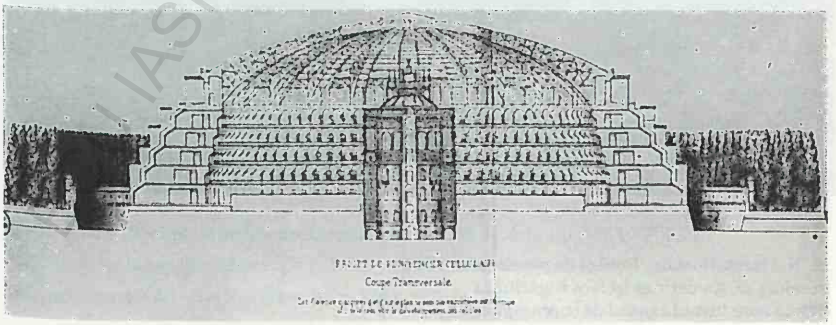

PROJET DE RENAISSANCE CELLULAIRE

Coupe Transversale.

20. N. Harou-Romain, Proiect de penitenciar, 1840.
Plan şi secţiune a celulelor. *Cf. p. 315.*
Fiecare celulă cuprinde o intrare, o odaie, un atelier
şi un spaţiu pentru plimbare (*promenoir*).
În timpul rugăciunii, uşa de la intrare este deschisă,
iar deţinutul stă în genunchi (desenul central).

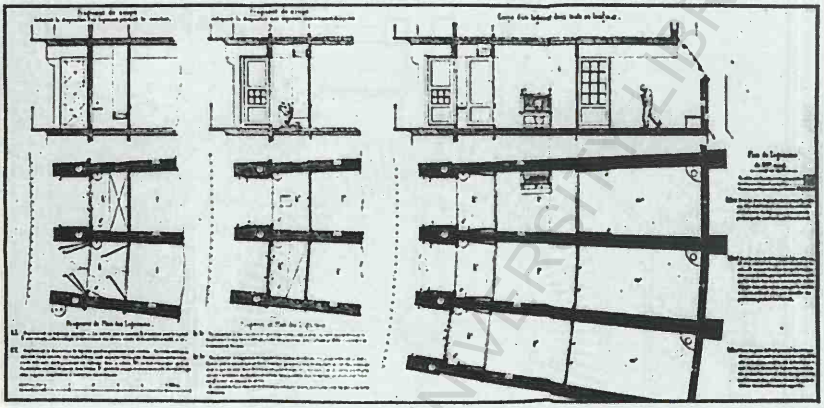

21. N. Harou-Romain, Proiect de penitenciar, 1840.
În celula sa, un deţinut îşi face rugăciunea
cu faţa spre turnul central de supraveghere. *Cf. p. 315.*

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

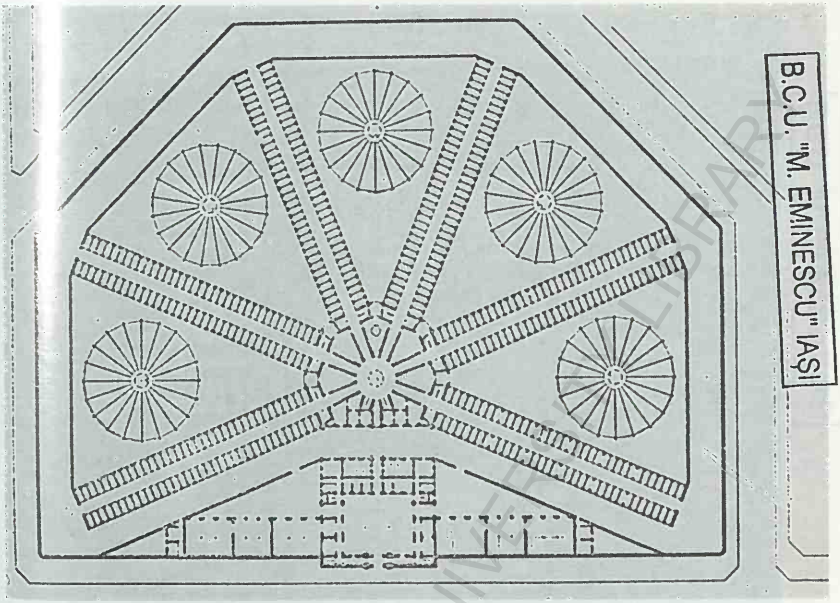

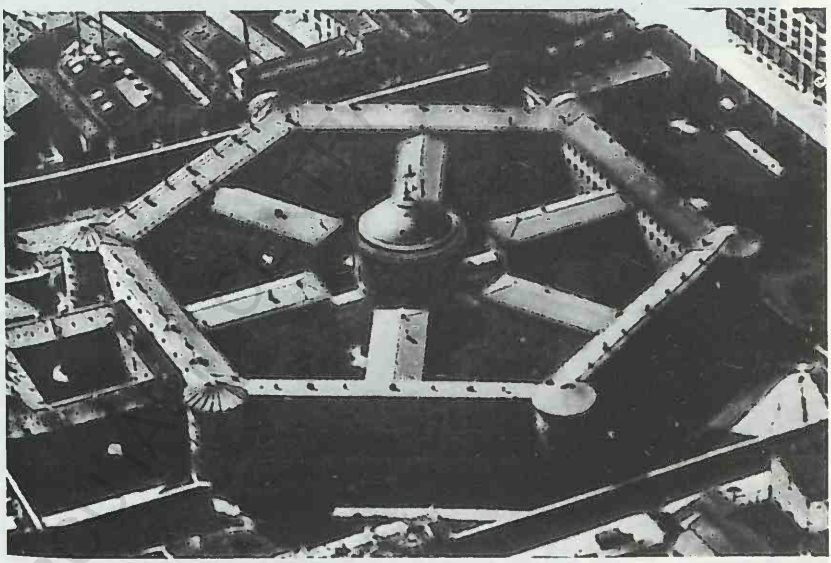

22. A. Blouet, Proiect de închisoare celulară pentru 585 de deținuți, 1843. *Cf. p. 315.*

23. Planul închisorii din Mazas. *Cf. p. 315.*

24. Închisoarea La Petite Roquette. *Cf. p. 315.*

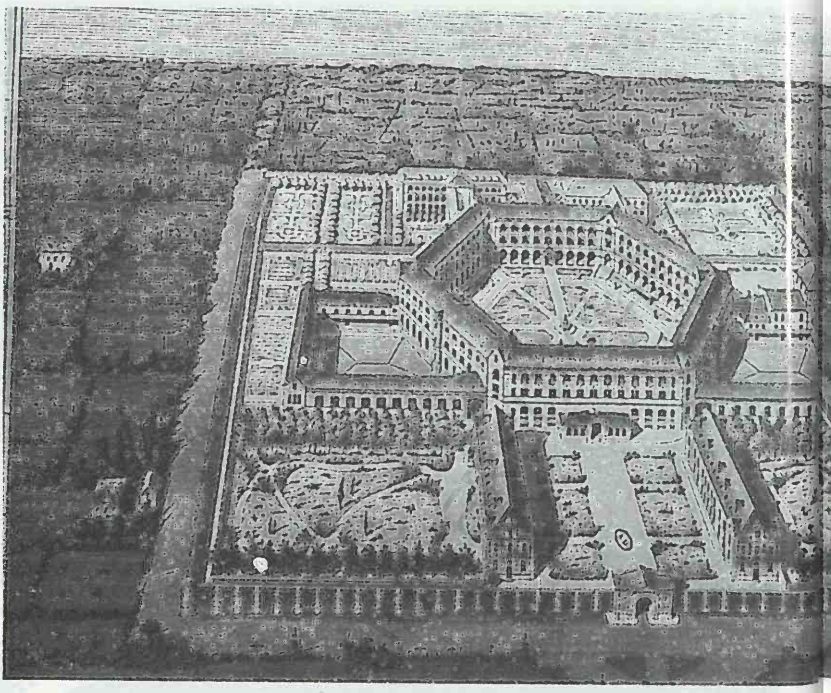

BCU IASI / CENTRAL

25. Închisoarea centrală din Rennes în 1877. *Cf. p. 315.*

26. Interiorul penitenciarului din Stateville,
Statele Unite ale Americii, secolul XX. *Cf. p. 315.*

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

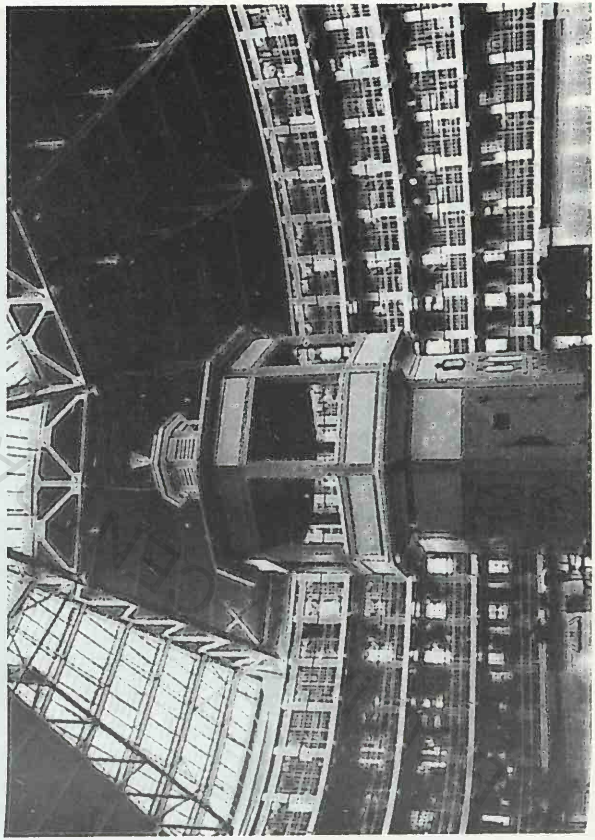

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

PRISON CELLULAIRE

Pour 1800 Condamnés

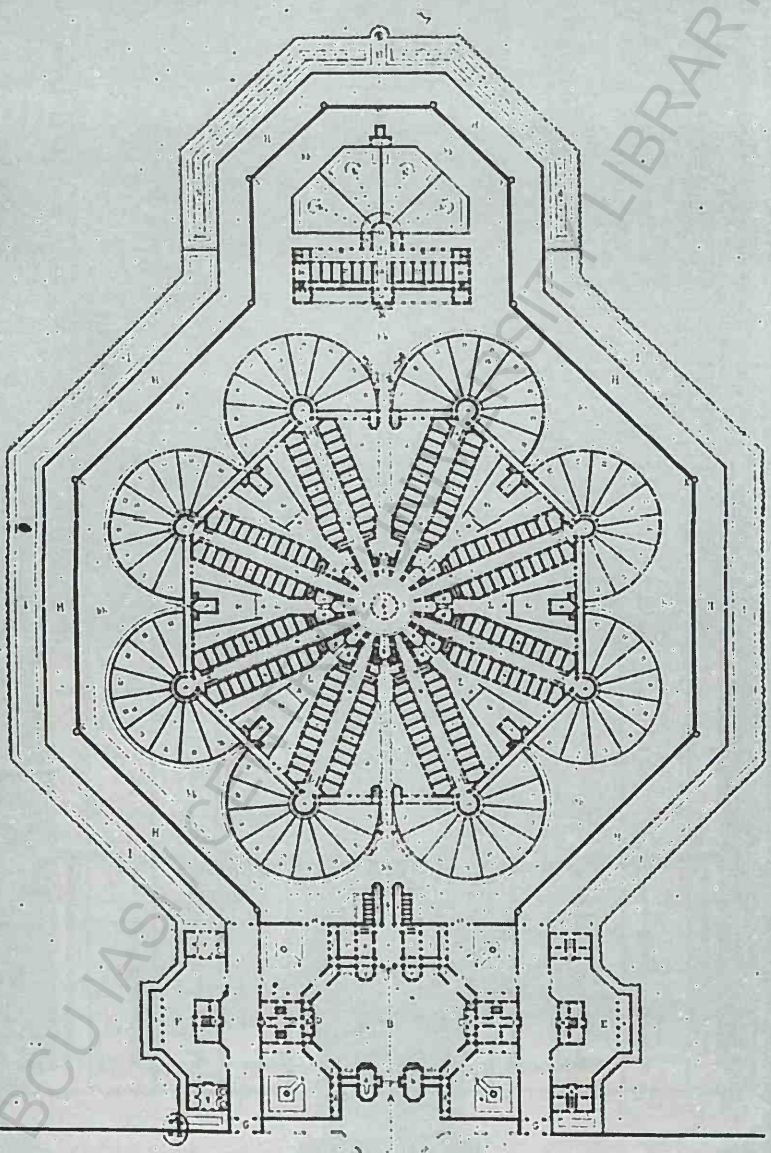

Plan Général

Echelle de ... Mètres

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

27. Stingerea în colonia de la Mettray. *Cf. p. 374.*

28. Conferință despre ravagiile alcoolismului ținută în sala de conferințe a închisorii din Fresnes.

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

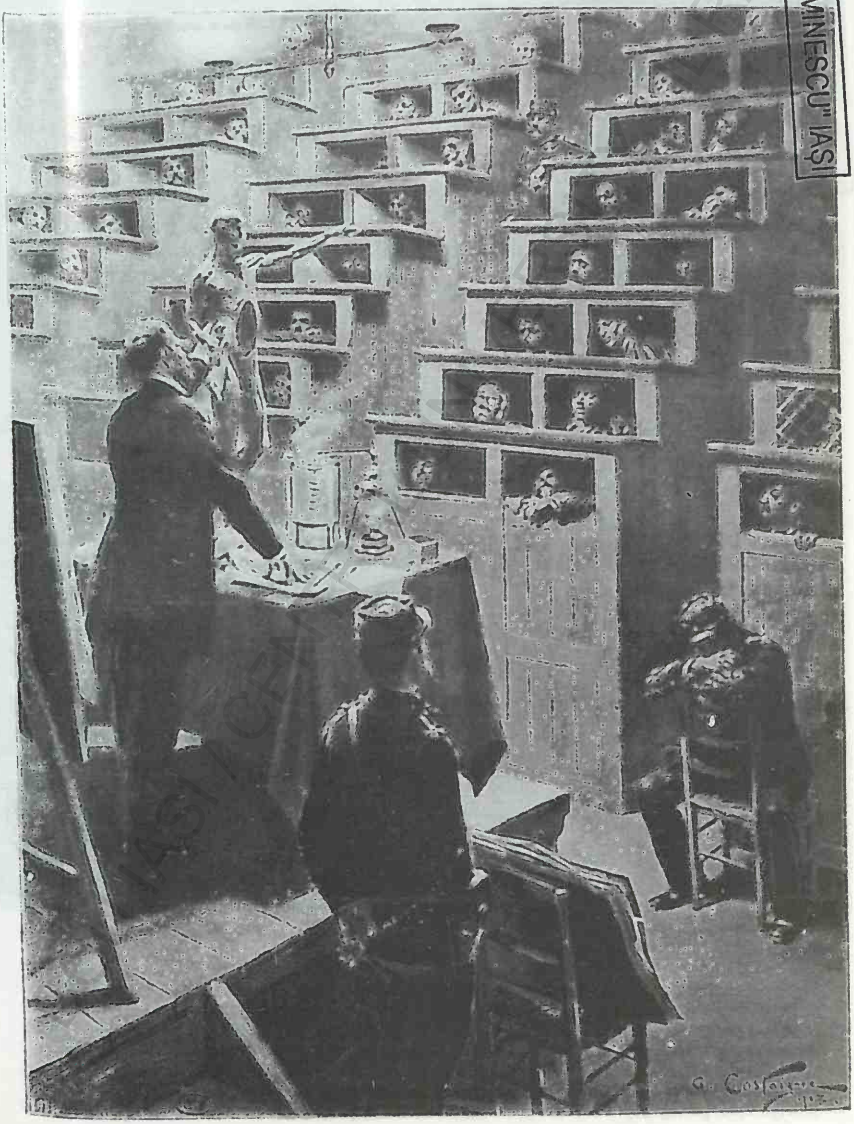

29. *Maşină cu aburi pentru îndreptarea celeriferă a fetiţelor şi a băieţeilor.*

Taţii şi Mamele, Unchii şi Mătuşile, Tutorii şi Tutoarele, Dascălii şi Dăscălíţele de Pensioane şi, în general, toţi aceia care au Copii leneşi, mâncăcioşi, neascultători, recalcitranţi, scandalagii, pârâcioşi, vorbăreţi, fără credinţă în Dumnezeu, sau care prezintă oricare alt defect, sunt anunţaţi că Dl Croquemitaine [Bau-bau] şi Dna Briquabrac [Talmeş-balmeş] au instalat la reşedinţa tuturor primăriilor din Paris câte o maşină asemănătoare cu cea înfăţişată în gravura alăturată şi că primesc zilnic, în stabilimentele lor, între ora amiezii şi orele 2,00, pe toţi copiii răi care trebuie să fie corectaţi.

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

DES PETITES FILLES ET DES PETITS GARÇONS .

Domnii Loupgarrou [Vârcolac], cărbunarul Rotomago, Mange sans faim [Mănâncă fără foame] şi Doamnele Panthere furieuse [Panteră furioasă], Ganache sans pitié [Boşorog nemilos] şi Bois sans soif [Bea fără sete], prieteni şi rude ai Dlui Croquermitaine şi ai Dnei Briquabrac, vor instala cât de curând Maşini asemănătoare şi în oraşele de provincie, unde se vor deplasa ei înşişi în permanenţă pentru a coordona executarea operaţiunilor. Preţul foarte scăzut al corecţiunii oferite de Maşina cu aburi şi uluitoarele efecte pe care ea le produce îi vor convinge pe toţi părinţii să recurgă la ea ori de câte ori comportarea urâtă a copiilor lor o va cere. Copiii incorigibili pot fi, de asemenea, primiţi în pensiune, unde vor fi hrăniţi cu Pâine şi Apă. Gravură de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. (Colecţiile de istorie ale I.N.R.D.P.)

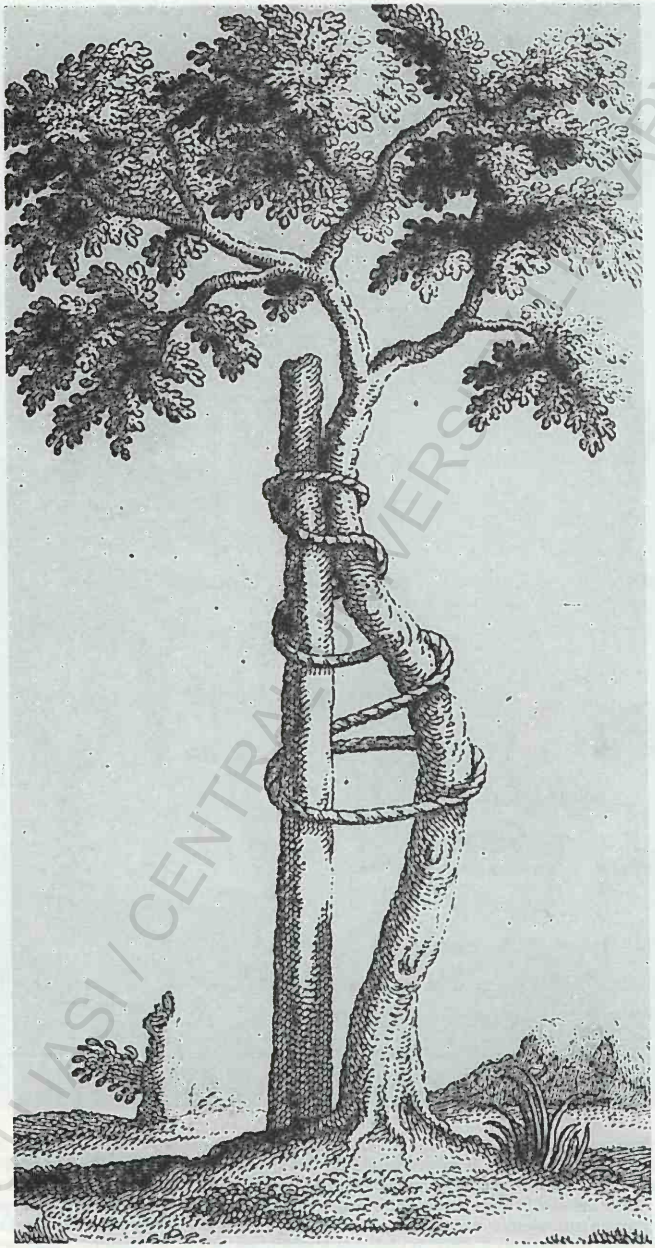

30. N. Andry, *L'orthopédie ou l'art de prévenir et de corriger dans les enfants les difformités du corps* [Ortopedia sau arta de a preveni şi de a îndrepta diformităţile corpului la copii], 1749.

Partea întâi
SUPLICIUL

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

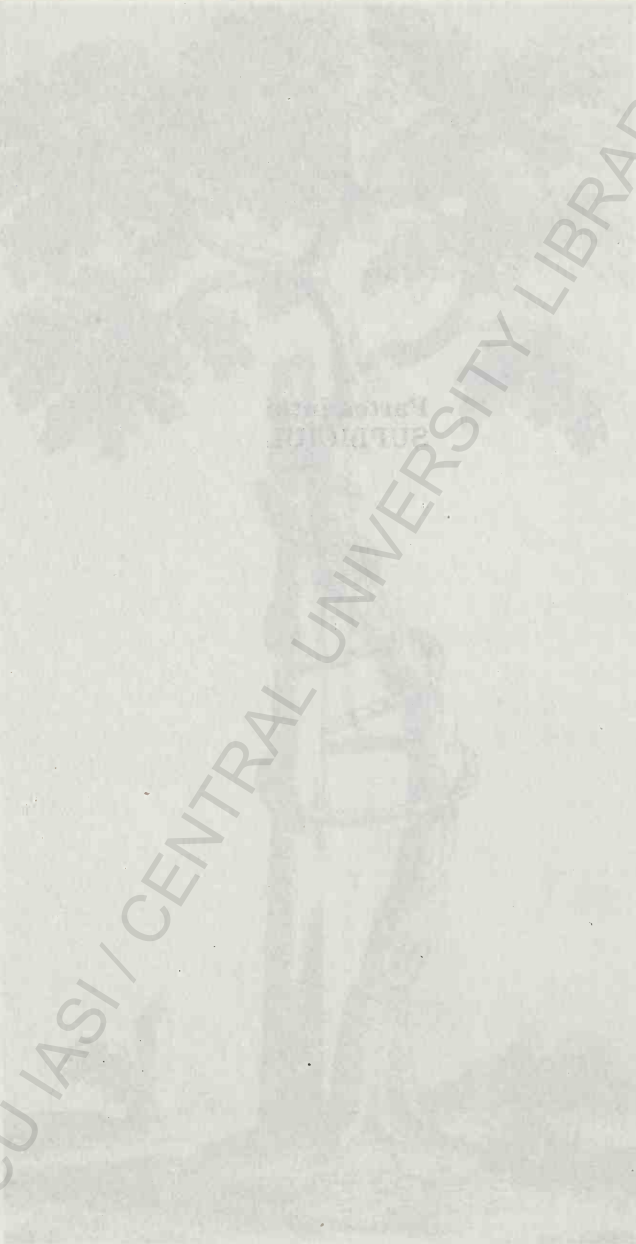

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I
TRUPUL CONDAMNAȚILOR

La 2 martie 1757, Damiens[a I] a fost condamnat „să-și recunoască public greșeala[II] în fața intrării principale a Bisericii din Paris", unde trebuia să fie „dus și purtat într-un cărucior, cu capul descoperit, îmbrăcat numai în cămașă, purtând o torță de ceară aprinsă în greutate de două livre"; apoi, „în amintitul cărucior, în Place de Grève, pe un eșafod ce va fi înălțat în acel loc, urma să-i fie smulsă cu un clește înroșit în foc carnea de pe piept, brațe, coapse și pulpele gambelor, mâna dreaptă, arătând tuturor cuțitul cu care a comis paricidul, trebuind să-i fie arsă în foc de pucioasă, iar în locurile de unde i se va fi smuls carnea urmând să se arunce cu plumb topit, ulei încins, smoală de rășină arzând, ceară și sulf amestecate, după care corpul trebuia să-i fie tras și dezmembrat de patru cai, iar membrele și corpul să-i fie arse în întregime, preschimbate în cenușă, iar cenușa risipită în vânt"[1].

„A fost în sfârșit rupt în bucăți, povestește *Gazette d'Amsterdam*[2].

Această ultimă operațiune a durat foarte mult, căci caii folosiți nu erau obișnuiți să tragă; astfel încât, în loc de patru, a trebuit să fie aduși șase; dar nici această manevră nefiind

---

a Notele semnalate cu cifre romane aparțin traducătorului și sunt grupate la sfârșitul fiecărui capitol (*n.t.*)

1 *Pièces originales et procédures du procès fait à Robert-François Damiens*, 1757, vol. III, pp. 372-374.

2 *Gazette d'Amsterdam*, 1 aprilie 1757.

de ajuns, călăii au fost obligați să dezmembreze coapsele nefericitului, să-i taie nervii și să-i ciopârțească încheieturile...

Suntem asigurați că, deși avea obiceiul să înjure tot timpul, de data aceasta nu a lăsat să-i scape nici cea mai mică blasfemie; insuportabilele dureri îi smulgeau doar niște urlete cumplite, și a fost auzit repetând: «Doamne, ai milă de mine; Isuse, ajută-mă!» Spectatorii s-au putut cu toții convinge de solicitudinea parohului de la Saint-Paul, care, în ciuda vârstei înaintate, îl îmbărbăta tot timpul pe condamnat."

La rândul lui, ofițerul de poliție, Bouton, povestește: „S-a dat foc pucioasei, dar focul era atât de slab, încât abia dacă pielea din partea de deasupra mâinii a fost puțin atinsă. Apoi, unul dintre călăi, cu mânecile suflecate mult deasupra coatelor, a apucat un clește special din oțel, lung de aproximativ un picior și jumătate, i-a smuls carnea mai întâi din pulpa gambei drepte, apoi din coapsa dreaptă, după care a trecut la cele două părți cărnoase ale brațului drept și la piept. Călăul, cu toate că era puternic și solid, s-a chinuit foarte mult până a reușit să smulgă bucățile de carne, pe care le prindea cu cleștele de două sau trei ori la rând, răsucind în același loc, iar ceea ce izbutea să smulgă lăsa în urmă o rană de mărimea unui scud de șase livre.

După fiecare dintre aceste lucrări ale cleștilor, Damiens, care urla tot timpul fără însă a profera injurii, înălța capul și se privea; același călău care îl chinuise până atunci cu cleștele a luat cu o lingură de fier din amestecul fierbinte din cazan și a turnat din belșug în fiecare rană. După care au fost fixate frânghii subțiri de funiile de care urmau să fie prinși caii, apoi au fost legați caii, fiecare de câte unul din membrele trupului, în prelungirea picioarelor și a brațelor.

Domnul Le Breton, grefier, s-a apropiat în câteva rânduri de condamnat ca să-l întrebe dacă are ceva de spus. Acesta a zis că nu; la fiecare caznă, striga, nimic de spus, ca din gură de șarpe, așa cum sunt înfățișați cei osândiți la chinurile iadului: «Iartă-mă, Dumnezeul meu! Iartă-mă, Doamne!» În ciuda tuturor acestor chinuri, ridica din când în când capul și-și privea, bravând, trupul. Frânghiile strânse foarte tare de oamenii care trăgeau de capete îi provocau suferințe de nespus. Domnul Le Breton s-a apropiat încă o dată de el ca să-l

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

întrebe dacă vrea să spună ceva: a spus că nu. Preoții l-au înconjurat de mai multe ori, cu toții, și i-au vorbit îndelung; cerea să sărute crucifixul pe care aceștia i-l întindeau; își apropia buzele și spunea fără încetare: «Iartă-mă, Doamne!»

Caii s-au opintit o dată, trăgând de câte unul din membre, fiecare cal fiind ținut de câte un călău. După un sfert de ceas, aceeași ceremonie, și, în sfârșit, după mai multe încercări neizbutite, caii a trebuit să fie puși să tragă după cum urmează: cei de la brațul drept înspre cap, cei de la picioare fiind întorși spre brațe, ceea ce i-a frânt nefericitului brațele la încheieturi. Aceste încercări de sfârtecare au fost repetate de mai multe ori, fără a se ajunge la nici un rezultat. Își înălța capul și se privea. Călăii s-au văzut obligați să mai lege încă doi cai în fața celor legați de picioare, ceea ce acum făcea șase cai. Dar tot degeaba.

În sfârșit, călăul Samson i-a spus domnului Le Breton că nu vede nici un mijloc și nici o speranță de a o scoate la capăt, cerându-i să întrebe la Palat dacă vor să ordone să fie tăiat în bucăți. Domnul Le Breton, după ce s-a întors din oraș, a dat ordin să continue încercările, ceea ce s-a și întâmplat; dar caii obosiseră de atâta tras, și unul dintre cei legați de picioare s-a prăbușit. Preoții s-au apropiat și i-au vorbit din nou. El le spunea (l-am auzit cu urechile mele): «Sărutați-mă, Domnilor!» Domnul preot de la Saint-Paul neîndrăznind așa ceva, domnul de Marsilly a trecut pe sub funia legată de brațul stâng și l-a sărutat pe frunte. Călăii s-au strâns laolaltă, în vreme ce Damiens le spunea să nu blesteme, să-și facă meseria, că nu avea nimic împotriva lor; îi implora să se roage lui Dumnezeu pentru el și l-a implorat pe preotul de la Saint-Paul să facă o rugăciune pentru el la cea mai apropiată slujbă.

După încă două sau trei încercări, călăul Samson și cel care îl sfârtecase cu cleștele au scos fiecare câte un cuțit din buzunar și i-au tăiat picioarele direct din trunchi; cei patru cai s-au opintit și au smuls cele două picioare, după cum urmează: mai întâi pe cel din dreapta, apoi celălalt; după care a fost făcut același lucru la brațe, la umeri și subțiori; carnea a trebuit să fie tăiată până aproape de os, iar caii, care trăgeau din răsputeri, au smuls mai întâi brațul drept, apoi pe cel stâng.

După desprinderea de trup a acestor patru părți, preoții s-au aplecat să-i vorbească; însă călăul le-a spus că murise, deși adevărul este că eu îl vedeam pe om zbătându-se încă, maxilarul inferior mișcându-i-se ca și cum ar fi vorbit. Puțin timp după aceea, unul dintre călăi a afirmat chiar că, atunci când ridicase de jos trunchiul ca să-l arunce pe rug, acesta era încă viu. Cele patru membre, dezlegate din frânghiile de care fuseseră prinși caii, au fost aruncate pe un rug pregătit în incinta ce se afla în linie cu eșafodul, apoi trunchiul și restul au fost acoperite cu bușteni și vreascuri și s-a dat foc paielor amestecate printre lemne.

...După cum suna pedeapsa, totul a fost prefăcut în cenușă. Ultima bucată găsită printre tăciuni nu a ars complet decât spre zece și jumătate seara, poate chiar mai târziu. Bucăților de carne și trunchiului le-a trebuit cam patru ore ca să ardă complet. Ofițerii în rândul cărora mă număram, ca și fiul meu, împreună cu detașamentul de arcași au rămas pe loc până către ora unsprezece noaptea.

Lumea se întreabă ce să însemne faptul că, a doua zi, un câine s-a culcat pe locul unde fusese făcut focul; a fost gonit de mai multe ori și s-a întors de fiecare dată. Nu este însă greu de înțeles că animalul cu pricina găsea locul respectiv mai cald decât altele."[1]

Și iată, acum, regulamentul redactat trei sferturi de veac mai târziu, de Léon Faucher[III] „pentru Casa de deținuți tineri din Paris"[2].

„Art. 17. Ziua deținuților va începe la ora șase dimineața în timpul iernii și la ora cinci, vara. Munca va dura nouă ore pe zi în toate anotimpurile. Două ore pe zi vor fi dedicate învățăturii. Munca și ziua se vor încheia la ora nouă seara în timpul iernii și la ora opt, vara.

Art. 18. *Deșteptarea.* La primul semnal al tobei, deținuții trebuie să se trezească și să se îmbrace în liniște, timp în care paznicii descuie ușile celulelor. La al doilea semnal al tobei, deținuții trebuie să fie în picioare și să-și facă paturile. La cel

---

1 Citat *in* A.L. Zevaes, *Damiens le régicide,* 1937, pp. 201-214.
2 L. Faucher, *De la réforme des prisons,* 1838, pp. 274-282.

de-al treilea, se aşază în ordine pentru a merge la capelă, unde are loc rugăciunea de dimineaţă. Între fiecare semnal al tobei, există un interval de cinci minute.

Art. 19. Rugăciunea se desfăşoară sub conducerea preotului instituţiei şi este urmată de o lectură morală sau religioasă. Tot acest exerciţiu nu trebuie să dureze mai mult de o jumătate de oră.

Art. 20. *Lucrul.* La ora şase fără un sfert, vara, şi la şapte fără un sfert, iarna, deţinuţii coboară în curte, unde trebuie să se spele pe mâini şi pe faţă şi să primească o primă raţie de pâine. Imediat după aceasta, se grupează pe ateliere şi merg la lucru, care trebuie să înceapă la ora şase, vara, şi la şapte, iarna.

Art. 21. *Masa.* La ora zece, deţinuţii întrerup lucrul şi se duc în sala de mese; se vor spăla pe mâini în curte şi se vor strânge pe grupe. După servirea mesei, pauză, până la unsprezece fără douăzeci.

Art. 22. *Şcoala.* La unsprezece fără douăzeci, la semnalul tobei, se formează rândurile şi se intră la şcoală pe grupe. Cursurile durează două ore şi cuprind alternativ citirea, scrierea, desenul liniar şi socotitul.

Art. 23. La ora unu fără douăzeci, deţinuţii părăsesc şcoala pe grupe şi se duc în curte pentru pauză. La ora unu fără cinci, la semnalul tobei, se regrupează cu toţii pe ateliere.

Art. 24. La ora unu, deţinuţii trebuie să fie la locurile lor în ateliere: lucrul durează până la ora patru.

Art. 25. La ora patru, se iese din ateliere pentru a se merge în curte, unde deţinuţii se spală pe mâini şi se adună pe grupe pentru a merge la masă.

Art. 26. Cina şi pauza ce urmează după ea durează până la ora cinci; în acel moment, deţinuţii reintră în ateliere.

Art. 27. La ora şapte, vara, la ora opt, iarna, lucrul încetează; are loc o ultimă distribuire de pâine în ateliere. O lectură de un sfert de oră, având ca obiect unele noţiuni instructive sau cultivarea sentimentelor nobile, este efectuată de un deţinut sau un paznic, fiind urmată de rugăciunea de seară.

Art. 28. La ora şapte şi jumătate, vara, la opt şi jumătate, iarna, deţinuţii trebuie reintroduşi în celule, după spălarea mâinilor şi inspectarea îmbrăcămintei ce au loc în curte; la

primul semnal al tobei se vor dezbrăca, la următorul vor trebui să intre în pat. Se încuie uşile celulelor, şi paznicii patrulează pe coridoare pentru a se asigura de respectarea ordinii şi a liniştii."

*

Iată, prin urmare, un supliciu şi un program. Ele nu sancţionează aceleaşi crime şi nu pedepsesc acelaşi tip de delincvenţi. Definesc, fiecare, în chip cât se poate de pertinent un anumit stil penal. Le desparte mai puţin de un secol. Este exact epoca în care, în Europa şi în Statele Unite, întreaga economie a pedepsei a trecut printr-un proces de rearanjare internă. Epocă de mari „scandaluri" pentru justiţia tradiţională şi de nenumărate proiecte de reformă; o nouă teorie a legii şi a crimei, o nouă justificare morală sau politică a dreptului de a pedepsi; abolire a vechilor ordonanţe şi dispariţie treptată a vechilor cutume; epocă în care apar în proiect sau sunt redactate coduri penale „moderne": Rusia, 1769; Prusia, 1780; Pennsylvania şi Toscana, 1786; Austria, 1788; Franţa, 1791, Anul IV, 1808 şi 1810. O nouă epocă pentru justiţia penală.

Din numărul atât de mare de transformări, mă voi opri la una singură: dispariţia supliciilor. Suntem tentaţi, astăzi, să nu-i acordăm prea mare importanţă; poate că, la vremea ei, a dat naştere la prea multe declamaţii; poate că a fost cu prea multă uşurinţă şi în chip exagerat pusă pe seama unei „umanizări" ce se dispensa de necesitatea unei analize. Şi, în orice caz, care îi poate fi importanţa în comparaţie cu marile transformări instituţionale, ce cuprindeau coduri explicite şi generale, reguli unificate de procedură; instituţia curţii cu juri adoptată aproape pretutindeni, cu definirea caracterului esenţial corectiv al pedepsei şi cu acea tendinţă ce nu încetează să se accentueze începând din secolul al XIX-lea, de modulare a pedepselor în funcţie de indivizii găsiţi vinovaţi? Nişte pedepse mai puţin nemijlocit fizice, o anumită discreţie în arta de a produce suferinţă, un joc de dureri mai subtile, mai mascate şi despovărate de fastul vizibil – merită oare toate acestea să le rezervăm o atenţie deosebită, lor, care, fără îndoială, nu sunt nimic mai mult decât efectul unor reorganizări mai profunde?

Există totuşi un fapt ce nu poate fi negat: în câteva zeci de ani, a dispărut corpul torturat, dezmembrat, amputat, însemnat simbolic pe faţă sau umăr, expus viu sau mort, oferit ca spectacol. A dispărut corpul ca ţintă principală a represiunii penale.

La sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui de-al XIX-lea, în pofida unei mari străluciri, sumbra sărbătoare punitivă este pe cale de a se stinge. Două procese au intervenit în această transformare. Nu au avut în mod strict nici aceeaşi cronologie şi nici aceleaşi cauze. Este vorba, pe de o parte, de dispariţia treptată a spectacolului punitiv. Ceremonialul pedepsei tinde să se eclipseze, transformându-se într-un nou act procedural sau administrativ. Pedepsirea cu recunoaşterea publică a greşelii fusese abolită în Franţa pentru prima oară în 1791, apoi, din nou, în 1830, după o scurtă restabilire; stâlpul infamiei este suprimat în 1789; în Anglia, în 1837. Muncile publice, care în Austria, Elveţia şi unele dintre Statele Unite ale Americii, ca Pennsylvania, trebuia prestate în plină stradă sau pe principalele drumuri – de ocnaşi cu zgardă de fier, în haine pestriţe, cu bile de fier la picioare şi care intrau în contact cu mulţimea de pe margini prin provocări, injurii, vorbe de insultă, lovituri, manifestări de ură sau de complicitate[1] –, sunt aproape pretutindeni suprimate la sfârşitul secolului al XVIII-lea sau în prima jumătate a celui de-al XIX-lea. Expunerea publică era încă în vigoare în Franţa anului 1831, în ciuda unor critici violente – „scenă dezgustătoare", spunea Réal[2IV]; a fost până la urmă abolită în aprilie 1848. În ce priveşte lanţurile[V], pe care ocnaşii le târau de-a lungul şi de-a latul Franţei, până la Brest şi Toulon, acestea vor fi înlocuite în 1837 cu furgoane celulare decente, vopsite în negru. Puţin câte puţin, pedepsirea a încetat să mai fie teatrală. Şi orice element de spectacol pe care ea îl mai putea cuprinde va dobândi din acel moment o conotaţie negativă; ca şi cum funcţiile specifice ale ceremoniei penale ar fi încetat treptat să mai fie înţelese, ritualul ce „trăgea concluzia" crimei începe să fie

1 Robert Vaux, *Notices,* p. 45, citat *in* N. K. Teeters, *They Were in Prison,* 1937, p. 24.

2 *Archives parlementaires,* seria a doua, vol. LXXII, 1 decembrie 1831.

suspectat că ar întreține cu aceasta dubioase legături de rudenie; că ar egala-o, dacă nu chiar ar depăși-o în sălbăticie, că i-ar obișnui pe spectatori cu o sălbăticie de care se voia să fie scutiți, că le-ar arăta acestora frecvența crimelor, că l-ar face pe călău să semene cu un criminal, și pe judecători cu niște ucigași, că ar inversa în ultima clipă rolurile, că ar face din cel supliciat un obiect de milă sau de admirație. Beccaria[VI] spusese acest lucru demult: „Asasinatul, care ne este înfățișat drept o crimă oribilă, îl vedem comis cu sânge rece, fără remușcări."[1] Execuția publică începe să fie percepută ca un focar capabil să reaprindă violența.

Pedeapsa va tinde, prin urmare, să devină partea cea mai ascunsă a procesului penal. Fapt ce are mai multe consecințe: ea părăsește domeniul percepției cvasicotidiene pentru a intra în cel al conștiinței abstracte; se așteaptă ca eficacitatea ei să se datoreze caracterului implacabil, nu intensității ei vizibile; certitudinea de a fi pedepsit – aceasta, și nu oribilul teatru trebuie să împiedice comiterea crimei; mecanica exemplară a actului de a pedepsi își modifică angrenajele. În felul acesta, justiția nu se mai încarcă public cu partea de violență inerentă activității ei. Dacă totuși ucide sau lovește, nu o mai face spre a-și glorifica forța, ci în virtutea unui element care face parte din ea însăși și pe care este obligată să-l tolereze, dar pe care îi este greu să-l mărturisească. Accentele de infamie sunt redistribuite: în cadrul pedepsei-spectacol, o oroare difuză emana dinspre eșafod; ea îi învăluia deopotrivă pe călău și pe condamnat; iar dacă era întotdeauna pe punctul de a preschimba în milă sau glorie umilirea la care era supus cel supliciat, preschimba în mod regulat în ticăloșie violența legală a călăului. De acum încolo, scandalul și lumina vor fi împărțite altfel; condamnarea în sine este menită să-l marcheze pe delincvent cu un semn negativ și univoc: deci publicitate a dezbaterilor și sentinței; în ceea ce privește execuția, ea nu este decât o umilire în plus, pe care justiția se jenează să o impună condamnatului; se va ține, prin urmare, la distanță de ea,

1 C. de Beccaria, *Traité des délits et des peines*, 1764, p. 101 din ediția îngrijită de F. Hélie în 1856, care va fi citată în continuare.

căutând tot timpul să o încredinţeze altora, şi sub pecetea tainei. E urât să fii pasibil de pedeapsă, dar prea puţin glorios să pedepseşti. De aici, dublul sistem de protecţie pe care justiţia l-a aşezat între ea şi pedeapsa pe care o impune. Executarea pedepsei tinde să devină un sector autonom, de care un mecanism administrativ descarcă justiţia; aceasta se eliberează printr-o disimulare birocratică a pedepsei de ruşinea secretă de a trebui să pedepsească. E simptomatic faptul că, în Franţa, administraţia închisorilor a depins vreme îndelungată de Ministerul de Interne, iar cea a ocnelor de Ministerul Marinei sau al Coloniilor. Iar dincolo de această reîmpărţire a rolurilor are loc denegarea teoretică: esenţialul pedepsei pe care noi, judecătorii, o hotărâm să nu credeţi că ar consta în faptul de a pedepsi; ea, de fapt, încearcă să corecteze, să îndrepte, să „vindece"; o tehnică de redresare compensează, în cuprinsul pedepsei, stricta ispăşire a răului şi îi absolvă pe magistraţi de urâta meserie de a pedepsi. Există în justiţia modernă şi la cei care împart dreptatea o jenă de a pedepsi ce nu exclude întotdeauna zelul; jenă ce nu încetează să crească: rana aceasta devine apanajul psihologilor ca şi al mărunţilor funcţionari ai ortopediei morale.

Dispariţia supliciilor înseamnă dispariţia spectacolului; dar înseamnă şi slăbirea dominaţiei asupra corpului. *Rush*[VII], în 1787: „Nu mă pot împiedica să sper că nu este departe clipa în care spânzurătoarea, stâlpul infamiei, eşafodul, biciul, roata vor trece, în istoria pedepselor, drept semne ale barbariei veacurilor şi ţarilor şi drept un fel de dovezi ale slabei influenţe a raţiunii şi religiei asupra spiritului omenesc."[1] Într-adevăr, *Van Meenen,* deschizând, şaizeci de ani mai târziu, la Bruxelles, cel de-al doilea congres al ştiinţelor penitenciare, îşi amintea de vremea copilăriei lui ca de o epocă revolută: „Am văzut pământul presărat cu spânzurători, roţi, streanguri, stâlpi ai infamiei; am văzut schelete trase hidos pe roată."[2] Stigmatizarea fusese abolită în Anglia (1834) şi în Franţa (1832); în 1820, Anglia nu mai îndrăznea să aplice în

1 B. Rush, „Society for Promoting Political Inquiries", *in* N. K. Teeters, *The Cradle of the Penitentiary,* 1935, p. 30.

2 Cf. *Annales de la Charité,* II, 1847, pp. 529-530.

toată amploarea lui supliciul suprem rezervat trădătorilor (*Thistlewood*[VIII] nu a mai fost tăiat în patru bucăți). Numai biciul se mai păstra în câteva sisteme penale (Rusia, Anglia, Prusia). Dar, pe ansamblu, practicile punitive deveniseră discrete. Nu mai trebuia atins corpul, sau, în orice caz, cât mai puțin posibil, și numai pentru a ajunge la ceva din el ce nu este corpul însuși. Se va spune: dar închisoarea, recluziunea, munca silnică, ocna, interdicția de ședere, deportarea[IX] – care au ocupat, toate, un loc atât de important în sistemele penale moderne – sunt tot atâtea pedepse „fizice": spre deosebire de amendă, acestea au ca suport și ca obiect nemijlocit corpul. Însă relația pedeapsă–corp nu mai este aceeași cu cea existentă în cadrul supliciilor. Corpul se găsește acum în poziție de instrument sau de intermediar: dacă se intervine asupra lui închizându-l sau silindu-l să muncească este cu scopul de a priva individul de o libertate înțeleasă deopotrivă ca un drept și că un bun. Conform acestei noi penalități[X], corpul este prins într-un sistem de constrângere și privare, de obligații și interdicții. Suferința fizică și durerea corpului însuși nu mai sunt elementele constitutive ale pedepsei. Pedeapsa a trecut de la practicarea senzațiilor insuportabile la o economie a drepturilor suspendate. Dacă justiția mai este, încă, nevoită să manipuleze și să se atingă de corpul justițiabililor, o va face de la distanță, curat, după legi austere și țintind spre un obiectiv mult mai „înalt". Grație acestei noi atitudini moderate, o întreagă armată de tehnicieni a venit să ia locul călăului, anatomist nemijlocit al suferinței: supraveghetori, medici, preoți, psihiatri, psihologi, educatori; prin simpla lor prezență în preajma condamnatului, ei aduc justiției elogiile de care aceasta are absolută nevoie: îi garantează că trupul și durerea nu constituie obiectivele ultime ale acțiunii ei punitive. Să reflectăm la faptul următor: un medic trebuie, astăzi, să vegheze în preajma condamnaților la moarte, până în ultima clipă, juxtapunându-se, astfel, ca însărcinat cu binele, ca agent al non-suferinței, slujbașilor care, în ceea ce-i privește, au misiunea de a suprima viața. Când clipa execuției se apropie, condamnaților li se fac injecții cu tranchilizante. Utopie a pudorii judiciare: să iei viața fără a permite răului să se simtă, să privezi de toate drepturile fără să determini suferința, să impui

pedepse nedureroase. Recursul la psiho-farmacologie şi la diferiţi „deconectanţi" fiziologici, chiar dacă nu este decât provizoriu, se înscrie în cursul firesc al acestei penalităţi „necorporale".

Despre acest dublu proces – dispariţia spectacolului şi anularea durerii – depun mărturie ritualurile moderne ale execuţiei capitale. O unică mişcare a antrenat, pe fiecare în ritmul ei propriu, legislaţiile europene: aceeaşi moarte pentru toţi, care să nu fie nevoită să poarte, ca semn distinctiv, pecetea specifică a crimei ori statutul social al criminalului; o moarte care să nu dureze decât o clipă, pe care nici o pornire nu trebuie să o declanşeze înainte sau să o prelungească asupra cadavrului, o execuţie cu efect mai curând asupra vieţii decât asupra corpului. Dispar lungile procese prin care moartea este în acelaşi timp întârziată prin întreruperi calculate şi prin serii succesive de agresiuni. Nu se mai întâlnesc combinaţii precum cele puse în scenă pentru a-i ucide pe regicizi sau precum aceea pe care o imagina, la începutul secolului al XVIII-lea, autorul lui *Hanging not Punishment Enough*[1], care ar fi permis ruperea pe roată a unui condamnat, biciuirea lui până la pierderea cunoştinţei, apoi atârnarea în lanţuri înainte de a fi lăsat să moară lent de foame. Se renunţă la supliciile în decursul cărora condamnatul este târât pe o împletitură de nuiele (pentru a se evita spargerea capului pe caldarâm), i se spintecă pântecele, i se smulg intestinele în mare grabă, pentru ca el să mai apuce să vadă cum îi sunt aruncate în foc; în care este până la urmă decapitat, iar corpul îi este tăiat în patru.[2] Reducerea acestor suferinţe atroce la execuţia capitală strictă defineşte noua morală a actului punitiv.

Încă din 1760, în Anglia fusese experimentată (cu ocazia executării lordului Ferrer) o maşină de spânzurat (un suport ascuns sub picioarele condamnatului, care trebuia să pună

1 Text anonim, publicat în 1701.

2 Supliciu rezervat trădătorilor, descris de W. Blackstone, *Commentaire sur le Code criminel anglais*, trad. 1776, 1, p. 105. Traducerea având scopul să demonstreze omenia legislaţiei englezeşti în comparaţie cu vechea Ordonanţă din 1760, comentatorul adaugă: „În decursul acestei torturi înfiorătoare ca spectacol, vinovatul nu suferă nici mult, nici îndelung."

capăt agoniilor lente și altercațiilor dintre victimă și călău). A fost perfecționată și adoptată definitiv în 1783, an în care a fost suprimată și tradiționala defilare dintre Newgate și Tyburn[XI] și în care s-a profitat de reconstrucția închisorii, după Gordon Riots[XII], pentru a instala eșafodurile chiar la Newgate.[1] Celebrul articol 3 din Codul francez din 1791 – „tuturor condamnaților la moarte li se va tăia capul" – are o triplă semnificație: moarte egală pentru toți („Delictele de același fel vor fi pedepsite prin același fel de pedeapsă, oricare ar fi rangul și starea socială a vinovatului", stipula deja moțiunea votată, la propunerea lui Guillotin[XIII], pe 1 decembrie 1789); o singură moarte pentru fiecare condamnat, obținută printr-o singură lovitură și fără a se recurge la acele torturi „lungi și prin urmare crude", precum streangul denunțat de Le Peletier[XIV]; în sfârșit, pedepsirea numai a condamnatului, căci decapitarea, pedeapsă pentru nobili, este cel mai puțin infamantă pentru familia criminalului.[2] Ghilotina, folosită cu începere din martie 1792, este mecanica adaptată la aceste principii. Ea reduce moartea la un eveniment vizibil, însă instantaneu. Contactul dintre lege sau cei care o aplică și corpul criminalului este redus la o clipită. Agresarea fizică nu mai are loc; călăului nu-i revine decât misiunea de a fi un ceasornicar meticulos. „Experiența și rațiunea ne arată că procedeul de tăiere a capului unui criminal provoacă un chin mai îngrozitor decât simpla privare de viață, așa cum prevede formal legea, ca execuția să aibă loc într-o singură clipă și dintr-o singură lovitură; exemplele arată cât de dificil este de realizat acest lucru. Pentru siguranța procedeului, este absolută nevoie ca el să depindă de mijloace mecanice invariabile, cărora să li se poată determina atât forța, cât și efectul... E ușor să se construiască o astfel de mașină care să nu dea niciodată greș; decapitarea nu va dura mai mult de o clipă, conform voinței legii noi. Acest aparat, dacă e necesar, nu va produce nici un fel de impresie fizică, și abia dacă va putea fi remarcat."[3] Aproape fără să se atingă de corp, ghilotina

1 Cf. Ch. Hibbert, *The Roots of Evil*, ed. 1966, pp. 85-86.

2 Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, vol. XXVI, 3 iunie 1791, p. 720.

3 A. Louis, „Rapport sur la guillotine", citat de Saint-Edme, *Dictionnaire de pénalité*, 1825, vol. IV, p. 161.

suprimă viaţa, tot astfel cum închisoarea ia libertatea, ori o amendă – nişte bunuri. Se presupune că aplică legea nu atât unui corp real, susceptibil de durere, cât unui subiect juridic, ce ar deţine, pe lângă alte drepturi, şi pe acela de a exista. Ghilotina ar trebui să fie tot atât de abstractă ca şi legea.

Ceva din spectacolul supliciilor a continuat, fără îndoială, să-şi pună, o vreme, amprenta, în Franţa, asupra sobrietăţii execuţiilor. Paricizii – şi regicizii[XV], cărora aceştia le erau asimilaţi – erau duşi la eşafod acoperiţi cu un văl negru; acolo, până în 1832, li se tăia mâna cu care comiseseră nelegiuirea. După această dată, nu s-a mai păstrat decât pânza neagră. Astfel, în cazul lui Fieschi[XVI], în noiembrie 1836: „Va fi adus la locul execuţiei în cămaşă, cu picioarele goale şi capul acoperit cu un văl negru; va fi expus pe un eşafod, în timp ce un aprod va citi poporului sentinţa de condamnare, după care va fi imediat executat." Să ne amintim de Damiens. Şi să reţinem că ultimul adaos la moartea penală a fost un văl de doliu. Condamnatul nu mai trebuia să fie văzut. Numai lectura publică, pe eşafod, a condamnării continuă să mai enunţe o crimă ce nu trebuie să aibă chip.[1] Ultima rămăşiţă a marilor suplicii este tocmai anularea lor: un văl menit să ascundă un corp. Execuţia lui Benoît, de trei ori nelegiuit – ucigaş al propriei mame, homosexual, asasin –, primul dintre paricizi pe care legea îl va scuti de tăierea mâinii: „În timp ce era citită cu glas tare sentinţa, el stătea în picioare pe eşafod, ţinut de călăi. Era îngrozitor să vezi acest spectacol; înfăşurat într-un larg giulgiu alb, cu faţa acoperită de o pânză neagră, paricidul scăpa privirilor mulţimii tăcute, iar sub aceste veşminte misterioase şi lugubre viaţa nu se mai manifesta decât prin urlete înfiorătoare care s-au stins în scurt timp sub cuţit."[2]

La începutul secolului al XIX-lea, marele spectacol al pedepsirii fizice a dispărut, prin urmare, cu totul; corpul supus chinurilor nu mai e vizibil; este eliminată din cadrul pedepsei

---

1 Temă frecventă în epocă: cu cât criminalul este mai monstruos, cu atât mai mult trebuie să fie privat de lumina zilei: să nu vadă şi să nu fie văzut. Pentru paricid ar trebui „să se confecţioneze o cuşcă de fier sau să fie săpată o celulă impenetrabilă în care ar urma să rămână închis pe vecie". De Molène, *De l'humanité des lois criminelles*, 1830, pp. 275-277.

2 *Gazette des tribunaux*, 30 august 1832.

punerea în scenă a suferinței. Pătrundem în epoca sobrietății punitive. Dispariția supliciilor poate fi considerată aproape definitivă către anii 1830-1848. Desigur, această afirmație globală necesită unele corective. În primul rând, transformările nu s-au petrecut în bloc și nici în cadrul unui proces unic. Au existat întârzieri. În chip paradoxal, Anglia a fost una dintre țările cele mai refractare la această dispariție a supliciilor fizice: poate din cauza rolului de model pe care îl conferiseră justiției penale engleze instituirea juriului[XVII], procedura publică, respectarea lui *habeas corpus*[XVIII]; dar, fără îndoială, mai ales din cauză că refuzase să slăbească rigoarea legilor ei penale în timpul marilor tulburări sociale din anii 1780-1820. Multă vreme, Romilly[XIX], Mackintosh și Fowell Buxton[XX] nu au reușit să determine atenuarea numărului și a duritățiipedepselor prevăzute de legea engleză, „acest oribil carnagiu", cum o numea Rossi[XXI]. Severitatea ei (cel puțin în ceea ce privește pedepsele prevăzute, căci aplicarea lor era cu atât mai laxă cu cât legea apărea excesivă juriilor) chiar a crescut, căci în 1760 Blackstone[XXII] număra 160 de crime capitale prevăzute de legislația engleză, iar în 1819 numărul lor crescuse la 223. Mai trebuie, de asemenea, să ținem seama și de accelerările și de reculurile pe care le-a cunoscut, între 1760 și 1840, procesul în ansamblul său; de rapiditatea reformei în țări precum Austria sau Rusia, Statele Unite sau Franța din zilele Constituantei, apoi de refluxul din perioada contrarevoluției în Europa și a marii neliniști sociale din anii 1820-1848; de modificările, mai mult sau mai puțin temporare, operate de tribunalele sau legile excepționale; de distorsiunea dintre legi și practica reală a tribunalelor (care este departe de a reflecta întotdeauna stadiul legislației). Toate acestea determină perturbările din evoluția petrecută la cumpăna dintre secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.

La aceasta se adaugă și faptul că, deși esențialul transformării este evident către 1840, deși mecanismele punitive și-au dobândit atunci noul lor tip de funcționare, procesul este departe de a fi încheiat. Eliminarea supliciului reprezintă o tendință ce-și are rădăcinile în marea transformare petrecută în anii 1760-1840; dar ea nu se realizează pe de-a-ntregul atunci; și se poate chiar afirma că practicarea supliciului a

obsedat încă multă vreme sistemul nostru penal, şi că-şi face şi azi simţită prezenţa. Ghilotina, această maşinărie a morţilor rapide şi discrete, anunţase, în Franţa, o nouă etică a morţii legale. Dar, foarte repede, Revoluţia a integrat-o într-un mare ritual teatral. Ani de-a rândul, ghilotina a constituit un spectacol. A fost nevoie să fie mutată tocmai la bariera Saint-Jacques, atelajul descoperit să fie înlocuit cu un vehicul închis, condamnatul să fie împins în grabă din furgon pe podium, să se organizeze execuţii grăbite la ore neobişnuite, ghilotina să fie până la urmă instalată în incinta închisorilor şi să devină inaccesibilă publicului (după execuţia lui Weidmann, în 1939), să fie blocate străzile ce duc spre închisoarea unde eşafodul e ţinut sub lacăt şi unde execuţia are loc în secret (execuţiile lui Buffet şi Bontemps, la Santé, în 1972), să fie urmăriţi în justiţie martorii oculari ce povestesc ulterior scena, pentru ca execuţia să înceteze să mai fie un spectacol şi să rămână o stranie taină între justiţie şi condamnat. E suficientă evocarea tuturor acestor precauţii pentru a înţelege că moartea penală a rămas, şi astăzi, în esenţă, un spectacol, care, tocmai de aceea, trebuie interzis.

Cât priveşte dominaţia totală asupra corpului, nici aceasta nu dispăruse cu totul la jumătatea secolului al XIX-lea. Pedeapsa a încetat, desigur, să mai fie axată pe tortură ca tehnică de producere a suferinţei; obiectul ei a devenit pierderea unui bun sau a unui drept. Dar unele pedepse, precum munca silnică sau chiar închisoarea – pură privare de libertate – nu au funcţionat niciodată fără un anumit adaos punitiv ce vizează tocmai corpul: raţionalizare alimentară, privaţiuni sexuale, loviri, carceră. Simple consecinţe nedorite, dar inevitabile ale întemniţării? De fapt, închisoarea a menţinut întotdeauna în dispozitivele sale cele mai explicite un anumit grad de suferinţă corporală. Criticile frecvent formulate la adresa sistemului penitenciar în prima jumătate a secolului al XIX-lea (închisoarea nu e suficient de punitivă: deţinuţilor le este mai puţin foame, mai puţin frig, sunt per ansamblu mai puţin lipsiţi de cele trebuincioase decât mulţi sărmani sau chiar muncitori) indică existenţa unui postulat care nu a fost niciodată total eliminat: este drept ca un condamnat să sufere fizic mai mult decât

ceilalți oameni. Pedeapsa se disociază cu greu de adaosul de durere fizică. Ce ar putea să însemne o pedeapsă necorporală?

Persistă deci în mecanismele moderne ale justiției penale un fond „supliciant" ce nu poate fi controlat în totalitate, ci cel mult învăluit, din ce în ce mai amplu, într-o penalitate a necorporalului.

*

Atenuarea, în decursul ultimelor secole, a severității penale este un fenomen bine cunoscut de istoricii dreptului. Dar multă vreme, el a fost considerat per ansamblu drept un fenomen cantitativ: mai puțină cruzime, mai puțină suferință, mai multă blândețe, mai mult respect, mai multă omenie. În realitate, aceste modificări sunt însoțite de o mutație în chiar obiectul operației punitive. Scădere a intensității? Poate. Schimbare de obiectiv, cu siguranță.

Dacă penalitatea, în formele ei cele mai drastice, nu se mai adresează corpului, atunci care este obiectul ei? Răspunsul teoreticienilor – al acelora care inaugurează, către 1760, o perioadă ce nu s-a încheiat încă – e simplu, aproape evident. Pare a fi conținut chiar în întrebare. Nu mai e vorba de corp, ci de suflet. Caznelor ce distrug corpul trebuie să le ia locul o pedeapsă ce acționează profund asupra simțirii, gândirii, voinței, înclinațiilor. Mably[XXIII] i-a formulat o dată pentru totdeauna principiul: „Pedeapsa, dacă mă pot exprima astfel, trebuie să lovească mai mult sufletul decât trupul."[1]

Moment important. Foștii parteneri ai fastului punitiv – corpul și sângele – cedează locul. Intră în scenă un nou personaj, mascat. A luat sfârșit o anumită tragedie; începe o comedie cu siluete de umbră, voci fără chip, entități impalpabile. Aparatul justiției punitive trebuie de acum înainte să acționeze asupra acestei realități necorporale.

Simplă afirmație teoretică, pe care practica penală o dezminte? Ne-am grăbi dacă am afirma așa ceva. Este adevărat

1 G. de Mably, *De la législation, Œuvres complètes*, 1789, vol. IX, p. 326.

că a pedepsi nu mai înseamnă astăzi a aduce un suflet pe calea cea dreaptă; însă principiul lui Mably nu a rămas un simplu deziderat. Îi putem urmări efectele de-a lungul întregii penalităţi moderne.

Este vorba, în primul rând, de o substituire de obiecte. Nu vreau să spun prin aceasta că, dintr-o dată, au început să fie pedepsite alt fel de crime. Desigur, definirea infracţiunilor, scara lor de gravitate, marjele de indulgenţă, ceea ce se tolera în fapt şi ceea ce se permitea în mod legal, toate acestea s-au modificat profund în ultimele două sute de ani; multe crime au încetat să mai fie considerate ca atare, fiind legate de un anumit tip de exercitare a autorităţii religioase sau de viaţă economică; blasfemia şi-a pierdut statutul de crimă; contrabanda şi furtul domestic – o parte din gravitate. Dar aceste deplasări nu constituie, poate, faptul cel mai important: graniţa dintre permis şi interzis a rămas, în trecerea de la un secol la celălalt, oarecum aceeaşi. În schimb, obiectul „crimă", ceea ce este vizat de practica penală, s-a modificat profund: calitatea, natura, substanţa, într-o oarecare privinţă, din care este compus elementul ce trebuie pedepsit, într-o mai mare măsură decât definiţia lui formală. Relativa stabilitate a legii a îngăduit un joc complex de înlocuiri subtile şi rapide. Sub denumirea de crime şi delicte[XXIV] continuă să fie judecate obiecte juridice definite de Codul Penal, dar şi patimi, instincte, anomalii, infirmităţi, inadaptări, efecte ale mediului sau ale eredităţii; sunt pedepsite agresiuni, dar, prin ele, agresivităţi; violuri, dar, simultan, şi perversiuni; omoruri ce sunt deopotrivă pulsiuni şi dorinţe. Se va spune: nu acestea sunt judecate; dacă sunt aduse în discuţie, este numai pentru a explica faptele ce trebuie judecate şi pentru a putea decide în ce măsură este implicată în crimă voinţa subiectului. Răspuns incomplet! Căci tocmai aceste umbre din spatele elementelor cauzei sunt cele judecate şi pedepsite. Judecate – pe calea ocolită a „circumstanţelor atenuante", ce introduc în corpul verdictului nu doar elemente „de circumstanţă" aparţinând actului comis, ci şi ceva de o natură cu totul diferită, ce nu poate fi codificat din punct de vedere juridic: cunoaşterea criminalului, evaluarea lui, ce se poate şti în privinţa raporturilor dintre el, trecutul lui şi crima pe care a comis-o, ce se poate aştepta

din partea lui în viitor. Ele sunt judecate și prin jocul tuturor acelor noțiuni care au circulat între medicină și jurisprudență începând din secolul al XIX-lea („monștrii" din epoca lui Georget[XXV], „anomaliile psihice" din circulara Chaumié[XXVI], „perverșii" și „inadaptații" din expertizele contemporane) și care, sub pretextul că explică un act, constituie modalități de a califica un individ. Ele sunt pedepsite apoi și printr-o sancțiune ce-și arogă funcția de a-l face pe delincvent „nu doar să dorească, ci să și fie capabil să trăiască în respectul legii și să-și poarte singur de grijă"; sunt pedepsite și prin economia internă a unei pedepse care, deși sancționează crima, poate fi modificată (scurtându-se sau, după caz, prelungindu-se) după cum se transformă comportamentul condamnatului; ele mai sunt pedepsite și prin jocul acelor „măsuri de siguranță" ce sunt adăugate pedepsei (interdicție de ședere, libertate supravegheată, tutelă penală, tratament medical obligatoriu) și care nu urmăresc să sancționeze infracțiunea ca atare, ci să-l controleze pe individ, să neutralizeze pericolul pe care acesta îl reprezintă, să-i modifice predispozițiile criminale și să nu ia sfârșit decât o dată toate aceste schimbări obținute. La tribunal, sufletul criminalului nu este invocat numai cu scopul de a explica infracțiunea comisă și a-l introduce ca element în determinarea juridică a răspunderii; dacă prezența sufletului este solicitată cu atâta emfază, cu o asemenea grijă de a înțelege și o atât de mare râvnă științifică este tocmai pentru a-l putea judeca în același timp cu crima și pentru a putea fi luat în custodie pe tot timpul aplicării pedepsei. În întregul ritual penal, începând cu ancheta și terminând cu sentința și ultimele urme ale pedepsei, a fost introdus un domeniu de obiecte care ajung să dubleze și deopotrivă să disocieze obiectele definite și codificate juridic. Expertiza psihiatrică, dar în special antropologia penală și interminabilul discurs al criminologiei își află aici una dintre funcțiile lor cele mai precise: înscriind cu mare pompă infracțiunile în câmpul obiectelor susceptibile de a fi cunoscute în chip științific, ele urmăresc să furnizeze mecanismelor de pedepsire legală un mijloc justificabil de a acționa nu doar asupra infracțiunilor, ci și asupra indivizilor; nu doar asupra a ceea ce aceștia au făcut, ci și asupra a ceea ce ei sunt, vor fi, pot să fie. Suplimentul de

omenie pe care justiţia şi l-a asigurat pare explicativ şi limitativ, însă, în realitate, este anexionist. De 150 sau 200 de ani, prin urmare, de când Europa a introdus noile sale sisteme penale, judecătorii au început, încetul cu încetul, dar printr-un proces cu origine foarte îndepărtată în timp, să judece altceva decât crimele: „sufletul" criminalilor. Şi astfel, prin chiar acest fapt, ei au început să facă altceva decât să judece. Sau, ca să ne exprimăm mai exact, în chiar interiorul modalităţii judiciare de a judeca s-au strecurat alte tipuri de evaluare, modificând structural regulile de elaborare ale acesteia. De când Evul Mediu izbutise să pună la punct, nu fără dificultăţi şi încetineală, marea procedură a anchetei, a judeca însemna să stabileşti adevărul unei crime, să-i determini autorul şi să aplici o sancţiune legală. Cunoaştere a infracţiunii, cunoaştere a celui responsabil, cunoaştere a legii – trei condiţii ce permiteau întemeierea unei judecăţi pe adevăr. Iată însă că în cursul judecăţii penale îşi face acum apariţia o cu totul altă întrebare cu privire la adevăr. Nu doar: „Faptul e stabilit şi constituie un delict?", ci şi: „Ce vrea prin urmare să însemne acest fapt, ce reprezintă această violenţă sau acest omor? La ce nivel sau în care câmp al realităţii trebuie oare să-l înscriem? Fantasmă, reacţie psihotică, episod delirant, perversiune?" Nu doar: „Cine este autorul?", ci şi: „Cărui proces cauzal trebuie să-i atribuim producerea faptei? Unde se situează, în autor, originea crimei? Poate fi ea atribuită instinctului, inconştientului, mediului, eredităţii?" Nu doar: „Ce lege sancţionează această infracţiune?", ci şi „Ce măsură trebuie să luăm care să fie cât mai potrivită situaţiei date? Cum putem prevedea evoluţia subiectului? În ce fel va fi el cel mai sigur adus pe calea cea bună?" Un întreg ansamblu de judecăţi apreciative, diagnostice, prognosticuri, normative cu privire la individul criminal şi-au găsit adăpost în armătura judecăţii penale. Un alt adevăr s-a infiltrat în adevărul cerut de mecanica judiciară: un adevăr care, în amestec cu primul, transformă afirmaţia de vinovăţie într-un staniu complex ştiinţifico-juridic. Un fapt grăitor: felul cum a evoluat problema nebuniei în practica penală. Conform Codului Penal din 1810, aceasta era pusă doar în termenii articolului 64. Or, acest articol stabileşte că nu se poate vorbi nici de crimă, nici de delict, dacă infractorul era

în stare de demență în momentul comiterii actului. Posibilitatea de a determina nebunia excludea prin urmare însăși posibilitatea de a califica un act drept crimă: dacă autorul ar fi fost nebun, nu gravitatea gestului său s-ar fi modificat, și nici pedeapsa nu ar fi trebuit ușurată; ci însăși crima ca atare dispărea. Imposibil deci să declari pe cineva în același timp vinovat și nebun; dacă era pus diagnosticul de nebunie, acesta nu putea fi integrat în judecată; el întrerupea procedura și ridica mâna justiției de pe autorul faptei. Nu doar examinarea criminalului bănuit de demență, dar chiar și efectele acestui examen trebuia să fie exterioare și anterioare sentinței. Or, foarte curând, tribunalele secolului al XIX-lea au început să interpreteze greșit semnificația articolului 64. În ciuda mai multor hotărâri ale Curții de Casație, ce reaminteau că starea de nebunie nu putea atrage după sine nici o diminuare a pedepsei și nici măcar o achitare, ci numai o întrerupere definitivă a urmăririi penale, curțile au introdus chiar în verdictul lor problema nebuniei. Au admis că cineva putea fi în același timp vinovat și nebun; cu atât mai puțin vinovat cu cât era mai nebun; vinovat, firește, dar bun să fie închis și îngrijit mai curând decât pedepsit; vinovat periculos, întrucât era vădit bolnav etc. Din punctul de vedere al Codului Penal – tot atâtea absurdități juridice. Dar acesta era doar punctul de plecare al unei evoluții pe care tocmai jurisprudența și legislația urmau să o grăbească în decursul următorilor 150 de ani: reforma din 1832, introducând circumstanțele atenuante, permitea deja modularea sentinței în conformitate cu stadiile presupuse ale unei boli sau cu formele unei seminebunii. Iar practica expertizei psihiatrice – generalizată la Curtea cu Juri, extinsă uneori și la Curtea Corecțională – face ca sentința, deși continuă să fie formulată în termeni de sancțiune legală, să implice, în chip mai mult sau mai puțin obscur, judecăți cu privire la normalitate, stabiliri de cauzalitate, aprecieri asupra unor eventuale schimbări, anticipări privind viitorul delincvenților. Toate – operațiuni în privința cărora ne-am înșela dacă am considera că pregătesc din exterior o judecată bine întemeiată; căci ele intervin direct în procesul de elaborare a sentinței. În loc ca nebunia să anuleze crima, conform sensului originar al articolului 64, din contră, orice crimă și, la limită, orice infracțiune

fac posibilă de acum înainte, ca o bănuială perfect legitimă, dar şi ca un drept ce poate fi revendicat, ipoteza nebuniei sau, oricum, a anomaliei. Iar sentinţa care condamnă sau achită nu mai este pur şi simplu o judecată de vinovăţie, o decizie legală menită să pedepsească; ea conţine un diagnostic în privinţa normalităţii şi o prescripţie tehnică pentru o normalizare posibilă. În zilele noastre, cel care judecă – magistrat sau jurat – face cu totul altceva decât să „judece".

Şi nici nu mai e singurul căruia îi revine această menire. De-a lungul procedurii penale şi a executării pedepsei, mişună o întreagă pletoră de instanţe anexe. Mici justiţii şi judecători paraleli şi-au făcut apariţia şi s-au înmulţit în jurul judecăţii principale: experţi psihiatri ori psihologi, magistraţi însărcinaţi cu aplicarea pedepselor, educatori, funcţionari ai administraţiei penitenciare fragmentează puterea legală punitivă; se va spune că nici unul dintre aceştia nu posedă cu adevărat dreptul de a judeca; că unii dintre ei, după pronunţarea sentinţelor, nu deţin alt drept decât pe acela de a aplica o pedeapsă stabilită de tribunal şi, mai ales, că ceilalţi – experţii – nu intervin înaintea pronunţării sentinţei pentru a formula o judecată, ci numai pentru a facilita decizia judecătorilor. Însă, din moment ce pedepsele şi măsurile de siguranţă definite de tribunal nu sunt determinate în chip absolut, din moment ce acestea pot fi modificate din mers, din moment ce este lăsată altora decât judecătorilor infracţiunii grija de a decide dacă cel condamnat „merită" să fie lăsat în semilibertate sau în libertate condiţionată, dacă aceste alte instanţe au puterea de a pune capăt tutelei penale înseamnă că li se dau pe mână şi sunt lăsate la latitudinea lor tocmai nişte mecanisme de pedepsire penală: judecători auxiliari, dar judecători, totuşi. Întregul aparat ce s-a dezvoltat de-a lungul anilor în jurul aplicării pedepselor şi ajustării lor la indivizi multiplică instanţele de decizie judiciară şi o prelungeşte pe aceasta mult dincolo de momentul sentinţei. În ceea ce-i priveşte pe experţii psihiatri, ei nu pot fi acuzaţi că se amestecă în judecată. Să aruncăm o privire asupra celor trei întrebări la care aceştia, de la circulara din 1958, au de răspuns: inculpatul prezintă un grad oarecare de periculozitate? Este apt să i se aplice o sancţiune penală? Poate fi vindecat sau readaptat? Aceste întrebări nu

au legătură nici cu articolul 64, nici cu eventuala stare de nebunie a inculpatului în clipa comiterii actului. Nu sunt niște întrebări formulate în termeni de „responsabilitate". Nu se referă decât la administrarea pedepsei, la necesitatea, utilitatea și eficacitatea ei posibilă; permit să se indice, într-o terminologie de-abia codificată, dacă azilul este mai nimerit decât închisoarea, dacă trebuie prevăzută o perioadă de detenție lungă sau scurtă, un tratament medical sau măsuri de securitate. Rolul psihiatrului în materie penală? Nu de expert în privința responsabilității, ci de consilier în domeniul pedepsirii; lui îi revine sarcina de a stabili dacă subiectul este „periculos", în ce fel să ne apărăm de el, cum trebuie să intervenim pentru a-l transforma, dacă este de preferat să reprimăm sau să acordăm îngrijiri. La începuturile istoriei sale, expertiza psihiatrică trebuie să formuleze propoziții „adevărate" despre rolul jucat de libertatea infractorului în comiterea actului criminal; de-acum, ea va trebui să sugereze o rețetă privitoare la ceea ce s-ar putea numi „tratamentul medico-judiciar" al acestuia.

Să rezumăm: de când funcționează noul sistem penal – cel definit de marile coduri din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea –, un proces de ansamblu i-a făcut pe judecători să judece altceva decât crimele; ei au fost aduși în situația ca prin sentințele lor să facă altceva decât să judece; iar puterea de a judeca a fost în parte transferată altor instanțe decât judecătorii propriu-ziși ai infracțiunii. În ansamblul ei, operațiunea penală s-a încărcat cu elemente și personaje extrajuridice. Se va spune că nu este nimic extraordinar în aceasta, că așa i-a fost dat dreptului, să absoarbă puțin câte puțin elemente care îi sunt străine. Un lucru e însă ieșit din comun în justiția penală modernă: deși se încarcă cu atâtea elemente extrajuridice, nu o face pentru a le putea califica din punct de vedere juridic și a le integra astfel în mod treptat în economia strictă a puterii punitive; ci, dimpotrivă, pentru a le putea face să funcționeze în interiorul operațiunii penale tocmai ca elemente nonjuridice; pentru a feri această operațiune să fie pur și simplu o pedepsire legală; pentru a-l disculpa pe judecător de faptul că este nici mai mult, nici mai puțin decât cel care dă pedepse: „Noi pronunțăm, evident, un verdict, dar degeaba e acesta comparat

cu o crimă, căci, vedeți bine, pentru noi el funcționează numai ca un mod de a trata un criminal; da, pedepsim, dar acesta e doar un fel de a spune că nu urmărim decât să obținem o vindecare". Justiția penală nu mai funcționează și nu se mai justifică astăzi decât prin această continuă referire la altceva decât ea însăși, prin această neîncetată reinserare a ei în sisteme nonjuridice. Ea este condamnată să se recalifice prin cunoaștere.

Sub blândețea crescândă a pedepselor, se poate deci repera o deplasare a punctului lor de aplicare; și, în urma acestei deplasări, apariția unui întreg câmp de obiecte recente, a unui cu totul nou regim al adevărului și a unei puzderii de roluri până atunci necunoscute în exercitarea justiției penale. Un domeniu de cunoaștere, niște tehnici și discursuri „științifice" iau astfel naștere, amestecându-se în practica puterii punitive.

Obiectivul cărții de față: o istorie corelativă a sufletului modern și a unei noi puteri de a judeca; o genealogie a actului complex științifico-judiciar pe care puterea punitivă se sprijină, din care își extrage justificările și regulile de funcționare, prin care își extinde efectele și în spatele căruia își disimulează exorbitanta singularitate.

Din ce anume însă se poate compune această istorie a sufletului uman prin intermediul judecății? Dacă n-am da atenție decât evoluției regulilor de drept sau a procedurilor penale, am risca să privilegiem, ca fapt masiv, exterior, inert și originar o schimbare în sensibilitatea colectivă, un progres al umanismului sau dezvoltarea științelor umane. Dacă nu am studia, așa cum face Durkheim[1], decât formele sociale generale, am risca să stabilim ca principiu al îmblânzirii pedepselor anumite procese de individualizare care constituie mai curând unul din efectele noilor tactici de putere și, dintre ele, ale noilor mecanisme penale. Studiul care urmează ascultă de patru reguli generale:

1. Studierea mecanismelor punitive nu trebuie axată numai pe efectele „represive" ale acestora, pe latura lor de „sancțiune"; aceste efecte trebuie înscrise în marea serie de efecte pozitive

---

1 É. Durkheim, „Deux lois de l'évolution pénale", *Année sociologique*, IV, 1899-1900.

pe care mecanismele punitive le pot induce, chiar dacă, la o privire sumară, acestea pot părea marginale. Să considerăm, prin urmare, pedeapsa o funcție socială complexă.

Metodele punitive trebuie analizate nu ca simple consecințe ale unor reguli de drept ori ca indicatori de structuri sociale; ci ca tehnici dotate cu propria lor specificitate în câmpul mai general al celorlalte procedee de putere. Să adoptăm în privința pedepselor perspectiva tacticii politice.

În loc să privim istoria dreptului penal și pe aceea a științelor umane drept două serii separate a căror intersectare ar produce asupra uneia sau a celeilalte, sau poate asupra ambelor, un efect fie perturbator, fie catalizator, să căutăm dacă nu există o matrice comună și dacă nu cumva trimit amândouă la un proces de constituire „epistemologico-juridică"; într-un cuvânt, să plasăm tehnologia puterii la originea atât a umanizării penalității, cât și a cunoașterii omului.

Să cercetăm dacă această apariție a sufletului pe scena justiției penale și, o dată cu ea, inserarea în practica judiciară a unei întregi cunoașteri „științifice" nu reprezintă cumva efectul unei transformări a modului în care corpul însuși este învestit de raporturile de putere.

Pe scurt, o încercare de a studia metamorfoza metodelor punitive pornind de la o tehnologie politică a corpului în care s-ar putea descifra o istorie comună a raporturilor de putere și a relațiilor subiect – obiect. Astfel încât, prin analizarea blândeții penale ca tehnică de putere să putem înțelege deopotrivă modul în care omul, sufletul, individul normal sau anormal au ajuns să dubleze crima ca obiecte ale intervenției penale; și în ce fel o modalitate specifică de constrângere a putut să dea naștere omului ca obiect de cunoaștere pentru un discurs cu statut „științific".

Nu am însă pretenția de a fi cel dintâi care a lucrat în această direcție[1].

---

1 În orice caz, n-aș putea aprecia prin trimiteri și citate ceea ce cartea de față îi datorează lui G. Deleuze și muncii pe care acesta o desfășoară împreună cu F. Guattari. În egală măsură, s-ar cuveni să citez de nenumărate ori *Le psychanalysme* al lui R. Castel și să mărturisesc cât îi sunt de îndatorat lui P. Nora.

*

Din marea carte a lui Rusche şi Kirchheimer[1], pot fi reţinute câteva repere esenţiale. În primul rând, abandonarea iluziei că penalitatea este înainte de toate (dacă nu chiar exclusiv) o modalitate de reprimare a delictelor şi că, în acest rol, ea poate fi – în funcţie de formele sociale, sistemele politice sau opinii – severă sau indulgentă, urmărind ispăşirea sau căutând reparaţii, propunându-şi urmărirea indivizilor sau stabilirea de responsabilităţi colective. Analizarea mai curând a „sistemelor punitive concrete", studierea lor ca fenomene sociale care nu pot fi justificate doar de armătura juridică a societăţii sau de opţiunile etice fundamentale ale acesteia; înscrierea lor în câmpul propriu de funcţionare, în care pedepsirea crimelor nu constituie elementul unic; scoaterea în evidenţă a faptului că măsurile punitive nu sunt numai nişte mecanisme „negative" ce permit reprimarea, împiedicarea, excluderea, suprimarea, ci sunt legate de o serie întreagă de efecte pozitive şi utile pe care au misiunea să le susţină (şi, în acest sens, dacă pedepsele legale sunt făcute să sancţioneze infracţiunile, se poate spune că definirea infracţiunilor şi urmărirea lor sunt, în schimb, de natură să întreţină mecanismele punitive şi funcţiile acestora). În această perspectivă, Rusche şi Kirchheimer au făcut o legătură între diferitele regimuri punitive şi sistemele de producţie în cadrul cărora devin aplicabile: într-o economie sclavagistă, mecanismele punitive au rolul de a procura mână de lucru suplimentară, şi duc astfel la constituirea unei sclavii „civile" alături de cea asigurată prin războaie ori comerţ; o dată cu feudalismul, epocă în care moneda şi producţia sunt slab dezvoltate, suntem martorii unei bruşte înmulţiri a pedepselor corporale, corpul fiind în majoritatea cazurilor singurul bun accesibil; casa de corecţie – Hôpital général, Spinhuis sau Rasphuis –, munca silnică, manufactura penală apar astfel abia o dată cu dezvoltarea economiei de piaţă. În schimb, sistemul industrial necesitând o piaţă liberă a mâinii de lucru, importanţa muncii silnice

1 G. Rusche şi O. Kirchheimer, *Punishment and Social Structures*, 1939.

prevăzute de mecanismele de pedepsire scade în secolul al XIX-lea, în locul ei făcându-şi apariţia o detenţie cu scop corectiv. Ar fi, fără îndoială, multe lucruri de spus despre această corelaţie strictă.

Dar cred că poate fi reţinută tema generală conform căreia, în societăţile noastre, sistemele punitive trebuie plasate într-o anumită „economie politică" a corpului: chiar dacă ele nu apelează la pedepse violente ori sângeroase, chiar dacă folosesc metode „blânde" ce doar închid sau corectează, întotdeauna de corp va fi vorba – de corp şi de forţele lui, de utilitatea şi docilitatea acestora, de repartizarea şi aservirea lor. Este, fără îndoială, legitimă scrierea unei istorii a pedepselor pe fondul ideilor morale sau al structurilor juridice. Poate fi ea însă scrisă pe fondul unei istorii a corpurilor, din moment ce pedepsele pretind a nu mai avea ca obiectiv decât sufletul necunoscut al criminalilor?

Istoricii s-au apropiat de istoria corpului de multă vreme. Au studiat corpul din perspectiva demografiei sau a patologiei istorice; l-au privit ca sediu al nevoilor şi al poftelor, ca loc al proceselor fiziologice şi al metabolismelor, ca ţintă pentru microbi şi viruşi: au arătat cât de mult sunt implicate procesele istorice în ceea ce poate trece drept fundamentul pur biologic al existenţei; şi ce loc trebuie să se acorde în istoria societăţilor unor „evenimente" biologice precum circulaţia bacililor sau prelungirea duratei de viaţă.[1] Dar corpul e tot atât de nemijlocit implicat şi într-un câmp politic; raporturile de putere operează asupra lui o integrare imediată; îl învestesc, îl marchează, îl formează, îl supun la cazne, îl silesc să muncească, îl obligă la ceremonii, îi solicită semne. Această învestire politică a corpului este legată, prin relaţii complexe şi reciproce, de utilizarea lui economică; într-o mare măsură, corpul este învestit cu raporturi de putere şi dominaţie, tocmai în calitatea lui de forţă de producţie; în schimb, constituirea sa ca forţă de muncă nu este posibilă decât dacă este angrenat într-un sistem de aservire (în interiorul căruia şi nevoia este un instrument politic organizat, calculat şi între-

1 Cf. E. Le Roy-Ladurie, „L'histoire immobile", *Annales,* mai-iunie 1974.

buinţat cu multă grijă); corpul nu devine o forţă utilă decât dacă este în acelaşi timp corp productiv şi corp aservit. Această aservire nu se obţine numai prin intermediul violenţei sau al ideologiei; poate foarte bine să fie vorba de o aservire directă, fizică, să folosească forţa împotriva forţei, să aibă ca obiect elemente materiale şi, cu toate acestea, să nu fie violentă; poate fi calculată, organizată, elaborată tehnic, poate fi ingenioasă, poate să nu facă uz nici de arme, nici de teroare, şi cu toate acestea să rămână de ordin fizic. Poate, cu alte cuvinte, să existe o „cunoaştere" a corpului care să nu fie totuna cu ştiinţa funcţionării acestuia, ca şi o dominare a forţelor lui care să fie mai mult decât capacitatea de a le învinge: această cunoaştere şi această dominare constituie ceea ce s-ar putea numi tehnologia politică a corpului. Este, evident, o tehnologie difuză, rar formulată în discursuri continue şi sistematice; se compune cel mai adesea din piese şi bucăţi; se foloseşte de unelte sau procedee disparate. Nu este, în majoritatea cazurilor şi în pofida coerenţei rezultatelor, decât un instrumentar multiform, în plus, nu ar putea fi localizată nici într-un tip anume de instituţie, nici într-un aparat de stat. Acestea din urmă sunt cele care recurg la ea; care utilizează, pun în valoare sau impun unele dintre procedeele ei. Dar ea însăşi se situează, privită la nivelul mecanismelor şi efectelor ei, la un cu totul alt nivel. E vorba, într-o oarecare măsură, de o microfizică a puterii pe care aparatele de stat şi instituţiile o pun în joc, dar al „cărei câmp de validitate se plasează cumva între aceste mari mecanisme şi corpurile ca atare, cu materialitatea şi forţele lor.

Or, studierea acestei microfizici presupune ca puterea ce se exercită la nivelul ei să nu fie concepută ca o proprietate, ci ca o strategie; ca efectele sale de dominaţie să nu fie atribuite unei „aproprieri", ci unor amplasamente, manevre, tactici, tehnici, mecanisme; presupune descifrarea în cadrul ei a unei reţele de relaţii permanent tensionate, mereu active, mai curând decât a unui privilegiu ce poate fi deţinut; propunerea ca model mai degrabă a luptei continue decât a contractului ce operează o cesiune sau a cuceririi ce pune stăpânire pe un domeniu. Este nevoie, în fond, să se admită că puterea mai curând se exercită decât se posedă, că nu constituie „privilegiul" dobândit sau păstrat al clasei dominatoare, ci efectul de ansamblu al poziţiilor

strategice pe care aceasta le ocupă – efect pe care îl manifestă și adesea îl prelungește poziția celor dominați. Pe de altă parte, puterea nu se aplică, pur și simplu, ca o obligație ori ca o interdicție asupra celor ce „nu o au"; ea îi investește, trece prin și dincolo de ei; se sprijină pe ei așa cum și ei, la rândul lor, în lupta împotriva puterii, se sprijină pe punctele de contact în care puterea își face simțită prezența asupra lor. Ceea ce înseamnă că aceste relații merg până departe în adâncul societății, că nu pot fi localizate în relațiile dintre stat și cetățeni ori la granița dintre clase și că nu se mulțumesc doar să reproducă – la nivelul indivizilor, al corpurilor, gesturilor și comportamentelor – forma generală a legii sau a guvernării; că, dacă există continuitate la acest nivel (într-adevăr, ele se articulează bine în această formă printr-o serie întreagă de mecanisme complexe), nu există în schimb analogie ori omologie, ci doar specificitate de mecanism ori modalitate. În sfârșit, aceste relații nu sunt univoce; ele definesc o puzderie de puncte de conflict, de focare de instabilitate, fiecare dintre ele cu riscurile sale specifice de conflict, de lupte și de răsturnări măcar temporare ale raporturilor de forțe. Răsturnarea acestor „microputeri" nu respectă prin urmare legea lui „totul sau nimic"; puterea nu se dobândește o dată pentru totdeauna printr-un nou control asupra aparatelor de stat, nici printr-un nou mod de funcționare ori prin distrugerea instituțiilor; în schimb, nici unul dintre aceste episoade strict localizate nu se poate înscrie în istorie altfel decât prin efectele pe care le induce în întreaga rețea în care se află prins.

Ar trebui, poate, să renunțăm la o întreagă tradiție ce ne permite să ne închipuim că nu poate exista cunoaștere decât acolo unde relațiile de putere sunt suspendate și că știința nu se poate dezvolta decât în afara comandamentelor, imperativelor sau intereselor puterii. Ar trebui, poate, să renunțăm la credința că puterea duce la alienare și că, în schimb, renunțarea la putere constituie condiția pentru a deveni învățat. Trebuie mai degrabă să admitem că puterea produce cunoaștere (și nu doar favorizând cunoașterea pentru că aceasta slujește puterea sau aplicând-o pentru că este folositoare); că puterea și cunoașterea se implică direct una pe cealaltă; că nu există relație de putere fără constituirea corelativă a unui câmp

de cunoaștere, și nici cunoaștere care să nu presupună și în același timp să nu dea naștere unor relații de putere. Aceste raporturi „putere – cunoaștere" nu trebuie prin urmare analizate plecând de la un subiect al cunoașterii care ar fi sau nu liber față de un sistem de putere; ci, dimpotrivă, trebuie să considerăm că subiectul care cunoaște, obiectele de cunoscut și modalitățile de cunoaștere sunt tot atâtea efecte ale implicațiilor fundamentale ale puterii-cunoaștere și ale transformărilor lor istorice. Pe scurt, nu activitatea subiectului cunoașterii este aceea care produce cunoștințele, fie ele folositoare sau potrivnice puterii, ci puterea-cunoaștere, procesele și luptele ce o traversează și din care ea se constituie sunt cele care determină formele și domeniile posibile ale cunoașterii.

Analizarea învestirii politice a corpului și a microfizicii puterii presupune așadar renunțarea – în ce privește puterea – la opoziția violență ideologie, la metafora proprietății, la modelul contractului sau la acela al izbânzii; în ce privește cunoașterea, este nevoie să se renunțe la opoziția dintre „interesat" și „dezinteresat", la modelul cunoașterii și la primatul subiectului. Dând cuvântului un sens diferit de cel pe care i-l atribuiau, în veacul al XVII-lea, Petty[XXVII] și contemporanii lui, ne-am putea gândi la o „anatomie" politică. Nu e vorba de studierea unui stat considerat ca un „corp" (cu elementele, resursele și forțele lui), dar nici de studierea corpului și a ceea ce îl înconjoară considerate ca un mic stat. Ne vom ocupa de „corpul politic" privit ca ansamblu de elemente materiale și de tehnici ce servesc drept arme, relee, căi de comunicație și puncte de sprijin pentru relațiile de putere și de cunoaștere ce învestesc corpurile umane și le aservesc, transformându-le în obiecte ale cunoașterii.

E vorba de înscrierea tehnicilor punitive – fie că, în ritualul supliciilor, acestea pun stăpânire asupra corpului, fie că se adresează sufletului – în istoria acestui corp politic, de conceperea practicilor penale mai puțin ca o consecință a teoriilor juridice și mai mult ca un capitol al anatomiei politice.

Kantorowicz[1] a făcut odinioară o remarcabilă analiză a „corpului regelui": corp dublu, conform teologiei juridice

1 E. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, 1959.

constituite în Evul Mediu, având în vedere că el comportă, pe lângă elementul tranzitoriu care se naşte şi moare, un altul, ce supravieţuieşte trecerii timpului şi se păstrează ca suport fizic şi totuşi intangibil al regatului; în jurul acestei dualităţi, înrudite la origine cu modelul cristologic, se organizează o iconografie, o teorie politică a monarhiei, mecanisme juridice ce diferenţiază şi în acelaşi timp leagă persoana regelui şi exigenţele coroanei, ca şi un întreg ritual ce culminează cu momentele plenare ale încoronării, funeraliilor sau ceremoniilor de supunere. La polul opus, am putea plasa corpul condamnatului; are şi el propriul său statut juridic; dă loc unui ceremonial şi determină un întreg discurs teoretic, nu pentru a da o bază „plusului de putere" care privea persoana suveranului, ci pentru a codifica „minusul de putere" ce-i caracterizează pe cei supuşi unei pedepse. În zona cea mai întunecată a câmpului politic, se conturează condamnatul, ca figură simetrică şi răsturnată a regelui. Ar trebui analizat ceea ce am putea numi, ca omagiu adus lui Kantorowicz, „corpul cel mai neînsemnat, al condamnatului".

Dacă suplimentul de putere dinspre rege provoacă dedublarea corpului său, puterea excedentară ce apasă asupra corpului aservit al condamnatului nu a suscitat, oare, un alt tip de dedublare? Aceea a unui trup necorporal, a unui „suflet", cum spunea Mably. Istoria acestei „microfizici" a puterii punitive devine, în acest caz, o genealogie sau un element al unei genealogii a „sufletului" modern. Mai curând decât să vedem în acest suflet resturile reactivate ale unei ideologii, am putea recunoaşte în el corelatul actual al unei anumite tehnologii a puterii ce acţionează asupra corpului. Nu trebuie să considerăm că sufletul este o iluzie sau un efect ideologic. Ci că, pur şi simplu, sufletul există, că are o realitate, că e produs în permanenţă în jurul, la suprafaţa şi în interiorul corpului prin funcţionarea unei puteri ce se exercită asupra celor care sunt pedepsiţi – şi în general asupra celor supravegheaţi, în curs de formare sau ţinuţi din scurt, asupra nebunilor, copiilor, şcolarilor, a celor din colonii, asupra celor prinşi într-un aparat de producţie şi supuşi toată viaţa unui control neîntrerupt. Realitatea istorică a acestui suflet, care, spre deosebire de sufletul reprezentat de teologia creştină, nu se naşte

păcătos și punisabil, ci e mai curând produsul procedurilor de pedepsire, supraveghere, ispășire și constrângere. Acest suflet real și necorporal nu este o substanță; este elementul în care se articulează efectele unui anumit tip de putere și referința unei cunoașteri, angrenajul prin care relațiile de putere dau naștere unei cunoașteri posibile, iar această cunoaștere la rândul ei prelungește și amplifică efectele de putere. Pe temelia acestei realități-referință au fost construite diferite concepte și au fost decupate domenii de analiză: psihism, subiectivitate, personalitate, conștiință etc.; pe ea s-au edificat tehnici și discursuri științifice; plecându-se de la ea s-au făcut auzite revendicările morale ale umanismului. Dar să nu ne înșelăm; n-am înlocuit sufletul, iluzie a teologilor, cu un om real, obiect de cunoaștere, de reflecție filosofică sau de intervenție tehnică. Omul despre care ni se vorbește și la a cărui eliberare suntem invitați să participăm este deja în el însuși efectul unei aserviri cu mult mai profunde decât el. Un „suflet" îl locuiește și-l face să existe, suflet care este el însuși un element al dominației pe care puterea o exercită asupra corpului. Sufletul, efect și instrument al unei anatomii politice; sufletul, închisoare a trupului.

*

Faptul că pedepsele, în general, și închisoarea țin de o tehnologie a corpului poate că l-am învățat mai puțin din istorie și mai mult din prezent. În decursul ultimilor ani, aproape pretutindeni în lume au avut loc revolte în închisori. Obiectivele, cuvintele de ordine și desfășurarea lor au avut, fără îndoială, ceva paradoxal. Au fost revolte îndreptate împotriva unei mizerii fizice mai vechi de un secol: împotriva frigului, a sufocării și a înghesuielii, împotriva zidurilor învechite, împotriva foamei și a loviturilor. Dar erau și revolte îndreptate împotriva închisorilor-model, împotriva tranchilizantelor, împotriva izolării, împotriva serviciului medical ori educativ. Revolte ce nu aveau decât obiective materiale? Revolte contradictorii, împotriva decrepitudinii, dar și împotriva confortului; împotriva gardienilor, dar și împotriva psihiatrilor? În realitate, tocmai de trupuri și de lucruri materiale era vorba în toate aceste

mişcări, ca şi în nenumăratele discursuri pe care închisoarea le-a produs începând din secolul al XIX-lea şi până azi. Tocmai aceste mărunte, infime realităţi sunt purtătoarele acestor discursuri şi revolte, amintiri şi invective. Fiecare e liber să nu vadă în ele decât revendicări oarbe sau să bănuiască existenţa unor strategii străine. A fost vorba de o revoltă, la nivelul corpurilor, îndreptată împotriva corpului însuşi al închisorii. În joc nu se afla cadrul prea frust ori prea aseptic, prea rudimentar sau prea perfecţionat al închisorii, ci însăşi materialitatea acestui cadru, în măsura în care constituie instrument şi vector de putere; şi tocmai tehnologia puterii ce acţionează asupra corpului e cea pe care tehnologia „sufletului" – cea a educatorilor, a psihologilor şi a psihiatrilor – nu reuşeşte nici s-o mascheze, nici s-o compenseze, pentru simplul motiv că nu este la rândul ei decât una dintre uneltele acesteia. Tocmai acestei închisori, cu toate investirile politice ale corpului pe care ea le însumează în arhitectura ei închisă, aş vrea să-i fac istoria. Printr-un pur anacronism? Nu, dacă prin acest termen se înţelege scrierea istoriei trecutului în termenii prezentului. Da, dacă înţelegem prin el scrierea istoriei prezentului.[1]

Note

I Robert-François Damiens (1715-1757). Devenit, din simplu soldat, valet al regelui Ludovic XVI al Franţei, încearcă, pe 5 ianuarie 1757, să-l asasineze pe suveran cu un cuţit, nereuşind însă decât să-l rănească. Este prins pe loc, apoi schingiuit şi executat sub acuzaţia de regicid.

II În original, *faire amende honorable:* în Vechiul Regim, pedeapsă infamantă constând în mărturisirea şi recunoaşterea publică a comiterii unui delict, vinovatul cerându-şi, în felul acesta, iertare.

III Léon Faucher (1803-1854), om politic francez, de orientare liberală. Ca ministru al Lucrărilor Publice şi apoi de Interne, s-a arătat represiv şi autoritar. A făcut parte din comisia care a pregătit legea din 31 mai 1851, prin care se îngrădea exercitarea sufragiului universal.

---

1 Voi studia naşterea închisorii doar în cadrul sistemului penal francez. Diferenţele de evoluţii istorice şi de instituţii ar face prea dificilă sarcina de a intra în detalii şi prea schematică încercarea de a schiţa fenomenul de ansamblu.

IV Pierre François Réal (1757-1834), conte, om politic francez, prieten cu Danton. A fost procuror la tribunalul de la Châtelet, acuzator public, unul dintre cei doi substituţi ai lui Chaumette, procuror al Comunei, comisar al Directoratului, consilier de stat, prefect de poliţie în perioada celor „O sută de zile". Exilat în 1816 şi amnistiat în 1818.

V Lanţurile (în original: *les chaînes*) se referă la convoaiele de condamnaţi care plecau spre temniţă legaţi de un acelaşi lanţ.

VI Cesare Bonesana, marchiz de Beccaria (1738-1794), publicist şi economist italian. Este socotit reformatorul dreptului penal. Tratatul său *Dei delitti e delle pene* („Despre delicte şi pedepse") – apărut, anonim, în 1764 – a declanşat o reformă profundă a instituţiilor represive, fiind expresia protestului opiniei publice şi al filosofilor epocii împotriva procedurii secrete, torturii, inegalităţii pedepselor în funcţie de statutul social al persoanelor şi atrocităţii supliciilor. Influenţat de operele economiştilor şi ale Enciclopediştilor francezi, este primit în triumf la Paris. Abatele Morellet îi traduce imediat opera, avocatul general Servan îi preia fără întârziere ideile, iar Voltaire îi dedică un comentariu elogios. Ideile lui se bucură de un enorm succes în Olanda, Prusia, ca şi la Viena şi Sankt-Petersburg. În acelaşi timp, mediile conservatoare nu întârzie să reacţioneze violent: Inchiziţia spaniolă îl pune la Index, iar marele criminalist Muyart de Vouglans (1713-1791) îl critică aspru. E socotit un autor subversiv. Beccaria a fost printre primii care au atras atenţia asupra cauzelor economice şi sociale ale criminalităţii, propunând elaborarea unei politici penale luminate, coerente şi eficiente. S-a ridicat împotriva obscurităţii şi complexităţii incontrolabile ale dreptului penal al epocii, cerând redactarea unor texte de lege simple, clare şi elaborate exclusiv de puterea legislativă (principiul legalităţii), pe care judecătorul să fie obligat să le aplice automat şi imparţial. A cerut, de asemenea, abrogarea infracţiunilor religioase, separarea dreptului penal de religie şi chiar de morala individuală. A fost printre primii care au văzut că temeiul pedepsei stă în utilitatea socială a acesteia, principiu consfinţit ulterior prin Declaraţia Universală a Drepturilor Omului şi Cetăţeanului. S-a pronunţat împotriva torturilor din timpul anchetei şi a barbariei pedepselor, propunând elaborarea unor pedepse moderate, însă de neevitat, căci, în concepţia lui, nu asprimea pedepsei, ci certitudinea caracterului ei inexorabil poate împiedica comiterea de acte criminale. A condamnat, de asemenea, prescrierea pedepselor, practica „amendei onorabile" şi dreptul la graţiere, dar, în acelaşi timp, şi pedeapsa cu moartea (pe care nu o admitea decât în cazuri excepţionale de pericol public, precum instigarea la revoltă şi răscularea), pronunţându-se pentru înlocuirea acesteia cu închisoarea pe viaţă. Pe scurt, se poate spune că esenţa reformei beccariene constă în asigurarea egalităţii tuturor cetăţenilor în faţa justiţiei penale şi în individualizarea pedepselor. Opera lui de reformator a schimbat, în numai câteva zeci de ani, dreptul penal mondial cât nu reuşise acesta să se schimbe în sute de ani. Legalitatea reprimării, abolirea supliciilor, moderarea pedepselor, organizarea drepturilor apărării sunt, astfel, cuceriri care i se datorează. Ca economist, Beccaria a fost unul dintre primii care au analizat funcţiile capitalului şi diviziunea muncii.

VII Benjamin Rush (1745-1813), fizician american, unul dintre primii care au predat chimia în Statele Unite. În 1774, împreună cu Pemberton, a înființat cea dintâi societate împotriva sclaviei din America. Ca membru în Congres, a semnat, în 1776, Declarația de Independență.

VIII Arthur Thistlewood (1774-1820), revoluționar englez. A fost unul dintre conducătorii cei mai activi ai mișcării „Society of Spencean Philanthropists", fondată de Thomas Spencer. În 1820, a organizat conspirația din Cato Street, pentru care a fost arestat, judecat și condamnat la moarte.

IX Codul penal francez de la 1810, în vigoare până în 1993, instituia trei categorii de pedepse: criminale, corecționale și polițienești. Pedepsele criminale, într-o ordine descrescătoare a gravității, erau: moartea (înlocuită din 1981 de recluziunea criminală pe viață), munca silnică (înlocuită din 1960 de recluziunea criminală), deportarea (înlocuită din 1960 de detențiunea criminală pe viață), recluziunea criminală, detențiunea criminală (toate acestea fiind pedepse atât aflictive, cât și infamante), expulzarea și degradarea civică (pedepse infamante). Pedepsele corecționale erau: închisoarea corecțională (minimum 2 luni), interzicerea unor drepturi civice, civile sau de familie și amenda. O pedeapsă complementară ce se putea adăuga pedepselor din ambele categorii de mai sus era interdicția de ședere. Pedepsele polițienești erau: închisoarea polițienească (de maximum 2 luni), amenda și confiscarea specială.

Diferitele denumiri ale pedepselor aflictive reflectă gradarea acestora în funcție de condiții: condamnații la muncă silnică erau supuși unui regim aspru, fiind puși în fiare, executându-și pedeapsa în minele statului sau în stabilimente penitenciare. Cei condamnați la recluziune erau închiși în case de muncă, supuși unui regim de muncă obligatorie, puși în fiare, având totuși dreptul de a primi bani pentru munca lor, jumătate în timpul executării pedepsei, putându-și îmbunătăți astfel condițiile de detenție, și jumătate la liberare. Cei condamnați la detenție nu erau obligați la muncă și își puteau, prin propriile mijloace, îmbunătăți alimentația și condițiile. Condamnații la închisoare corecțională erau închiși într-o „casă de corecțiune", cu un regim mai blând, putând fi întrebuințați la lucru, conform meseriei și alegerii lor, primind la liberare o parte din banii cuveniți pentru munca depusă, restul folosindu-se pentru cheltuielile casei de închisoare. Cei condamnați la închisoare polițienească erau închiși în case de arest, cu regim foarte blând, și nu puteau fi întrebuințați la lucru fără voia lor. (Cf. *Codicele penal român* din 1 mai 1865, care s-a inspirat în mare măsură din cel francez, pedeapsa cu moartea, deportarea și interdicția de ședere nefiind preluate.) Condamnații împotriva cărora se pronunța și pedeapsa complementară a interdicției de ședere nu puteau să apară în anumite locuri o perioadă determinată de timp.

X În accepțiunea generală, *penalitate* este strict sinonimă *cu pedeapsă*, sancțiune (atât în franceză, cât și în română). Foucault îl folosește aici în opoziție cu termenul de *criminalitate*, care reprezintă fenomenul infracțional la scara societății. Deci, în accepțiunea lui Foucault, *penalitatea* ar fi fenomenul punitiv la scara societății, apropiat întrucâtva de ceea ce se denumește curent „politică penală".

XI *Tyburn,* afluent al râului Tamisa. Pe malul lui, în apropiere de Westminster Abbey, s-a aflat, vreme de secole, locul tradiţional unde se executau pedepsele prin spânzurare (Tyburn Tree). Prima execuţie atestată s-a desfăşurat pe acest loc în 1196, iar ultima în 1783, după care execuţiile publice au fost transferate la închisoarea Newgate. *Newgate Prison,* una dintre cele mai vechi închisori londoneze; nu se cunoaşte anul construirii ei, însă în 1190 exista. Porţile oraşelor erau frecvent folosite ca închisori (cf., la noi, poarta principală, edificată în 1735, a citadelei din Alba–Iulia), însă la Newgate nu erau încarceraţi decât criminalii cei mai periculoşi. Celebră pentru aglomeraţia, proasta aerisire, lipsa de apă şi epidemiile care au bântuit-o, a fost refăcută în 1425 şi în 1767, după marele incendiu care a devastat Londra. În 1780, a fost atacată şi incendiată de „Gordon Rioters" (Răsculaţii lui Gordon), ocazie cu care 300 de deţinuţi au reuşit să evadeze. Din 1783, devine teatrul execuţiilor publice, care s-au desfăşurat fără întrerupere în faţa ei până în 1868, când au fost interzise. După 1815, între zidurile ei au fost acceptaţi şi datornicii, pentru ca, după 1881, să fie locuită numai de cei judecaţi de Curtea Supremă. A fost demolată în 1902-1903. Printre deţinuţii celebri pe care i-a adăpostit, se numără Titus Oates, Daniel Defoe, William Penn, Jack Sheppard. Nu este, prin urmare, întâmplător faptul că un monograf din zilele noastre a numit-o „Bastilia englezească".

XII Lordul George Gordon (1751-1793). Parlamentar care se făcuse remarcat prin atacuri la adresa atât a partidei *whig,* cât şi a partidei *tory,* şi care era, în acelaşi timp, şi liderul protestanţilor. A adunat, în 1780, la St. George's Fields, 50 000 de oameni, în scopul de a depune la Parlament o petiţie de protest împotriva unei măsuri de anulare a unor restricţii adresate Bisericii romano-catolice. A pierdut însă foarte repede controlul asupra mulţimii înfierbântate, care, timp de două săptămâni, a incendiat, mai întâi, bisericile catolice din Londra, pentru ca mai apoi distrugerile să se generalizeze şi să-i vizeze în special pe irlandezi. Gordon a fost arestat şi închis în Turnul Londrei, sub acuzaţia de trădare, după care a fost achitat, alţi 21 de participanţi la răzmeriţă fiind însă condamnaţi la moarte şi executaţi. Se estimează la 850 numărul victimelor provocate de „răscoala lui Gordon". Aceasta a fost descrisă de Dickens în *Barnaby Rudge.*

XIII Joseph Ignace Guillotin (1738-1814), medic şi om politic francez. Ca profesor la Facultatea de Medicină din Paris, ales deputat în Stările Generale, a cerut confecţionarea unei maşini care să scurteze suferinţele condamnaţilor la moarte. A protestat însă împotriva folosirii de către opinia publică a numelui său pentru desemnarea noului instrument de execuţie. Fără prea mult succes...

XIV Louis Michel Le Peletier de Saint-Fargeau (1760-1793). Om politic francez, preşedinte, în Stările Generale, al taberei nobililor. A cerut abolirea pedepsei cu moartea şi a galerelor şi a determinat votarea, în Parlament, a înlocuirii spânzurării cu decapitarea. În Convenţie, a votat în favoarea executării regelui, însă a doua zi a fost el însuşi asasinat de garda sa de corp. A avut parte de funeralii solemne, corpul fiindu-i ulterior transferat la Panthéon.

XV Regicidul desemnează deopotrivă actul – atentatul la viața unui rege – și pe autorul actului. În ceea ce privește actul, cel dintâi regicid din istoria Franței a fost J. Clement, care l-a asasinat, în 1589, pe Henri III. De altfel, această perioadă de profundă criză politică a cunoscut numeroase justificări teoretice ale regicidului: era considerată permisă uciderea acelor regi care aduceau atingere credinței în Dumnezeu, ca fiind inspirați de Satana. Sub Vechiul Regim, regicidul era considerat nu numai un paricid, ci și o crimă de „lèse-Majesté". Tradiția era ca regicidul – autorul – să fie rupt în bucăți în Place de Grève, după ce va fi fost în prealabil supus la o serie întreagă de suplicii dintre cele mai atroce, un loc important ocupându-l, în această „ceremonie", tăierea mâinii care comisese crima. Tăierea mâinii vinovate va fi abolită abia la 26 aprilie 1832. În ce privește regicidul-autor, acesta a fost numele dat, în Marea Britanie, sub restaurația Stuarților, celor care îl condamnaseră la moarte pe Carol I, iar, în Franța, în perioada Restaurației, celor care votaseră, în Convenție, în favoarea executării lui Ludovic XVI.

XVI Giuseppe (Joseph) Fieschi (1790-1836), conspirator francez de origine corsicană. Devenit, din soldat, agent al poliției pariziene, este împins de prietenii săi republicani să pună la cale un atentat împotriva lui Ludovic-Filip. Astfel, la 28 iulie 1835, declanșează explozia unei „mașini infernale" în momentul în care regele, cu suita lui, celebra, la Bastilia, aniversarea revoluției din 1830. Atentatul a făcut 18 victime. Curtea pair-ilor i-a condamnat pe Fieschi și pe complicii săi la moarte prin decapitare.

XVII Jurații ce compun juriul sunt cetățeni chemați temporar (prin tragere la sorți) să participe la exercitarea justiției în cadrul Curții cu Juri. Ei judecă exclusiv afaceri penale. Rolul juraților este limitat, dar deosebit de important: ei trebuie să se pronunțe, mai întâi, asupra realității faptelor (juriul de acuzare) și apoi asupra vinovăției inculpatului (juriul de judecată). Cei care au introdus, după model britanic, juriul în procedura penală franceză au fost membrii Adunării Constituante. Napoleon s-a arătat însă ostil acestei instituții și a eliminat juriul de acuzare. Rolul juriului era acela de a răspunde la întrebările pe care i le adresa președintele curții la încheierea dezbaterilor. Jurații deliberau, rupți de orice contact cu exteriorul, și votau în secret, prin da/nu, la fiecare întrebare în parte, după care președintele citea verdictul care se dovedise majoritar, iar Curtea stabilea sentința pe baza faptelor recunoscute de juriu. Criticile cele mai numeroase la adresa instituției juriului au vizat, de-a lungul timpului, în special impresionabilitatea afectivă a membrilor acestuia. S-a ajuns astfel la adevărate revolte din pricina unor achitări socotite scandaloase ale unor autori de asasinate politice sau pasionale. Cu anumite modificări vizând, mai ales, numărul de membri și atribuțiile ce îi revin, juriul continuă să existe și astăzi.

XVIII *Habeas corpus* este abrevierea locuțiunii *habeas corpus ad subiciendum*, care, în latina juridică, înseamnă: „să ai corpul (delict)" pentru a-l „produce" dinaintea Curții. Ea desemnează o instituție anglo-saxonă (existentă, în prezent, în Marea Britanie și în toate țările în care se aplică Common Law, mai puțin Scoția, și integrată în Constituția Statelor Unite ale Americii), prin care se garantează libertatea individuală a cetățenilor,

limitându-se pericolul arestărilor abuzive şi al detenţiilor arbitrare. În virtutea unui *bill* votat sub domnia lui Carol I, în 1679, numit *Habeas Corpus Act* şi completat ulterior, în 1816 şi 1960, orice persoană arestată poate solicita judecătorului să examineze legalitatea arestării sale. Judecătorul, o dată sesizat, este obligat să elibereze un *writ* prin care cere notificarea motivelor şi a dovezilor în virtutea cărora s-a procedat la arestare. Dacă arestarea se dovedeşte neîntemeiată, persoana este eliberată şi nu mai poate fi urmărită, din nou, pentru aceleaşi motive.

XIX Sir Samuel Romilly (1757-1818), jurist englez, descendent din protestanţi francezi, care, ca avocat, a promovat principiile Revoluţiei Franceze şi a contribuit la reforma judiciară şi la abolirea pedepsei cu moartea.

XX Sir Thomas Fowell Buxton (1786-1845). Om de afaceri, filantrop şi parlamentar englez care, vreme de aproape douăzeci de ani, s-a ocupat de reforma penitenciară şi penală, militând pentru abolirea sclaviei.

XXI Contele Pellegrino Rossi (1787-1848), economist, jurist şi om politic italian naturalizat francez. Autor al unui proiect de reformă a Constituţiei elveţiene. Profesor la Collège de France şi membru al Camerei pair-ilor. Guizot îl trimite ambasador la Roma, unde contribuie la alegerea lui Pius IX ca succesor al papei Grigore XVI. După Revoluţia de la 1848, noul papă îl va chema în Italia, pentru a forma un guvern constituţional. Ostil războiului împotriva Austriei şi dorind crearea unei federaţii italiene sub conducerea papei, el va provoca nemulţumirile atât ale dreptei, cât şi ale stângii. Va fi asasinat în condiţii misterioase. Autor, între alte lucrări, al unui remarcabil *Curs de economie politică*.

XXII Sir William Blackstone (1723-1780). Jurist englez, ale cărui *Commentaries on the Laws of England* au exercitat o puternică influenţă asupra ideilor constituţionale din Anglia.

XXIII Gabriel Bonnot de Mably (1709-1785). Filosof, moralist şi istoric francez, interesat de Antichitatea romană, dar şi – ca diplomat versat şi asiduu frecventator al saloanelor pariziene – de societatea contemporană lui, pe care a observat-o cu un ochi foarte critic. Autor prolific: *Des droits et des devoirs du citoyen, Entretiens de Phocion sur le rapport de la morale avec la politique, Observations sur l'histoire de France, Doutes proposés aux philosophes économistes sur l'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, De la manière d'écrire l'histoire, Observations sur le gouvernement et les lois aux États-Unis d'Amérique* etc. Vede în proprietatea asupra bunurilor (consecinţă a pasiunilor umane) „principala sursă a nenorocirilor ce se abat asupra omenirii". Contra fiziocraţilor, este pentru comunitatea bunurilor şi, în general, împotriva progresului industrial şi comercial, care nu duce decât la decăderea moravurilor. Cu toate acestea, refuză ideea de revoluţie: comunitatea bunurilor este un ideal îndepărtat, iar fericirea nu poate fi atinsă decât prin virtute individuală şi prin legi care să limiteze prejudiciile pe care le provoacă inegalităţile.

XXIV Codul Penal francez din 1810 a adoptat o clasificare tripartită a infracţiunilor: crime, delicte şi contravenţii (clasificare păstrată şi de noul Cod Penal francez, intrat în vigoare la 1 martie 1993, şi preluată şi de Codurile Penale române de la 1865, inspirat în mare măsură din cel francez, şi 1937). Clasificarea era făcută pornind de la sistemul pedepselor,

de asemenea tripartit: pedepse criminale, corecționale și, respectiv, polițienești. Astfel, dacă infracțiunea era pedepsită cu o pedeapsă criminală, se numea crimă (a nu se confunda cu infracțiunea de omucidere, în categoria crimelor intrând și infracțiuni îndreptate împotriva statului, intereselor publice, intereselor particulare etc.), dacă era sancționată printr-o pedeapsă corecțională, se numea delict, iar dacă era sancționată printr-o pedeapsă polițienească, se numea contravenție. Clasificarea era oarecum artificială, de multe ori fiind dificil de trasat granița „filtre crime și delicte", operațiune care prezenta o extremă importanță din punct de vedere procedural, de vreme ce crimele erau de competența curților cu juri, iar delictele de competența tribunalelor (contravențiile fiind de competența judecătoriilor). În practica judiciară, cel puțin în România, această clasificare s-a dovedit a prezenta inconveniente. Ea permitea ca unele infracțiuni cu pericol social ridicat, figurând în categoria crimelor, să fie judecate de juranți, care nu erau obligați să-și motiveze verdictul, în timp ce magistrații de carieră, care aplicau mai strict legea și erau obligați să-și motiveze sentințele, judecau fapte penale de un pericol social mai redus, din categoria delictelor. Interesele statului erau de multe ori periclitate, prin achitarea de către juriu a autorilor unor atingeri grave ale ordinii publice.

Codul Penal român din 1969, în vigoare, a renunțat la această clasificare, toate încălcările legii penale fiind denumite infracțiuni, în timp ce vechea denumire de contravenții a fost menținută pentru a denumi abaterile administrative, care ies deci de sub incidența legii penale. Astfel, vechile categorii juridice de *crime* și *delicte* sunt înglobate în categoria *infracțiunilor*, noțiunile de „crimă" și „delict" nemaiavând nici o relevanță în limbajul juridic românesc actual. Totuși, în limbajul folosit în criminologie se păstrează noțiunile de individ criminal-individ delincvent-individ infractor, folosite ca sinonime, și, de asemenea, sinonimia infracționalitate-criminalitate-delincvență.

XXV Étienne Jean Georget (1785-1828) medic francez, autorul tratatului *De la polie* (1820). Focault va face numeroase trimiteri la această lucrare în cursul său *Le Pouvoir psychiatrique. Cours au Collège de France. 1973-1974*, Paris, Gallimard/Seuil, 2004.

XXVI Joseph Chaumié (1849-1919). Om politic francez, republican înflăcărat, reformator – în calitate de ministru al Instrucțiunii publice și de justiție – al învățământului secundar și al justiției de pace. Partizan al separației dintre stat și biserică. A pus capăt, din punct de vedere juridic, afacerii Dreyfus.

XXVII Sir William Petty (1623-1687), chirurg, om de afaceri și economist englez. Devenit, ca medic general al trupelor engleze staționate în Irlanda, un remarcabil statistician, s-a înscris, prin lucrările sale, în curentul mercantilist. E socotit un precursor deopotrivă al fiziocraților (prin analiza circuitului economic) și al liberalismului clasic (prin teoria valorii și prin rolul pe care l-a acordat, în studiile sale, interesului personal și demografiei). Opere: *Treatise of Taxes and Contributions, Political Arithmetick, Thepolitical Survey or Anatomy of Ireland.*

Capitolul II
FASTUL SUPLICIILOR

Până la Revoluție, formele generale ale practicii penale fuseseră cele stabilite de Ordonanța[1] I din 1670. Iată ordinea pedepselor prevăzute de aceasta: „Moartea, tortura sub rezerva probelor, galerele pe termen limitat, biciuirea, recunoașterea publică a greșelii, proscrierea." O parte considerabilă o ocupau, prin urmare, pedepsele fizice. Cutumele, natura crimelor, statutul social al condamnaților aduceau nuanțe suplimentare. „Pedeapsa cu moartea naturală cuprinde toate felurile de moarte: unii pot fi condamnați la spânzurătoare, alții la tăierea mâinii sau mai întâi la tăierea sau străpungerea limbii, urmate de spânzurătoare; alții, pentru crime mai grave, urmează să fie trași pe roată, unde să și moară, după ce li se vor sfărâma membrele; altora să li se sfărâme oasele până vor muri de moarte naturală; alții să fie strangulați și apoi să li se sfărâme oasele, alții să fie arși de vii, alții să fie arși după ce vor fi fost mai întâi strangulați; altora să li se taie sau să li se străpungă limba, după care să fie arși de vii; alții să fie sfârtecați de patru cai, altora să li se taie capul, iar altora, în sfârșit, să li se sfărâme țeasta."[1] Iar Soulatges adaugă, aparent în treacăt, că există și pedepse ușoare, pe care Ordonanța nu le amintește: acordarea de satisfacție persoanei ofensate, admonestarea, blamul, închisoarea temporară, interdicția de ședere și, în sfârșit, pedepsele pecuniare (amenzi sau confiscări).

---

1 J.A. Soulatges, *Traité des crimes*, 1762,1, pp. 169-171.

Nu trebuie totuşi să ne lăsăm induşi în eroare. Între acest arsenal de înfricoşare şi practica de zi cu zi a penalităţii, exista o marjă foarte mare. Supliciile propriu-zise erau departe de a constitui pedepsele cele mai frecvente. Desigur, pentru noi, cei de astăzi, proporţia condamnărilor la moarte pronunţate de penalitatea din epoca clasică poate părea însemnată: între 9 şi 10% din totalul hotărârilor luate la Châtelet[II] în perioada 1755-1785 sunt pedepse capitale – tragere pe roată, spânzurare sau ardere pe rug[1]; dintre cele 260 de sentinţe pronunţate între 1721 şi 1730 de Parlamentul Flandrei, 39 au fost condamnări la moarte (ca şi 26 dintre cele 500 pronunţate între 1781 şi 1790)[2]. Nu trebuie să uităm însă că tribunalele reuşiseră să găsească multe căi de a ocoli rigorile penalităţii ca atare, fie refuzând să urmărească infracţiunile prea aspru pedepsite, fie schimbând încadrarea crimei; uneori, puterea regală însăşi este aceea care dădea indicaţii să nu fie aplicate cu strictеţe anumite sentinţe mult prea aspre[3]. În orice caz, o mare parte a condamnărilor o constituiau proscrierile şi amenzile: într-o jurisprudenţă precum aceea aplicată la Châtelet (care nu se ocupa decât de delicte relativ grave), proscrierea a acoperit, între 1755 şi 1785, mai mult de jumătate din pedepsele aplicate. Or, o mare parte dintre aceste pedepse necorporale erau însoţite, cu titlu accesoriu, de pedepse ce comportau şi o dimensiune de supliciu: expunerea publică, ţintuirea la stâlpul infamiei, punerea în lanţuri, biciuirea, stigmatizarea; aceasta era regula pentru toate condamnările la galere sau la ceea constituia echivalentul galerelor pentru femei – închiderea în azil; proscrierea era adeseori precedată de expunerea publică şi stigmatizare; amenzile erau uneori însoţite de biciuire. Nu doar în marile execuţii solemne, ci mai ales sub forma aceasta anexă se manifesta ponderea semnificativă pe care o deţinea în cadrul general al penalităţii: orice pedeapsă cât de cât serioasă trebuia să conţină şi o latură de supliciu.

---

1 Cf. articolul lui P. Pétrovitch, in *Crime et criminalité en France. XVIIe-XVIIIe siècles,* 1971, pp. 226 şi urm.

2 P. Dautricourt, *La Criminalité et la répression au Parlement de Flandre. 1721-1790,* 1912.

3 Este ceea ce indica Choiseul referitor la declaraţia din 3 august 1764 despre vagabonzi *(Mémoire expositif,* B.N. ms. 8129, fol. 128-129).

Ce este un supliciu? „Pedeapsa corporală, dureroasă, mai mult sau mai puțin atroce", spunea Jaucourt[III] și adăuga: „Este un fenomen inexplicabil amploarea pe care o are imaginația umană în ceea ce privește barbaria și cruzimea."[1] Inexplicabil – poate, dar, cu siguranță, deloc neobișnuit ori sălbatic. Supliciul este o tehnică și nu trebuie confundat cu excesele unei furii în afara legii. Pentru ca o pedeapsă să poată fi considerată supliciu, ea trebuie să satisfacă trei criterii principale: în primul rând, să producă o anumită cantitate de suferință care să poată fi, dacă nu măsurată cu precizie, măcar evaluată, comparată, ierarhizată; moartea reprezintă un supliciu în măsura în care nu este pur și simplu o simplă privare de dreptul la viață, ci ocazia și termenul-limită al unei gradări calculate de suferințe: începând cu decapitarea – care le concentrează pe toate într-un singur gest și într-un unic moment: gradul zero al supliciului – și până la ruperea în bucăți ce le multiplică aproape la nesfârșit, trecând prin spânzurare, arderea pe rug și tragerea pe roată ce prelungesc agonia; moartea-supliciu este o artă de a menține viața în suferință, subdivizând-o într-o puzderie de „morți" și obținând, înainte ca existența să ia sfârșit, „the most exquisite agonies"[2]. Supliciul se bazează pe o întreagă artă cantitativă a suferinței. Dar aceasta nu e totul: producerea de suferință este reglată cu mare atenție. Supliciul corelează tipul de lezare corporală, calitatea, intensitatea și durata suferințelor cu gravitatea crimei, persoana criminalului și rangul victimelor. Există un cod juridic al durerii; pedeapsa, când se traduce prin supliciu, nu agresează la întâmplare sau în bloc, ci este calculată după reguli amănunțite: număr de lovituri de bici, locul unde trebuie aplicat fierul înroșit, durata agonizării pe rug sau pe roată (tribunalul decide dacă cel condamnat trebuie sugrumat imediat în loc să fie lăsat să moară singur, și după cât timp anume trebuie să intervină acest gest de milă), tip de mutilare ce trebuie aplicat (mână tăiată, buze sau limbă străpunse). Toate aceste elemente multiplică pedepsele și se combină între ele în moduri care diferă de la un tribunal la altul

1 *Encyclopédie,* articolul „Supplice".

2 Formula îi aparține lui Olyffe, *An Essay to Prevent Capital Crimes,* 1731.

și de la crimă la crimă: „Poezia lui Dante turnată în legi", spunea Rossi; o vastă știință psihopenală, în orice caz. În plus, supliciul face parte dintr-un ritual. Este un element al ceremonialului punitiv ce satisface două exigențe. El trebuie, în raport cu victima, să lase urme: e destinat ca, fie prin cicatricea pe care o lasă pe trup, fie prin scandalul de care e însoțit, să-și dezonoreze victima; supliciul, chiar dacă are funcția de „ispășire" a crimei, nu reconciliază; trasează împrejurul sau, mai exact, pe trupul condamnatului semne ce nu trebuie să treacă neobservate; în orice caz, o dată constatate, oamenii vor păstra amintirea expunerii publice, a țintuirii la stâlpul infamiei, a supunerii la cazne și a suferinței. Din punctul de vedere al justiției ce impune supliciul, acesta trebuie să fie spectaculos, trebuie să fie constatat de toți, să poată fi înregistrat ca un fel de triumf al ei. Excesul ca atare al violențelor care au loc constituie unul din elementele gloriei sale: dacă vinovatul geme și urlă sub lovituri, acestea nu sunt un accesoriu rușinos, ci însuși ceremonialul justiției ce se manifestă în deplinătatea forței ei. De aici, desigur, acele suplicii ce continuăm și după moarte: cadavre arse, cenușă risipită în vânt, trupuri târâte pe rogojini, expuse pe marginea drumurilor. Justiția urmărește corpul până dincolo de orice suferință posibilă.

Supliciul penal nu se confundă cu orice pedeapsă corporală: este un mod aparte de producere a suferinței, un ritual organizat în vederea stigmatizării victimelor și a manifestării puterii ce pedepsește; el nu e câtuși de puțin exasperarea unei justiții care uită de propriile ei principii și-și pierde orice control. În „excesele" torturilor se află învestită o întreagă economie a puterii.

*

Corpul supus supliciului se înscrie mai întâi în ceremonialul judiciar care trebuie să producă dovada, la lumina zilei, a adevărului crimei.

În Franța, ca și în majoritatea țărilor europene – cu excepția, demnă de remarcat, a Angliei –, întreaga procedură penală, până și sentința, rămânea secretă: adică opacă nu numai pentru public, ci și pentru acuzatul însuși. Se derula fără el

sau cel puțin fără ca el să poată cunoaște conținutul acuzației, depozițiile, probele. La nivelul regulilor justiției penale, cunoașterea constituia privilegiul absolut al urmăririi judiciare. „Cu cea mai mare grijă și cât mai în taină cu putință", spunea, legat de anchetă, edictul din 1498. Conform Ordonanței din 1670, ce rezuma și, în anumite puncte, accentua severitatea epocii precedente, acuzatului îi era cu neputință să aibă acces la piesele procedurii, cu neputință să cunoască identitatea celor care îl denunțaseră, cu neputință să afle conținutul depozițiilor înainte de a recuza martorii, cu neputință să-și expună, până în ultimele clipe ale procesului, faptele justificative, imposibil să aibă un avocat care fie să verifice conformitatea procedurii, fie să ia parte, pe fond, la apărare. În ce-l privește pe magistrat, acesta avea dreptul să primească denunțuri anonime, să ascundă acuzatului natura cauzei, să-l interogheze în mod insidios, să recurgă la insinuări.[1] El construia de unul singur și dispunând de toată puterea un adevăr în plasa căruia îl prindea pe acuzat; iar judecătorii primeau acest adevăr gata făcut, sub formă de documente și rapoarte scrise; pentru ei, aceste elemente puteau constitui singure dovada; nu-l întâlneau pe acuzat decât o singură dată, pentru a-l interoga înainte de a se da sentința. Forma secretă și scrisă a procedurii trimite la principiul conform căruia, în materie penală, stabilirea adevărului constituia un drept absolut și o putere pe care o dețineau în exclusivitate suveranul și judecătorii numiți de el. Ayrault[IV] credea că această procedură (încetățenită deja în esență în veacul al XVI-lea) avea la origine „teama de agitațiile, vociferările și aclamațiile obișnuite ale oamenilor din popor, teama de dezordine, violențe și agresiuni împotriva părților și chiar împotriva judecătorilor"; regele ar fi dorit în felul acesta să demonstreze că „puterea suverană" din care derivă dreptul de a pedepsi nu poate în nici un caz să aparțină „gloatei"[2].

---

1 Până în secolul al XVIII-lea, au existat îndelungi discuții, pentru a se stabili dacă, în decursul interogatoriilor insidioase, era licit ca judecătorul să recurgă la promisiuni false, minciuni sau cuvinte cu dublu înțeles. O întreagă cazuistică a relei-credințe judiciare.

2 P. Ayrault, *L'Ordre, formalité et instruction judiciare,* 1576, cartea III, cap. LXXII și LXXIX.

În fața dreptății pe care suveranul o împarte, toate vocile trebuie să tacă.

Pentru stabilirea adevărului, chiar în condițiile existenței secretului, trebuia totuși respectate anumite reguli. Tocmai secretul implica definirea unui model riguros de demonstrație penală. O întreagă tradiție, care apăruse la mijlocul Evului Mediu și pe care marii juriști ai Renașterii o dezvoltaseră cu prisosință, prescria în ce anume trebuia să consiste natura și eficacitatea probelor. În secolul al XVIII-lea, mai puteau fi încă frecvent întâlnite nuanțări precum: probele adevărate, directe sau legitime (mărturiile, de exemplu) și probele indirecte, conjecturale, artificiale (argumentative); probele manifeste, probele demne de luat în considerare, probele imperfecte sau ușoare[1]; probele „urgente sau necesare", ce nu permit dubii în privința adevărului faptei (acestea sunt probe complete; de exemplu, existența a doi martori respectabili care afirmă că l-au văzut pe acuzat ieșind, în mână cu o sabie scoasă din teacă și plină de sânge, din locul unde, peste puțin timp, urma să fie găsit corpul defunctului răpus de lovituri de sabie); indicii relative sau probe semi-complete, ce pot fi considerate drept autentice câtă vreme acuzatul nu le poate contrazice printr-o probă contrară (probă semicompletă, precum un singur martor sau amenințările cu moartea ce precedă asasinatul); în sfârșit, indicii îndepărtate sau „începuturi de probă" ce constau în simpla părere a oamenilor (zvonuri publice, dispariția suspectului, tulburarea manifestată de acesta în timpul interogatoriului etc.)[2] Or, toate aceste nuanțări nu sunt simple subtilități teoretice. Ele au o funcție operatorie, în primul rând, pentru că fiecare dintre aceste indicii, luat în sine și dacă rămâne izolat, poate avea un anumit efect de ordin judiciar: probele complete pot avea ca rezultat orice fel de condamnare; cele semicomplete pot antrena pedepse corporale, însă niciodată pedeapsa cu moartea; indiciile imperfecte și ușoare sunt suficiente pentru încadrarea suspectului într-o decizie judiciară, pentru suspendarea anchetei sau pentru a i se aplica o

1 D. Jousse, *Traité de la justice criminelle,* 1771, I., p. 660.

2 P.F. Moyart de Vouglans, *Institutes au droit criminel,* 1757, pp. 345-347.

pedeapsă. În al doilea rând, pentru că indiciile pot fi combinate între ele după reguli foarte precise de calcul: două probe semicomplete pot alcătui o probă completă; începuturile de probă pot, cu condiția să fie numeroase și concordante, să se combine, ducând la formarea unei probe semicomplete; dar, oricât de multe ar fi, singure nu pot avea valoarea unei probe complete. Ne aflăm deci în prezența unei aritmetici penale, meticuloasă în multe din punctele ei, dar care lasă o marjă pentru o sumedenie de discuții: ne putem oare mulțumi, pentru a formula o sentință capitală, cu o singură probă completă sau trebuie să i se mai adauge și o serie de indicii mai ușoare? Două indicii relative pot fi totdeauna echivalente unei probe complete? Nu ar trebui să admitem trei astfel de indicii sau să le combinăm cu niște indicii îndepărtate? Există elemente ce nu pot constitui indicii decât pentru anumite crime, în anumite împrejurări și în legătură cu anumite persoane (astfel, o mărturie este anulată dacă provine de la un vagabond; este, dimpotrivă, întărită dacă este depusă de o „persoană respectabilă" sau de un stăpân în cazul unui delict produs de un servitor). Aritmetică modulată de o cazuistică, având funcția de a defini modul în care se poate construi o probă judiciară. Pe de o parte, sistemul acesta al „probelor legale" transformă adevărul din domeniul penal în rezultatul unei arte complexe; ascultă de reguli pe care doar specialiștii sunt în măsură să le cunoască; și întărește, prin urmare, principiul secretului. „Nu este de ajuns ca judecătorul să aibă o convingere pe care orice om cu bun-simț o poate avea... Nimic nu e mai greșit decât acest mod de a judeca, ce nu este în realitate decât o opinie mai mult sau mai puțin întemeiată." Dar, pe de altă parte, el constituie pentru magistrat o condiție strictă; în absența respectării acestor norme, „orice verdict de condamnare ar fi o aventură și se poate într-o oarecare măsură afirma că ar fi nedreaptă chiar în cazul în care, în realitate, acuzatul ar fi vinovat"[1]. Nu e departe ziua când caracterul singular al adevărului judiciar

1 Poullain du Parc, *Principes du droit français selon les coutumes de Bretagne*, 1767-1771, vol. XI, pp. 112-113. Cf. A. Esmein, *Histoire de la procédure criminelle en France*, 1882, pp. 260-283; K. J. Mittermaier, *Traité de la preuve*, trad. fr. 1848, pp. 15-19.

va apărea drept scandalos; ca și cum justiția nu ar trebui să se supună regulilor adevărului obișnuit: „Ce s-ar putea spune despre o semiprobă în științele ce se bazează pe demonstrație? Cum ar putea să arate o semiprobă geometrică sau algebrică?"[1] Să nu uităm însă că toate aceste dificultăți formale ale probei juridice nu erau decât o modalitate de reglare internă a puterii absolute și exclusive de a cunoaște. Scrisă, secretă, supusă, pentru a-și construi probele, unor reguli stricte, cercetarea penală este o mașină ce poate produce adevărul în absența acuzatului. Și tocmai de aceea – deși, din punct de vedere strict formal, nu are nevoie de așa ceva – procedura aceasta va tinde în mod necesar spre obținerea mărturisirii. Din două motive: mai întâi, pentru că mărturisirea constituie o probă atât de zdrobitoare, încât face inutile căutarea altor probe și recurgerea la anevoiosul și îndoielnicul procedeu combinatoriu al indiciilor; mărturisirea, dacă este făcută conform regulilor, aproape că-l scutește pe acuzator de grija de a furniza alte probe (cele mai dificile, oricum). În plus, singura modalitate prin care această procedură se poate elibera de tot ce înseamnă autoritate univocă, transformându-se într-un autentic triumf asupra acuzatului, singura modalitate pentru ca adevărul să-și exercite întreaga putere este ca vinovatul să ia asupra lui propria crimă și să semneze el însuși ceea ce s-a construit în chip savant și ocult în decursul anchetei. „Nu e totul" – cum spunea Ayrault, căruia nu-i plăceau deloc aceste proceduri secrete – „ca răufăcătorii să fie pedepsiți în mod drept. E nevoie, dacă se poate, ca și ei să se judece și să se condamne singuri."[2] La nivelul crimei reconstituite în scris, criminalul care-și mărturisește crima joacă rolul de adevăr palpabil. Mărturisirea, ca act al subiectului criminal, responsabil și dispus să vorbească, constituie documentul ce vine să completeze ancheta scrisă și secretă. De aici, importanța pe care procedura de tip inchizitorial o acordă mărturisirii.

---

1 G. Seigneux de Correvon, *Essai sur l'usage, l'abus et les inconvénients de la torture*, 1768, p. 63.

2 P. Ayrault, *L'Ordre, formalité et instruction judiciaire*, cartea I, cap. XIV.

Şi, tot de aici, ambiguităţile rolului pe care aceasta îl joacă. Pe de o parte, se încearcă încadrarea ei în calculul general al dovezilor; se evidenţiază că mărturisirea nu este cu nimic superioară vreuneia dintre dovezi: nu este *evidentia rei;* asemeni celei mai importante probe, nici ea nu poate atrage de una singură condamnarea, trebuind să fie însoţită de indicii auxiliare şi de prezumţii; căci s-au putut vedea nu puţini acuzaţi care se declarau vinovaţi de crime pe care nu le comiseseră; dacă nu dispune decât de cunoaşterea formală a inculpatului, judecătorul va trebui să efectueze cercetări suplimentare. Dar, pe de altă parte, mărturisirea e mai importantă decât orice alte dovezi. Le este, până la un anumit punct, transcendentă; element în căutarea adevărului, ea este deopotrivă şi actul prin care acuzatul acceptă acuzaţia şi-i recunoaşte justificarea; el transformă o cercetare efectuată în absenţa lui într-o afirmaţie voluntară. Prin mărturisire, acuzatul devine element în ritualul de producere a adevărului penal. Cum stabilea deja dreptul medieval, prin mărturisire fapta devine notorie şi manifestă. Acestei prime ambiguităţi i se adaugă o a doua: probă deosebit de importantă, ce nu mai necesită, pentru obţinerea condamnării, decât câteva dovezi suplimentare, reducând la minimum munca de anchetare şi mecanica demonstraţiei, se încearcă aşadar obţinerea mărturisirii, fiind utilizate în acest scop toate tipurile de constrângere posibile. Dar, dacă trebuie ca ea să constituie, în cadrul procedurii penale, contrapartea vie şi orală a anchetei scrise, dacă ea trebuie să funcţioneze ca replică şi autentificare a acesteia, este nevoie, în acelaşi timp, să fie susţinută de garanţii şi formalităţi. Mărturisirea păstrează ceva din caracterul unei tranzacţii: de aceea se şi cere să fie „spontană", să fie formulată în faţa tribunalului competent, în deplină cunoştinţă de cauză, să nu facă referire la lucruri imposibile etc.[1] Mărturisind, acuzatul cauţionează procedura; parafrazează adevărul anchetei.

---

1 Pe lista de probe judiciare, mărturisirea îşi face apariţia prin secolele al XIII-lea-al XIV-lea. Nu o găsim la Bernard din Pavia, ci abia la Hostiemis. Formula lui Carter este, de altfel, semnificativă: *Aut legitime convictus aut sponte confessus* „sau convins prin lege, sau mărturisind de bunăvoie".

Această dublă ambiguitate a mărturisirii (element al probei și contraparte a anchetei; efect al constrângerii și învoială semivoluntară) explică cele două mari mijloace pe care dreptul penal clasic le întrebuințează pentru a intra în posesia ei: jurământul pe care acuzatul trebuie să-l depună înaintea interogatoriului (amenințare deci de a se face vinovat de jurământ strâmb în fața justiției oamenilor și a celei a lui Dumnezeu; și, deopotrivă, act ritual de angajament); tortura (violență fizică folosită pentru smulgerea unui adevăr care, oricum, pentru a se putea constitui ca probă, trebuie repetat ulterior în fața judecătorilor, cu titlul de mărturisire „spontană"). La sfârșitul secolului al XVIII-lea, tortura va fi denunțată drept o rămășiță a barbariei unor epoci revolute: semn al unei sălbăticii „gotice". Este adevărat că practica torturii are o origine îndepărtată: Inchiziția, firește, dar și, mult înaintea ei, chinurile la care erau supuși sclavii. Dar ea nu figurează în dreptul clasic ca o urmă sau ca o pată. Ocupă un loc strict delimitat în cadrul unui mecanism penal complex, în economia căruia procedura de tip inchizitorial este încărcată de elemente ce aparțin sistemului acuzatorial[V]; în care demonstrația scrisă are nevoie de un corelativ oral; în care tehnicile probei administrate de magistrați se îmbină cu procedeele punerilor la încercare[VI] prin care se provoca acuzatul; în care i se cere acestuia – la nevoie, prin constrângeri dintre cele mai violente – să joace în cadrul procedurii rolul de partener voluntar; în care, într-un cuvânt, se pune problema producerii adevărului printr-un mecanism alcătuit din două elemente – ancheta, condusă în secret de autoritatea judiciară, și actul săvârșit în chip ritual de acuzat. Corpul acuzatului, corp vorbitor și, la nevoie, capabil de suferință, este cel care asigură angrenarea acestor mecanisme; din această cauză, atâta vreme cât sistemul punitiv clasic nu va fi fost în întregime reconsiderat, nu vor exista decât foarte puține critici radicale la adresa torturii.[1] Cu atât mai frecvent, doar

---

În dreptul medieval, mărturisirea nu era valabilă decât dacă provenea de la un adult și numai dacă era făcută în prezența adversarului. Cf. J. Ph. Lévy, *La Hiérarchie des preuves dans le droit savant du Moyen Âge*, 1939.

1 Cea mai cunoscută dintre aceste critici îi aparține lui Nicolas: *Si la torture est un moyen à vérifier les crimes*, 1682.

simple îndemnuri la prudență: „Torturarea este un mijloc periculos de a ajunge la cunoașterea adevărului; de aceea, nu este bine ca judecătorii să recurgă la el fără să reflecteze îndeajuns. Nimic nu este mai echivoc. Există vinovați suficient de tari ca să ascundă o crimă reală...; dar și alții, nevinovați, pe care duritatea chinurilor îi face să mărturisească crime de care nu sunt vinovați."[1]

Pornind de aici, vom putea înțelege mai ușor funcționarea torturii ca supliciu în vederea obținerii adevărului. În primul rând, tortura nu este o modalitate de smulgere a adevărului cu orice preț; nu e în nici un caz tortura dezlănțuită folosită în interogatoriile moderne; e, fără îndoială, crudă, dar nu sălbatică. Este o practică fixă, ce respectă o procedură bine definită; interval, durată, instrumente întrebuințate, lungime a corzilor, categorii de greutăți, număr al locurilor de aplicare, intervenții ale magistratului ce interoghează – toate acestea sunt, conform diferitelor cutume, atent codificate.[2] Tortura este un joc judiciar strict. Și, în felul acesta, ea continuă, dincolo de tehnicile Inchiziției, vechile tipuri de încercări existente în procedurile acuzatoriale: ordalii[VII], dueluri judiciare, judecăți ale lui Dumnezeu, între judecătorul care ordonă tortura și suspectul supus torturii mai există ceva dintr-un turnir; condamnatul – *le patient,* cum este denumit în franceză supliciatul – este supus la o serie de încercări, gradate ca severitate, în fața cărora învinge „rezistând" sau eșuează mărturisind.[3] Dar judecătorul nu ordonă tortura fără să-și asume anumite riscuri (și nu doar pe acela de a-l vedea pe suspect murind); el pune în joc o miză: probele pe care a izbutit să le strângă până în acea clipă; căci regula vrea ca, dacă acuzatul „rezistă" și nu mărturisește, magistratul să fie obligat să renunțe la acuzații. Supliciatul a câștigat. De unde obiceiul, statornicit pentru

1 Cl. Ferrière, *Dictionnaire de pratique,* 1740, vol. II, p. 612.

2 În 1729, Aguesseau a ordonat efectuarea unei anchete privind mijloacele și regulile de tortură aplicate în Franța. Rezultatele acestei anchete sunt rezumate de Joly de Fleury, B.N., Fonds Joly de Fleury, 258, vol. 322-328.

3 Prima fază a torturii consta în prezentarea acestor instrumente. Se rămânea la acest stadiu în cazul copiilor și al bătrânilor de peste șaptezeci de ani.

cazurile cele mai grave, de a ordona tortură „sub rezerva probelor"; în acest caz, judecătorul putea continua, și după tortură, să se prevaleze de prezumțiile pe care le strânsese; suspectul nu era declarat nevinovat numai grație rezistenței de care făcuse dovadă; dar datora victoriei sale măcar faptul că nu mai putea fi condamnat la moarte. Judecătorul își păstra toate atuurile, mai puțin pe cel principal. *Omnia citra mortem.* De unde și recomandarea făcută adeseori judecătorilor de a nu ordona torturarea unui suspect despre care existau suficiente dovezi de a fi comis crime dintre cele mai grave, căci, dacă acesta ar fi izbutit să reziste torturii, judecătorul și-ar fi pierdut dreptul de a-l mai condamna la moarte, pe care totuși respectivul ar fi meritat-o; dintr-un astfel de „turnir", justiția ar ieși în pierdere: dacă probele sunt suficiente „pentru a condamna la moarte un astfel de vinovat", nu trebuie „să se lase condamnarea pe seama hazardului și a unei torturi provizorii care adesea nu duce nicăieri; căci ceea ce contează pentru salvarea și interesul public este să se facă pilde din crimele grave, atroce și capitale".[1]

Sub aparenta căutare cu orice preț a unui adevăr pripit, regăsim în tortura clasică mecanismul pus la punct al unei încercări: o confruntare fizică ce trebuie să decidă în privința adevărului; dacă acuzatul este vinovat, suferințele fizice pe care aceasta le impune nu sunt nedrepte; dar ea funcționează și ca un semn de disculpare dacă acuzatul este nevinovat. În practica torturii, suferința, înfruntarea și adevărul sunt legate între ele: împreună, ele provoacă durere corpului celui acuzat. Căutarea adevărului cu ajutorul „torturii" este o modalitate de a face să iasă la iveală un indiciu, cel mai grav dintre toate – mărturisirea vinovatului; dar, în același timp, lupta dintre doi adversari și victoria unuia asupra celuilalt sunt cele care „produc" în mod ritual adevărul. În tortura folosită pentru smulgerea mărturisirii, există atât elemente de anchetă, cât și de duel.

Tot așa cum intervin un act de instrucție judiciară și un element de pedeapsă. Ceea ce nu reprezintă cel mai mic paradox.

---

1 G. de Rousseaud de la Combe, *Traité des matières criminelles*, 1741, p. 503.

Căci, într-adevăr, tortura este definită ca o modalitate de a completa demonstrația când „nu există în proces suficiente probe". Și ea figurează în rândul pedepselor; și e o pedeapsă atât de gravă, încât, în ierarhia sancțiunilor, Ordonanța din 1670 o plasează imediat după pedeapsa cu moartea. Dar cum poate fi o pedeapsă folosită ca mijloc de aflare a adevărului?, se va pune mai târziu întrebarea. Cum poate figura ca sancțiune ceea ce ar trebui să fie un procedeu demonstrativ? Cauza acestei inadvertențe o constituie modul în care justiția penală a epocii clasice asigura funcționarea producerii adevărului. Diversele segmente ce compun proba nu constituiau ca atare elemente neutre; nu așteptau să fie reunite într-un fascicul unic pentru a furniza certitudinea finală a vinovăției. Fiecare indiciu în parte adăuga câte un grad de infamie în plus. Vinovăția nu era declarată doar după strângerea tuturor elementelor; ea se constituia treptat, din fiecare element ce permitea identificarea unui vinovat. Astfel, o semiprobă nu-l lăsa, câtă vreme nu era completată, cu totul nevinovat pe cel bănuit: făcea din el un semivinovat; indiciul, chiar lipsit de importanță, al unei crime grave îl marca pe cineva, făcându-l „cam" criminal. Într-un cuvânt, demonstrația, în materie penală, nu asculta de un principiu dualist: adevărat sau fals; ci de un principiu de gradare continuă: atingerea unui nivel oarecare în demonstrație constituia deja un grad de culpabilitate și atrăgea după sine un anumit grad de pedeapsă. Suspectul ca atare merita întotdeauna o anumită pedeapsă; nu puteai fi fără motiv obiectul unei suspiciuni. Bănuiala implica în același timp, din punctul de vedere al judecătorului, un element de demonstrație, din punctul de vedere al acuzatului dovada unei anumite vinovății, iar din perspectiva pedepsei o formă limitată de sancțiune. Un suspect care rămânea suspect nu putea fi declarat nevinovat, ci era pedepsit parțial. O dată atins un anumit grad de prezumție, putea fi pusă deci în aplicare în mod cu totul legitim o practică ce îndeplinea un dublu rol: să înceapă să pedepsească pe baza probelor deja existente, și să se folosească de acest început de pedeapsă pentru a stoarce restul de adevăr care încă lipsea. Tortura judiciară funcționează în secolul al XVIII-lea în această ciudată economie în care ritualul care produce adevărul merge mână în mână cu

ritualul ce aplică pedeapsa. Corpul interogat în cadrul suplicіului constituie punctul de aplicare al pedepsei și locul de extorcare a adevărului. Și, tot așa cum prezumția este deopotrivă element de anchetă și o parte de vinovăție, suferința calculată a torturii este în același timp o măsură de pedepsire și un act de instrucție.

*

Or în mod ciudat, această angrenare a celor două ritualuri la nivelul corpului continuă, după administrarea probelor și pronunțarea sentinței, cu executarea propriu-zisă a pedepsei. Iar corpul condamnatului este din nou o piesă esențială în ceremonialul aplicării publice a pedepsei. Vinovatul trebuie să-și poarte în plină zi condamnarea și adevărul crimei pe care a comis-o. Corpul său – arătat, plimbat, expus, torturat – trebuie să constituie, într-un fel, suportul public al unei proceduri ce rămăsese, până în acel moment, în umbră; în el și pe el, actul de justiție trebuie să devină lizibil pentru toți. Această manifestare actuală și vădită a adevărului prezentă în executarea publică a pedepselor îmbracă în secolul al XVIII-lea mai multe aspecte.

1. Face, mai întâi, din condamnat, vestitorul propriei lui condamnări. I se încredințează, într-un fel, sarcina s-o facă publică și să ateste, în felul acesta, adevărul acuzației care i-a fost adusă: e obligat să se plimbe de-a lungul străzilor, să poarte pe spate, pe piept sau pe cap o inscripție ce face cunoscută sentința; popasuri la diferite intersecții, citirea cu glas tare a sentinței, mărturisirea, la intrarea în biserici, a vinei, act prin care condamnatul își recunoaște solemn fapta: „Desculț, în cămașă, cu o făclie în mâini, să spună și să declare, în genunchi, că a comis cu răutate, în mod îngrozitor... și cu premeditare preadetestabila crimă etc."; e expus la stâlp, unde sunt reamintite faptele și sentința; se citește încă o dată sentința la picioarele eșafodului; fie că este vorba numai de stâlpul infamiei sau de rug și roată, condamnatul își face publice crima și justiția ce i se aplică, purtându-le fizic pe corp.

2. Repetă scena mărturisirii. Dublează recunoașterea silită a culpei cu o recunoaștere spontană și publică. Se stabilește

supliciul ca moment al adevărului. Se face în așa fel încât ultimele clipe, în care vinovatul nu mai are nimic de pierdut, să fie câștigate de evidența adevărului. Tribunalul putea deja să decidă, după pronunțarea condamnării, o nouă tortură pentru aflarea numelor eventualilor complici. Era, de asemenea, prevăzut ca, în clipa urcării pe eșafod, condamnatul să poată solicita un răgaz pentru a face noi dezvăluiri. Publicul aștepta acest nou episod în aflarea adevărului. Mulți profitau de aceasta pentru a mai câștiga puțin timp, ca, de pildă, Michel Barbier, vinovat de atac cu mână armată: „Privi insolent spre eșafod, spunând că, desigur, nu pentru el fusese ridicat, căci e nevinovat; ceru mai întâi să se întoarcă în odaie, unde nu făcu altceva decât să bată câmpii timp de jumătate de ceas, tot încercând să se disculpe; după care, trimis din nou la locul de pedeapsă, urcă pe eșafod cu pași hotărâți, dar, când se văzu dezbrăcat de haine și legat pe cruce gata să primească teribilele lovituri, ceru să mai fie o dată dus înăuntru, unde își mărturisi, în sfârșit, crima și declară chiar că se mai făcuse vinovat de încă un asasinat."[1] Adevăratul supliciu are ca funcție să determine scoaterea în evidență a adevărului; și, în acest sens, el continuă, chiar sub privirile publicului, acțiunea torturii. Un supliciu izbutit îndreptățește justiția, în măsura în care face public adevărul crimei folosindu-se chiar de corpul celui supliciat. Exemplu de condamnat cumsecade, François Billiard, care fusese casier general al poștelor și care, în 1772, și-a asasinat nevasta; călăul voia să-i ascundă chipul pentru a-l feri de insulte: „Nu mi s-a dat această pedeapsă, spuse el, pe care o meritam din plin, ca să nu fiu văzut de lume... Purta încă haina de doliu după soția lui... era încălțat cu pantofi nou-nouți, era cu părul buclat și pudrat, avea o ținută atât de modestă și de impresionantă, încât cei care avuseseră prilejul să-l vadă mai de aproape spuneau că trebuie să fie ori creștinul desăvârșit, ori cel mai mare dintre ipocriți. Când inscripția pe care o purta pe piept i s-a strâmbat, s-a putut observa cum a aranjat-o el însuși, desigur pentru a putea fi mai lesne citită."[2] Atunci când

1 S.P. Hardy, *Mes loisirs,* B.N., ms. 6680-87, IV, p. 80, 1778.
2 S.P. Hardy, *Mes loisirs,* vol. I, p. 327 (doar primul volum a fost tipărit).

fiecare dintre actori își joacă rolul cum se cuvine, ceremonia penală are eficacitatea unei îndelungi mărturisiri publice.

3. Fixează supliciul pe crima însăși; stabilește între acestea relații ușor de descifrat. Expunerea cadavrului condamnatului la locul crimei sau la una dintre răscrucile cele mai apropiate. Desfășurarea execuției chiar în zona unde a fost săvârșită crima – ca în cazul studentului care, în 1723, a ucis mai multe persoane și pentru care președintele instanței de judecată din Nantes hotărăște să se ridice un eșafod exact în fața intrării în hanul în care a comis asasinatele.[1] Recursul la suplicii „simbolice", în care forma execuției trimite în mod explicit la natura crimei: blasfematorilor li se străpunge limba, desfrânații sunt arși, este tăiată mâna care a ucis; uneori, de corpul condamnatului este arborat instrumentul cu care acesta a comis nelegiuirea – precum, în cazul lui Damiens, faimosul cuțit, care a fost uns cu pucioasă și legat de mâna vinovată ca să ardă o dată cu ea. După cum spunea Vico, această veche jurisprudență a fost „o întreagă poetică".

La limită, întâlnim câteva cazuri de reproducere cvasiteatrală a crimei în execuția vinovatului: aceleași instrumente, aceleași gesturi. În ochii tuturor, justiția înscenează repetarea crimei prin suplicii, făcând-o publică în adevărul ei și în același timp anulând-o prin moartea vinovatului. Până târziu, în secolul al XVIII-lea, în 1772, se pot întâlni sentințe ca aceasta: o servitoare din Combrai, care-și ucisese stăpâna, e condamnată să fie dusă la locul execuției într-o căruță de cărat gunoiul „folosită la strângerea murdăriilor la răspântii"; acolo o va aștepta „o spânzurătoare, la piciorul căreia va fi adus fotoliul în care stătuse stăpâna ei, numita de Laleu, când a fost asasinată; așezată acolo, călăul îi va tăia mâna dreaptă și i-o va arunca sub privirile ei în flăcări, după care, imediat, îi va da patru lovituri cu satârul de care ea însăși se folosise pentru a o asasina pe numita de Laleu, prima și a doua lovitură în cap, a treia pe antebrațul stâng și a patra în piept; după care va fi spânzurată și strangulată de amintita spânzurătoare până ce își va da sufletul; iar după două ceasuri corpul ei fără viață

1 Arhivele municipale din Nantes, F.F. 124. Cf. P. Parfouru, *Mémoires de la société archéologique d'Ille-et-Vilaine*, 1896, vol. XXV.

va fi dat jos, iar capul îi va fi despărțit de trup la picioarele amintitei spânzurători și pe amintitul eșafod, cu același satâr de care ea se folosise ca să-și asasineze stăpâna, iar capul va fi expus în vârful unei prăjini de douăzeci de picioare înălțime în afara porții amintitei localități Combrai, pe marginea drumului ce duce spre Douai, iar restul corpului va fi vârât într-un sac și îngropat aproape de amintita prăjină, la o adâncime de zece picioare."[1]

4. În sfârșit, lentoarea execuției, momentele acesteia, urletele și chinurile condamnatului joacă, la capătul ritualului judiciar, rolul unei ultime încercări. Ca toate agoniile, cea care se desfășoară pe eșafod e purtătoarea unui anumit adevăr: dar cu mai multă intensitate, în măsura în care o face sub presiunea durerii; cu mai multă rigoare, dat fiind că se situează la punctul de joncțiune dintre judecata oamenilor și cea a lui Dumnezeu; în mod mult mai spectaculos, dat fiind că are loc în public. Chinurile execuției le prelungesc pe cele ale torturii pregătitoare, în scopul obținerii mărturisirii; în timpul acesteia din urmă totuși jocul nu era încă jucat, acuzatul își mai putea încă salva viața; acum însă, moartea devine o certitudine, se pune problema salvării sufletului. Jocul etern a început: supliciul anticipează chinurile din lumea de dincolo; arată în ce anume constau; este un teatru al infernului; urletele condamnatului, împotrivirea și blestemele lui îi anunță deja soarta care îl așteaptă. Însă suferințele îndurate pe lumea aceasta pot avea și semnificația unei penitențe în vederea ușurării pedepselor de pe lumea cealaltă: de un astfel de martiriu, dacă este îndurat cu resemnare, Dumnezeu nu va putea să nu țină seama. Cruzimea pedepsei aplicate în lumea aceasta decurge prin deducție din pedeapsa ce va să vină: ea conține speranța iertării. Dar se mai poate spune și așa: niște chinuri atât de năprasnice nu sunt oare semnul că Dumnezeu l-a abandonat pe cel vinovat în mâinile oamenilor? Și că suferințele, departe de a constitui o garanție a iertării viitoare, anunță mai curând damnarea iminentă? Iar faptul că cel condamnat moare repede, fără agonie prelungită, nu constituie,

1 Citat *in* P. Dautricourt, *op. cit,* pp. 269-270.

în schimb, dovada că Dumnezeu a vrut să-l ajute și să nu-l lase să cadă pradă disperării? Ambiguitate deci a acestei suferințe, care poate să semnifice deopotrivă adevărul crimei și eroarea judecătorilor, bunătatea ori răutatea criminalului, coincidența sau dezacordul dintre judecata oamenilor și cea a lui Dumnezeu. De aici, acea formidabilă curiozitate ce-i face pe spectatori să se înghesuie în jurul eșafodului și al suferințelor pe care acesta le oferă ca spectacol; se descifrează aici crima și nevinovăția, trecutul și viitorul, lumea de aici și veșnicia. Moment al adevărului, de la care toți spectatorii așteaptă răspunsuri: fiecare vorbă, fiecare strigăt, durata agoniei, corpul care rezistă, viața ce nu se lasă răpusă – toate acestea vorbesc de la sine: iată, a existat un condamnat care a mai trăit „șase ore pe roată, și care n-a vrut să fie părăsit nici o clipă de călăul care îl consola și îl încuraja, desigur, după plac"; un altul și-a dat sufletul „cu sentimente cu totul creștinești, fapt ce dovedește căința cea mai sinceră"; un altul „a murit pe roată la o oră după ce fusese supus supliciului; se spune că cei care au asistat la supliciul lui au fost impresionați de dovezile vizibile de credință și remușcare pe care le arătase"; un altul arătase cea mai fierbinte căință de-a lungul drumului spre eșafod, dar, legat pe roată, „urlă necontenit în modul cel mai înfiorător"; o femeie „își păstrase sângele rece până în clipa citirii sentinței, dar în acea clipă mințile i-au luat-o razna; când a fost spânzurată, era complet nebună"[1].

Ciclul se închide: de la tortură și până la execuție, corpul a produs și a reprodus adevărul crimei. Sau, mai curând, el este elementul care, prin intermediul unui întreg joc de ritualuri și încercări, mărturisește că fărădelegea a avut loc, declară că el este cel care a comis-o, arată că o poartă înscrisă în el și pe el, îndură acțiunea de pedepsire și face cunoscute, în modul cel mai spectaculos cu putință, efectele acesteia. Corpul, în mai multe rânduri supus torturii, asigură sinteza dintre realitatea faptelor și adevărul anchetei, dintre actele de procedură și discursul criminalului, dintre crimă și pedeapsă. Piesă esențială deci în cadrul unei ceremonii penale în care

1 S.P. Hardy, *Mes loisirs*, vol. I, p. 13; vol. IV, p. 42; vol. V, p. 134.

trebuie să joace rolul de partener al unei proceduri structurate în jurul drepturilor extraordinare ale suveranului, ale urmăririi și secretului.

*

Supliciul judiciar trebuie înțeles și ca un ritual politic. El face parte, chiar dacă într-un mod minor, din rândul ceremoniilor prin care puterea se manifestă.

Conform dreptului epocii clasice, o infracțiune, dincolo de paguba pe care poate eventual să o producă, dincolo de regula pe care o încalcă, aduce un prejudiciu dreptului celui care „face legea": „Chiar presupunând că nu există nici pagubă, nici ofensă la adresa unui individ, dacă s-a comis vreo faptă pe care legea o interzice, avem de-a face cu un delict ce necesită reparațiuni, pentru că a fost violat dreptul superiorului și a fost ultragiată demnitatea caracterului acestuia."[1] Crima, pe lângă victima ei nemijlocită, constituie un atac la adresa suveranului; ea îl atacă pe acesta personal, dat fiind că legea echivalează cu voința suveranului; îl atacă apoi fizic, având în vedere că forța legii este una cu forța monarhului. Căci, „pentru ca o lege să poată fi în vigoare pe teritoriul regatului, trebuia în mod obligatoriu ca ea să emane direct de la suveran sau să fie cel puțin confirmată de pecetea autorității acestuia".[2] Intervenția suveranului nu este, prin urmare, un act de arbitraj între doi adversari; este chiar mai mult decât o acțiune vizând impunerea respectării drepturilor fiecăruia; este o replică directă dată celui care l-a ofensat. „Exercitarea puterii suverane în pedepsirea crimelor constituie, fără îndoială, una dintre laturile cele mai importante ale administrării dreptății."[3] Pedeapsa nu se poate deci identifica și nici măcar măsura prin repararea prejudiciului; în calcularea pedepsei, trebuie întotdeauna să intre cel puțin o parte care să fie a monarhului: și chiar și atunci

1 P. Risi, *Observations sur les matières de jurisprudence criminelle*, 1768, p. 9, cu o trimitere la Cocceius, *Dissertationes ad Grotium* XII, § 545.

2 P.F. Muyart de Vouglans, *Les Lois criminelles de France*, 1780, p. XXXIV.

3 D. Jousse, *Traité de la justice criminelle*, 1777, p. VII.

când această parte se combină cu despăgubirea prevăzută prin lege, tot ea constituie elementul cel mai important în lichidarea penală a crimei. Or, în sine, nici această parte a monarhului nu e simplă: ea presupune, pe de o parte, repararea pagubei aduse regatului său (dezordinea instaurată, exemplul oferit – un prejudiciu considerabil ce nu poate fi comparat cu cel comis în dauna unui particular); dar, pe de altă parte, ea mai presupune și ca regele să răzbune afrontul adus persoanei sale.

Dreptul de a pedepsi va fi, prin urmare, un fel de caz particular al dreptului deținut de suveran de a purta război împotriva dușmanilor: a pedepsi ține de acel *„gladii ius,* de acea putere absolută de viață și de moarte despre care se vorbește în dreptul roman sub denumirea de *merum imperium* «autoritate absolută», drept în virtutea căruia principele își aplică propria lege ordonând pedepsirea crimei"[1]. Dar pedeapsa este și o modalitate de realizare a unei răzbunări deopotrivă personale și publice, dat fiind că forța fizico-politică a suveranului este într-un fel prezentă în lege: „Se poate observa în chiar definiția legii că ea nu caută doar să apere, ci să și răzbune nesocotirea autorității ei prin pedepsirea acelora care ajung să-i încalce interdicțiile."[2] În executarea celei mai obișnuite pedepse, în respectarea cea mai fidelă a formelor juridice sunt prezente forțele active ale răzbunării.

Supliciul are, prin urmare, o funcție juridico-politică. Este un ceremonial de reconstituire a suveranității o clipă rănite. Pe care el o restaurează făcând-o manifestă în deplina ei măreție. Execuția publică, oricât de grăbită și de obișnuită ar fi, se înscrie în seria marilor ritualuri ale puterii eclipsate și restaurate (încoronare, intrare a regelui într-un oraș cucerit, aducere la ascultare a supușilor răsculați); dincolo de crima care l-a nesocotit pe suveran, ea desfășoară sub ochii tuturor o forță de neînvins. Ea nu urmărește atât să restabilească un echilibru, cât să facă să se manifeste, până la limita extremă, asimetria dintre supusul care a îndrăznit să încalce legea și suveranul atotputernic care își arată forța. În cazul în care

1 P.F. Muyart de Vouglans, *Les Lois criminelles de France,* 1780, p. XXXIV.
2 *Ibid.*

compensarea daunelor la nivel privat ocazionate de un delict trebuie să fie atent proporționate, dacă sentința trebuie să fie echitabilă, executarea pedepsei, în schimb, urmărește să ofere nu un spectacol al măsurii, ci tocmai al lipsei de măsură și al excesului; ceremonia pedepsei trebuie să conțină o afirmare emfatică a puterii și a superiorității intrinseci a acesteia. Iar această superioritate nu este doar una a dreptului, ci a forței fizice a suveranului ce se abate asupra corpului adversarului său direct, luându-l în stăpânirea sa. Încălcând legea, infractorul a adus atingere însești persoanei regelui; aceasta – sau cel puțin cei cărora ea le-a încredințat forța ei – este cea care pune stăpânire pe corpul condamnatului pentru a-l marca, învinge, distruge. Ceremonia punitivă este în totalitate „terorizantă". La începutul polemicii lor îndreptate împotriva reformatorilor, juriștii veacului al XVIII-lea vor interpreta cruzimea fizică a pedepselor într-un mod restrictiv și „modernist": pedepsele aspre sunt necesare pentru ca exemplul lor să se întipărească adânc în sufletul oamenilor. De fapt, ceea ce caracterizează până în acea clipă practica supliciilor nu era o economie a exemplului – în sensul pe care acesta îl va căpăta în epoca ideologilor (reprezentarea pedepsei trebuie să depășească beneficiul crimei) –, ci o politică a înfricoșării: toți supușii trebuie să simtă, pe pielea criminalului, prezența dezlănțuită a suveranului. Supliciul nu restabilea dreptatea, ci reactiva puterea, în secolul al XVII-lea și la începutul celui de-al XVIII-lea, prin urmare, supliciul nu reprezenta încă, cu tot teatrul său de evocare a terorii, reziduul încă prezent al unei epoci revolute. Furia obstinată, ostentația, violența corporală, jocul disproporționat de forțe, ceremonialul amănunțit, într-un cuvânt întregul său aparat se înscria în funcționarea politică a penalității.

Pornind de aici, vor putea fi mai lesne înțelese anumite particularități ale ceremoniei supliciilor. Și, în primul rând, importanța unui ritual care trebuia să-și desfășoare ostentația în public. Nimic din acest triumf al legii nu trebuia să rămână ascuns. Episoadele lui erau tradițional aceleași și totuși sentințele de condamnare nu uitau să le enumere, de fiecare dată, într-atât erau ele de importante în mecanismul penal: defilări, popasuri la răspântii, opriri la intrările în biserici,

citirea publică a sentinței, îngenuncheri, declarații, cu voce tare, de căință pentru ofensa adusă lui Dumnezeu și regelui. Se întâmpla ca problemele de prioritate și etichetă să fie hotărâte chiar de tribunal: „Ofițerii se vor sui pe cal în ordinea următoare: în față, cei doi sergenți de poliție; în urma lor, condamnatul; după acesta, Bonfort și Le Corre, în stânga lui, vor merge împreună, după care va veni grefierul și în această ordine vor merge cu toții spre piața publică unde va fi executată sentința."[1] Or, acest ceremonial amănunțit este, în mod cu totul explicit, unul nu doar juridic, ci și militar. Justiția regelui se manifestă ca justiție armată. Sabia care-l pedepsește pe vinovat este aceeași cu sabia care îi nimicește pe inamici. Un întreg dispozitiv militar înconjoară supliciul: ofițeri ai trupelor de ordine, agenți de poliție, subofițeri, soldați. Aceasta, ca să se împiedice, desigur, evadările sau loviturile de forță; de asemenea, ca să se preîntâmpine, din partea poporului, orice fel de mișcare de simpatie pentru salvarea condamnaților sau porniri de furie care să-i ucidă pe loc; dar și ca să reamintească faptul că orice crimă este o revoltă împotriva legii, iar condamnatul este un dușman personal al regelui. Toate aceste motive – fie de precauție într-o împrejurare dată, fie funcționale în desfășurarea unui ritual – fac din execuția publică mai mult decât o operă de justiție, o manifestare de forță; sau, mai degrabă, avem de-a face cu justiția ca o desfășurare a forței fizice, materiale și redutabile a suveranului. Ceremonia supliciului face să se manifeste la lumina zilei raportul de forțe ce conferă autoritate legii.

Ca ritual al legii înarmate, în care monarhul se arată deopotrivă și în mod indisociabil sub dublul chip de stăpân al dreptății și de căpetenie de război, execuția publică are două fațete: una de victorie, o alta de luptă. Pe de o parte, ea pune solemn capăt unui război între criminal și suveran, război al cărui rezultat era dinainte cunoscut; ea trebuie să manifeste puterea nemăsurată a suveranului asupra celor pe care i-a redus la neputință. Asimetria, dezechilibrul ireversibil de forțe făceau

---

1 Citat *in* A. Corre, *Documents pour servir à l'histoire de la torture judiciaire en Bretagne*, 1896, p. 7.

parte din funcțiile supliciului. Un corp ras de pe fața pământului, făcut praf și pulbere și risipit în vânt, un corp distrus bucată cu bucată de infinitul puterii suverane reprezintă limita nu doar ideală, ci și reală a pedepsei. Dovadă, celebrul supliciu la care a fost supus Massola, aplicat la Avignon, și care a stârnit, printre primele, indignarea contemporanilor; supliciu aparent paradoxal, căci are loc aproape în întregime după moarte, și prin care justiția nu face altceva decât să-și manifeste asupra unui cadavru măreața ei dramaturgie, glorificarea rituală a propriei forțe: condamnatul este legat de un stâlp cu o banderolă la ochi; pe eșafod, de jur-împrejur, țăruși cu cârlige din fier în vârf. „Confesorul îi vorbește condamnatului la ureche și, imediat după ce i-a dat binecuvântarea, călăul, înarmat cu o măciucă din fier precum cele folosite la abator, îi dă nenorocitului cu toată puterea o lovitură în moalele capului, încet acesta cade mort pe loc: în aceeași clipă, *mortis exactor* «executorul morții», înarmat cu un cuțit mare, îi taie respectivului gâtul, umplându-se de sânge; ceea ce oferă o priveliște îngrozitoare pentru privire; îi taie nervii aproape de călcâie, apoi îi spintecă pântecele, de unde smulge inima, ficatul, splina, plămânii, pe care le atârnă într-unul din cârligele de fier, apoi îl taie și îl disecă în bucăți pe care le atârnă în celelalte cârlige pe măsură ce le taie, așa cum se face cu animalele. Privească cine o putea asemenea grozăvie."[1] În forma explicit reprodusă a măcelăririi, nimicirea infinitezimală a corpului se reîntâlnește aici cu spectacolul: fiecare bucată este expusă în cârlige.

Supliciul se realizează printr-un întreg ceremonial de triumf; dar mai cuprinde, ca nucleu dramatic în derularea lui monotonă, și o scenă de înfruntare: este vorba de acțiunea directă și nemijlocită a călăului asupra corpului condamnatului. Acțiune, desigur, codificată, dat fiind că principalele ei episoade sunt prescrise prin cutumă și, adeseori explicit, prin sentință. Și care a păstrat, cu toate acestea, ceva de luptă. Călăul nu este numai cel care aplică legea, ci și cel care etalează forța; este agentul unei violențe ce se suprapune, pentru a o învinge, peste violența crimei. Crimă căreia îi este, material și fizic, adversar.

1 A. Bruneau, *Observations et maximes sur les matières criminelles*, 1715, p. 259.

Adversar uneori milos, alteori neînduplecat. Damhoudère, laolaltă cu mulți contemporani ai săi, se plângea că cei mai mulți călăi fac apel la „toate cruzimile imaginabile asupra condamnaților răufăcători, lovindu-i, dând cu ei de pământ și ucigându-i ca pe animale"[1]. Iar acest obicei s-a păstrat încă foarte multă vreme.[2] Provocarea și întrecerea sunt încă prezente în ceremonia supliciului. Dacă gâdele iese victorios, dacă izbutește să zboare dintr-o singură lovitură capul pe care are ordinul să-l taie, el „îl arată publicului, îl pune la picioare și salută apoi publicul, care îl aplaudă îndelung"[3]. Dacă, dimpotrivă, eșuează, dacă nu reușește să ucidă cum trebuie, e pasibil de pedeapsă. Acesta a fost cazul călăului lui Damiens, care, nereușind să-și rupă în patru condamnatul, conform regulilor, a fost nevoit să-l facă bucăți cu cuțitul; caii întrebuințați la supliciu, care îi fuseseră promiși, au fost confiscați în beneficiul săracilor. Câțiva ani mai târziu, călăul din Avignon îi făcuse prea mult să sufere pe trei banditi, totuși de temut, pe care îi avea de spânzurat; spectatorii s-au supărat; l-au reclamat pe călău; pentru a-l pedepsi și, în același timp, a-l pune la adăpost de răzbunarea populară, respectivul a fost băgat la închisoare.[4] Iar în spatele acestei pedepse aplicate călăului nepriceput poate fi observată o tradiție încă foarte recentă: aceasta prevedea ca, în cazul în care execuția dă greș, condamnatul să fie grațiat. Era o cutumă clar stabilită în anumite regiuni.[5] Nu de puține ori, poporul aștepta să se țină seama de ea și ajungea să ia apărarea câte unui condamnat care scăpase în felul acesta de moarte. Pentru a face să dispară și

1 J. de Damhoudère, *Pratique judiciaire ès causes civiles,* 1572, p. 219.

2 *La Gazette des tribunaux* din 6 iulie 1837 relatează, după *Journal de Gloucester,* comportarea „atroce și dezgustătoare" a unui călău care, după ce îl spânzurase pe un condamnat, „a ridicat cadavrul de umeri, l-a răsucit cu violență și l-a izbit de mai multe ori de podea spunând: «Ai crăpat, bătrân ticălos?» După care, întorcându-se spre mulțime, spuse pe un ton batjocoritor vorbe dintre cele mai necuviincioase".

3 Scenă reținută de T.S. Gueulette, cu ocazia executării, în 1737, a ofițerului de poliție Montigny. Cf. R. Anchel, *Crimes et châtiments au XVIIIe siècle,* 1933, pp. 62-69.

4 Cf. L. Duhamel, *Les Exécutions capitales à Avignon,* 1890, p. 25.

5 În Burgundia, de pildă. Cf. Chassanée, *Consuetudo Burgundi,* fol. 55.

respectivul obicei, și respectiva solicitare, fusese nevoie să se facă uz de adagiul: „spânzurătoarea nu-și pierde prada"; trebuise să se prevadă introducerea în textul sentințelor capitale a unor instrucțiuni explicite: „spânzurat și strangulat până ce se obține moartea", „până la stingerea din viață". Iar juriști precum Serpillon ori Blackstone insistă, în plin secol al XVIII-lea, asupra faptului că eșecul călăului nu trebuie să însemne salvarea condamnatului.[1] În ceremonia execuției, se mai putea încă descifra ceva din punerea la încercare și din judecata lui Dumnezeu. În înfruntarea sa cu condamnatul, călăul apărea într-un fel în postura de apărător al regelui. Apărător totuși inavuabil și dezavuat: tradiția cerea, se pare, ca, atunci când erau sigilate actele de numire a călăului, acestea să nu fie puse pe masă, ci aruncate pe jos. Se cunosc nenumăratele interdicții ce priveau această „slujbă deosebit de necesară" și totuși „împotriva naturii"[2]. Degeaba era călăul, într-un sens, sabia regelui: împărtășea cu adversarul lui infamia acestuia. Puterea suverană care îi poruncea să ucidă și care lovea prin intermediul lui nu era prezentă în el; nu se identifica nici o clipă cu înverșunarea lui. Și tocmai de aceea niciodată nu apărea cu mai multă limpezime decât dacă întrerupea gestul gâdelui printr-o scrisoare de grațiere. Intervalul foarte scurt (adesea, doar de câteva ore) ce separa, de obicei, pronunțarea sentinței de executarea acesteia făcea ca iertarea să nu intervină decât în ultima clipă. Firește însă că ceremonia era organizată cu încetineala caracteristică tocmai pentru a lăsa loc acestei eventualități.[3] Condamnații își puneau speranța în ea și, ca să tragă

1 F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, vol. III, p. 1100. Blackstone: „Este limpede că, dacă un criminal condamnat să fie spânzurat până ce se obține moartea, scapă fără să moară din pricina stângăciei călăului și încape pe alte mâini, șeriful are datoria să reia execuția, dat fiind că sentința nu a fost executată; și că, dacă ne-am lăsa impresionați de această falsă milă, am deschide larg ușa la nenumărate înțelegeri secrete" *(Commentaire sur le Code criminel d'Angleterre*, trad. franceză, 1776, p. 201).

2 Ch. Loyseau, *Cinq livres du droit des offices*, ed. 1613, pp. 80-81.

3 Cf. S.P. Hardy, 30 ianuarie 1769, p. 125 din volumul tipărit; 14 decembrie 1779, IV, p. 229; R. Anchel, *Crimes et châtiments au XVIIIe siècle*, pp. 162-163, relatează povestea lui Antoine Boulleteix, care se afla deja la picioarele eșafodului când sosește un călăreț aducând faimosul pergament. Se strigă „Trăiască Regele!"; Boulleteix este dus la crâșmă, timp în care grefierul face, în propria lui pălărie, o chetă pentru el.

de timp, pretindeau, și la poalele eșafodului, că mai aveau dezvăluiri de făcut. Mulțimea, când dorea și ea grațierea, o cerea cu strigăte, încerca să amâne cât mai mult clipa de pe urmă, pândea apariția solului ce ar fi adus scrisoarea cu sigiliu de ceară verde și, la nevoie, făcea să se creadă că acesta e pe cale să sosească (e ceea ce s-a întâmplat în clipa în care erau executați condamnații, pentru răscoala provocată de răpirea copiilor, la 3 august 1750). Suveranul e prezent în execuție nu numai sub forma puterii ce răzbună legea, ci și ca putere ce poate suspenda atât legea, cât și răzbunarea. Doar regelui trebuia să-i revină dreptul de a șterge ofensele ce i-au fost aduse; dacă este adevărat că a încredințat tribunalelor grija de a exercita puterea lui de justițiar, nu înseamnă că a și înstrăinat-o; o păstrează neștirbită, atât pentru a ridica pedeapsa, cât și pentru a o înăspri.

Supliciul, așa cum continuă să fie ritualizat în secolul al XVIII-lea, trebuie privit ca un operator politic. Se înscrie logic într-un sistem punitiv în care regele, direct sau indirect, solicită, decide și poruncește executarea pedepselor, în măsura în care el este cel care, prin lege, a fost lezat prin crimă. Orice infracțiune conține și o *crimen maiestatis* „crimă împotriva maiestății", iar în cel mai mărunt dintre criminali se ascunde un mic regicid virtual. Iar regicidul, la rândul lui, nu este nici mai mult, nici mai puțin decât criminalul total și absolut, dat fiind că, în loc să atace, ca orice alt delincvent, o decizie sau o dorință anume a puterii suverane, el îi atacă însuși principiul, în persoana fizică a monarhului. Pedeapsa ideală pentru regicid ar trebui să se compună din suma tuturor supliciilor posibile. Ar fi răzbunarea infinită: în orice caz, legile franceze nu prevedeau o pedeapsă fixă pentru astfel de monstruozitate. Pentru Ravaillac[VIII], trebuise să fie inventată una din însumarea celor mai crude ce fuseseră vreodată practicate în Franța. S-a cerut inventarea unor pedepse și mai teribile pentru Damiens. Au existat proiecte în acest sens, dar au fost considerate imperfecte. A fost reluată scena imaginată pentru Ravaillac. Și trebuie să recunoaștem că s-a dat dovadă de moderație, dacă ne gândim cum a fost lăsat pradă celei mai crude răzbunări, în 1584, asasinul lui Wilhelm de Orania. În prima zi, a fost dus în piață, unde îl aștepta un cazan cu apă clocotită,

în care i-a fost cufundat brațul cu care lovise. A doua zi, brațul i-a fost tăiat și, căzându-i la picioare, condamnatul îl împinse hotărât cu piciorul de sus, de pe eșafod; a treia zi, i s-a smuls cu cleștele carne de pe piept și din brat; a patra zi, de asemenea, i-a fost smulsă carne din brat și de pe fese; așa a fost martirizat omul acesta timp de optsprezece zile." În ultima zi, a fost tras pe roată și lovit cu barosul. După șase ore, cerea încă apă, dar nu i s-a dat. „În sfârșit, locotenentul însărcinat cu aplicarea pedepsei[IX] a fost rugat să permită să-l mântuie prin strangulare, ca nu cumva sufletul să-i cadă pradă deznădejdii și astfel să și-l piardă."[1]

*

Nu încape nici o îndoială că existența supliciilor depindea de cu totul altceva decât de această organizare internă. Rusche și Kirchheimer văd pe bună dreptate în ea efectul unui regim de producție în care forțele de muncă, și prin urmare corpul uman, nu au încă nici utilitatea și nici valoarea de marfă pe care le vor dobândi într-o economie de tip industrial. E, de asemenea, sigur că „disprețul" față de trup trimite la o atitudine generală față de moarte; iar în interiorul acestei atitudini ar putea fi recunoscute atât valorile proprii creștinismului, cât și o situație demografică și, într-un anumit sens, biologică: ravagiile provocate de boli și foamete, decimarea periodică a populației în urma unor epidemii, extraordinara mortalitate infantilă, precaritatea echilibrelor bioeconomice – toate acestea făceau ca moartea să fie ceva familiar, duceau la apariția în jurul ei a unor ritualuri menite să o integreze, s-o facă ușor de acceptat și să dea un sens permanentei ei agresiuni. Ar mai trebui, pentru a înțelege îndelungata persistență a supliciilor, să ne referim și la unele fapte de conjunctură; nu trebuie să uităm că Ordonanța din 1670, care a fixat structura justiției penale până în ajunul Revoluției, agravase și mai mult, în anumite puncte, severitatea vechilor edicte; Pussort[X] – cel care,

1 Brantôme, *Mémoires. La vie des hommes illustres*, ed. din 1772, vol. II, pp. 191-192.

dintre comisarii însărcinați cu pregătirea textelor, reprezenta voința regelui – le impusese în forma cunoscută, în ciuda unor magistrați precum Lamoignon[XI]; înmulțirea răzmeriților încă la mijlocul epocii clasice, vuietul apropiat al războaielor civile, voința regelui de a-și impune autoritatea în detrimentul parlamentelor explică în bună măsură persistența unui regim penal „dur".

Pentru a putea lămuri o penalitate supliciantă, cauze precum cele enumerate mai sus sunt generale și oarecum exterioare; ele explică posibilitatea și îndelungata persistență a pedepselor fizice, ca și slăbiciunea și caracterul destul de izolat al protestelor. Dar, pe acest fundal, trebuie scoasă în evidență funcția precisă a supliciilor. Supliciul este atât de puternic întipărit în practica judiciară pentru că reprezintă un revelator de adevăr și un operator de putere. Asigură articularea scrisului la oralitate, a secretului la public, a procedurii de anchetă la operațiunea de obținere a mărturisirii; permite reproducerea și reactualizarea crimei pe corpul vizibil al criminalului; face ca, prin intermediul aceleiași atrocități, crima să se manifeste și să se anuleze. Face, de asemenea, din corpul condamnatului locul de aplicare a răzbunării suverane, ancorajul unei manifestări a puterii, ocazia de afirmare a asimetriei de forțe. Vom vedea ceva mai departe că raportul adevăr – putere se menține în miezul tuturor mecanismelor punitive și că poate fi regăsit chiar și în practicile de azi ale penalității, dar sub o cu totul altă formă și cu efecte foarte diferite. Secolul Luminilor nu va întârzia să descalifice supliciile, imputându-le „atrocitatea". Termen cu care înșiși juriștii le caracterizau nu rareori, dar fără nici un fel de intenție critică. Poate că noțiunea de „atrocitate" e una dintre cele care desemnează cel mai bine economia supliciului în vechea practică penală. Atrocitatea înseamnă, în primul rând, o caracteristică a marilor crime: ea se referă la numărul de legi naturale sau pozitive, divine sau umane pe care aceste crime le atacă, la evidența scandaloasă sau, din contră, la șiretenia ascunsă cu care sunt comise, la rangul și statutul autorilor și al victimelor, la dezordinea pe care o presupun sau pe care o provoacă, la sentimentul de oroare pe care-l trezesc. Or, pedeapsa, în măsura în care trebuie să facă evidentă crima în toată grozăvia ei, tre-

buie să-şi asume această atrocitate: să o scoată la lumină prin mărturisiri, discursuri, inscripţii care o fac publică; să o reproducă prin ceremonii care o aplică pe corpul celui vinovat sub forma umilirii şi a suferinţei. Atrocitatea este acea latură a crimei pe care pedeapsa o transformă în supliciu pentru a o face să apară în toată evidenţa: aspect inerent al mecanismului ce produce, în chiar miezul pedepsei, adevărul vizibil al crimei. Supliciul face parte din procedura care stabileşte realitatea a ceea ce se pedepseşte. Dar mai mult decât atât: atrocitatea unei crime înseamnă şi violenţa sfidării lansate suveranului; este ceea ce va declanşa din partea acestuia o replică având funcţia de a supralicita această atrocitate, de a o domina, de a o depăşi printr-un exces care să o anuleze. Atrocitatea prezentă la nivelul supliciului joacă prin urmare un dublu rol: principiu de legătură a crimei cu pedeapsa, ea este deopotrivă şi o exacerbare a pedepsei în comparaţie cu crima. Asigură simultan revelarea adevărului şi manifestarea puterii; este ritualul anchetei întreprinse şi ceremonia prin care suveranul triumfă. Ea le reuneşte pe ambele în corpul supliciat. În secolul al XIX-lea, practica punitivă va căuta să introducă o distanţă cât mai mare între căutarea „liniştită" a adevărului şi violenţa de care pedeapsa nu poate fi cu totul lipsită. O mare atenţie se va acorda marcării eterogenităţii ce deosebeşte crima ce trebuie sancţionată de pedeapsa pe care puterea publică o impune. Între adevăr şi pedeapsă, nu va mai trebui să existe decât un raport de consecuţie legitimă. Puterea ce sancţionează nu trebuie să se mai dezonoreze cu comiterea unei crime mai mari decât cea pe care vrea să o pedepsească. Să rămână nevinovată pentru pedeapsa pe care o aplică. „Să ne grăbim să proscriem suplicii asemănătoare. Nu erau demne decât de monştrii încoronaţi care i-au guvernat pe romani."[1] În practica penală a epocii precedente însă, proximitatea, în cadrul supliciului, dintre suveran şi crimă, amestecul ce se producea între „demonstraţie" şi pedeapsă nu ţinea de o confuzie barbară; era vorba acolo de mecanismul atrocităţii şi de

1 C. E. de Pastoret, referindu-se la pedeapsa rezervată regicizilor, *Des lois pénales*, 1790, II, p. 61.

implicațiile lui necesare. Atrocitatea ispășirii organiza anularea rituală a infamiei prin intermediul puterii absolute.

Faptul că vina și pedeapsa comunică între ele și sunt intim legate în economia atrocității nu era consecința vreunei legi a talionului admise tacit. Era efectul, în riturile punitive, al unei anumite mecanici a puterii: al unei puteri ce nu numai că nu se ferește să se exercite direct asupra corpurilor, dar aceste manifestări fizice determină exaltarea și consolidarea ei; al unei puteri ce se afirmă ca putere armată, și ale cărei funcții de impunere și menținere a ordinii nu s-au disociat total de funcțiile războinice; al unei puteri ce pune regulile și obligațiile sub semnul relațiilor personale, a căror rupere constituie o ofensă și atrage după sine răzbunarea; al unei puteri pentru care nesupunerea este un act de ostilitate, un început de revoltă, nu foarte diferit, în esența sa, de războiul civil; al unei puteri care nu e obligată să demonstreze de ce-și pune în aplicare legile, ci să arate cine-i sunt dușmanii și ce dezlănțuire de forțe îi amenință; al unei puteri care, în absența unei supravegheri permanente, caută să-și reactualizeze efectul prin reliefarea manifestărilor ei ieșite din comun; al unei puteri ce capătă un nou avânt din evidențierea realității sale de supraputere.

*

Or, printre motivele pentru care în locul unor sancțiuni ce nu-și reproșau de a fi „atroce" se vor hotărî pedepse ce-și vor revendica meritul de a fi „omenoase", există unul ce trebuie analizat fără întârziere, căci este interior supliciului însuși: deopotrivă element al propriei sale funcționări și principiu al permanentei lui dezordini.

În ceremoniile supliciului, personajul principal este poporul, a cărui prezență reală și nemijlocită condiționează buna lor derulare. Un supliciu care ar fi fost adus la cunoștința tuturor, dar care s-ar fi desfășurat în secret nu ar fi avut nici un sens. Exemplul era căutat nu doar pentru că-i făcea pe oameni conștienți de faptul că cea mai măruntă infracțiune este pasibilă de pedeapsă; ci și pentru că producea un efect de teroare prin spectacolul puterii ce se dezlănțuia asupra celui vinovat:

„În materie penală, punctul cel mai dificil îl constituie pronunțarea pedepsei: ea este scopul și momentul final al procedurii, ca și singurul ei rod, prin pildă și teroare, când este aplicată cum trebuie celui vinovat."[1]

În această scenă a terorii însă, rolul poporului este ambiguu. El este chemat ca spectator: e convocat să fie prezent când vinovatul îi este arătat sau când e obligat să-și mărturisească vina în public; stâlpul infamiei, spânzurătoarea și eșafodurile sunt înălțate în piețe publice sau la marginea drumurilor; se întâmpla să se depună, zile în șir, cadavrele supliciaților cât mai la vedere, în apropiere de locurile comiterii crimelor. Oamenii trebuie nu doar să fie la curent, ci să și vadă cu propriii lor ochi. Fiindcă trebuie să le fie frică; dar și pentru că trebuie să fie martori, un fel de garanți ai pedepsei, și pentru că trebuie, până la un anumit punct, să ia parte la ea. A fi martori reprezintă un drept pe care-l au și pe care ei îl revendică; un supliciu ascuns este un supliciu de privilegiat, și adesea ia naștere bănuiala că în aceste condiții nu se desfășoară cu toată severitatea. Se protestează atunci când, în ultima clipă, victima este sustrasă privirilor. Casierul general al poștelor, care fusese expus pentru că-și omorâse soția, este după o vreme ascuns de privirile mulțimii; „este urcat într-o trăsură de piață; dacă n-ar fi fost escortat cum trebuie, se crede că ar fi fost greu apărat de agresiunile mulțimii care îl huiduia"[2]. Când a fost spânzurată femeia Lescombat, autoritățile au avut grijă să-i ascundă chipul într-un „soi de droagă"; are „o batistă care-i acoperă gâtul și capul, încât publicul șoptește că aceea nu este Lescombat"[3]. „Poporul își revendică dreptul de a constata cu propriii lui ochi execuțiile și de a ști cine este cel executat"[4]. Are și dreptul de a lua parte la acestea. Condamnatul e mult

1 A. Bruneau, *Observations et maximes sur les affaires criminelles*, 1715, prefața nepaginată a primei părți.

2 S.P. Hardy, *Mes loisirs*, I. vol. tipărit, p. 328.

3 T.S. Gueulette, citat de R. Anchel, *Crimes et châtiments au XVIIIe siècle*, pp. 70-71.

4 Prima dată când a fost folosită ghilotina, *Chronique de Paris* relatează că mulțimea se plângea că nu mai vede nimic și cânta: „Dați-ne înapoi spânzurătorile" (cf. J. Laurence, *A History* of *Capital Punishment*, 1932, pp. 71 și urm.).

timp purtat, expus, umilit, în mai multe rânduri i se reamintește oroarea crimei, fiind expus insultelor și uneori chiar și atacurilor spectatorilor. Răzbunarea poporului era chemată să participe la răzbunarea suveranului. Ceea ce nu însemna că se găsea la originea acesteia și că regele ar fi fost chemat să traducă în felul lui propriu răzbunarea poporului; mai curând poporul era cel care trebuia să contribuie la acțiunea regelui atunci când acesta își propune să se „răzbune pe dușmanii lui", chiar și atunci – și mai ales – când acești dușmani sunt de căutat în rândurile poporului. Ceea ce seamănă cu un fel de „serviciu de eșafod" pe care poporul îl datorează răzbunării regelui. „Serviciu" ce fusese prevăzut de vechile ordonanțe; edictul din 1347 cu privire la blasfematori prevedea expunerea acestora la stâlpul infamiei „începând cu ora șase dimineața și până în clipa morții. Și li se va putea arunca în față cu noroi și cu alte murdării, dar nu cu pietre sau cu altceva ce ar putea provoca răni... A doua oară, în caz de recidivă, respectivul să fie pus la stâlp într-o zi solemnă de târg, să i se despice buza de sus ca să-i iasă dinții la iveală." Desigur, în epoca clasică, această formă de participare la execuție nu mai este decât tolerată, încercându-se limitarea ei din pricina sălbăticiilor pe care le poate provoca și a uzurpării puterii punitive. Ea făcea însă prea intim parte din economia generală a supliciilor ca să poată fi reprimată cu totul. Până în secolul al XVIII-lea, se mai pot întâlni scene precum aceea care a însoțit supliciul lui Montigny: în timp ce călăul îl executa pe condamnat, negustoresele de pește de la Hale plimbau un manechin căruia au sfârșit prin a-i tăia capul.[1] Și nu în puține rânduri a trebuit „apărați" de furia mulțimii criminali care erau puși să defileze încet prin mijlocul ei, figurând deopotrivă ca pildă și ca țintă, ca amenințare eventuală și ca pradă în același timp promisă și interzisă. Suveranul, chemând mulțimea la manifestarea puterii sale, îngăduia pentru o clipă violențe pe care le prezenta drept semne de credință ale supușilor, dar cărora le opunea de îndată limitele propriilor lui privilegii.

1 T.S. Gueulette, citat de R. Anchel, p. 63. Scena se petrece în 1737.

Or, tocmai în acest punct poate poporul – atras la un spectacol conceput ca să-l înspăimânte – să dea glas refuzului său față de puterea punitivă și, uneori, chiar revoltei sale. Împiedicarea unei execuții considerate nedrepte, smulgerea unui condamnat din mâinile călăului, obținerea cu forța a grațierii, eventuala urmărire și atacare a călăilor, blestemarea, în orice caz, a judecătorilor și exprimarea dezacordului față de sentință – toate acestea fac parte din practicile populare ce dau conținut, caracterizează și dau adeseori peste cap ritualul execuției. Lucrurile sunt, desigur, curente când condamnările sancționează răzmeriție: așa s-au petrecut lucrurile după afacerea răpirilor de copii, când mulțimea voia să împiedice executarea celor trei presupuși răzvrătiți, care au fost spânzurați în cimitirul Saint-Jean, „din cauză că sunt mai puține ieșiri ce trebuie păzite"[1], călăul, înspăimântat, îl dezlegă pe unul dintre condamnați; arcașii traseră. La fel s-au petrecut lucrurile și după răscoala grânelor din 1775; sau în 1786, când muncitorii zilieri, după ce au asediat Versailles-ul, i-au eliberat pe aceia dintre ei care fuseseră arestați. Dar independent de aceste cazuri, în care agitația se declanșează anterior și din motive ce nu au nimic de-a face cu măsuri ale justiției penale, se pot întâlni multe exemple în care tulburările sunt provocate direct

---

1 Marchizul d'Argenson, *Journal et Mémoires,* VI, p. 241. Cf. *Jurnalul* lui Barbier, vol. IV, p. 455. Unul dintre primele aspecte ale acestui episod este, de altfel, foarte caracteristic agitației populare existente în secolul al XVIII-lea în jurul justiției penale. Locotenentul–general de poliție Berryer organizase strângerea „copiilor libertini și vagabonzi"; ofițerii de poliție nu vor să-i înapoieze părinților „decât pe bani"; se zvonește că nu se urmărește decât să se intre în grațiile regelui. Mulțimea, descoperind un turnător, îl masacrează „cu o lipsă de omenie dusă dincolo de orice limită" și-l „târăște, mort, cu frânghia de gât, până la ușa dlui Berryer". Or, acest turnător era un hoț care ar fi fost tras pe roată împreună cu complicele lui, Raffiat, dacă n-ar fi acceptat rolul de informator; cunoștințele lui despre toate țelele afacerii îl făcuseră să fie apreciat de poliție; și era „foarte stimat" în noua sa profesiune. Avem de-a face aici cu un exemplu cât se poate de semnificativ: o mișcare de revoltă provocată de un mijloc de reprimare relativ nou, care nu mai este justiția penală, ci poliția; un exemplu de colaborare tehnică între delincvenți și polițiști, care va deveni sistematică începând din secolul al XVIII-lea; o revoltă prin care poporul ia asupra lui suplicierea unui condamnat ce a scăpat pe nedrept de eșafod.

de un verdict sau de o execuție. Mici, dar nenumărate „emoții de eșafod".

În formele lor elementare, aceste tulburări încep cu încurajările și uneori cu aclamațiile ce-l însoțesc pe condamnat până la execuție. Pe tot parcursul lungului său drum, acesta e susținut de „compasiunea celor cu inimă sensibilă, ca și de aplauzele, admirația, invidia celor încrâncenați și cu inimă de piatră"[1]. Mulțimea se înghesuie în jurul eșafodului nu numai ca să asiste la chinurile condamnatului sau ca să atâțe furia călăului, ci și pentru a-l putea auzi pe cel care nu mai are nimic de pierdut blestemându-i pe judecători, legile, puterea, religia. Supliciul permite condamnatului aceste saturnale de o clipă, în care nimic nu mai este interzis și pasibil de pedeapsă. La adăpostul morții apropiate, criminalul poate să spună orice, iar spectatorii pot să-l aclame în voie. „Dacă ar exista anale în care să fie înregistrate cu scrupulozitate ultimele cuvinte ale supliciaților și dacă am avea curajul să le parcurgem, dacă doar am întreba această mulțime abjectă pe care o curiozitate plină de cruzime o adună în jurul eșafoadelor, am constata că nu există condamnat tras pe roată care să nu-și dea duhul acuzând cerul de mizeria care l-a dus la crimă, reproșându-le judecătorilor că sunt niște barbari, blestemându-l pe slujitorul Bisericii care-l însoțește și hulind împotriva lui Dumnezeu pe care acesta îl reprezintă."[2] Există în aceste execuții, ce nu ar trebui să lase să se vadă decât puterea terifiantă a regelui, o întreagă latură de carnaval, în care rolurile sunt inversate, autoritățile batjocorite, și criminalii transformați în eroi. Infamia este întoarsă pe dos; curajul, ca și vaietele ori strigătele condamnaților nu sunt o sfidare decât la adresa legii. Fielding notează cu părere de rău: „Când vedem un condamnat tremurând, nu ne gândim la rușine. Și cu atât mai puțin dacă este arogant."[3] Pentru mulțimea care stă și se uită există întotdeauna, chiar

---

1 H. Fielding, „An Inquiry", in *The Causes of the Late Increase of Robbers*, 1751, p. 61.

2 A. Boucher d'Argis, *Observations sur les lois criminelles*, 1781, pp. 128-129. Boucher d'Argis era consilier la Châtelet.

3 H. Fielding, *loc. cit.*, p. 41.

și în răzbunarea cea mai teribilă a suveranului, un pretext de revanșă.

Cu atât mai mult atunci când condamnarea e socotită nedreaptă. Sau când e condamnat la moarte un om din popor pentru o crimă care unuia de extracție mai bună ori mai bogat i-ar fi adus o pedeapsă comparativ mai ușoară. Se pare că anumite practici ale justiției penale nu mai erau suportate în secolul al XVIII-lea – și poate cu mult înainte – de straturile mai de jos ale populației. Ceea ce ducea cu ușurință cel puțin la începuturi de agitație. Dat fiind că cei mai sărmani – este observația unui magistrat – nu au posibilitatea să se facă auziți de justiție[1], doar acolo unde aceasta se manifestă public, unde sunt chemați în calitate de martori și aproape de ajutoare ale justiției pot ei să mai intervină, și chiar fizic: să pătrundă cu forța în mecanismul punitiv și să-i redistribuie efectele; se reia în alt sens violența ritualurilor punitive. Agitație împotriva diferențierii pedepselor după clase sociale: în 1781, parohul din Champré fusese ucis de seniorul locului, pe care autoritățile încearcă să-l scoată nebun; „țăranii, furioși, pentru că erau foarte atașați de preotul lor, păruseră la început gata de orice împotriva seniorului lor, părând că vor să-i incendieze castelul... Toată lumea protesta pe bună dreptate împotriva indulgenței arătate de autorități care lipseau justiția de mijloacele de a pedepsi o crimă atât de abominabilă"[2]. Agitație, de asemenea, și împotriva pedepselor prea grele ce se dădeau unor delicte frecvente și considerate ca puțin grave (furtul prin efracție); ori împotriva pedepselor pentru unele infracțiuni legate de anumite condiții sociale, precum furtul în rândul personalului domestic; pedeapsa cu moartea pentru acest delict provoca multe nemulțumiri, dat fiind că servitorii erau numeroși, că, în astfel de situații, le era greu să-și dovedească nevinovăția, că puteau cu ușurință cădea victime relei-voințe a stăpânilor lor și că îngăduința anumitor stăpâni care închideau ochii făcea și mai nedreaptă soarta servitorilor acuzați, condamnați și spânzurați. Executarea acestor suplicii

1 C. Dupaty, *Mémoire pour trois hommes condamnés à la roue*, 1786, p. 247.

2 S.P. Hardy, *Mes loisirs*, 14 ianuarie 1781, vol. IV, p. 394.

dădea nu de puține ori ocazia unor manifestări de protest.[1] În 1761, la Paris, a avut loc o mică răzmeriță în sprijinul unei servitoare care șterpelise o bucată de pânză de la stăpânul ei. Cu toate că a restituit-o și în ciuda rugăminților de iertare, acesta nu a vrut să-și retragă plângerea: în ziua execuției, oamenii din cartier au împiedicat spânzurarea, au năvălit în prăvălia negustorului, pe care au jefuit-o; până la urmă, servitoarea a fost grațiată; dar o femeie care nu reușise să-l străpungă cu andrelele pe stăpânul ei cel rău a fost proscrisă pentru trei ani.[2]

Sunt celebre în secolul al XVIII-lea marile afaceri judiciare cu ocazia cărora opinia publică luminată se face auzită prin vocile filosofilor și ale unor magistrați: Calas[XII], Sirven[XIII], cavalerul de La Barre[XIV]. Dar se vorbește mult mai puțin despre toate agitațiile populare iscate în jurul practicilor punitive. Este adevărat că rareori acestea au depășit limitele unui oraș, uneori nici măcar pe ale unui cartier. Totuși, importanța lor nu poate fi negată. Aceste mișcări, pornite de jos, fie s-au propagat și au reușit să atragă atenția unor oameni mai bine plasați care, făcându-li-se ecou, le-au dat o dimensiune nouă (ca, de exemplu, în anii ce au precedat Revoluția, procesul Catherinei Espinas, în mod eronat învinovățită pentru paricid în 1785; sau procesul celor trei din Chaumont, condamnați să fie trași pe roată, pentru care Dupaty[XV] și-a redactat, în 1786, celebrul memoriu, sau procesul lui Marie Françoise Salmon, pe care parlamentul din Rouen o condamnase la arderea pe rug, în 1782, pentru otrăvire, dar care în 1786 încă nu fusese executată); fie că tocmai aceste tulburări întreținuseră, în jurul justiției penale și al manifestărilor acesteia, care ar fi trebuit să fie exemplare, o neliniște permanentă. De câte ori, pentru a asigura liniștea în preajma eșafoadelor, nu a fost nevoie să fie luate măsuri „dureroase pentru popor" și precauții „umilitoare pentru autorități"?[3] Devenea tot mai evident că marele

---

1 În privința nemulțumirilor provocate de aceste tipuri de condamnări, cf. Hardy, *Mes loisirs*, vol. I, pp. 319, 367; vol. III, pp. 227-228; vol. IV, p. 180.

2 Relatată de R. Anchel, *Crime et châtiments au XVIIIe siècle*, 1937, p. 226.

3 Marchizul d'Argenson, *Journal et Mémoires*, vol. VI, p. 241.

spectacol al pedepselor risca să fie dat peste cap chiar de cei cărora le era adresat. Spaima de suplicii nu făcea decât să aprindă focare de ilegalism: în zilele în care erau programate execuţii, lucrul era întrerupt, se umpleau cârciumile, erau insultate autorităţile, se zvârlea cu vorbe de ocară sau cu pietre asupra călăului, ofiţerilor de poliţie sau soldaţilor; oamenii încercau să pună mâna pe condamnat, fie pentru a-l salva, fie pentru a-l ucide cu mâna lor; se iscau bătăi, iar pentru hoţi nu erau ocazii mai prielnice decât busculadele şi curiozitatea din jurul eşafodului.[1] Dar, în special – şi abia aşa aceste inconveniente deveneau un pericol politic –, niciodată mai mult ca în aceste ritualuri, care ar fi trebuit să scoată în evidenţă crima abominabilă şi puterea de neînvins, poporul nu se simţea mai aproape de cei care îndurau pedeapsa; nicicând nu se simţea mai ameninţat, ca ei, de o violenţă legală lipsită de echilibru şi măsură. Solidaritatea unui întreg strat social cu cei pe care i-am putea numi micii delincvenţi – vagabonzi, falşi cerşetori, săraci bătăuşi, hoţi de buzunare, tăinuitori şi vânzători de obiecte furate – se manifestase destul de constant: stau mărturie împotrivirea la controlul făcut de poliţie, dezavuarea informatorilor, agresarea paznicilor sau a inspectorilor de poliţie.[2] Or, tocmai ruperea acestei solidarităţi era pe cale de a deveni obiectivul represiunii penale şi poliţieneşti. Şi iată că, din ceremonia supliciilor, din acea sărbătoare schimbătoare în care violenţa era în orice moment reversibilă, tocmai această solidaritate, mult mai mult decât puterea suverană, era cea care ameninţa să iasă întărită. Iar reformatorii secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea nu vor uita că, la urma urmelor, execuţiile nu provocau pur şi simplu frică în rândurile poporului. Unul dintre primele lor semnale de alarmă a fost să ceară suprimarea execuţiilor publice.

Pentru a scoate în evidenţă problematica politică pe care o suscită intervenţia populară în jocul supliciului e suficient să citäm două scene. Prima datează de la sfârşitul secolului

---

1 Hardy relatează numeroase astfel de cazuri; de pildă, un furt important, comis chiar în casa în care era instalat locotenentul de poliţie ca să asiste la o execuţie. *Mes loisirs*, vol. IV, p. 56.

2 Cf. D. Richet, *La France moderne*, 1974, pp. 118-119.

al XVII-lea; se petrece la Avignon. Găsim aici elementele principale ale teatrului cruzimii: înfruntarea fizică dintre călău și condamnat, răsturnarea situației, călăul urmărit de popor, condamnatul salvat de răzmeriță și inversarea violentă a mașinăriei penale. Trebuia spânzurat un criminal numit Pierre du Fort; de mai multe ori, acesta și-a prins picioarele în trepte și n-a putut fi suspendat în gol. „Văzând așa, călăul îi acoperi fața cu cămașa lui, lovindu-l pe dedesubt cu genunchiul în stomac și în burtă. Văzând poporul cât de mult îl făcea să sufere și crezând chiar că-i taie într-ascuns beregata cu o baionetă... cuprins de milă pentru condamnat și de furie împotriva călăului, începu să arunce în acesta cu pietre și, în același timp, călăul deschise cele două trape, îl îmbrânci pe condamnat jos, îi sări pe umeri și îl apăsă cu picioarele, în timp ce nevasta respectivului călău îl trăgea pe condamnat de picioare de sub spânzurătoare. Îl făcuseră, de asemenea, să-i dea sângele pe gură. Dar ploaia de pietre se înteți, au fost și câteva care l-au atins pe spânzurat la cap, ceea ce-l obligă pe călău să se repeadă pe scară, coborând cu atâta grabă, încât căzu de la mijlocul ei, izbindu-se cu capul de pământ. O mulțime de oameni a tăbărât asupră-i. S-a sculat de jos cu baioneta în mână, amenințând că-l va ucide pe cel care se va apropia; dar, după ce a căzut și s-a ridicat de mai multe ori, a fost bătut măr, murdărit din cap până-n picioare și înecat în gârla din apropiere, apoi târât cu mare agitație și furie de către oameni până la Universitate și de acolo până la cimitirul franciscanilor. Ajutorul lui, bătut bine și el, cu capul și corpul pline de răni, a fost dus la spital, unde a murit peste câteva zile. În acest timp, câțiva inși străini și necunoscuți s-au suit pe scară și au tăiat funia spânzuratului, în timp ce alții l-au prins de jos, după ce stătuse un timp spânzurat. După care spânzurătoarea a fost distrusă și poporul rupse în bucăți scara călăului... Copiii azvârliră în mare grabă resturile spânzurătorii în Rhône." Cât despre supliciat, acesta a fost dus într-un cimitir „pentru ca justiția să nu poată pune mâna pe el, iar de acolo la biserica Saint-Antoine". Arhiepiscopul i-a acordat iertarea, a dispus transportarea sa la spital și a atras personalului atenția să aibă cea mai mare grijă de el. În sfârșit, mai adaugă cel care a întocmit procesul-verbal, „i-am comandat haine noi,

două perechi de pantaloni, încălțări, l-am îmbrăcat în haine noi din cap până-n picioare. Confrații noștri i-au dat care cămăși, care mănuși, care o perucă"[1].

Cealaltă scenă se petrece la Paris, un secol mai târziu, în 1755, imediat după răscoala provocată de afacerea grânelor. Tensiunea, extremă în rândul populației, determină grija pentru o execuție „curată". Două șiruri de soldați, dispuși între eșafod și mulțimea cu precauție ținută la distanță, veghează, unul asupra execuției iminente, celălalt asupra posibilei revolte. Contactul este întrerupt: supliciul e public, însă latura de spectacol e neutralizată sau mai degrabă redusă la o intimidare abstractă. La adăpostul armelor, într-o piață pustie, justiția execută sobru. Și, dacă arată că ucide, o face de sus și de la distanță: „Abia la ora trei după-amiază au fost instalate cele două spânzurători, înalte de 18 picioare, fără îndoială pentru sporirea puterii exemplului, încă de la ora două, Place de Greve și împrejurimile acestuia fuseseră înțesate cu diferite detașamente, atât pedeștri, cât și călări; soldații elvețieni și gărzile franceze continuau să patruleze pe străzile ce dădeau spre piață. Nimeni n-a fost admis în La Grève în timpul execuției, iar de jur-împrejur putea fi văzut un șir dublu de soldați cu baioneta la armă, spate în spate, astfel încât unii să poată privi spre exteriorul, și ceilalți spre interiorul pieței; cei doi nenorociți au urlat tot drumul că sunt nevinovați și continuau să protesteze și în timp ce urcau pe scară."[2] Ce rol au avut sentimentele de omenie față de condamnați în renunțarea la ceremonia supliciilor? A existat, în orice caz, de partea puterii o spaimă politică față de efectul acestor ritualuri ambigue.

*

Acest echivoc apărea cu claritate în ceea ce am putea numi „discursul de eșafod". Ritualul execuției prevedea ca însuși

1 L. Duhamel, *Les Exécutions capitales à Avignon au XVIIIe siècle,* 1890, pp. 5-6. Scene asemănătoare au mai avut loc și în secolul al XIX-lea; J. Laurence citează câteva din *A History of Capital Punishment,* 1932, pp. 56 și 195-198.

2 S.P. Hardy, *Mes loisirs,* vol. III, 11 mai 1775, p. 67.

condamnatul să-şi proclame vinovăţia prin recunoaşterea publică a crimei, prin inscripţia pe care o arbora, ca şi prin declaraţiile pe care, fără îndoială, era forţat să le facă. În momentul execuţiei, se pare că i se mai dădea şi ocazia să ia cuvântul, nu pentru a-şi susţine nevinovăţia, ci pentru a atesta crima şi justeţea condamnării. Cronicile relatează o mulţime de astfel de discursuri. Discursuri reale? într-un anumit număr de cazuri, cu siguranţă. Discursuri fictive, puse ulterior în circulaţie ca exemplu şi îndemn? Desigur, chiar mai frecvent. Ce încredere putem avea în ceea ce se povesteşte, de pildă, despre moartea celebrei Marion Le Goff, care fusese căpetenia unei renumite bande din Bretania de la jumătatea secolului al XVIII-lea? Se spune că ar fi strigat din înaltul eşafodului: „Taţi şi mame care mă auziţi, păziţi-vă copiii şi învăţaţi-i de bine; în copilărie, am fost mincinoasă şi leneşă; am început prin a fura un cuţitaş de două parale... După aceea, am prădat negustori ambulanţi şi neguţători de vite; în sfârşit, am condus o bandă de hoţi şi de aceea mă aflu acum aici. Povestiţi toate acestea copiilor voştri ca măcar asta să le slujească drept pildă."[1] Un astfel de discurs seamănă prea mult, în chiar termenii pe care îi întrebuinţează, cu morala prezentă tradiţional în foile volante, în ziarele şi literatura de colportaj pentru a nu fi apocrif. Dar existenţa însăşi a genului „ultimele cuvinte ale unui condamnat" este grăitoare. Justiţia avea nevoie ca victima ei să autentifice într-un fel sau altul chinurile pe care le îndura. Criminalului i se cerea să consfinţească el însuşi propria lui pedepsire, proclamând grozăvia crimelor pe care le-a comis; era forţat să declare, ca Jean-Dominique Langlade, triplu asasin: „Luaţi cu toţii aminte la fapta mea îngrozitoare, infamă şi lamentabilă, pe care am comis-o în oraşul Avignon, în care amintirea numelui meu e dezgustătoare, căci fără pic de omenie am călcat în picioare legile sfinte ale prieteniei."[2] Dintr-un anumit punct de vedere, foaia volantă şi lamentarea mortului constituie urmarea procesului; sau, mai curând, ele urmează mecanismul prin care supliciul transmitea în corpul,

1 A. Corre, *Documents de criminologie rétrospective,* 1896, p. 257.
2 Citat *in* L. Duhamel, p. 32.

gesturile și discursul criminalului adevărul secret și scris al procedurii. Ca să fie cu adevărat întemeiată, justiția avea nevoie de aceste apocrife. Deciziile ei erau astfel înconjurate de toate aceste „probe" postume. Se întâmpla chiar ca relatări ale unor crime și vieți infame să fie publicate, ca pură propagandă, înaintea fiecărui proces și pentru a se forța astfel mâna unei justiții bănuite a fi prea îngăduitoare. Ca să-i discrediteze pe contrabandiști, Compania Monopolurilor publica niște „buletine" în care erau povestite crimele acestora: în 1768, împotriva unui oarecare Montagne, care se afla în fruntea unei bande, Compania distribuie niște foi volante despre care chiar cel care le redactase afirmă: „Au fost puse pe seama lui câteva furturi a căror autenticitate e destul de nesigură...; s-a vorbit de Montagne ca de un animal feroce, un soi de hienă, ce trebuie vânată fără milă; mințile din Avignon erau înfierbântate și ideea a prins."[1]

Dar și efectul, și modul de întrebuințare al acestei literaturi erau echivoce. Condamnatul ajungea, prin amploarea crimelor sale detaliat expuse și, uneori, prin afirmarea remușcărilor târzii, să fie prezentat ca un erou. Împotriva legii, a celor bogați, a celor puternici, a magistraților, jandarmilor și paznicilor, împotriva impozitelor și agenților ce le strângeau, criminalul apărea drept exponentul unei lupte în care oamenilor din popor le era foarte lesne să se recunoască. Crimele date în vileag amplificau până la dimensiuni de epopee lupte minuscule, care în viața de zi cu zi rămâneau în umbră. Dacă cel condamnat era zugrăvit căindu-se, acceptând verdictul, cerând iertare lui Dumnezeu și oamenilor pentru fărădelegile sale, el apărea purificat: murea, în felul lui, ca un sfânt. Însă tocmai neînduplecarea îi determina gloria: necedând la suplicii, el făcea dovada unei forțe pe care nici o putere nu reușea să o îngenuncheze: „În ziua execuției, lucru greu de crezut, nu mi s-a putut citi nici o emoție pe chip în timp ce-mi recunoșteam vina, și m-am așezat pe cruce fără să arăt nici un pic de frică."[2]

---

1 Arhivele din Puy-de-Dôme. Citat *in* M. Juillard, *Brigandage et contrebande en haute Auvergne au XVIIIe siècle*, 1937, p. 24.

2 Tânguirea lui J.D. Langlade, executat la Avignon, la 12 aprilie 1768.

Erou funest ori criminal împăcat cu sine însuși, apărător al adevăratei justiții ori forță cu neputință de învins, criminalul reprezentat în gazetele volante, în foile circulând în manuscris, în almanahuri și în broșurile conținând povești de groază este – sub morala aparentă a exemplului ce nu trebuie urmat – depozitarul unei întregi memorii de lupte și înfruntări. Au existat condamnați care, după moarte, au devenit un fel de sfinți, cărora li se cinstea amintirea și li se venera mormântul."[1] Au existat alții care au devenit aproape pe de-a-ntregul eroi pozitivi. Alții, în cazul cărora gloria și mârșăvia nu erau disociate, ci continuau vreme îndelungată să coexiste într-un simbol reversibil. În toată această literatură a crimelor, care proliferează în jurul câtorva mari figuri[2], nu trebuie, firește, să vedem exclusiv o „expresie populară" în stare pură, dar nici o acțiune concertată de propagandă și moralizare ordonată de sus; era un loc în care se întâlneau două tipuri de învestire a practicii penale – un fel de front de luptă în jurul crimei, al pedepsirii și al memoriei acesteia. Faptul că aceste istorisiri pot fi tipărite și puse în circulație dovedește că se așteaptă din partea lor efecte de control ideologic[3], în calitatea lor de fabule veridice bazate pe întâmplări mărunte. Dar faptul că sunt primite cu atâta atenție, că fac parte din lecturile de bază ale claselor populare arată că acestea din urmă întâlnesc în cuprinsul lor nu numai amintiri, ci și puncte de sprijin; interesul „din curiozitate" este și un interes politic. Astfel încât aceste texte pot fi citite ca niște discursuri cu două fațete, în faptele pe care le narează, în răsunetul pe care li-l acordă și în gloria pe care o conferă acestor criminali desemnați ca „iluștri" și,

---

1 Așa cum a fost cazul cu Tanguy, executat în Bretania spre 1740. Este adevărat că, înainte de a fi condamnat, acesta începuse o lungă penitență din ordinul preotului pe care-l frecventa. Conflict între justiția civilă și penitența religioasă? Cf. despre acest subiect A. Corre, *Documents de criminologie rétrospective*, 1895, p. 21. Corre face referire la Trevedy, *Une promenade à la montagne de justice et à la tombe de Tanguy*.

2 Cei pe care R. Mandrou îi numește cei doi martiri: Cartouche și Mandrin, cărora trebuie să le fie alăturat și Guilleri (*De la culture populare aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1964, p. 112). În Anglia, Jonathan Wild, Jack Sheppard și Claude Duval au jucat un rol asemănător.

3 Tipărirea și difuzarea almanahurilor, a foilor volante etc. erau, în principiu, supuse unui control strict.

desigur, în chiar cuvintele pe care le întrebuințează (ar trebui studiată utilizarea unor categorii ca „nefericire", „mârșăvie", ori calificative ca „faimos", „lamentabil" în narațiuni ca: „Povestea vieții, a extraordinarelor furturi și înșelăciuni ale lui Guilleri și ale tovarășilor săi și a nefericitului lor sfârșit vrednic de plâns"[1]).

Trebuie, firește, să alăturăm acestei literaturi „emoțiile de eșafod" în care, prin intermediul corpului celui supliciat, se înfruntau puterea ce condamna și poporul care era martorul, participantul, victima eventuală și „predilectă" a execuțiilor. Pe urmele croite de o ceremonie ce canaliza deficitar raporturile de putere pe care se străduia să le ritualizeze a dat năvală o întreagă masă de discursuri care a dus mai departe aceeași confruntare; proclamarea postumă a crimelor justifica justiția, dar, în același timp, îl glorifica pe criminal. De aici faptul că, foarte curând, reformatorii sistemului penal au cerut interzicerea acestor foi volante.[2] De aici, faptul că, în rândurile poporului, exista un atât de viu interes pentru tot ce juca cât de cât rolul epopeii minore și cotidiene a ilegalismelor. De aici, faptul că aceste foi și-au pierdut treptat din importanță pe măsură ce funcția politică a ilegalismului popular s-a modificat.

Ele au dispărut pe măsură ce se dezvolta o cu totul altă literatură a crimei: o literatură în care crima era glorificată, dar ca una dintre arte, și tocmai pentru că nu poate fi decât opera unor naturi de excepție, pentru că dezvăluie monstruozitatea celor tari, a celor puternici, pentru că a fi scelerat este o modalitate printre altele de a fi un privilegiat: de la romanul de groază la De Quincey, de la *Castelul din Otranto*[XVI] la Baudelaire a avut loc o întreagă rescriere a crimei, care reprezintă și o apropriere a criminalității în forme admisibile. E vorba aparent de o descoperire a frumuseții și măreției crimei;

---

1 Acest titlu figurează în literatura de groază atât în Normandia, cât și în Troyes (cf. R. Helot, *La Bibliothèque bleue en Normandie,* 1928).

2 Cf. de ex. Lacretelle: „Pentru satisfacerea nevoii de emoții tari ce ne încearcă, pentru aprofundarea impresiei produse de un mare exemplu sunt lăsate să circule aceste istorisiri înspăimântătoare, poeții din popor pun stăpânire pe ele și le răspândesc faima pretutindeni. Cutare familie aude într-o bună zi cântându-i-se la poartă crima și supliciul fiilor ei" *(Discours sur les peines infamantes,* 1784, p. 106).

în esență, nu avem de-a face decât cu afirmarea faptului că și măreția are dreptul la crimă și că, mai mult decât atât, aceasta devine privilegiul exclusiv al celor cu adevărat mari. Crimele frumoase nu sunt de nasul amărâților obișnuiți cu ilegalismele de zi cu zi. În ce privește literatura polițistă, începând cu Gaboriau[XVII], ea urmează această primă deplasare: datorită șiretlicurilor, subtilităților și agerimii extreme a inteligenței sale, criminalul pe care ea îl înfățișează nu poate fi bănuit; iar duelul dintre două caractere tipice – asasinul și detectivul – va constitui forma esențială a confruntării. Ne aflăm în punctul cel mai depărtat de istorisirile ce redau în amănunt viața și nelegiuirile criminalului, punându-l să-și dezvăluie el însuși crimele și descriind detaliat chinurile îndurate: s-a trecut de la expunerea faptelor și mărturisire la procesul lent al descoperirii; de la momentul supliciului la faza de anchetă; de la înfruntarea fizică cu puterea la duelul intelectual dintre criminal și anchetator. Nu numai foile volante dispar în clipa când ia naștere literatura polițistă; ci și gloria răufăcătorului rustic și, prin supliciu, sumbra proclamare ca erou. Omul din popor e mult prea simplu acum ca să mai poată fi protagonistul adevărurilor subtile. Noul gen nu mai cunoaște nici eroi populari, nici mari executii; cel rău trebuie să fie și inteligent; iar dacă e pedepsit, nu trebuie să sufere. Literatura polițistă transpune în altă clasă socială gloria cu care fusese înconjurat criminalul. Ziarele vor fi cele care, la rubricile de fapte diverse cotidiene, vor reproduce cenușiul lipsit de măreție al delictelor și al pedepsirii lor. Separația s-a produs; poporul să înceteze a se mai mândri cu crimele sale; marile asasinate au devenit un joc tăcut al minților subtile.

Note

I În Evul Mediu și sub Vechiul Regim, ordonanțele erau texte de lege ce emanau direct de la autoritatea supremă, cea regală. Apărute în secolul al XII-lea, ordonanțele, spre deosebire de edicte, aveau în vedere întregul regat și reglementau domenii diverse de ordin politic, instituțional, administrativ, judiciar. Cele mai importante ordonanțe emise în timpul Vechiului Regim au fost cele de la Villers-Cotterêts (1539), Orléans (1560), Moulins (1566), Blois (1579), codul Michau (1629) și cele elaborate în

decursul domniei lui Ludovic XIV: civilă (1667), despre ape și păduri (1669), penală (1670, la care face referire Foucault), comerț (1673), marină (1681), codul negru (1685).

II *Grand Châtelet* (sau, simplu, *Châtelet)* a fost o fortăreață de mici dimensiuni, construită în 1130 pe malul drept al Senei, lângă Grand Pont, în centrul Parisului, în scopul protejării accesului în Cité. În 1190, ea devine sediul jurisdicției vicontelui Parisului și va adăposti un tribunal și o închisoare. Reamenajată în mai multe rânduri, ea va fi demolată între 1802 și 1810. *Petit Châtelet* este perechea celei dinainte, fiind însă plasată pe malul stâng al Senei, în dreptul lui Petit Pont și având inițial același scop de apărare. Din 1398, devine închisoarea anexă a lui *Grand Châtelet.* Va fi și ea demolată, însă mai devreme, în 1782.

III Louis, cavaler de Jaucourt (1704-1780). Erudit francez care a colaborat la *Enciclopedia* lui Diderot cu articole din cele mai variate domenii, ajungând să redacteze aproape jumătate din numărul total de articole ale ultimelor volume.

IV Pierre Ayrault/Ayraut sau Petrus Ærodius (1536-1601). Jurisconsult francez care, în lucrarea *De la puissance paternelle,* polemizând, în special, cu iezuiții, îi atacă furibund pe cei care, „sub pretextul religiei, fură copiii de la părinții lor".

V Sistemul acuzatorial se caracterizează printr-o procedură în care părțile sunt cele care dețin în exclusivitate inițiativa, atât pe parcursul instrucției, cât și în instanță; este vorba, în general, de o procedură orală, publică și contradictorie. Spre deosebire de sistemul acuzatorial, sistemul inchizitorial (de la latinescul *inquisitor,* „anchetator") se bazează în totalitate pe inițiativa judecătorului, care dispune de o deplină putere și libertate de acțiune; acest sistem se caracterizează printr-o procedură secretă, scrisă și necontradictorie.

VI *Épreuve(s) judiciaire(s)* (încercări judiciare) este denumirea dată mijloacelor de probare admise la anumite popoare antice (babilonienii, evreii) și la unele populații primitive pentru stabilirea adevărului sau a falsității unei acuzații. În dreptul feudal european, la astfel de încercări judiciare erau supuși acuzații (și chiar adversarii), recurgându-se, pentru desemnarea vinovatului sau tranșarea unei contestații, la judecata lui Dumnezeu. Termenul este sinonim cu ordalia și cu judecata lui Dumnezeu. „Revin la barbaria dementă a încercărilor [...]. Această modalitate de a judeca oamenii este atât de veche, încât o aflăm la evrei în toate epocile [...] aceasta este legea prin care întregul Occident creștin își construiește dovezile pe care își întemeiază acuzațiile juridice" (Voltaire, *Dicționar filosofic).*

VII *Ordalia* (din latinescul medieval *ordalium,* provenit, la rândul lui, din englezescul vechi *ordel,* „judecată", compus din *or* „mare" și *dael* „judecată") constituie, în dreptul medieval, o încercare judiciară cu ajutorul elementelor naturale, o judecată a lui Dumnezeu prin apă și prin foc; sinonimă cu proba judiciară. *Duelul judiciar* era lupta dintre un acuzator și un acuzat, admisă, în vechime, ca probă juridică. „...Duelul a fost una dintre aceste probe, care s-a menținut până în secolul al XVI-lea. Cel care își ucidea adversarul avea întotdeauna dreptate" (Voltaire, *Dicționar filosofic). Judecata lui Dumnezeu* constituia un ansamblu de probe la care

erau supuși, în vechime, acuzații, pentru a li se demonstra culpabilitatea sau inocența; judecata lui Dumnezeu este sinonimă cu încercarea judiciară și cu ordalia.

VIII François Ravaillac (1578-1610). Valet al unui notabil din Angoulême, este admis în Ordinul cistercienilor. Exaltat de predicile ce propovăduiau legitimitatea și chiar necesitatea tiranicidului, convins că salvează astfel religia catolică, îl asasinează pe Henri IV, care era pe punctul de a declanșa un război împotriva puterilor catolice. Judecat și condamnat la moarte, este executat în Place de Grève, după ce afirmase tot timpul, chiar sub tortură, că acționase singur, fără ajutorul nici unui complice, din pură inspirație divină.

IX Începând din secolul al XIV-lea, locotenentul penal este magistratul delegat pentru judecarea afacerilor penale la tribunalul de la Grand Châtelet.

X Henri Pussort (1615-1697), om politic francez, unchi al lui Colbert. Împreună cu nepotul său, a condus Consiliul de Justiție creat în 1665, participând astfel la pregătirea tuturor marilor ordonanțe emise în timpul domniei lui Ludovic XIV.

XI Guillaume de Lamoignon (1617-1677), magistrat francez. A condus delegația parlamentară însărcinată cu studierea articolelor pregătite de Consiliul de justiție și a contribuit la elaborarea ordonanței civile și a celei penale din 1670.

XII Jean Calas (1698-1762). Negustor francez protestant, devenit celebru prin moartea tragică de care a avut parte în urma unei erori judiciare pricinuite de intoleranța religioasă. Spânzurându-i-se, din motive rămase necunoscute, fiul cel mare, părinții decid să ascundă adevărul, pentru ca trupul fiului lor să nu fie supus unui tratament infamant. Justiția îl va acuza pe Calas că și-a ucis fiul pentru că acesta ar fi manifestat dorința să se convertească la catolicism. După suplicierea lui Calas, Voltaire reușește să obțină din partea Consiliului regelui casarea sentinței date de tribunal și reabilitarea lui Calas. În urma acestei afaceri judiciare, Voltaire a scris *Tratatul despre toleranță* (1763).

XIII Pierre Paul Sirven (1709-1777), protestant francez, victimă a unei erori judiciare. Una dintre fiicele lui se aruncă într-o fântână pentru a evita convertirea la catolicism. Tatăl, acuzat de omucidere, fuge în Elveția, fiind condamnat – împreună cu soția – în contumacie. Voltaire a reușit să le obțină reabilitarea.

XIV Jean François Lefebvre, cavaler de La Barre (1747-1766). Nobil francez. Acuzat de mutilarea unui crucifix, este arestat împreună cu trei tineri bănuiți că nu s-au descoperit la trecerea Sfintelor Taine. Condamnat la tăierea mâinii de către tribunalul din Abbeville, face apel la Parlamentul din Paris, care ordonă să fie decapitat și ars pe rug. A murit demn. Solicitată în zadar de Voltaire, reabilitarea sa postumă nu a fost decretată decât abia în 1793, de către Convenție. De reținut că, o dată cu arderea lui pe rug, a fost ars și un exemplar din *Dicționarul filosofic* al lui Voltaire, găsit asupra condamnatului. Aceste trei afaceri judiciare demonstrează intoleranța și fanatismul magistraților, fenomene împotriva cărora au luptat filosofii, în frunte cu Voltaire.

XV Charles Marguerite Mercier Dupaty (1746-1788). Avocat general al Parlamentului din Bordeaux, a publicat în 1788 lucrarea *Lettres sur la procédure criminelle en France,* în care susține necesitatea unei reforme a legislației penale.

XVI Roman aparținând scriitorului englez Horace Walpole (1717-1797), unul dintre inițiatorii romanului gotic european.

XVII Émile Gaboriau (1832-1873), romancier francez, creatorul romanului polițist (*Afacerea Lerouge*, *Domnul Lecoq*).

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Partea a doua
PEDEAPSA

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I
PEDEPSIREA GENERALIZATĂ

„Pedepsele să fie moderate și pe măsura delictelor, pedeapsa cu moartea să nu mai fie pronunțată decât împotriva celor vinovați de asasinate, iar supliciile ce produc indignarea oamenilor să fie abolite."[1] Protestul împotriva supliciilor este general în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: poate fi întâlnit la filosofi și la teoreticienii dreptului; la juriști, oameni ai legii, parlamentari; în caietele de doleanțe[I] și la legiuitorii din adunări. Trebuie să se pedepsească nu la fel ca până atunci: să fie eliminată înfruntarea fizică dintre suveran și condamnat; să dispară confruntarea corp la corp între răzbunarea monarhului și mânia înăbușită a mulțimii, prin intermediul celui supliciat și al călăului, în scurtă vreme, supliciul a devenit intolerabil. Revoltător privit din perspectiva puterii, unde trădează tirania, excesul, setea de răzbunare și „cruda plăcere de a pedepsi"[2]. Umilitor din perspectiva victimei, adusă în stare de deznădejde și de la care se mai așteaptă să și mulțumească „cerului și judecătorilor care par să-l fi abandonat"[3]. Periculos oricum din pricina sprijinului pe care-l află în el, în încleștarea lor una împotriva celeilalte, violența

1 Astfel rezumă, în 1789, cancelaria poziția generală exprimată în caietele de doleanțe cu privire la supliciu. Cf. E. Seligman, *La Justice sous la Révolution,* vol. I, 1901, și A. Desjardin, *Les Cahiers des États généraux et la justice criminelle,* 1883, pp. 13-20.

2 J. Petion de Villeneuve, „Discours à la Constituante", *Archives parlementaires,* vol. XXVI, p. 641.

3 A. Boucher d'Argis, *Observations sur les lois criminelles,* 1781, p. 125.

regelui și violența mulțimii. Ca și cum puterea suverană nu ar vedea, în această emulație de sălbăticie, o provocare pe care o lansează ea însăși și la care ar putea într-o bună zi să primească răspuns: obișnuită „să vadă sângele curgând", mulțimea învață repede „că nu se poate răzbuna decât prin sânge"[1]. În aceste ceremonii, ce fac obiectul atâtor învestiri adverse, e percepută încrucișarea dintre lipsa de măsură a justiției înarmate și furia mulțimii amenințate. În acest raport, Joseph de Maistre va recunoaște unul din mecanismele fundamentale ale puterii absolute: călăul constituie o rotiță între principe și popor; moartea, al cărei purtător este, seamănă cu moartea țăranilor șerbi ce construiau Sankt-Petersburgul luptând cu mlaștinile și ciuma: este un principiu de universalizare; face din voința unică a despotului o lege pentru toți, și din fiecare din corpurile zdrobite o cărămidă la edificarea statului; ce contează că lovește în nevinovați! La nivelul aceleiași violențe, primejdioase și rituale, reformatorii veacului al XVIII-lea au denunțat, dimpotrivă, ceea ce excede, de o parte și de cealaltă, exercitarea legitimă a puterii: tirania, după ei, e o ripostă la revoltă; se cheamă una pe cealaltă. Pericol dublu. Trebuie în sfârșit ca justiția penală, în loc să se răzbune, să pedepsească.

Această necesitate a unei pedepse fără supliciu e formulată mai întâi ca o reacție sufletească ori a firii revoltate: în cel mai rău dintre asasini un lucru măcar trebuie respectat atunci când pedepsim: „faptul că e om". Va veni, în secolul al XIX-lea, o zi când acest „om" descoperit în criminal va deveni ținta intervenției penale, obiectul pe care aceasta pretinde să-l corecteze și să-l transforme, domeniul unei serii întregi de științe și practici bizare – „penitenciare", „criminologice". Dar, în epoca Luminilor, omul e opus barbariei supliciilor nu ca temă a unei cunoașteri pozitive, ci ca limită de drept: frontieră legitimă a puterii punitive. „Omul" este nu ceea ce ea trebuie să atingă dacă vrea să-l modifice, ci ceea ce trebuie să lase neatins pentru a putea fi respectat. *Noli me tangere*, „nu mă atinge". Ea marchează punctul în care răzbunarea suveranului trebuie să

1 Lachèze, „Discours à la Constituante", 3 iunie 1791, *Archives parlementaires*, vol. XXVI.

se oprească. „Omul" pe care reformatorii l-au opus despotismului de eşafod este şi el un om-măsură: nu a lucrurilor, ci a puterii.

Problemă, deci: cum a fost acest om-limită opus practicii tradiţionale a pedepselor? În ce fel a ajuns el să constituie marea justificare morală a mişcării de reformă? De ce această oroare unanimă faţă de suplicii şi o asemenea insistenţă lirică în sprijinul unor pedepse „umane"? Sau – ceea ce e acelaşi lucru – cum se articulează, într-o unică strategie, cele două elemente – „măsură" şi „omenie" – prezente în toate revendicările pentru o penalitate îmblânzită? Elemente atât de necesare şi totuşi atât de nesigure, încât – aşa confuze şi mereu asociate cum sunt în cadrul aceleiaşi relaţii îndoielnice – tot peste ele dăm şi astăzi, când se pune din nou, ca întotdeauna, problema unei economii a pedepselor. Lucrurile se petrec ca şi cum secolul al XVIII-lea ar fi inaugurat criza acestei economii, propunând, ca soluţie, legea fundamentală conform căreia pedeapsa trebuie să aibă „omenia" ca „măsură", fără să se fi putut da un sens definitiv acestui principiu, considerat, cu toate acestea, de neocolit. Este nevoie, prin urmare, să povestim naşterea şi începutul acestei enigmatice „îmblânziri".

*

Sunt ridicaţi în slăvi marii „reformatori" – Beccaria, Servan, Dupaty ori Lacretelle[II], Duport[III], Pastoret[IV], Target[V], Bergasse[VI], ca şi cei care au redactat caietele Stărilor ori membrii Constituantei – pentru că au reuşit să impună această îmblânzire unui aparat judiciar şi unor teoreticieni „clasici" care, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, continuau încă să o respingă, cu o rigoare argumentată.[1]

Trebuie totuşi să încadrăm această reformă într-un proces pe care istoricii l-au observat de puţină vreme, în urma studierii arhivelor judiciare: e vorba de ameliorarea penalităţii în cursul secolului al XVIII-lea sau, mai exact, dubla mişcare prin care, în cursul acestei perioade, crimele par să piardă din

1 Cf. în special polemica lui Muyart de Vouglans împotriva lui Beccaria, *Réfutation du Traité des délits et des peines*, 1766.

violență, iar pedepsele, reciproc, scad parțial în intensitate, însă cu prețul unor intervenții sporite. Începând cu sfârșitul secolului al XVII-lea, se poate, într-adevăr, observa o diminuare considerabilă a numărului crimelor sângeroase și, în general, al agresiunilor fizice; delictele împotriva proprietății par să ia locul crimelor violente; furtul și escrocheria par să ia locul omorurilor, vătămărilor și loviturilor; delincvența de ansamblu, ocazională, dar frecventă a celor mai defavorizate clase este înlocuită de o delincvență limitată și „specializată"; criminalii veacului al XVII-lea sunt „oameni fără vlagă, prost hrăniți, acționând spontan, la mânie, criminali sezonieri"; cei ai secolului al XVIII-lea sunt „rafinați, șireți, șmecheri, care acționează premeditat" – o criminalitate de „marginali"[1]; în sfârșit, se modifică și organizarea internă a delincvenței: marile bande de răufăcători (tâlhari grupați în mici unități înarmate, trupe de contrabandiști ce îi atacau pe perceptori, soldați concediați ori dezertori care vagabondau împreună) tind să se dizolve; mai bine urmărite, desigur, forțate să-și micșoreze efectivul pentru a putea trece neobservate – nu mai mult decât o mână de oameni, cel mai adesea –, aceste bande se mulțumesc cu operațiuni de mai mică anvergură, cu o mai mică desfășurare de forțe și cu mai puține riscuri de conflict sângeros: „Lichidarea fizică sau dislocarea instituțională a marilor bande... fac loc, după 1755, unei delincvențe antiproprietate, care se va dovedi individualistă sau devine opera unor grupuri foarte restrânse, compuse din tâlhari care acționau noaptea ori hoți de buzunare: efectivul lor nu depășește patru persoane."[2] O tendință de ansamblu reorientează ilegalismul[VII] de la atacarea corporală spre deturnarea mai mult sau mai puțin directă a bunurilor; și de la „criminalitatea de masă" spre o „criminalitate periferică, marginală", rezervată în mare parte profesioniștilor. E ca și cum ar fi avut loc o progresivă scădere a debitului – „o dezamorsare a tensiunilor ce domină raporturile umane, [...] un mai bun control al impulsurilor violente"[3]

---

1 P. Chaunu, *Annales de Normandie*, 1962, p. 236, și 1966, pp. 107-108.
2 E. Le Roy-Ladurie, in *Contrepoint*, 1973.
3 N.W. Mogensen, *Aspects de la société augeronne aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1971. Teză dactilografiată, p. 326. Autorul arată că, în ținutul

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

– și ca și cum practicile de nerespectare a legii ar fi slăbit ele însele silnicia asupra corpului, căutând alte obiective. Moderare a crimelor înainte de îmblânzirea legilor. Or, această transformare nu poate fi ruptă de o serie de procese care o subîntind; și, în primul rând, cum notează P. Chaunu, de o modificare în jocul presiunilor economice, de o ridicare generală a nivelului de trai, de o pronunțată creștere demografică, de o înmulțire a averilor și a proprietăților, ca și a „nevoii de securitate ce decurge din aceasta"[1]. De-a lungul secolului al XVIII-lea, se constată, în plus, o anumită înăsprire a justiției, ale cărei texte devin, în mai multe puncte, mai severe: în Anglia, din cele 223 de crime capitale definite la începutul secolului al XIX-lea, 156 fuseseră definite și incriminate în ultima sută de ani[2]; în Franța, legislația referitoare la vagabondaj fusese reînnoită și înăsprită în mai multe rânduri cu începere din secolul al XVII-lea; o activitate mai riguroasă și mai meticuloasă a justiției tinde să se exercite asupra unei întregi delincvențe mărunte pe care altădată o lăsa să scape mult mai ușor: „ea devine în secolul al XVIII-lea mai înceată, mai apăsătoare, mai severă față de furt, a cărui frecvență relativă a crescut și față de care ea începe să capete nuanțe burgheze de justiție de clasă"[3]; dezvoltarea, mai ales în Franța, dar în special la Paris,

---

Auge, crimele violente sunt, în ajunul Revoluției, de patru ori mai puțin numeroase decât la sfârșitul domniei lui Ludovic XIV. În general, lucrările coordonate de Pietre Chaunu referitoare la criminalitatea din Normandia demonstrează această creștere a fraudei în detrimentul violenței. Cf. articolele semnate de B. Boutelet, J.C1. Gégot și V. Boucheron în *Annales de Normandie* din 1962, 1966 și 1971. Pentru Paris, cf. P. Pétrovitch, în *Crime et criminalité en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1971. Același fenomen, se pare, în Anglia; cf. Ch. Hibbert, *The Roots of Evil*, 1966, p. 72; și J. Tobias, *Crime and Industrial Society*, 1967, p. 37 sq.

1 P. Chaunu, *Annales de Normandie*, 1971, p. 56.

2 Thomas Fowell Buxton, *Parliamentary Debate*, 1819, XXXIX.

3 E. Le Roy-Ladurie, *Contrepoint*, 1973. Studiul Arlettei Farge despre *Le Vol d'aliments à Paris au XVIIIe siècle*, 1974, confirmă această tendință: între 1750 și 1755, 5% din numărul sentințelor referitoare la acest fapt condamnă la galere, procent ce va crește până la 15% între 1775 și 1790: „severitatea tribunalelor se accentuează cu timpul [...] o amenințare planează asupra valorilor utile societății, care se dorește ordonată și respectând proprietatea" (pp. 130-142).

a unui aparat polițienesc ce împiedică amplificarea unei criminalități organizate și de suprafață, împingând-o spre forme mai discrete. Iar la tot acest ansamblu de măsuri trebuie să mai adăugăm și credința, aproape generală, într-o creștere neîncetată și periculoasă a numărului de crime, în timp ce istoricii de azi constată o împuținare a marilor bande de răufăcători, Le Trosne le vedea abătându-se ca niște nori de lăcuste asupra satelor franceze: „Sunt niște insecte vorace, ce distrug zilnic avutul cultivatorilor. Sunt, ca să vorbim la propriu, trupe inamice răspândite pe suprafața teritoriului, care trăiesc după bunul lor plac ca într-o țară ocupată și care, cu titlu de pomană, percep veritabile impozite": pe țăranii săraci îi costă mai mult decât impozitul: cel puțin o treime din venituri, acolo unde impunerea este cea mai ridicată.[1] În majoritate, observatorii susțin că delincvența este în creștere; susțin acest lucru, desigur, adepții unei mai mari rigori; îl susțin și cei care consideră că o justiție ce și-ar modera brutalitatea ar fi mai eficientă, mai puțin dispusă să dea de una singură înapoi dinaintea consecințelor propriilor acțiuni[2]; îl susțin magistrații care se consideră depășiți de numărul de procese: „mizeria mulțimilor și corupția moravurilor au înmulțit numărul crimelor și vinovații"[3]; îl demonstrează, în orice caz, practica reală a tribunalelor. „Tocmai ultimii ani ai Vechiului Regim sunt cei care vestesc deja era revoluționară și imperială. Ne frapează, în procesele din anii 1782-1789, sporirea riscurilor. Asprime față de săraci, refuz concertat de a depune mărturie, creștere reciprocă a neîncrederii, urii și fricii."[4]

De fapt, deriva unei criminalități de sânge spre o criminalitate de fraudă face parte dintr-un mecanism complex, în care sunt prezente dezvoltarea producției, creșterea averilor, o valorificare juridică și morală mai accentuată a raporturilor de proprietate, metode de control mai riguroase, o supraveghere mai strictă a populației, tehnici mai perfecționate de reperaj,

---

1 G. Le Trosne, *Mémoires sur les vagabonds,* 1764, p. 4.

2 Cf. de exemplu C. Dupaty, *Mémoire justificatif pour trois hommes condamnés à la roue,* 1786, p. 247.

3 Unul dintre președinții Camerei din Tournelle, într-o adresă către rege, 2 august 1768, citat *in* Arlette Farge, p. 66.

4 P. Chaunu, *Annales de Normandie,* 1966, p. 108.

prindere, informare: deplasarea practicilor de nerespectare a legii este corelativă unei extinderi și cizelări a practicilor punitive.

Transformare generală de atitudine, „schimbare ținând de domeniul spiritului și al subconștientului"[1]? Posibil, dar mai sigur și mai nemijlocit, efort de adaptare a mecanismelor de putere ce încadrează existența indivizilor; adaptare și cizelare a aparatelor care preiau și țin sub control comportarea de zi cu zi a acestora, identitatea, activitatea și gesturile lor aparent lipsite de importanță; alt fel de politică față de mulțimea de corpuri și forțe pe care o reprezintă o populație. Ceea ce se schițează în felul acesta este, desigur, nu atât un respect nou pentru calitatea de oameni a condamnaților – supliciile sunt încă frecvente chiar și în cazul crimelor ușoare –, cât o tendință spre o justiție mai subtilă și mai fină, spre o supraveghere penală mai riguroasă a corpului social. Conform unui proces circular, pragul de trecere spre crimele violente urcă, intoleranța față de delictele economice crește, controalele devin mai frecvente, iar intervențiile penale în același timp mai timpurii și mai numeroase.

Or, dacă punem față în față acest proces cu discursul critic al reformatorilor, ne va fi dat să constatăm o remarcabilă coincidență strategică. Într-adevăr, ceea ce aceștia atacă la nivelul justiției tradiționale, înainte de a stabili principiile unei noi penalități, este tocmai caracterul excesiv al pedepselor; dar este vorba de un exces provocat de o lipsă de regularitate mai curând decât de un abuz al puterii punitive. La 24 martie 1790, Thouret[VIII] deschide, în cadrul Constituantei, discuția cu privire la noua organizare a puterii judecătorești. Putere, după el, „denaturată" în Franța în trei moduri. Printr-o apropriere privată: slujba de judecător se vinde și se cumpără; se moștenește; are o valoare de marfă și, prin urmare, dreptatea pe care judecătorul o împarte este oneroasă. Printr-o confuzie între două tipuri de putere: aceea care face dreptate și formulează o sentință aplicând legea și aceea care face legea ca atare. În sfârșit, prin existența unei serii întregi de privilegii

1 Expresia îi aparține lui N.W. Mogensen, *loc. cit.*

ce fac nesigură activitatea justiției: există tribunale, proceduri, părți și chiar delicte „privilegiate" și care se plasează în afara dreptului comun.[1] Aceasta nu e decât una dintre numeroasele formulări ale unor critici vechi de cel puțin o jumătate de secol, care, toate, denunță în această denaturare principiul unei justiții discontinue. Justiția penală e discontinuă în primul rând din cauza mulțimii de instanțe care au sarcina să o exercite și care nu se constituie niciodată într-o piramidă unică și continuă.[2] Chiar și lăsând la o parte jurisdicțiile religioase, nu putem să nu ținem seama de discontinuitățile, suprapunerile și conflictele dintre diferitele justiții: ale seniorilor, importante încă în reprimarea delictelor de mică importanță; ale regelui, ele însele numeroase și prost coordonate (curțile suverane intră frecvent în conflict cu tribunalele prezidate de reprezentanți ai regelui și mai ales cu prezidiile recent create ca instanțe intermediare); cele care, de drept sau de fapt, sunt asigurate de instanțe administrative (precum intendenții) sau polițienești (precum ofițerii de jandarmi și locotenenții de poliție); la care mai trebuia adăugat și dreptul deținut de rege sau de reprezentanții acestuia de a lua în afara oricărei proceduri normale decizii (de întemnițare sau exilare). Aceste instanțe multiple, tocmai datorită pletorei lor, se neutralizează unele pe altele și sunt incapabile să acopere întregul corp social. Încâlceala lor face ca justiția penală să fie în mod paradoxal lacunară. Lacunară din pricina diferențelor de cutume și proceduri, în ciuda Ordonanței generale din 1670; lacunară din cauza conflictelor interne de competență; lacunară din cauza intereselor particulare – politice sau economice – pe care fiecare instanță le are de apărat; lacunară, în sfârșit, din pricina intervențiilor puterii regale care poate împiedica, prin grațieri, comutări, citări în consiliu ori presiuni directe asupra magistraților, cursul uniform și auster al justiției.

Mai curând decât de slăbiciune sau cruzime, în critica reformatorilor se vorbește de o deficitară economie a puterii. Prea

---

1 *Archives parlementaires*, vol. XII, p. 344.

2 Despre acest subiect putem trimite, între alții, la S. Linguet, *Nécessité d'une réforme dans l'administration de la justice*, 1764, sau la A. Boucher d'Argis, *Cahier d'un magistrat*, 1789.

multă putere deținută de jurisdicțiile inferioare, ce pot – cu concursul ignoranței și al sărăciei condamnaților – să neglijeze apelurile de drept și să trimită fără control spre executare sentințe arbitrare; prea multă putere de partea unei acuzări căreia îi sunt puse la dispoziție mijloace aproape nelimitate de urmărire, în timp ce acuzatul este total dezarmat în fața lor, ceea ce-i face pe judecători să fie când prea severi, când, prin reacție, prea indulgenți; prea multă putere în mâinile judecătorilor, care se pot mulțumi cu probe insuficiente, dacă acestea sunt „legale", și care dispun de o suficient de mare libertate în alegerea pedepselor; prea multă putere acordată „oamenilor regelui", nu numai față de acuzați, ci și față de ceilalți magistrați; în sfârșit, prea multă putere exercitată de rege, care poate să suspende cursul justiției, să-i modifice deciziile, să-i desesizeze pe magistrați, să-i revoce sau să-i exileze, să-i poată înlocui cu judecători beneficiind de însărcinare regală. Paralizia justiției se datorează nu atât unei slăbiciuni, cât unei repartizări prost reglate a puterii, concentrării acesteia în câteva puncte, ca și conflictelor și discontinuităților ce rezultă din această concentrare.

Or, această disfuncție a puterii trimite la un exces central: ceea ce s-ar putea numi „supraputerea" monarhică, ce identifică dreptul de a pedepsi cu puterea personală a suveranului. Identificare teoretică ce face din rege *fons justitiae* „izvorul dreptății"; dar ale cărei consecințe practice pot fi descifrate chiar și în ceea ce pare a se opune acestuia și a-i limita absolutismul. Datorită faptului că regele, din rațiuni de vistierie, își ia dreptul de a vinde slujbe din justiție care îi „aparțin", el ajunge să fie înconjurat de magistrați-proprietari ai funcțiilor pe care le dețin nu doar indocili, ci și ignoranți, interesați, gata de compromisuri. Din cauza faptului că nu încetează să creeze noi funcții, regele sporește conflictele de putere și de atribuții. Fiindcă-și exercită prea din scurt puterea asupra „oamenilor" lui și le acordă o putere aproape discreționară, el mărește conflictele din magistratură. Din cauză că a pus justiția în concurență cu prea multe proceduri pripite (jurisdicțiile ofițerilor de jandarmi sau ale locotenenților de poliție) sau cu măsuri de ordin administrativ, regele paralizează justiția statornicită, o face să fie când indulgentă și nesigură, când grăbită și

severă.[1] Deci sunt sacrificate nu atât sau nu numai privilegiile justiției, arbitrariul, vechea aroganță ori drepturile ei lipsite de control, ci mai curând amestecul ei de slăbiciuni și excese, de exagerări și lacune și, în primul rând, cauza însăși a acestui amestec: supraputerea monarhică. Veritabilul obiectiv al reformei – și aceasta încă din formulările ei cele mai generale – nu este atât acela de a întemeia un nou drept punitiv, bazat pe principii mai echitabile; ci de a stabili o nouă „economie" a puterii punitive, de a-i asigura o mai bună repartizare, de a face în așa fel încât să nu mai fie nici prea concentrată în câteva puncte privilegiate, nici prea risipită între instanțe ce se opun unele altora; să fie, din contră, distribuită în circuite omogene, capabile să se exercite pretutindeni, în mod continuu și până la grăuntele cel mai fin al corpului social.[2] Reforma dreptului penal trebuie văzută ca o strategie de reorganizare a puterii punitive, în modalități care să o facă mai firească, mai eficace, mai constantă și mai nuanțată în efecte; care, pe scurt, să-i sporească efectele, diminuându-i atât costul economic (disociind-o, adică, de sistemul de proprietate, de cumpărare și vânzare, de venalitatea atât a funcțiilor, cât și a deciziilor în sine), cât și costul politic (disociind-o de arbitrariul puterii monarhice). Noua teorie juridică a penalității acoperă, în fapt, o nouă „economie politică" a puterii punitive. Devine astfel mai lesne de înțeles de ce această „reformă" nu a avut un punct de plecare unic. Nu cei mai luminați dintre subiecții de drept, nici filosofii, adversari ai despotismului și

---

1 Despre această critică a „surplusului de putere" și a deficitarei lui repartizări în aparatul judiciar, cf. în special C. Dupaty, *Lettres sur la procédure criminelle,* 1788; P.L. de Lacretelle, *Dissertation sur le ministère public,* în *Discours sur le préjugé des peines infamantes,* 1784; G. Target, *L'Esprit des cahiers présentés aux États généraux,* 1789.

2 Cf. N. Bergasse, despre puterea judecătorească: „Trebuie ca, despărțită de orice fel de activitate îndreptată împotriva regimului politic al statului și nedispunând de nici o influență asupra voințelor ce participă la formarea acestui regim sau la menținerea lui, ea să dispună, pentru a putea lua apărarea tuturor indivizilor și a tuturor drepturilor, de o astfel de forță care, atotputernică în a apăra și a proteja, să devină absolut lipsită de putere din clipa în care, schimbându-i-se destinația, s-ar încerca folosirea ei pentru a oprima" *(Rapport à la Constituante sur le pouvoir judiciaire,* 1789, pp. 11-12).

prieteni ai omului, și nici măcar grupurile sociale opuse parlamentarilor sunt cei care s-au aflat în punctul de pornire al reformei. Sau, mai exact, nu numai ei; în același proiect global al unei noi împărțiri a puterii punitive și al unei noi repartizări a efectelor acesteia s-au întâlnit multe interese diferite. Reforma nu a fost pregătită în afara aparatului judiciar și împotriva tuturor reprezentanților lui; a fost pregătită, și încă în ce avea ea mai important, din interior, de către un mare număr de magistrați și plecând de la obiective ce le erau comune și de la conflicte de putere care îi opuneau pe unii altora. Desigur, reformatorii nu constituiau majoritatea magistraților; dar cei care i-au schițat principiile generale au fost oameni ai legii; o putere judecătorească asupra căreia să nu apese exercițiul nemijlocit al suveranității monarhului; care să fie eliberată de pretenția de a legifera; care să fie desprinsă de raporturile de proprietate; și care, neavând alte însărcinări decât pe aceea de a judeca, să poată să și-o exercite cum trebuie. Într-un cuvânt, puterea judecătorească să nu mai depindă de nenumăratele privilegii, discontinue și adesea contradictorii, ale suveranității, ci de efectele continuu distribuite ale puterii publice. Acest principiu general definește o strategie de ansamblu care a adăpostit multe bătălii diferite. Cele ale unor filosofi precum Voltaire și ale unor publiciști precum Brissot[IX] sau Marat; dar și cele ale unor magistrați care aveau totuși interese foarte diferite: Le Trosne, consilier la instanța din Orléans, și Lacretelle, avocat general la parlament; Target, care, împreună cu parlamentul, se opune reformei lui Maupeou[X]; dar și J.N. Moreau[XI], susținător al puterii regale împotriva parlamentarilor; Servan și Dupaty, magistrați amândoi, dar aflați în conflict cu colegii lor etc.

De-a lungul întregului secol al XVIII-lea, în interiorul și exteriorul aparatului judiciar, în practica penală de zi cu zi, ca și în critica instituțiilor se poate observa formarea unei noi strategii de exercitare a puterii punitive. Iar „reforma" propriu-zisă, așa cum este ea formulată în teoriile asupra dreptului sau cum e schematizată în proiecte, nu este decât prelungirea politică sau filosofică a acestei strategii, având drept obiective originare: să facă din pedepsirea și din reprimarea ilegalismelor o funcție firească, coextensivă la întreaga societate; să

pedepsească nu mai puțin, ci mai bine; să pedepsească, poate, cu o asprime domolită, dar numai pentru a pedepsi în chip cu adevărat universal și necesar; să insereze puterea de a pedepsi mai adânc în corpul social.

*

Contextul în care a apărut reforma nu este, așadar, acela al unei noi sensibilități, ci al unei politici diferite cu privire la nerespectarea legii.

Se poate, schematic, afirma că, sub Vechiul Regim, fiecare dintre diferitele straturi sociale își avea propria marjă tolerată de nerespectare a legii: neaplicarea legii, nerespectarea nenumăratelor edicte sau ordonanțe erau o condiție a funcționării politice și economice a societății. Trăsătură ce nu e specifică Vechiului Regim? Firește. Dar acest ilegalism era pe atunci într-atât de înrădăcinat și de necesar traiului fiecăruia dintre straturile sociale în parte, încât se poate spune că avea coerența și economia sa proprii. În unele cazuri, el îmbrăca o formă statutară, care-l făcea să fie nu atât o nerespectare a legii, cât mai curând o exonerare firească; era vorba de privilegiile acordate indivizilor și comunităților. În alte cazuri, el avea forma unei nerespectări de proporții și generale care făcea ca timp de zeci și chiar sute de ani să existe ordine repetat publicate și reînnoite ce nu erau niciodată puse în aplicare. În alte cazuri, era vorba de perimări progresive care permiteau uneori reactivări bruște. În alte cazuri, de o consimțire tacită a puterii, de o neglijență sau pur și simplu de imposibilitatea efectivă de a impune legea și de a-i pedepsi pe infractori. Păturile cele mai defavorizate ale populației nu dispuneau, în principiu, de privilegii: beneficiau însă, între limitele a ceea ce le era impus prin legi și cutume, de un spațiu de toleranță, cucerit prin forță sau insistență; iar acest spațiu constituia pentru ele o condiție indispensabilă existenței în asemenea măsură, încât erau adeseori gata să se răscoale pentru a și-l apăra; încercările repetate de a reduce acest spațiu, prin reactualizarea unor vechi reguli sau prin rafinarea procedeelor represive provocau, de fiecare dată, tulburări populare, la fel

cum încercările de reducere a anumitor privilegii agitau nobilimea, clerul și burghezia.

Or, acest ilegalism ineluctabil și având formele lui specifice pentru fiecare pătură socială în parte se găsea prins într-o serie de paradoxuri. În zonele inferioare, el se învecina cu criminalitatea, de care îi era greu să se disocieze juridic, dacă nu și moral: de la ilegalismul fiscal până la cel vamal, apoi până la contrabandă, tâlhărie, lupta armată împotriva perceptorilor, apoi chiar împotriva soldaților înșiși și ajungând până la revoltă exista o continuitate în interiorul căreia hotarele erau dificil de trasat; ilegalismul se mai învecina și cu vagabondajul (sever pedepsit de regulamente nicicând aplicate), cu tot ce presupunea acesta în materie de jafuri, furturi calificate, asasinate chiar, și care slujea drept soluție pentru șomeri, pentru lucrătorii care fugiseră într-ascuns de la patroni, pentru servitorii care aveau un motiv sau altul să-și părăsească stăpânii, pentru ucenicii maltratați, pentru soldații care dezertau și pentru toți cei care voiau să scape de înrolarea cu forța. Astfel încât criminalitatea era clădită pe un ilegalism mai larg, de care păturile populare erau atașate ca de o condiție a existenței lor; și, invers, ilegalismul constituia un factor permanent de creștere a criminalității. De aici, rezulta o ambiguitate în atitudinile populare: pe de o parte, criminalul – mai ales când era vorba de un contrabandist sau de un țăran izgonit de abuzurile unui stăpân – se bucura de o punere spontană în valoare: în violențele lui, era reînnodată tradiția vechilor lupte; dar, pe de altă parte, cel care, la adăpostul unui ilegalism acceptat de populație, comitea crime îndreptate împotriva acesteia – de pildă, cerșetorul vagabond care fura sau asasina – devenea cu ușurință obiectul unei aversiuni deosebite: căci întorsese împotriva celor mai defavorizați un ilegalism de-acum integrat condițiilor de existență ale acestora, în jurul crimelor, se împleteau astfel glorificarea și blamul; sprijinul efectiv și teama alternau în privința acestei categorii nestatornice, de care poporul se simțea foarte apropiat, dar în sânul căreia se știa că poate lua naștere crima. Ilegalismul popular cuprindea un nucleu de criminalitate ce constituia deopotrivă forma sa extremă și pericolul său intern.

Or, între acest ilegalism de jos și ilegalismele celorlalte pături sociale nu exista nici totală convergență, nici opoziție funciară. În general, diferitele ilegalisme proprii fiecărui grup în parte întreţineau unele faţă de altele raporturi în acelaşi timp de rivalitate, concurenţă, conflicte de interese, dar şi de sprijin reciproc şi complicitate: refuzul ţăranilor de a plăti anumite taxe către stat sau Biserică nu era neapărat privit cu ochi răi de proprietarii de pământuri; neaplicarea, de către meşteşugari, a regulilor de fabricare era adeseori încurajată de noii antreprenori; contrabanda – istoria lui Mandrin[XII], adăpostit de întreaga populaţie, primit la castele şi protejat de parlamentari, stă mărturie – era foarte larg susţinută. La limită, secolul al XVIII-lea a cunoscut coalizarea diferitelor nesupuneri fiscale în revolte grave ale unor straturi ale populaţiei aflate la foarte mare distanţă unele de altele. Jocul reciproc al ilegalismelor făcea, aşadar, parte din viaţa politică şi economică a societăţii. Mai mult chiar: un anumit număr de transformări (căderea în uitare, de pildă, a regulamentelor lui Colbert[XIII], nerespectarea obstacolelor vamale din interiorul regatului, dislocarea practicilor corporatiste) avusese loc în breşa lărgită zilnic de ilegalismul popular; or, burghezia avusese nevoie de aceste transformări; şi pe ele îşi întemeiase ea o parte a avântului economic. Tolerarea devenea în astfel de cazuri încurajare.

Dar, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, procesul tinde să se inverseze. În primul rând, o dată cu creşterea generală a bogăţiei, dar şi cu puternicul avânt demografic, ţinta principală a ilegalismului popular tinde să nu o mai constituie în primul rând drepturile, ci bunurile: tâlhăriile şi furtul tind să ia locul contrabandei şi al luptei armate împotriva oamenilor de finanţe. Şi astfel, ţăranii, fermierii, meşteşugarii încep să devină victima predilectă. Le Trosne nu făcea, desigur, decât să exagereze o tendinţă reală atunci când îi descria pe ţărani suferind de pe urma abuzurilor comise de vagabonzi mai mult decât, în trecut, din pricina pretenţiilor feudalilor; hoţii s-au abătut acum asupra locuitorilor satelor ca un nor de insecte dăunătoare, devorând recoltele şi golind hambarele.[1]

1 Le Trosne, *Mémoire sur les vagabonds*, 1764, p. 4.

Se poate afirma că în secolul al XVIII-lea a început o criză progresivă a ilegalismului popular; și că nici mișcările de la începutul Revoluției (legate de respingerea drepturilor senioriale), nici cele de mai târziu (la care se adăugau lupta împotriva drepturilor proprietarilor, protestul politic și religios, refuzul înrolărilor) nu au reușit să-l refacă în forma sa veche și acceptată. În plus, dacă o bună parte a burgheziei admisese, fără prea multe probleme, ilegalismul drepturilor, îi venea însă greu să-l suporte când era vorba de ceea ce ea considera a fi drepturile ei de proprietate. Nimic nu este mai grăitor în această privință decât problema delincvenței țărănești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în special după declanșarea Revoluției.[1] Trecerea spre o agricultură intensivă exercită asupra drepturilor de folosință, asupra derogărilor de la lege și a măruntelor ilegalisme acceptate o presiune crescândă. În plus, dobândită parțial de burghezie, despovărată de obligațiile feudale ce apăsau asupra ei, proprietatea asupra pământului devine o proprietate absolută: toate derogările de la lege pe care țărănimea le obținuse sau le păstrase (renunțarea la vechi obligații sau întărirea practicilor nelegale: dreptul de pășunat pe pârloagă, strângerea lemnelor etc.) sunt acum urmărite judiciar de noii proprietari, care le conferă pur și simplu statutul de infracțiune (provocând astfel în rândurile populației o serie de reacții în lanț, din ce în ce mai ilegale sau, dacă vrem, din ce în ce mai criminale: distrugerea îngrăditurilor, furtul sau uciderea de animale, incendieri, violențe, asasinate).[2] O dată cu noul statut al proprietății, ilegalismul drepturilor, care asigura de multe ori supraviețuirea celor mai sărmani, tinde să devină un ilegalism ce vizează bunurile. Va trebui, prin urmare, să fie pedepsit.

Iar dacă burghezia suportă cu dificultate acest ilegalism atunci când el privește proprietatea funciară, îl va considera de-a dreptul intolerabil la nivelul proprietății comerciale și industriale: dezvoltarea porturilor, apariția marilor antrepozite unde sunt stocate mărfurile, organizarea atelierelor de

1 Y.-M. Bercé, *Croquants et nu-pieds*, 1974, p. 161.

2 Cf. O. Festy, *Les Délits ruraux et leur répression sous la Révolution et le Consulat*, 1956; M. Agulhon, *La vie sociale en Provence*, 1970.

mari dimensiuni (cu o cantitate considerabilă de materii prime, unelte, produse finite, ce aparţin antreprenorului şi sunt greu de supravegheat) impun, de asemenea, o riguroasă reprimare a ilegalismului. Modul în care bogăţia tinde să fie investită la niveluri cantitative total noi în mărfuri şi maşini presupune o intoleranţă sistematică şi viguroasă la adresa ilegalismului. Fenomenul este firesc cât se poate de evident acolo unde avântul economic este mai intens. Colquhoun furnizase probe cifrice ale acestei urgenţe de a reprima nenumăratele practici ilegale, care, numai în cazul Londrei, se prezenta astfel: după estimările antreprenorilor şi ale companiilor de asigurări, furturile de produse importate din America şi depozitate pe cheiurile Tamisei se ridicau, în anii buni, ca şi în cei mai puţin buni, la 250 000 de lire; în total, numai în portul Londrei (şi fără a pune la socoteală şi arsenalele) se fura anual în valoare de aproximativ 500 000 de lire; la care trebuia adăugate cele 700 000 de lire pentru oraşul luat separat. Iar în cadrul acestui jaf permanent, trei fenomene trebuia, conform lui Colquhoun, luate în considerare: complicitatea şi adesea chiar participarea activă a angajaţilor, supraveghetorilor, contramaiştrilor şi muncitorilor: „ori de câte ori un mare număr de muncitori se va afla laolaltă, se vor găsi printre ei, în mod necesar, şi mulţi indivizi dubioşi"; existenţa unei întregi filiere de comerţ ilicit, care începe chiar din ateliere sau de pe docuri, continuă cu tăinuitorii – tăinuitori angrosişti, specializaţi în anumite tipuri de marfă, şi tăinuitori cu amănuntul, pe ale căror tejghele nu se poate vedea decât „o jalnică etalare de fiare vechi, zdrenţe şi îmbrăcăminte de proastă calitate", în timp ce odaia din spate geme „de mărfuri aduse de vapoare şi care erau de cea mai mare valoare, buloane şi cuie de aramă, bucăţi de fontă şi metale preţioase, produse din Indiile Occidentale, mobile şi tot felul de lucruri cerute de muncitori de toate soiurile" –, apoi cu vânzători la mâna a doua şi cu colportori care răspândesc până departe, la sate, lucrurile furate[1]; în sfârşit, fabricarea de bani falşi (existau, risipite prin toată

1 P. Colquhoun, *Traité sur la police de Londres,* traducere franceză 1807, vol. I. La paginile 153-182 şi 292-339, Colquhoun oferă o expunere foarte detaliată a acestor filiere.

Anglia, între 40 și 50 de fabrici de bani falși ce lucrau fără întrerupere). Or, ceea ce face cu putință această imensă activitate în același timp de delapidare și de concurență este un întreg ansamblu de derogări de la lege: unele trec drept un fel de drepturi dobândite (de pildă, dreptul de a aduna din jurul vapoarelor bucățile de fier, capetele de otgon sau de a vinde zahărul strâns de pe jos cu mătura; altele sunt de ordinul acceptării morale: analogia pe care acest tip de furt o întreține, în mintea autorilor lui, cu contrabanda îi „deprind cu acest tip de delicte a căror enormitate ajung să nu o mai perceapă"[1].

Toate aceste practici ilicite trebuie, prin urmare, controlate și recodificate. Infracțiunile trebuie limpede definite și ferm pedepsite, trebuie ca din acest ansamblu de nereguli tolerate și sancționate discontinuu cu o ostentație disproporționată să se determine ceea ce constituie infracțiune de netolerat, iar acesteia să-i fie aplicată o pedeapsă care să nu poată fi evitată. O dată cu noile forme ale acumulării de capital, ale raporturilor de producție și ale statutului juridic al proprietății, toate practicile populare care țineau – fie tacit, cotidian, tolerat, fie sub o formă violentă – de ilegalismul drepturilor sunt preluate în forță de ilegalismul bunurilor. Furtul tinde să devină prima dintre marile evaziuni din legalitate, în această mișcare ce face trecerea de la o societate a prelevării juridico-politice spre o societate caracterizată prin apropierea mijloacelor și produselor muncii. Sau, pentru a spune altfel lucrurilor pe nume: economia ilegalismelor s-a restructurat o dată cu dezvoltarea societății capitaliste. Ilegalismul bunurilor a fost disociat de ilegalismul drepturilor. Disociere ce acoperă o opoziție de clasă, dat fiind că, pe de o parte, ilegalismul ce se va afla cel mai la îndemâna claselor populare va fi ilegalismul bunurilor – transfer violent de proprietăți; și că, pe de altă parte, burghezia va păstra numai pentru sine ilegalismul drepturilor: posibilitatea de a-și face propriile regulamente și legi; de a asigura un imens sector al circulației economice printr-un joc în marginile legislației – marje prevăzute prin tăcerile din textele acesteia sau lăsate libere printr-o tolerare de fapt. Iar

1 *Ibid.*, pp. 297-298.

această imensă redistribuire a ilegalismelor se va traduce chiar printr-o specializare a circuitelor judiciare: pentru ilegalismele de bunuri – pentru furt –, tribunale obișnuite și pedepse; pentru ilegalismele de drepturi – fraude, evaziuni fiscale, operațiuni comerciale nelegale –, jurisdicții speciale, bazate pe tranzacții, aranjamente, amenzi atenuate etc. Burghezia își rezervă domeniul fertil al ilegalismului drepturilor. Și, simultan cu apariția acestui clivaj, se afirmă necesitatea ținerii constante sub control a situației, care să vizeze în special ilegalismul bunurilor. Apare necesitatea de a se renunța la vechea economie a puterii punitive, ce se întemeia pe pletora confuză și lacunară a instanțelor, pe o repartizare și o concentrare a puterii corelative unei inerții de fapt și unei inevitabile derogări de la lege, pe pedepse făcute să impresioneze prin manifestare și arbitrare în ce privește aplicarea. Se afirmă necesitatea definirii unei strategii și a unor tehnici punitive în care o economie a continuității și permanenței să înlocuiască vechea economie a risipei și excesului, într-un cuvânt, reforma penală a văzut lumina zilei în punctul de joncțiune a luptei împotriva supraputerii suveranului și a celei împotriva infraputerii ilegalismelor cucerite și tolerate. Și, dacă ea a fost altceva decât rezultatul provizoriu al unei întâlniri de pură circumstanță, e pentru că între această supraputere și această infraputere se închegase o rețea întreagă de legături. Forma suveranității monarhice, plasând de partea suveranului încărcătura unei puteri ostentative, nelimitate, personale, nelegale și discontinue, lăsa de partea supușilor loc liber pentru un ilegalism constant; acesta era, într-un fel, corelatul tipului suveran de putere. Astfel încât, a te atinge de diversele prerogative ale suveranului însemna deopotrivă a ataca funcționarea tradițională a ilegalismelor. Cele două obiective se aflau în perfectă continuitate. Și, după împrejurări ori anumite tactici, reformatorii le așezau, pe rând, în prim-plan. Le Trosne, acest fiziocrat, consilier la instanța din Orléans, poate servi în acest caz drept exemplu. În 1764, el publică un memoriu despre vagabondaj: pepinieră de hoți și criminali „care trăiesc în mijlocul societății fără a-i fi membri", care poartă „un adevărat război împotriva tuturor cetățenilor" și se află, printre noi, „în acel stadiu care se presupune că a existat

înainte de constituirea societății civile". Cere împotriva lor pedepsele cele mai severe (în mod foarte grăitor, se miră de faptul că față de vagabonzi se manifestă mai multă înțelegere decât față de contrabandiști); vrea ca poliția să fie întărită și ca jandarmii călare să-i urmărească pe vagabonzi cu sprijinul populației care are de suferit de pe urma furturilor acestora; cere ca acești indivizi inutili și dăunători „să fie trecuți în posesia statului și să aparțină acestuia ca niște sclavi stăpânilor lor"; dacă nu, să fie organizate împotriva lor vânători colective prin păduri, pentru a fi depistați, fiecare dintre cei care ar captura vreunul urmând să fie răsplătit: „Se dă o recompensă de 10 livre pe cap de lup. Un vagabond însă e de o mie de ori mai periculos pentru societate."[1] În 1777, în *Vues sur la justice criminelle,* același Le Trosne cere să fie reduse prerogativele părții publice, acuzații să fie considerați nevinovați până la eventuala lor condamnare, judecătorul să fie un arbitru imparțial între aceștia și societate; legile să fie „neschimbătoare, constante, determinate cât mai precis cu putință", astfel încât supușii să știe „la ce se expun", iar magistrații să nu fie altceva decât „organul legii"[2]. În cazul lui Le Trosne, ca în cazul multora din aceeași epocă, lupta pentru delimitarea puterii de a pedepsi este direct legată de nevoia de a supune ilegalismul popular unui control mai strict și mai constant. Devine lesne de înțeles de ce critica supliciilor a avut o asemenea importanță în cadrul reformei penale: supliciul era figura în care se întâlneau în chipul cel mai vizibil puterea nelimitată a suveranului și ilegalismul veșnic treaz al poporului. Umanizarea pedepselor constituie regula conferită unui regim al acestora care trebuie să le limiteze pe amândouă. „Omul" care trebuie respectat în cadrul pedepsei este forma juridică și morală pe care o îmbracă această dublă delimitare.

Însă, dacă este adevărat că reforma, ca teorie penală și ca strategie a puterii punitive, a fost schițată în punctul de întâlnire a acestor două obiective, stabilitatea ei ulterioară se datorează faptului că cel de-al doilea obiectiv a ocupat, pentru

1 G. Le Trosne, *Mémoire sur les vagabonds,* 1764, pp. 8, 50, 54, 61-62.
2 G. Le Trosne, *Vues sur la justice criminelle,* 1777, pp. 31, 37, 103-106.

multă vreme, un loc prioritar. Reforma a putut să evolueze de la stadiul de proiect la acela de instituție și de ansamblu de măsuri practice numai datorită faptului că, în perioada Revoluției, apoi sub imperiu și, în sfârșit, pe tot parcursul secolului al XIX-lea presiunea asupra ilegalismelor populare a devenit și s-a menținut ca un imperativ esențial. Ceea ce înseamnă că, dacă, aparent, noua legislație penală se caracterizează printr-o îmblânzire a pedepselor, o codificare mai netă, o scădere notabilă a arbitrariului și un consens mai bine stabilit în privința puterii punitive (în absența unei împărțiri mai realiste a exercitării ei), ea este subîntinsă de o perturbare a economiei tradiționale a ilegalismelor și de o constrângere strictă pentru menținerea noii adaptări a lucrurilor. Este nevoie de conceperea unui sistem penal care să funcționeze ca un aparat capabil să administreze ilegalismele diferențiat, nu să le suprime pe toate.

*

Necesitatea unei deplasări de obiectiv și a modificării scării acestuia; a definirii unor noi tactici pentru atingerea unei ținte care acum devine mai subtilă, fiind și mult mai răspândită în corpul social; a găsirii de noi tehnici de ajustare a pedepselor la această țintă și de adaptare a efectelor lor; a definirii de noi principii pentru regularizarea, rafinarea, universalizarea artei de a pedepsi; a omogenizării exercitării acesteia; a diminuării costului ei economic și politic prin mărirea eficacității și prin înmulțirea circuitelor ei; într-un cuvânt – necesitatea constituirii unei noi economii și a unei noi tehnologii a puterii punitive: acestea sunt, fără îndoială, principalele rațiuni de a fi ale reformei penale petrecute în secolul al XVIII-lea.

La nivel de principii, această nouă strategie se formulează lesne sub forma teoriei generale a contractului. Se presupune că cetățeanul a acceptat-o o dată pentru totdeauna, laolaltă cu toate legile societății, exact pe cea care riscă să-l pedepsească. Criminalul apare în acest caz ca o ființă juridic paradoxală. A rupt pactul, este, prin urmare, inamicul întregii societăți, dar ia parte la pedepsirea ce se exercită asupra lui. Cea mai măruntă dintre crime atacă societatea în ansamblul ei; și

societatea în ansamblul ei – inclusiv criminalul – este prezentă în cea mai măruntă dintre pedepse. Pedeapsa penală este, prin urmare, o funcție generalizată, coextensivă la întregul corp social, ca și la fiecare dintre elementele sale. Se pune atunci problema „măsurii" și a economiei puterii punitive.

Într-adevăr, infracțiunea opune un individ întregului corp social; împotriva lui, pentru a-l pedepsi, societatea are dreptul să se ridice în întregul ei. Luptă inegală: de o singură parte – toate forțele, toată puterea, toate drepturile. Dar lucrurile chiar trebuie să stea în felul acesta, dat fiind că este vorba de apărarea fiecărui individ în parte. Se ajunge astfel la constituirea unui formidabil drept de a pedepsi, infractorul devenind dușmanul comun. Chiar mai rău decât un dușman, căci lovește societatea din interior – un trădător. Un „monstru"[XIV] Cum să nu dețină societatea un drept absolut asupra lui? Cum să nu ceară ea să fie pur și simplu suprimat? Și, dacă este adevărat că principiul pedepselor trebuie subscris în cadrul pactului, nu trebuie atunci, în mod cât se poate de logic, ca fiecare cetățean să consimtă la aplicarea pedepsei extreme în cazul acelora dintre ei care îi atacă la nivelul corpului social? „Orice răufăcător, atacând dreptul social, devine, din pricina nelegiuirii pe care a comis-o, un răzvrătit și un trădător de patrie; în cazul acesta, menținerea statului și a sa devin incompatibile; trebuie ca unul să piară, iar, când se hotărăște pieirea vinovatului, asta i se întâmplă nu atât în calitatea lui de cetățean, ci ca dușman."[1] Dreptul de a pedepsi a fost deplasat de la răzbunarea suveranului spre apărarea societății. Dar este recompus în acest caz din elemente atât de puternice, încât devine chiar mai de temut ca înainte. Răufăcătorul a fost eliberat de sub apăsarea unei amenințări, excesive prin natura ei, pentru a fi

1 J.-J. Rousseau, *Contratul social,* cartea II, cap. V. Trebuie subliniat că aceste idei ale lui Rousseau au fost folosite în Constituantă de unii deputați care voiau să mențină un sistem foarte riguros de pedepse. Și, în mod ciudat, principiile *Contractului* au putut servi la susținerea vechii corespondențe de atrocitate dintre crimă și pedeapsă. „Protecția datorată cetățenilor face necesară măsurarea pedepselor după atrocitatea crimelor, și nu sacrificarea, în numele umanității, a umanității înseși." (Mougins de Roquefort, care citează pasajul în chestiune din *Contratul social,* „Discours à la Constituante", *Archives parlementaires,* vol. XXVI, p. 637).

expus unei pedepse pe care nu se știe ce anume ar putea să o limiteze. Refacerea unei teribile supraputeri. Și necesitatea de a impune puterii pedepsei un principiu moderator.

„Cine nu se cutremură de groază când vede în istorie atâtea chinuri înfiorătoare și inutile inventate și folosite cu sânge rece de niște monștri care se pretind înțelepți?"[1] Sau: „Legile mă cheamă să pedepsesc cea mai mare dintre crime. Răspund cu toată mânia pe care ea mi-a provocat-o. Ce-mi este însă dat să constat? Legile întrec cu mult crima... Doamne, care ne-ai întipărit în inimi repulsia față de durerea noastră și a semenilor noștri, oare tocmai ființele pe care Tu le-ai creat atât de firave și de sensibile sunt cele care au inventat chinuri atât de barbare, de rafinate?"[2] Principiul moderării pedepselor, chiar și atunci când este vorba de pedepsirea dușmanului corpului social, se articulează la început ca un discurs al inimii. Mai mult chiar, țâșnește ca un strigăt al corpului ce se revoltă la vederea sau doar la gândul prea multor cruzimi. Formularea principiului conform căruia penalitatea trebuie să rămână „umană" are loc, în cazul reformatorilor, la persoana întâi. Ca și cum s-ar fi exprimat în chip nemijlocit sensibilitatea celui care vorbește; ca și cum corpul filosofului ori al teoreticianului ar fi intervenit, între înverșunarea călăului și supliciat, pentru a-și afirma propria lege și a o impune până la urmă întregii economii a pedepselor. Lirism ce manifestă neputința de a găsi temeiul rațional al unui calcul penal? Între principiul contractualist ce-l scoate pe criminal în afara societății și imaginea monstrului „avortat" de natură, unde să găsim o limită, dacă nu într-o natură umană care se manifestă nu în rigoarea legii, nu în ferocitatea delincventului, ci în sensibilitatea omului rațional care face legea și nu comite crime?

Dar acest recurs la „sensibilitate" nu traduce o imposibilitate teoretică. Conține, de fapt, un principiu de calcul. Corpul, imaginația, suferința, sufletul ce se cer respectate nu sunt, de fapt, ale criminalului care trebuie pedepsit, ci ale oamenilor care, subscriind pactului, au dreptul să exercite împotriva aces-

---

1 Beccaria, *Des délits et des peines*, ed. 1856, p. 87.

2 P. L. de Lacretelle, *Discours sur le préjugé des peines infamantes*, 1784, p. 129.

tuia puterea de a se uni. Suferințele pe care îmblânzirea pedepselor este chemată să le suprime sunt ale judecătorilor și ale celor care asistă, cu tot ce pot implica ele ca desensibilizare, ferocitate indusă prin obișnuință sau, dimpotrivă, ca milă nelalocul ei, ca indulgență fără temei: „Milă pentru aceste suflete blânde și sensibile asupra cărora aceste oribile cazne exercită un fel de tortură."[1] Ceea ce trebuie menajat și calculat sunt efectele inverse ale pedepsei asupra instanței care judecă și asupra puterii pe care aceasta pretinde că o exercită.

Aici își are rădăcinile principiul conform căruia nu trebuie niciodată aplicate decât pedepse „umane" unui criminal, chiar dacă acesta e un trădător și un monstru. Dacă acum legea trebuie să se poarte „omenește" cu cel aflat „în afara naturii" (când justiția de altădată îl trata în mod inuman pe cel aflat „în afara legii"), nu este din pricina unei umanități profunde pe care criminalul ar avea-o ascunsă în el, ci în scopul necesarei reglări a efectelor de putere. Tocmai raționalitatea „economică" este cea care trebuie să măsoare pedeapsa și să-i prescrie tehnica potrivită. „Umanitatea" este numele respectuos dat acestei economii și calculelor sale minuțioase. „În materie de pedeapsă, nivelul minim este cerut de umanitate și recomandat de politică."[2]

Să luăm, pentru a putea înțelege această tehno-politică a pedepsirii, cazul-limită, cea din urmă dintre crime: o nelegiuire enormă, care ar viola în bloc legile cele mai respectate. Această crimă nu ar fi putut fi comisă decât în împrejurări atât de

---

1 *Ibid.*, p. 131.

2 A. Duport, „Discours à la Constituante", 22 decembrie 1789, *Archives parlementaires*, vol. X, p. 744. În același sens, ar putea fi citate diferitele concursuri propuse la sfârșitul secolului al XVIII-lea de societăți și academii savante: cum trebuie să se procedeze „astfel încât blândețea instrucției și a pedepselor să fie pusă în acord cu certitudinea unei pedepse prompte și exemplare și ca societatea civilă să-și afle cea mai mare securitate posibilă, pentru libertate și umanitate" *(Société économique de Berne,* 1777). Marat a răspuns cu al său *Plan de législation criminelle.* Care sunt „mijloacele de îmblânzire a rigorii legilor penale din Franța fără a dăuna siguranței publice" *(Académie de Châlons-sur-Marne,* 1780; laureații au fost Brissot și Bernardi); „maxima severitate a legilor tinde să diminueze numărul și gravitatea crimelor la o națiie depravată?" *(Académie de Marseille,* 1786; laureatul a fost Eymar).

extraordinare, într-un secret atât de profund, cu un asemenea exces şi la limita absolut extremă a oricărei posibilităţi, încât nu ar putea fi decât singura şi, în orice caz, ultima de felul ei: nimeni nu ar putea vreodată să o imite; nimeni nu ar putea-o lua drept exemplu, şi nici măcar să se scandalizeze de faptul că a fost comisă. Ar fi sortită să dispară fără a lăsa urme. Acest apolog[1] al „crimei extreme" este, oarecum, în cadrul noii penalităţi ceea ce era păcatul originar în cadrul celei vechi: forma pură a raţiunii de a fi a pedepselor.

Ar trebui pedepsită o astfel de crimă? După ce criterii? Care ar putea fi utilitatea pedepsirii ei în cadrul economiei puterii punitive? Ea ar fi utilă doar în măsura în care ar repara „răul cauzat societăţii"[2]. Or, dacă lăsăm la o parte pagubele propriu-zis materiale – care, chiar ireparabile, ca în cazul unui asasinat, sunt de mică întindere la scara unei întregi societăţi –, neajunsul pe care o crimă îl aduce corpului social este dezordinea pe care o introduce: scandalul pe care-l provoacă, exemplul pe care-l oferă, incitarea de a o repeta dacă nu este pedepsită, posibilitatea de generalizare pe care o conţine. Pentru a fi utilă, pedeapsa trebuie să-şi ia ca obiectiv consecinţele crimei, înţelese ca şirul de dezordini pe care crima este capabilă să-l inaugureze. „Proporţia dintre pedeapsă şi calitatea delictului este determinată de influenţa pe care o are asupra ordinii sociale violarea pactului."[3] Or, influenţa unei crime nu este obligatoriu direct proporţională cu atrocitatea ei; o crimă care cutremură conştiinţa poate adesea să aibă un efect mai mic decât o faptă rea pe care toată lumea o tolerează şi este gata în felul ei să o imite. Raritate a marilor crime; pericol, în schimb, al micilor ticăloşii familiare ce sporesc continuu. Nu trebuie, prin urmare, căutată o relaţie calitativă între crimă şi pedeapsă, o echivalare a ororii: „Urletele unui nenorocit pradă chinurilor pot şterge din trecutul ce nu se mai întoarce

1 G. Target, „Observations sur le projet du Code pénal", *in* Locré, *La Législation de la France,* vol. XXIX, pp. 7-8. Îl vom regăsi într-o formă inversată la Kant.

2 C.E. de Pastoret, *Des lois pénales,* 1790, vol. II, p. 21.

3 G. Filangieri, *La Science de la législation,* trad. fr. 1786, vol. IV, p. 214.

o acțiune deja înfăptuită?"[1] Calculul trebuie făcut în funcție nu de crimă, ci de repetarea sa posibilă. Nu trebuie vizată ofensa trecută, ci dezordinea viitoare. Trebuie procedat astfel încât răufăcătorul să nu mai poată avea nici pofta de a o lua de la început, nici posibilitatea de a fi imitat.[2] A pedepsi va fi deci o artă a efectelor; decât să se opună enormității greșelii enormitatea pedepsei, trebuie ajustate reciproc cele două serii ce succedă crimei: efectele acesteia și efectele pedepsei. O crimă fără succesiune nu necesită pedeapsă. Tot așa cum – conform unei alte versiuni a aceluiași apolog – în ajunul dizolvării și dispariției ei definitive o societate nu are dreptul să înalțe eșafoade. Ultima dintre crime nu poate decât să rămână nepedepsită.

Concepție învechită. Nu era nevoie să se aștepte reforma din secolul al XVIII-lea pentru a evidenția funcția exemplară a pedepsei. Faptul că pedeapsa este orientată spre viitor și că cel puțin una dintre funcțiile ei majore este de a preveni constituia, de veacuri, una dintre justificările curente ale dreptului de a pedepsi. Dar diferența e că efectul preventiv așteptat ca urmare a pedepsei și a ostentației acesteia – deci a excesului ei – tinde acum să devină principiul economiei sale și măsura justelor ei proporții. Trebuie să pedepsim exact atât cât să împiedicăm. Deplasare deci în mecanica exemplului: într-o penalitate bazată pe supliciu, exemplul constituia replica dată crimei; el trebuia, printr-un soi de manifestare îngemănată, să arate crima și să arate în același timp și puterea suverană care o domina; într-o penalitate calculată după propriile ei efecte, exemplul trebuie să facă trimitere la crimă – dar în modul cel mai discret cu putință –, să indice intervenția puterii – dar cât mai economic posibil – și, în cazul ideal, să facă imposibilă reapariția ulterioară atât a crimei, cât și a pedepsei. Exemplul nu mai este un ritual care face cunoscut, ci un semn ce împiedică.

---

1 Beccaria, *Des délits et des peines*, 1856, p. 87.

2 A. Barnave, „Discours à la Constituante": „Societatea nu vede în pedepsele pe care le aplică plăcerea barbară de a face o ființă umană să sufere; ea vede precauția necesară pentru a preveni producerea de crime asemănătoare, pentru a îndepărta din societate răul cu care un atentat o amenință" *(Archives parlementaires*, vol. XXVII, 6 iunie 1791, p. 9).

Prin intermediul acestei tehnici a semnelor punitive – care tinde să inverseze întregul câmp temporal al acțiunii penale –, reformatorii vor să doteze puterea de a pedepsi cu un instrument economic, eficace, generalizabil la întregul corp social, capabil să codifice toate comportamentele și astfel să reducă întregul domeniu difuz al ilegalismelor. Semiotehnica cu care se încearcă înarmarea puterii punitive se sprijină pe cinci sau șase reguli de bază.

Regula cantității minimale. O crimă este comisă pentru că aduce avantaje. Dacă ideii de crimă i s-ar atașa ideea unui dezavantaj ceva mai mare, crima ar înceta să mai fie dezirabilă. „Pentru ca pedeapsa să producă efectul așteptat, e de ajuns ca răul pe care ea îl produce să depășească binele pe care vinovatul l-a obținut de pe urma crimei."[1] Poate fi și trebuie admisă o proximitate a pedepsei și a crimei; dar nu în vechea formă, în care supliciul trebuia să echivaleze crima în intensitate, cu un adaos ce marca „plusul de putere" al suveranului care-și punea în aplicare legitima răzbunare; acum este vorba de o cvasiechivalare la nivelul intereselor: un interes ceva mai mare de a evita pedeapsa decât de a îndrăzni comiterea crimei.

Regula idealității suficiente. Dacă motivul unei crime îl constituie avantajul pe care criminalul crede că-l obține, eficacitatea pedepsei rezidă în dezavantajul la care trebuie să se aștepte. Ceea ce constituie „pedeapsa" la nivelul acțiunii punitive nu este senzația de suferință, ci ideea unei dureri, a unei neplăceri, a unui inconvenient – „pedeapsa" ideii de „pedeapsă". Pedeapsa nu acționează deci asupra corpului, ci asupra reprezentării. Sau, mai exact, dacă acționează asupra corpului, asta se întâmplă în măsura în care corpul nu este atât subiectul unei suferințe, cât obiectul unei reprezentări: amintirea unei dureri poate împiedica recidiva, tot astfel cum spectacolul, chiar și artificial, al unei pedepse fizice poate preveni proliferarea unei crime. Dar nu durerea ca atare va fi instrumentul tehnicii punitive. Deci, în majoritatea cazurilor, este inutilă etalarea marii panoplii a eșafoadelor, mai puțin atunci când trebuie suscitată o reprezentare eficace. Eliminare a corpului ca subiect al pedep-

1 Beccaria, *Traité des délits et des peines*, p. 89.

sei, dar nu neapărat și ca element într-un spectacol. Refuzul supliciilor, care, la începuturile teoriei, nu găsise decât o formulare lirică, își află aici posibilitatea de a se articula rațional: ceea ce trebuie amplificat la maximum este reprezentarea pedepsei, nu realitatea ei corporală.

Regula efectelor laterale. Pedeapsa trebuie să aibă efectele cele mai puternice asupra celor care nu au comis greșeala; la limită, dacă ne-am putea asigura că vinovatul n-o mai poate lua de la capăt, ar fi suficient să-i facem pe ceilalți să creadă că respectivul a fost pedepsit. Intensificare centrifugală a efectelor, ce ne conduce spre următorul paradox: în calcularea pedepselor, elementul cel mai puțin interesant rămâne tocmai vinovatul (numai dacă nu este susceptibil de recidivă). Beccaria a ilustrat acest paradox prin pedeapsa pe care o propunea în locul pedepsei capitale: sclavia pe viață. Pedeapsă, fizic, mai crudă decât moartea? Din contră, spunea el: căci suferința sclaviei e parcelată pentru condamnat în tot atâtea segmente câte clipe îi rămân acestuia de trăit; pedeapsă divizibilă la infinit, pedeapsă eleată, mult mai puțin severă decât pedeapsa capitală care se identifică dintru început cu supliciul. În schimb, pentru cei care îi văd sau și-i reprezintă pe acești sclavi, chinurile pe care ei le îndură se concentrează într-o singură idee; toate secundele de sclavie se adună într-o reprezentare care devine astfel mai înspăimântătoare chiar decât ideea morții. Este pedeapsa ideală din punct de vedere economic: minimă pentru cel căruia îi este aplicată (și care, redus la sclavie, nu are cum să recidiveze) și maximă pentru cel care și-o reprezintă. „Dintre pedepse și în modul de a le aplica proporțional cu delictele, trebuie alese acele mijloace ce vor produce asupra minții oamenilor impresia cea mai eficace și mai durabilă, și în același timp cel mai puțin crudă asupra corpului vinovatului."[1]

Regula deplinei certitudini. Ideii fiecărei crime și a avantajelor ce se așteaptă de la comiterea ei trebuie să-i fie asociată ideea unei pedepse determinate, cu inconvenientele precise care decurg din ea; trebuie ca legătura de la una la cealaltă să fie

1 Beccaria, *Des délits et des peines*, p. 87.

considerată drept necesară și ca nimic să nu o poată rupe. Acest element general de certitudine care trebuie să asigure eficacitatea sistemului punitiv implică o serie de măsuri precise. Legile ce definesc crimele și prescriu pedepsele trebuie să fie perfect clare, „astfel încât fiecare membru al societății să poată deosebi acțiunile criminale de cele cinstite"[1]. Legile trebuie să fie date publicității, pentru ca fiecare să poată avea acces la ele; să se termine cu tradițiile orale și cutumele, în locul lor să se alcătuiască o legislație scrisă care să constituie „monumentul stabil al pactului social", texte tipărite așezate astfel încât toată lumea să poată lua cunoștință de ele: „Numai tipărirea poate face din întregul public, și nu doar din câteva persoane particulare, depozitarul codului sacru al legilor."[2] Monarhul trebuie să renunțe la dreptul său de grațiere pentru ca forța prezentă în ideea de pedeapsă să nu fie diminuată de speranța acestei intervenții: „Dacă oamenii sunt lăsați să creadă că o crimă poate fi iertată și că pedeapsa nu este o consecință necesară a acesteia, ei pot nutri speranța că nu vor fi pedepsiți... legile să fie inexorabile, iar executorii inflexibili."[3] Și, mai ales, nici o crimă comisă să nu scape privirii celor cărora le revine datoria de a face dreptate; nimic nu slăbește mai mult aparatul legilor decât speranța impunității; cum să mai poată fi stabilită în mintea justițiabililor legătura strictă dintre o nelegiuire și o pedeapsă dacă ar fi afectată de un anumit coeficient de improbabilitate? N-ar trebui oare ca pedeapsa să fie cu atât mai de temut prin violența ei cu cât este mai puțin redutabilă prin gradul scăzut de certitudine? Decât să imităm astfel vechiul sistem și să fim „mai severi, e nevoie să fim mai vigilenți"[4]. De aici, ideea că aparatul de justiție trebuie să fie dublat de un organ de supraveghere care să-i fie direct

---

1 J.P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, vol. I, p. 24.

2 Beccaria, *Des délits et des peines*, p. 26.

3 Beccaria, *ibid.* Cf. și Brissot: „Dacă grațierea e dreaptă înseamnă că legea e strâmbă; acolo unde legislația e bună, grațierile nu sunt decât crime împotriva legii" *(Théorie des lois criminelles*, 1781, vol. I, p. 200).

4 G. de Mably, *De la législation, Œuvres complètes*, 1789, vol. IX, p. 327. Cf. și Vattel: „Nu atât atrocitatea pedepselor, cât precizia de a le solicita este cea care face pe toată lumea să-și vadă de datorie" *(Le Droit des gens*, 1768, p. 163).

subordonat și care să permită fie împiedicarea crimelor, fie – dacă acestea au fost deja comise – arestarea autorilor lor; poliția și justiția trebuie să meargă mână în mână ca acțiuni complementare ale aceluiași unic proces – poliția asigurând „acțiunea societății asupra fiecărui individ în parte", iar justiția garantând „drepturile indivizilor împotriva societății"[1]; în felul acesta, toate crimele vor fi aduse la lumina zilei și vor fi pedepsite în deplină certitudine. Dar mai este nevoie ca procedurile să nu rămână secrete, astfel ca motivele pentru care un inculpat este condamnat sau achitat să poată fi cunoscute de toată lumea și ca fiecare în parte să poată înțelege rațiunile pedepsei: „Magistratul să-și pronunțe raționamentul cu voce tare, să fie obligat să citeze în judecata lui textul de lege care-l condamnă pe vinovat..., iar procedurile misterios păstrate în obscuritatea grefelor să fie deschise tuturor cetățenilor care se interesează de soarta condamnaților."[2]

Regula adevărului comun. Sub acest principiu cât se poate de banal, se ascunde o schimbare importantă. Vechiul sistem al probelor legale, utilizarea torturii, smulgerea mărturisirii, recursul la supliciu, la corp și la spectacol pentru reproducerea adevărului izolaseră multă vreme practica penală de formele comune de demonstrație: semiprobele produceau semi-adevăruri și semivinovați, frazele smulse prin suferință aveau valoare de autentificare, o prezumție atrăgea după sine un nivel de pedeapsă. Era un sistem a cărui eterogenitate față de regimul obișnuit al probelor nu a devenit cu adevărat un scandal decât în ziua în care puterea punitivă a avut nevoie, pentru propria ei economie, de un climat de certitudine irefutabilă. Cum pot fi asociate în mod absolut, în mintea oamenilor, ideea crimei și ideea pedepsei, dacă realitatea pedepsei nu urmează, în toate cazurile, realității crimei? Stabilirea acesteia în toată evidența ei și prin mijloace valabile pentru toți devine astfel o sarcină fundamentală. Verificarea crimei trebuie să se încadreze în criteriile generale ale oricărui adevăr. Judecata

1 A. Duport, „Discours à la Constituante", *Archives parlementaires*, vol. XXI, p. 45.

2 G. de Mably, „De la législation", *Œuvres complètes*, 1789, vol. IX, p. 348.

judiciară, în argumentele la care recurge, în probele pe care le furnizează, trebuie să fie omogenă cu judecata pur și simplu. Abandonare deci a probelor legale; eliminare a torturii, necesitate a unei demonstrații complete pentru construirea unui adevăr just, ștergere a oricărei corelații între gradele bănuielii și cele ale pedepsei. La fel ca un adevăr matematic, adevărul crimei nu va putea fi admis decât după ce va fi în întregime dovedit. Rezultă că, până la demonstrarea finală a crimei, inculpatul trebuie considerat nevinovat; și că, pentru a-și construi demonstrația, judecătorul trebuie să recurgă nu la formele rituale, ci la instrumente comune, la acea rațiune a tuturor, deci și a filosofilor și a savanților: „În teorie, consider că magistratul este un filosof care-și propune să descopere un adevăr demn de interes... Perspicacitatea îl va face să țină seama de toate împrejurările și legăturile, să apropie sau să deosebească ceea ce trebuie apropiat sau deosebit, pentru a judeca sănătos."[1] Ancheta, exercitare a rațiunii comune, renunță la vechiul model inchizitorial și îl adoptă pe acela, mult mai suplu (și dublu validat, de știință și de simțul comun), al cercetării empirice. Judecătorul va fi ca un „pilot ce navighează printre stânci": „Care sunt probele ori indiciile de care ne-am putea declara satisfăcuți? Iată o întrebare la care nici eu, și nici altcineva nu a încercat încă să caute un răspuns; circumstanțele putând varia la nesfârșit, iar probele și indiciile trebuind să fie deduse din aceste circumstanțe, este absolut necesar ca indiciile și probele cele mai limpezi să varieze ca proporții."[2] De-acum înainte, practica penală va trebui să fie supusă unui regim comun al adevărului sau mai curând unui regim complex în care, pentru formarea „intimei convingeri" a judecătorului, vor intra elemente dintre cele mai eterogene, aparținând deopotrivă demonstrației științifice, evidențelor palpabile și simțului comun. Justiția penală, dacă păstrează forme ce-i garantează echitatea, se poate acum deschide spre adevărurile de toate felurile, cu condiția să fie evidente, ferm

1 G. Seigneux de Correvon, *Essai sur l'usage de la torture,* 1768, p. 49.

2 P. Risi, *Observations de jurisprudence criminelle,* trad. fr. 1758, p. 53.

stabilite și acceptabile pentru toți. Ritualul judiciar nu mai este prin el însuși producătorul unui adevăr aparte. El e readus în câmpul de referință al probelor comune. Se stabilește, în felul acesta, cu mulțimea de discursuri științifice un raport dificil și infinit, pe care justiția penală nu e nici până azi capabilă să-l controleze. Omul legii nu mai e stăpânul propriului său adevăr.

Regula specificării optimale. Pentru ca semiotica penală să poată acoperi în totalitate câmpul ilegalismelor ce trebuie redus, este nevoie de calificarea tuturor infracțiunilor; acestea trebuie clasificate și reunite pe specii care să nu lase nimic pe dinafară. Este, prin urmare, nevoie de un cod suficient de precis pentru ca fiecare tip de infracțiune să poată fi limpede înfățișat. Nu trebuie ca în tăcerile legii să răsară speranța impunității. Este nevoie de un cod exhaustiv și explicit, care să poată defini crimele și să fixeze pedepsele.[1] Dar același imperativ de acoperire integrală prin efectele-semne ale pedepsirii obligă să se meargă și mai departe. Ideea unei pedepse pentru toți la fel nu are aceeași forță pentru toată lumea; cel bogat nu se teme de amendă, după cum nici cel deja expus la stâlpul infamiei nu se teme de infamie. Nocivitatea unui delict și valoarea lui inductivă variază în funcție de statutul infractorului; crima comisă de un nobil este mai nocivă pentru societate decât crima pe care o comite un om din popor.[2] În sfârșit, având în vedere că pedeapsa trebuie să împiedice recidiva, ea trebuie să țină seama de natura profundă a criminalului, de gradul prezumabil de răutate și de calitatea intrinsecă a voinței acestuia: „Dintre doi oameni care au comis același tip de furt, în ce măsură cel care abia avea din ce-și duce traiul este mai puțin vinovat decât cel care înoată în avere? Dintre doi sperjuri, cu cât cel căruia i-a fost încă din copilărie insuflat sentimentul onoarei este mai puțin vinovat decât cel care, lăsat în voia naturii, nu a beneficiat de nici un fel de educație?"[3] Vedem făcându-și apariția, în același timp cu nevoia unei

1 Pe această temă, a se vedea, între alții, S. Linguet, *Nécessité d'une réforme de l'administration de la justice criminelle,* 1764, p. 8.
2 P. L. de Lacretelle, *Discours sur les peines infamantes,* 1784, p. 144.
3 J.-P. Marat, *Plan de législation criminelle,* 1780, p. 34.

clasificări în paralel a crimelor și pedepselor, necesitatea unei individualizări a pedepselor, corespunzătoare caracterului singular al fiecărui criminal în parte. Această individualizare va cântări foarte mult în întreaga istorie a dreptului penal modern; ea își are rădăcinile aici; firește că, în termeni de teorie a dreptului și din punctul de vedere al exigențelor practicii cotidiene, ea se opune radical principiului codificării; însă, din perspectiva economiei puterii punitive și a tehnicilor prin care se urmărește punerea în circulație, în întregul corp social, a unor semne de pedepsire precis ajustate, fără exces ori lacune, fără „risipă" inutilă de putere, dar și fără timiditate, se constată că întotdeauna codificarea sistemului delicte-pedepse și modularea cuplului criminal-pedeapsă merg mână în mână și se implică una pe cealaltă. Individualizarea apare drept obiectivul ultim al unui cod precis adaptat.

Or, această individualizare este foarte diferită ca natură de modulările pedepsei ce puteau fi întâlnite în vechea jurisprudență. Aceasta – și, în acest punct, ea se găsea în perfect acord cu practica penitenciară creștină – utiliza pentru ajustarea pedepsei două serii de variabile: seria „circumstanțelor" și seria „intenției". Adică elemente care să permită calificarea actului în sine. Modularea pedepsei ținea de o „cazuistică" în sens larg.[1] Dar ceea ce începe să se contureze acum este o modulare referitoare la infractorul însuși, la natura lui, la modul său de viață și de gândire, la trecutul său, la „calitatea", și nu la intenția voinței sale. Se schițează, deocamdată sub forma unui spațiu încă gol, locul în care, în practica penală, cunoașterea psihologică va veni să scoată în evidență jurisprudența cazuistică. Firește că, la acel sfârșit de secol al XVIII-lea, ne aflăm încă departe de acest moment. Relația cod-individualizare este căutată în modelele științifice ale epocii. Istoria naturală oferea, desigur, schema cea mai potrivită: taxinomia speciilor într-o gradare neîntreruptă. Se încearcă elaborarea unei clasificări de tip Linné[XV] al crimelor și pedepselor, astfel încât fiecare infracțiune și fiecare individ ce trebuia pedepsit să cadă

1 Despre caracterul nonindividualizant al cazuisticii, cf. P. Cariou, *Les Idéalités casuistiques* (teză dactilografiată).

fără nici un arbitrariu sub incidența unei legi generale. „Trebuie alcătuit un inventar al tuturor genurilor de crime înregistrate în diferite țări. După trecerea în revistă a crimelor, va trebui făcută o împărțire a lor pe specii. Cea mai bună regulă pentru această împărțire mi se pare a fi deosebirea crimelor după obiectul lor. Această împărțire trebuie alcătuită în așa fel încât fiecare specie să fie bine diferențiată de celelalte și ca fiecare crimă în parte, privită sub toate aspectele, să fie plasată între cea care trebuie să o preceadă și cea care trebuie să-i urmeze, conform celei mai potrivite gradări, în sfârșit, trebuie ca această listă să fie alcătuită în așa fel încât să poată fi pusă în legătură cu o altă listă, ce va fi întocmită pentru pedepse, astfel încât cele două liste să-și poată corespunde cu exactitate una alteia."[1] În teorie – sau mai degrabă în vis –, dubla taxinomie a pedepselor și a crimelor poate rezolva problema: cum pot fi aplicate legi fixe unor indivizi particulari?

Însă, departe de acest model speculativ, în aceeași epocă începeau să-și facă apariția forme încă foarte fruste de individualizare antropologică. Mai întâi, o dată cu noțiunea de recidivă. Ceea ce nu înseamnă că aceasta ar fi fost necunoscută vechilor legi penale.[2] Dar ea tinde să devină un calificativ pentru delincventul însuși, fiind capabilă să modifice pedeapsa pronunțată: conform legislației din 1791, recidiviștii erau pasibili, în majoritatea cazurilor, de o dublare a pedepsei; conform legii din Floréal, anul X^XVI, recidiviștii trebuia însemnați cu litera R; iar Codul Penal din 1810 prevedea pentru ei fie maximul pedepsei, fie pedeapsa imediat superioară. Or, prin instituția recidivei, ceea ce se are în vedere nu este autorul unui act definit prin lege, ci subiectul delincvent, o anume voință ce-și manifestă caracterul intrinsec criminal. Încet-încet, pe măsură ce criminalitatea devine, în locul crimei, obiectul intervenției

1 P. L. de Lacretelle, „Réflexions sur la législation pénale", *in Discours sur les peines infamantes*, 1784, pp. 351-352.

2 Contrar celor susținute de Carnot sau de F. Helie și Chauveau, recidiva era foarte clar sancționată de multe legi ale Vechiului Regim. Ordonanța din 1549 declară că răufăcătorul care recidivează este o „ființă detestabilă, infamă, eminamente periculoasă pentru treburile publice"; recidivele de blasfemie, furt, vagabondaj etc. erau pasibile de pedepse speciale.

penale, opoziția dintre cel aflat la prima abatere și recidivist va tinde să fie tot mai importantă. Și, pornind de la această opoziție și consolidând-o în multe din puncte, se observă formarea, în aceeași epocă, a noțiunii de crimă „pasională" – crimă involuntară, nepremeditată, legată de împrejurări ieșite din comun, ce nu are, firește, scuza nebuniei, însă care promite să nu fie niciodată o crimă din obișnuință. Încă din 1791, Le Peletier atrăgea atenția că subtila gradare a pedepselor pe care o expunea în fața Constituantei putea să-l abată de la comiterea unei crime pe „cel rău, care, cu sânge rece, pune la cale o acțiune rea" și care poate fi oprit de teama de pedeapsă; că ea este, în schimb, neputincioasă în fața crimelor datorate „pasiunilor violente ce nu stau să socotească"; dar că acest fapt are doar puțină importanță, atari crime netrădând, la autorii lor, „nici un fel de răutate premeditată"[1].

Ceea ce se ascunde sub umanizarea pedepselor sunt tocmai toate aceste reguli ce autorizează – mai mult, impun – „blândețea" ca pe o economie atent calculată a puterii punitive. Ele determină însă și o deplasare a punctului de aplicare a acestei puteri: nu mai trebuie să fie trupul, cu jocul ritual al suferințelor excesive și cu semnele făcute să impresioneze la nivelul ritualului supliciilor; ci trebuie să fie spiritul sau mai curând un joc de reprezentări și semne care circulă în chip discret, însă necesar și evident, în mintea tuturor. Nu corpul, ci sufletul, spunea Mably. Și putem observa ce anume trebuie să se înțeleagă prin acest termen: corelatul unei tehnici de putere. Vechile „anatomii" punitive sunt abandonate. Dar oare chiar să fi intrat, numai datorită acestui fapt și în mod real, în epoca pedepselor necorporale?

*

În punctul de origine poate fi, prin urmare, situat proiectul politic de a cartografia cu precizie ilegalismele, de a generaliza funcția punitivă și de a delimita, pentru a o putea

1 Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, vol. XXVI, pp. 321-322. Anul următor, Bellart pronunță ceea ce se poate considera a fi cea dintâi pledoarie pentru o crimă pasională, cu ocazia afacerii Gras. Cf. *Annales du barreau modeme*, 1823, vol. III, p. 34.

controla, puterea punitivă. Or, de aici se desprind două direcții de obiectivare a crimei și a criminalului. Pe de o parte, criminalul, desemnat ca dușman al tuturor și pe care toți au interesul să-l urmărească, cade în afara pactului social, se descalifică și ca cetățean, părând a da la iveală un fragment sălbatic de natură: el apare sub chipul sceleratului, al monstrului, poate al nebunului, al bolnavului și, în scurtă vreme, al „anormalului"[XVII]. Tocmai din această cauză, el va depinde într-o zi de o obiectivare științifică și de „tratamentul" subsecvent. Pe de altă parte, necesitatea de a măsura, din interior, efectele puterii punitive prescrie tactici de intervenție asupra tuturor criminalilor, actuali sau posibili: organizarea unui câmp de prevenție, calculul intereselor, punerea în circulație a unei serii de reprezentări și semne, constituirea unui orizont de certitudine și adevăr, ajustarea pedepselor la variabile din ce în ce mai fine; toate acestea conduc la o obiectivare deopotrivă a criminalilor și a crimelor. În ambele cazuri, se poate observa că raportul de putere ce subîntinde activitatea de pedepsire începe să fie dublat de o relație de obiect în care se găsește nu numai crima – ca fapt ce trebuie stabilit după norme comune –, ci și criminalul ca individ care trebuie cunoscut după criterii specifice. Se mai poate observa și că această relație de obiect nu vine să se suprapună, din exterior, practicii punitive, ca în cazul interdicției puse în calea furiei supliciilor, interdicție dictată de limitele sensibilității sau ca în cazul unei interogații, raționale sau „științifice", despre ce este acest om care e pedepsit. Procesele de obiectivare iau naștere chiar la nivelul tacticilor puterii și al organizării exercitării acesteia.

Cu toate acestea, cele două tipuri de obiectivare ce se conturează o dată cu proiectele de reformă penală diferă mult unul de celălalt: prin cronologie și efecte. Obiectivarea criminalului aflat în afara legii, om aflat în stare primitivă, nu este încă decât o virtualitate, o linie de fugă în care se întretaie teme ale criticii politice și figuri ale imaginarului. Va trebui să mai treacă o bună bucată de vreme până ce *homo criminalis* va deveni un obiect definit într-un câmp de cunoaștere. Cealaltă linie de obiectivare a avut, dimpotrivă, consecințe mult mai rapide și mai hotărâtoare, în măsura în care era în chip mai direct legată de reorganizarea puterii punitive: codificare,

definire a delictelor, fixare a pedepselor, reguli de procedură, definire a rolului magistraților. Și, de asemenea, pentru că se sprijinea pe discursul deja constituit al Ideologilor. Într-adevăr, acest discurs oferea, prin teoria intereselor, reprezentărilor și semnelor, prin seriile și genezele pe care le reconstituia, un fel de rețetar general de exercitare a puterii asupra oamenilor: „spiritul" ca suprafață de înscriere pentru putere, cu semiologia drept unealtă; supunerea corpurilor prin controlul asupra ideilor; analiza reprezentărilor ca principiu al unei politici a corpurilor mult mai eficace decât anatomia rituală a suplicilor. Gândirea Ideologilor nu a fost numai o teorie privitoare la individ și societate; ea s-a dezvoltat ca o tehnologie a puterilor subtile, eficiente și economice, în opoziție cu risipa somptuoasă a puterii suveranilor. Să-l mai ascultăm o dată pe Servan: ideile de crimă și de pedeapsă trebuie să fie strâns asociate și „să se succeadă strâns... Când veți fi format astfel lanțul ideilor în mintea cetățenilor voștri, vă veți putea lăuda că îi conduceți și că le sunteți cu adevărat stăpâni. Un despot imbecil îi poate constrânge pe sclavi cu lanțuri de fier; însă un veritabil om politic îi leagă mult mai trainic cu lanțul propriilor lor idei; el leagă un capăt de planul fix al rațiunii; legătură cu atât mai temeinică cu cât nu știm din ce anume se compune și o credem a fi opera noastră; disperarea și timpul rod lanțurile de fier și de oțel, dar nu au nici o putere asupra conexiunilor de idei obișnuite, nu reușește decât să le strângă și mai tare; iar pe fibrele cele moi ale creierului stau temeliile de nezdruncinat ale celor mai solide Imperii."[1]

Tocmai această semiotehnică a pedepselor, această „putere ideologică" va rămâne, cel puțin în parte, în suspensie și va fi înlocuită printr-o nouă anatomie politică în care corpul va juca, din nou, dar într-o formă inedită, rolul principal. Iar această nouă anatomie politică va permite reintersectarea celor două linii de obiectivare divergente ce iau naștere în secolul al XVIII-lea: aceea care îl respinge pe criminal „de partea cealaltă" – de partea unei naturi împotriva naturii; și aceea care încearcă să controleze delincvența printr-o economie

1 J. M. Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle*, 1767, p. 35.

calculată a pedepselor. O privire asupra noii arte de a pedepsi va scoate cu pregnanță în relief înlocuirea semiotehnicii punitive cu o nouă politică a corpului.

Note

I Sub Vechiul Regim, caietele de doleanțe erau documente în care adunările convocate pentru alegerea deputaților în Stările Generale consemnau reclamațiile și dorințele pe care aceștia urmau să le susțină. Caietele de doleanțe redactate pentru Stările Generale din 1789 constituie astfel un document cât se poate de limpede asupra dorințelor francezilor în ajunul Revoluției. S-a remarcat că, în general, tonul era unul moderat și că dovezile de fidelitate față de suveran abundă. Alegătorii cereau în principal abolirea drepturilor feudale, egalitatea în ce privește impozitele, suprimarea celebrelor și funestelor mandate regale de întemnițare *(lettres de cachet)*, eradicarea abuzurilor justiției și, mai ales, o constituție care să stabilească drepturile națiunii față de rege și care să garanteze libertatea individuală.

II Pierre Louis de Lacretelle (1751-1824), jurisconsult francez. A colaborat la *Repertoriul de jurisprudență* al lui Guijot, fiind, de asemenea, autorul unui *Discours sur le préjugé des peines infamantes*, ca și al unui *Discours sur la multiplicité des lois*.

III Adrien Jean François Duport (1759-1798). Om politic francez, consilier în Parlamentul din 1789, apoi deputat, în Stările Generale, al nobilimii pariziene. Se raliază, în cele din urmă, la cauza stării a treia, formând, împreună cu Barnave și Lameth, *triumviratul*. Prezintă, în fața Constituantei, un raport cu privire la reorganizarea justiției, în care preconizează adoptarea, în Franța, a instituției britanice a juriului, atât în justiția civilă, cât și în cea penală. Președinte al tribunalului penal din Paris. Silit, până la urmă, să se exileze.

IV Pierre Pastoret (1756-1840). Om politic francez. A propus, în Adunarea Constituantă, transformarea Bisericii Sainte-Geneviève în panteon. Profesor de drept la Collège de France și de filosofie la Sorbona, senator, pair, ministru de stat și cancelar al Franței. Dintre lucrările lui, pot fi amintite un *Éloge de Voltaire* și o *Histoire de la législation*.

V Guy Jean-Baptiste Target (1733-1809). Magistrat francez. Ca avocat pe lângă Parlament, a combătut reforma lui Maupeou și a colaborat la redactarea edictului de toleranță cu privire la protestanți, în calitate de consilier la tribunalul de casație, a colaborat la redactarea Codului Civil și a celui Penal.

VI Nicolas Bergasse (1750-1832). Om politic francez. Avocat celebru înainte de 1789, deputat în Stările Generale, a luat parte la redactarea actului Sfintei Alianțe cu Rusia și se pare că nu a fost cu totul străin de adoptarea, de către puterile semnatare, a principiului intervenției.

VII *„Ilegalism(e)"* este o creație terminologică a lui Foucault; nici unul dintre marile dicționare (enciclopedice, ale limbii franceze sau de

specialitate) nu îl atestă. Ce l-a făcut oare pe Foucault să inventeze, când, aparent, s-ar fi putut foarte bine folosi de termenul consacrat *ilegalitate*? *Ilegalitatea* se opune *legalității,* în vreme ce *ilegalismul* face pereche cu *legalismul.* Primii doi termeni au în vedere o ordine „de drept" teoretică, ideală, utopică; falsă, deci; *ilegalitatea* definește strict punctual și exclusiv negativ nerespectarea *legalității,* care se presupune că domnește în societate. Cea de-a doua pereche de termeni denunță această iluzie: *ilegalismul* merge mână în mână cu *legalismul,* care este o respectare cât se poate de scrupuloasă, dar exclusiv *formală* a legii, a *literei* acesteia; o ipocrizie deci. Având în vedere una dintre demonstrațiile de bază ale cărții de față – aceea a „colonizării" insidioase a aparatului judiciar de către „detaliile" mai mult sau mai puțin „neînsemnate" și „minore" ale aparatului represiv –, termenul „ilegalism" pare să aibă tocmai scopul de a denunța ipocrizia legalismului – care vrea să treacă drept legalitate – și de a scoate la lumină „contractul" dintre *permis* și *interzis* în cadrul economiei generale a puterii. Căci, dacă ilegalitatea este o modalitate de a semnifica exclusiv *negativ* nerespectarea legii, ilegalismele reprezintă o „pozitivare" a reprezentării, fiind vorba de o practică sau, mai precis, de un ansamblu de „practici" sociale „ilegale", colective, anonime și, înainte de toate, cât se poate de concrete. Granița pe care puterea ține s-o traseze nu desparte, prin urmare, *legalul* de *ilegal,* ci *ilegalismele permise* – ale celor care exercită puterea – de *ilegalismele nepermise,* ce se cer reprimate – ale celor asupra cărora, astfel, puterea se exercită. „Invenția" lui Foucault nu este deci întâmplătoare și, cu atât mai puțin, arbitrară.

VIII Jacques Thouret (1746-1794). Om politic francez, deputat, raportor al comitetului de redactare a noii Constituții revoluționare. În calitate de președinte al Adunării Constituante, a primit jurământul regelui Ludovic XVI. A sfârșit prin a fi ghilotinat ca dantonist.

IX Jacques Pierre Brissot sau Brissot de Warville (1754-1793). Om politic francez. A cunoscut, ca deținut, Bastilia, fiind condamnat pentru scrierea unui pamflet la adresa reginei. Fondator al „Societății Prietenilor Negrilor", a călătorit în America pentru a studia posibilitățile de a-i elibera pe aceștia din sclavie. Ca deputat, a proclamat egalitatea în drepturi a oamenilor de culoare. A căutat să determine declanșarea unui război generalizat, văzând în acesta singurul mijloc de garantare a cuceririlor Revoluției, o adevărată „cruciadă a libertății universale": „Nu vom putea fi liniștiți decât atunci când întreaga Europă va fi în flăcări." Șef girondin, pus sub acuzație, reușește să fugă, dar este, până la urmă, prins și ghilotinat.

X René Nicolas Charles Augustin de Maupeou (1714-1792). Cancelar al Franței și președinte al Parlamentului din Paris. Foarte competent și energic, va lua partea lui Ludovic XV împotriva parlamentarilor, încercând să instaureze un despotism luminat și modernizator și neezitind să-i exileze pe parlamentarii recalcitranți. În 1771, inițiază o profundă reformă juridică, creează un nou Parlament, criticat, la început, de toată lumea, dar care sfârșește prin a se impune, compus numai din judecători revocabili, care nu-și mai pot cumpăra funcțiile și care împart dreptatea în mod gratuit. Opera lui va fi însă distrusă de Ludovic XVI, care va reface vechile parlamente, readucând la putere nobilimea.

XI Jacob Nicolas Moreau (1717-1794). Scriitor francez, cu concepții deschise către economie și demografie. A fost consilier juridic al lui Maupeou și a creat o colecție de arhive a regatului.

XII Louis Mandrin (1724-1755). Celebru bandit francez. Negustor ruinat, devine șeful unui grup de aproximativ 200 de contrabandiști care se îndeletniceau, pe la 1750, cu introducerea în Franța a unor mărfuri (tutun, mătăsuri etc.) supuse restricțiilor vamale, pe care, apoi, le vindeau pe piețe în cursul unor raiduri armate în provincie. Bine primit de oameni, care se bat, literalmente, pe produsele lui ieftine, devine dușmanul numărul unu al membrilor Fermelor Generale, care vor tocmi mercenari pentru a-l captura. Prins, va fi condamnat la moarte și executat.

XIII Jean-Baptiste Colbert (1619-1683). Om de stat francez. I-a succedat, ca ministru de stat, lui Fouquet, la dizgrațierea căruia va fi participat activ. Va cumula funcții dintre cele mai înalte în regat și se va ocupa, practic, peste două decenii, de întreaga administrație a acestuia, cu excepția afacerilor externe și de război. Opera lui Colbert, intim legată de apogeul pe care îl atinge monarhia sub domnia lui Ludovic XIV, se înscrie în procesul de restaurare a autorității monarhice și a puterii regale. Colbert a restaurat finanțele, creând bugetul public, mărind veniturile, diminuând cheltuielile statului și ridicând impozitele indirecte. În plan legislativ, a înființat camera de justiție și a mărit competența intendenților regali, care au fost cei mai eficienți agenți ai centralizării monarhice. A realizat o anumită unitate legislativă, dat fiind că sub direcția lui au fost elaborate ordonanțele civilă și cea penală (1670), cu privire la ape și păduri, comerț și marină. El a reușit astfel să pună ordine în haosul judiciar și administrativ moștenit. Din punct de vedere economic, voința lui Colbert a fost aceea de a îmbogăți țara pentru a face poporul capabil să finanțeze „gloria monarhului". Creând manufacturile regale, ce beneficiau de privilegii, el a urmărit o ridicare a calității produselor de lux și, astfel, o expansiune economică a regatului. De altfel, colbertismul a fost definit ca un mercantilism, care concepea comerțul ca pe un „război al banilor". Din cauze multiple și complexe, mutația capitalistă pe care Colbert o vizase nu a putut fi realizată. Era, probabil, mult prea devreme.

XIV „Monstrul uman. Noțiune veche, ce are drept cadru de referință legea. Noțiune juridică deci, dar în sens larg, dat fiind că este vorba nu numai de legile societății, ci și de legile naturii; câmpul de apariție al monstrului este un domeniu juridico-medical. Această dublă infracțiune a fost reprezentată, pe rând, de întruchipările ființei jumătate-om, jumătate-fiară (valorizate mai ales în Evul Mediu), de individualitățile duble (valorizate mai ales în perioada Renașterii) și de hermafroditi (care au pus atâtea probleme secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea); ceea ce face din monstrul uman un monstru este nu numai excepția pe care el o reprezintă față de forma speciei, ci mai ales tulburarea pe care el o provoacă în sânul regulilor juridice (fie că este vorba de legile căsătoriei, de canoanele botezului sau de regulile de succesiune). Monstrul uman combină interzisul cu imposibilul" (Michel Foucault, *Résumé des cours, 1970-1982,* col. „Conférences, essais et leçons du Collège de France", Paris, Julliard, 1989, pp. 73-74, cap. „Les anormaux"). Vezi și M. Foucault, *Anormalii. Cursuri*

ținute la Collège de France. 1974-1975, traducere de Dan Radu Stănescu, postfață de Bogdan Ghiu, București, Editura Univers, 2001.

XV Carl von Linné (1707-1778). Naturalist suedez, rămas celebru în special ca autor al unei clasificări a plantelor și al alteia a regnului animal.

XVI La 24 noiembrie 1793, Convenția Națională a instituit calendarul republican, conform căruia anul trebuia să înceapă la echinocțiul de toamnă (22 septembrie) și să se compună din 12 luni a câte 30 de zile fiecare, plus 5 sau 6 zile complementare, care trebuiau să fie consacrate celebrării sărbătorilor republicane. *Floréal* era a opta lună din acest calendar, și începea pe 20 sau 21 aprilie.

XVII Michel Foucault a consacrat studierii „marii, nesfârșitei și confuzei familii a «anomaliilor», al cărei spectru va bântui sfârșitul secolului al XIX-lea, întregul an școlar 1974-1975, ca profesor la Collège de France. Concluzia la care a ajuns este următoarea: „Individul «anormal» de care, începând cu sfârșitul secolului al XIX-lea, atâtea instituții, discursuri și domenii de cunoaștere (*savoirs*) se îngrijesc, derivă [...] din excepția juridico-naturală pe care o constituie monstrul, din puzderia de incorigibili prinși în aparatele de îndreptare și din secretul universal al sexualității infantile [...] Dar specificitatea acestor cadre de referință nu trebuie să ne facă să trecem cu vederea trei fenomene esențiale care o anulează sau, cel puțin, o modifică: elaborarea unei teorii generale a «degenerescenței» care, pornind de la cartea lui Morel (1857), va servi, timp de o jumătate de secol, drept cadru teoretic, dar și ca justificare, socială și morală, pentru toate tehnicile de identificare, de clasificare și de intervenție asupra anormalilor; amenajarea unei rețele instituționale deosebit de complexe care, la granița dintre medicină și justiție, servește deopotrivă drept structură de «îngrijire» a anormalilor și drept instrument de «apărare» a societății; și, în sfârșit, mișcarea prin care elementul cel mai recent din punct de vedere istoric (problema sexualității infantile) le va «înghiți» pe primele două pentru a deveni, în secolul al XX-lea, principiul explicativ cel mai fecund al tuturor anomaliilor“ (Michel Foucault, *ibid.*, pp. 79-80). V. și *Anomalii*, ed. cit.

BCU IAȘI / CENTRU LIBRARY

Capitolul II
BLÂNDEȚEA PEDEPSELOR

Arta de a pedepsi trebuie, prin urmare, să se bazeze pe o tehnologie a reprezentării. Întreprinderea nu poate izbuti decât dacă se înscrie într-o mecanică naturală. „Asemeni gravitației corpurilor, o forță tainică ne împinge mereu spre propria noastră stare de bine. Acest impuls nu e afectat decât de piedicile pe care legile i le așază în cale. Toate acțiunile omului sunt efectele acestei porniri lăuntrice." A găsi pentru o crimă pedeapsa potrivită înseamnă a găsi dezavantajul a cărui idee să facă definitiv neatractivă ideea comiterii acelei nelegiuiri. Artă a energiilor ce intră în conflict, artă a imaginilor ce se asociază, fabricare de legături stabile care sfidează timpul: trebuie constituite cupluri de reprezentări cu valori opuse, instaurate diferențe cantitative între forțele aflate în acțiune, stabilit un joc de semne-obstacol care să poată subordona mișcarea de forțe unui raport de putere. „Ideea supliciului trebuie să fie veșnic vie în inima omului slab și să țină sub control sentimentul care-l împinge la crimă."[1] Aceste semne-obstacol sunt chemate să alcătuiască noul arsenal al pedepselor, așa precum semnele-răzbunare organizau vechile suplicii. Dar, ca să poată funcționa, ele trebuie să îndeplinească mai multe condiții.

1. Să fie cât mai puțin arbitrare cu putință. Este adevărat că societatea este aceea care, în funcție de propriile ei interese, definește ceea ce trebuie considerat a fi crimă: crima nu este

1 Beccaria, *Des délits et des peines*, 1856, p. 119.

deci naturală. Dacă vrem însă ca pedeapsa să poată fi fără dificultate prezentă în minte, începând chiar din clipa apariției intenției de crimă, este nevoie ca, de la una la cealaltă, legătura să fie cât mai nemijlocită cu putință: o relație de asemănare, de analogie, de proximitate. Trebuie să asigurăm „pedepsei o conformitate cât mai mare cu natura delictului, astfel ca teama de pedeapsă să abată spiritul de la calea pe care îl angajase perspectiva unei crime aducătoare de avantaje"[1]. Pedeapsa ideală va fi transparentă la crima pe care o sancționează; în felul acesta, pentru cel care o contemplă, ea va fi fără greș semnul crimei pe care o pedepsește; iar, pentru cel care visează să comită o crimă, ideea fărădelegii va trezi de la sine semnul punitiv. Avantaj pentru stabilitatea legăturii, avantaj pentru calcularea proporțiilor dintre crimă și pedeapsă, ca și pentru citirea cantitativă a intereselor; avantaj, de asemenea, și datorită faptului că, îmbrăcând forma unei consecințe firești, pedeapsa nu mai apare ca efect arbitrar al unei puteri omenești: „A deduce delictul din pedeapsă este cel mai bun mijloc de a proporționa pedeapsa la crimă. Dacă acesta e un triumf al dreptății, este, deopotrivă, și un triumf al libertății, căci, pedepsele nemaiținând de voința legislatorului, ci de natura lucrurilor, nu vom mai vedea un om acționând violent asupra altui om."[2] În pedeapsa analogică, puterea ce pedepsește se ascunde.

Reformatorii au propus o întreagă panoplie de pedepse care, în același timp, să fie naturale prin instituire și să preia în forma lor conținutul crimei. De pildă, Vermeil: cei care abuzează de libertatea publică vor fi privați de a lor; le vor fi retrase drepturile civile acelora care au abuzat de binefacerile legii și de privilegiile oferite de funcțiile publice; amenda va pedepsi delapidarea și camăta; confiscarea va pedepsi furtul; umilirea – delictele de uzurpare de titluri; moartea – asasinatul; rugul – provocarea de incendii. În privința otrăvitorului, acestuia „călăul îi va pune dinainte o cupă al cărei conținut i-l va arunca în față, ca să-l umple de oroarea crimei pe care a săvârșit-o confruntându-l cu imaginea acesteia, și-l va răsturna apoi

1 *Ibid.*
2 J.-P. Marat, *Plan de législation criminelle,* 1780, p. 33.

într-un cazan cu apă clocotită"[1]. Simplă himeră? Poate. Însă principiul unei comunicări simbolice este foarte limpede exprimat şi de Le Peletier, când acesta prezintă, în 1791, noua legislaţie penală: „Trebuie să existe legături precise între natura delictului şi natura pedepsei"; cel care se va fi dovedit feroce prin crima pe care a săvârşit-o va avea de suferit dureri fizice; cel care va fi fost leneş va fi forţat la o muncă grea; cel care a fost mârşav va avea de îndurat o pedeapsă infamantă.[2]

În ciuda cruzimii ce aminteşte fără dubiu de supliciile din Vechiul Regim, un cu totul alt mecanism operează în aceste pedepse analogice. Nu mai este vorba de a se opune cu atrocitate atrocităţii într-un turnir al puterii; nu mai este vorba de simetria răzbunării, ci de transparenţa semnului la ceea ce el semnifică; în acest teatru al pedepselor, se urmăreşte stabilirea unei legături nemijlocit inteligibile pentru simţuri şi care să prilejuiască un calcul simplu. Un fel de estetică raţională a pedepselor. „Nu doar în artele frumoase trebuie urmată fidel natura; instituţiile politice, măcar cele care au un caracter de înţelepciune şi elemente de durată, se întemeiază pe natură."[3] Pedeapsa trebuie să decurgă din crimă; legea trebuie să pară a fi o necesitate a lucrurilor, iar puterea trebuie să acţioneze sub masca forţei blânde a naturii.

2. Acest joc de semne trebuie să depăşească mecanica forţelor: să micşoreze dorinţa ce face crima atrăgătoare, să mărească avantajul ce face pedeapsa de temut; să inverseze raportul intensităţilor, făcând ca reprezentarea pedepsei şi a dezavantajelor acesteia să fie mai vie decât reprezentarea crimei cu plăcerile pe care ea le procură. O întreagă mecanică deci a avantajului, a dinamicii lui, a modului în care oamenii şi-l reprezintă şi a intensităţii acestei reprezentări. „Legiuitorul trebuie să fie un arhitect priceput, care să ştie în acelaşi timp să utilizeze toate forţele ce pot contribui la soliditatea

---

1 F.M. Vermeil, *Essai sur les réformes à faire dans notre législation criminelle*, 1781, pp. 68-145; Cf. şi Ch.E. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales*, 1784, p. 349.

2 Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires*, vol. XXVI, pp. 321-322.

3 Beccaria, *Des délits et des peines*, 1856, p. 114.

construcției și să le atenueze pe cele care i-ar putea provoca ruina."[1]

Mai multe mijloace. „Să se meargă drept la sursa răului."[2] Să fie distrus resortul ce pune în mișcare reprezentarea crimei. Să fie neutralizată forța care a dat naștere acestei reprezentări, în spatele delictelor de vagabondaj stă lenea; aceasta trebuie combătută. „Nu vom ajunge la nici un rezultat închizându-i pe cerșetori în închisori sordide ce aduc mai mult a cloacă", va trebui să-i forțăm să muncească. „A-i pune la muncă e cel mai bun mijloc de a-i pedepsi."[3] Împotriva unei patimi nefaste, un obicei bun; împotriva unei forțe, altă forță, dar este vorba de forța sensibilității și a pasiunii, nu de forța puterii politice, cu armele ei. „N-ar trebui oare să deducem toate pedepsele din acel principiu atât de simplu, perfect și bine cunoscut de a le alege din tot ce poate fi mai deprimant pentru pasiunea ce a condus la comiterea crimei?"[4]

Montarea împotriva ei înseși a forței ce a condus spre delict. Să scindăm avantajul și să ne folosim de el pentru a face pedeapsa de temut. Pedeapsa să-l stârnească și să-l stimuleze pe om mai mult decât a putut greșeala să-l încânte. Dacă orgoliul este cel care a dus la comiterea unei nelegiuiri, atunci să fie rănit, pedeapsa să-l facă să se revolte. Eficacitatea pedepselor infamante constă în faptul că se sprijină pe vanitatea ce se află la rădăcina crimei. Fanaticii se mândresc și cu convingerile lor, și cu supliciile pe care le îndură pentru ele. Trebuie făcut, prin urmare, în așa fel, încât încăpățânarea orgolioasă din care se hrănește fanatismul să se întoarcă împotriva acestuia: „Să-l strivim sub ridicol și rușine; dacă umilim vanitatea orgolioasă a fanaticilor în fața unei mari mulțimi de spectatori, trebuie să ne așteptăm la efecte benefice din partea acestei pedepse." Nu ar fi de nici un folos – chiar dimpotrivă – să le impunem fanaticilor dureri fizice.[5]

---

1 *Ibid.*, p. 135.
2 Mably, *De la législation, Œuvres complètes*, vol. IX, p. 246.
3 J.-P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, vol. I, p. 258.
4 P.L. de Lacretelle, „Réflexions sur la législation pénale", in *Discours sur les peines infamantes*, 1784, p. 361.
5 Beccaria, *Des délits et des peines*, p. 113.

Să stimulăm acel avantaj util şi cinstit a cărui slăbire în intensitate o dovedeşte producerea crimei. Sentimentul de respect faţă de proprietate – ca avere, dar şi ca onoare, libertate, viaţă – e ceea ce răufăcătorul a pierdut atunci când ajunge să fure, să calomnieze, să răpească sau să ucidă. Trebuie, prin urmare, să-l facem să-l înveţe din nou. Şi vom începe prin a-l face să-l deprindă pentru el însuşi: îl vom face să simtă ce înseamnă să-ţi pierzi libertatea de a dispune de propriile bunuri, de onoare, de timpul tău şi de trupul propriu, ca să o respecte la rândul său pe a celorlalţi.[1] Pedeapsa ce instituie semne stabile şi uşor de descifrat trebuie să recompună şi economia avantajelor, şi dinamica patimilor.

3. Utilitate, prin urmare, a unei modulări temporale. Pedeapsa transformă, modifică, stabileşte semne, amenajează obstacole. Care ar fi utilitatea ei dacă ar trebui să fie definitivă? O pedeapsă fără sfârşit ar fi contradictorie: toate constrângerile pe care ea le impune condamnatului şi de care acesta, redevenit cinstit, nu ar putea nicicând să se bucure nu ar mai fi decât suplicii; iar efortul depus pentru aducerea criminalului pe calea cea bună nu ar mai fi decât o cauză şi o cheltuială pierdute pentru societate. Dacă există indivizi incorigibili, trebuie să avem curajul de a-i elimina... Dar, pentru toţi ceilalţi, pedepsele nu pot funcţiona decât dacă au un sfârşit. Analiză acceptată de Constituantă: Codul din 1791 prevede moartea pentru trădători şi asasini; toate celelalte pedepse trebuie să aibă un sfârşit (maximum este de douăzeci de ani).

Dar, în primul rând, rolul duratei trebuie integrat în economia pedepsei. Supliciile, cu violenţa lor, riscau să aibă rezultatul următor: cu cât crima era mai gravă, cu atât mai scurtă era pedeapsa. Durata intervenea şi în vechiul sistem de pedepse: zile la stâlpul infamiei, ani de surghiun, ore de agonizare pe roată. Era însă o perioadă de încercare, nu de transformare concertată. Durata trebuie acum să permită acţiunea proprie a pedepsei: „O suită prelungită de privaţiuni greu de îndurat ce scuteşte umanitatea de oroarea torturilor îl afectează mult mai profund pe vinovat decât o clipă trecătoare de durere... Ea reînvie fără încetare în ochii

1 C.E. de Pastoret, *Des lois pénales*, 1790, vol. I, p. 49.

poporului – martor amintirea legilor răzbunătoare și îl face să simtă clipă de clipă o spaimă salutară."[1] Timpul ca operator al pedepsei.

Or, fragila mecanică a patimilor nu vrea ca ele să fie constrânse în același mod și cu aceeași insistență pe măsură ce încep să se îndrepte; e de preferat ca pedeapsa să scadă în intensitate o dată cu efectele pe care le produce. Ea poate să fie fixă, în sensul că este determinată la fel pentru toți prin lege; mecanismul ei intern însă trebuie să fie variabil. În proiectul pe care l-a înfățișat Constituantei, Le Peletier propunea pedepse cu intensitate descrescândă: un condamnat la pedeapsa cea mai grea nu va sta la carceră (lanțuri la picioare și mâini, întuneric, izolare, pâine și apă) decât într-o primă fază; va avea posibilitatea să muncească mai întâi două, apoi trei zile pe săptămână. După efectuarea a două treimi din pedeapsă, va putea trece la regimul de cazną (celulă cu lumină naturală, lanțuri în jurul taliei, muncă solitară cinci zile pe săptămână, în comun celelalte două zile; această muncă îi va fi plătită și-i va permite să-și amelioreze traiul zilnic). În sfârșit, când se va apropia de sfârșitul condamnării, va putea trece la regimul de închisoare: „Se va putea întâlni cu ceilalți deținuți în fiecare zi pentru munca în comun. Dacă va dori, va putea să muncească de unul singur. Se va hrăni după cât va munci."[2]

4. Pentru condamnat, pedeapsa este o mecanică a semnelor, a avantajelor și a duratei. Dar vinovatul nu este decât una dintre țintele pedepsei. Aceasta îi privește în primul rând pe ceilalți: pe toți vinovații posibili. Semnele-obstacol, întipărite încetul cu încetul în reprezentarea condamnatului, trebuie, prin urmare, să circule cu viteză și pe o arie cât mai mare; să fie acceptate și redistribuite de toți; să formeze discursul pe care fiecare îl ține tuturor și prin intermediul căruia toți își

---

1 Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires,* vol. XXVI. Autorii care renunță la pedeapsa cu moartea prevăd câteva pedepse definitive: J.-P. Brissot, *Théorie des lois criminelles,* 1781, pp. 29-30; Ch.E. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales,* 1784, p. 344: închisoare pe viață pentru cei considerați a fi „iremediabil răi".

2 Le Peletier de Saint-Fargeau, *Archives parlementaires,* vol. XXVI, pp. 329-330.

interzic reciproc crima – moneda de valoare ce ia locul, în mintea oamenilor, falsului profit al crimei.

În acest scop, pedeapsa trebuie considerată nu doar firească, ci și interesantă; fiecare trebuie să poată descifra în ea propriul său avantaj. Trebuie să se renunțe la pedepsele spectaculoase, dar inutile. Ca și la pedepsele ascunse văzului; dimpotrivă, pedepsele să poată fi privite ca o recompensare pe care vinovatul o oferă fiecăruia dintre concetățenii lui în schimbul crimei care i-a lezat pe toți: pedepse „ce sunt iertate fără încetare sub privirile cetățenilor" și care fac „să reiasă limpede utilitatea publică a emoțiilor simțite în comun și particular"[1]. Ideal ar fi ca vinovatul să fie privit ca un fel de proprietate rentabilă: un sclav în slujba tuturor. De ce ar suprima societatea o viață și un corp care i-ar putea aparține? Mult mai de folos ar fi să fie pus „să slujească statul printr-o robie mai lungă sau mai scurtă, după natura crimei"; Franța are și-așa o mulțime de drumuri impracticabile, ce îngreunează comerțul; hoții, care, la rândul lor, nu fac decât să împiedice libera circulație a mărfurilor, n-au decât să refacă drumurile. Ar fi mult mai elocvent decât moartea „exemplul unui om pe care-l avem tot timpul sub ochi, căruia i s-a luat libertatea și care este obligat să-și petreacă tot restul vieții reparând prejudiciul pe care l-a provocat societății"[2].

În vechiul sistem, corpul condamnaților devenea proprietatea regelui, pe care acesta își punea pecetea și asupra căruia lăsa să se abată efectele propriei puteri. Acum, corpul va fi mai degrabă un bun social, obiectul unei aproprieri colective și folositoare. De aici, faptul că reformatorii au propus aproape de fiecare dată lucrările publice ca pe una dintre pedepsele cele mai nimerite din câte pot exista; de altfel, Caietele de doleanțe n-au făcut decât să meargă pe urmele lor: „Condamnații la o pedeapsă inferioară celei capitale să fie afectați la lucrările publice din cuprinsul țării pe o durată proporțională crimei pe care au comis-o."[3] Lucrări publice voind să însemne două

1 Ch.E. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales*, 1784, p. 346.

2 A. Boucher d'Argis, *Observations sur les lois criminelles*, 1781, p. 139.

3 Cf. L. Masson, *La Révolution pénale en 1791*, p. 139. Împotriva muncii penale se obiecta totuși că ar implica recursul la violență

lucruri: avantaj colectiv pentru pedeapsa condamnatului și caracter vizibil, controlabil al pedepsei. Vinovatul plătește în felul acesta de două ori: prin munca pe care o depune și prin semnele pe care le produce. În mijlocul societății, în piețele publice sau pe marile drumuri, condamnatul reprezintă un focar de profituri și semnificații. Este în modul cel mai vizibil de folos fiecărui cetățean; dar, în același timp, insinuează în mintea tuturor semnul crimă-pedeapsă: utilitate secundă, pur morală, dar mult mai reală.

5. De unde, o întreagă economie savantă a publicității. În cazul supliciului corporal, suportul exemplului îl constituia teroarea: frică fizică, spaimă colectivă, imagini ce trebuie să se întipărească în memoria spectatorilor, ca pecetea regală pe obrazul sau umărul condamnatului. Acum, suportul exemplului îl constituie lecția, discursul, semnul descifrabil, punerea în scenă și dispunerea sub formă de tablou a moralității publice. Ceremonia pedepsirii nu va mai fi susținută de restaurarea terifiantă a suveranității, ci de reactivarea Codului, de consolidarea colectivă a corelației dintre ideea crimei și ideea pedepsei. În pedeapsă, se va manifesta nu atât prezența regelui, cât vor putea fi citite legile înseși. Acestea asociaseră cutărei crime cutare pedeapsă. Imediat ce crima va fi fost comisă, fără pierdere de vreme, va veni pedeapsa care va transpune în act discursul legii și va arăta cum Codul, care leagă între ele ideile, leagă și realitățile. Joncțiunea nemijlocită existentă în text va trebui să existe și în acte. „Gândiți-vă la acele prime momente când vestea vreunei fapte atroce se răspândește în orașele și satele noastre; cetățenii seamănă cu niște oameni care ar vedea fulgerul căzând lângă ei; fiecare e pătruns de revoltă și oroare... Iată clipa când trebuie pedepsită crima: nu o lăsați să scape; grăbiți-vă să dovediți vina și s-o judecați. Ridicați eșafoade, ruguri, târâți-l pe vinovat în piețele publice, chemați oamenii în gura mare; îi veți auzi atunci aplaudând la pronunțarea judecăților voastre ca la declararea păcii și a

---

(Le Peletier) sau că ar profana caracterul sacru al muncii (Duport). Rabaud Saint-Étienne a determinat adoptarea expresiei *travaux forcés* „muncă sil- nică", ce se opune „muncii libere a oamenilor liberi", *Archives parlementaires*, vol. XXVI, pp. 710 și urm.

libertăţii; îi veţi vedea alergând spre aceste înspăimântătoare spectacole ca spre triumful legilor."[1] Pedepsirea publică este ceremonia recodificării nemijlocite.

Legea se reface şi vine să se aşeze alături de nelegiuirea care o violase. În schimb, răufăcătorul e desprins de societate. O părăseşte. Dar nu prin acele sărbători ambigue în stilul Vechiului Regim, în cadrul cărora, în mod fatal, poporul era fie de partea crimei, fie a execuţiei, ci în cadrul unei ceremonii de doliu. Societatea care şi-a regăsit legile l-a pierdut, în schimb, pe acela dintre cetăţenii ei care le violase. Pedepsirea publică trebuie să manifeste o dublă jale: aceea că legile au putut fi ignorate şi aceea că ne vedem obligaţi să ne despărţim de un cetăţean. „Asociaţi supliciului pompa cea mai lugubră şi mai emoţionantă; ziua teribilă a execuţiei să fie pentru patrie o zi de doliu; durerea generală să fie zugrăvită pretutindeni cu litere de o şchioapă... Magistratul, învăluit în negru, să anunţe poporului atentatul comis şi trista necesitate a unei răzbunări legale. Diferitele scene ale acestei tragedii să biciuiască toate simţurile şi să pună în mişcare toate sentimentele duioase şi cinstite."[2]

Doliu al cărui înţeles trebuie să fie limpede pentru toată lumea; fiecare element din ritualul lui trebuie să grăiască, să denunţe crima, să reamintească legea, să arate necesitatea pedepsei, să-i justifice gradul. Afişele, anunţurile, semnele, simbolurile trebuie să fie în număr cât mai mare, pentru ca fiecare să le poată învăţa semnificaţiile. Publicitatea pedepsei nu trebuie să propage un efect fizic de teroare; ea trebuie să deschidă o carte de lectură. Le Peletier propunea ca poporul, o dată pe lună, să-i poată vizita pe condamnaţi „în durerosul lor colţ: deasupra uşii celulei, se vor putea citi, scrise cu litere groase, numele condamnatului, crima şi sentinţa"[3]. Şi, în stilul naiv şi ţeapăn al ceremoniilor imperiale, Bexon va imagina, câţiva ani mai târziu, un întreg tablou de heraldică penală:

---

1 J.M. Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle*, 1767, pp. 35-36.

2 Dufau, „Discours à la Constituante", *Archives parlementaires*, vol. XXVI, p. 688.

3 *Ibid.*, pp. 329-330.

„Condamnatul la moarte va fi dus spre eșafod într-un vehicul împodobit sau vopsit în negru și roșu; dacă a trădat, va purta o cămașă roșie pe care va sta scris, pe piept și pe spate, cuvântul «trădător»; dacă e paricid, va avea capul acoperit cu un văl negru, iar pe cămașă vor fi brodate pumnale sau instrumentele ucigașe de care se va fi folosit; dacă a otrăvit, cămașa sa, roșie, va fi ornată cu șerpi și cu alte animale veninoase."[1]

Această prealimpede lecție, acest recodaj ritual trebuie repetate cât mai des cu putință; pedepsele să fie mai mult o școală decât o sărbătoare; o carte permanent deschisă mai curând decât o ceremonie. Durata, care face pedeapsa cu adevărat eficientă pentru vinovat, este folositoare și pentru spectatori. Aceștia trebuie să aibă posibilitatea de a consulta clipă de clipă vocabularul imuabil al crimei și pedepsei. O pedeapsă secretă este o pedeapsă pe jumătate irosită. Ar trebui ca în locurile de executare a pedepsei să poată fi aduși copiii; și-ar face acolo orele de educație cetățenească. Iar oamenii deja formați ar reînvăța periodic legile. Locurile de executare a pedepselor trebuie concepute ca o Grădină a Legilor pe care familiile ar vizita-o duminica. „Mi-ar plăcea ca, din când în când, după ce spiritele ar fi pregătite prin discursuri atente despre apărarea ordinii sociale, despre utilitatea pedepselor, să-i conducem pe tineri și chiar pe oamenii maturi în ocne, la muncile silnice, ca să poată contempla soarta înfiorătoare a proscrișilor. Ar fi niște pelerinaje mai de folos decât cele pe care le fac turcii la Mecca."[2] Iar Le Peletier considera că vizibilitatea pedepselor constituie unul dintre principiile de bază ale noului Cod Penal: „Din când în când, la intervale regulate de timp, prezența poporului trebuie să provoace rușinea pe chipul vinovatului; iar prezența vinovatului în starea jalnică în care l-a adus crima pe care a comis-o trebuie să dea naștere în sufletul poporului unei învățături folositoare."[3] Mult înainte de a fi conceput ca obiect al științei, criminalul este imaginat ca material educativ. După vizita de caritate, ce avea scopul de

1 S. Bexon, *Code de sûreté publique,* 1807, partea a II-a, pp. 24-25. Era vorba de un proiect expus regelui Bavariei.

2 J.-P. Brissot, *Théorie des lois criminelles,* 1781.

3 *Archives parlementaires,* vol. XXVI, p. 322.

a împărtăși suferința deținuților – vizită pe care secolul al XVII-lea o inventase sau doar o reluase –, s-au avut în vedere aceste vizite ale copiilor aduși să învețe felul în care binefacerile legii condamnă crima: lecție pe viu în muzeul ordinii sociale.

6. Așadar, în societate tradiționalul discurs despre crimă va putea fi inversat. Gravă preocupare pentru făuritorii de legi ai secolului al XVIII-lea: cum să înăbușe gloria îndoielnică de care se bucurau criminalii? Cum să reducă la tăcere epopeea marilor răufăcători pe care îi cântă almanahurile, foile volante, istorioarele populare? Dacă recodificarea punitivă e bine făcută, dacă ceremonia de doliu se desfășoară cum trebuie, crima nu va mai putea să apară decât ca o nenorocire, iar răufăcătorul ca un dușman pus să buchisească din nou alfabetul vieții sociale, în locul laudelor care-i transformă pe criminali în eroi, în discursul oamenilor nu vor mai circula decât semnele-obstacol care frânează pofta de crimă prin frica, bine calculată, de pedeapsă. Mecanica pozitivă va funcționa din plin în limbajul de zi cu zi, iar acesta îi va reîmprospăta necontenit forțele cu ajutorul a noi și noi istorisiri. Discursul va deveni vehiculul legii: principiu constant al recodificării universale. Barzii populari se vor alătura în sfârșit acelora care se autointitulează „misionarii rațiunii eterne"; vor deveni moraliști. „Saturat cu aceste imagini teribile și cu aceste idei salutare, fiecare cetățean le va propaga la el în familie, prin lungi istorisiri, făcute cu atât mai multă căldură cu cât vor fi mai avid ascultate; copiii săi, stând roată, își vor deschide frageda lor memorie ca să primească, în linii inalterabile, ideea crimei și a pedepsei, iubirea de legi și de patrie, respectul și încrederea în magistratură. Locuitorii satelor, martori și ei ai acestor exemple, le vor semăna în jurul bordeielor, gustul cinstei va prinde rădăcini în aceste suflete necioplite, în vreme ce răufăcătorul, consternat de publica bucurie și înspăimântat la vederea atâtor dușmani, va renunța poate la proiecte a căror urmare este atât de promptă și de funestă."[1]

---

1 J. M. Servan, *Discours sur l'administration de la justice criminelle*, 1767, p. 37.

Iată, prin urmare, cum trebuie să ne imaginăm cetatea punitivă. La răscruci, în grădinile publice, pe marginea drumurilor în reparație sau a podurilor în construcție, în ateliere deschise tuturor, în adâncul minelor ce se pot vizita – mii de mici teatre punitive. Pentru fiece crimă, o lege; pentru fiecare criminal, o pedeapsă. Pedeapsă vizibilă, pedeapsă locvace care spune totul, explică, se justifică, convinge: inscripții, bonete, afișe, pancarte, simboluri, texte citite sau tipărite – toate reproduc neobosit Codul. Decoruri, fundaluri, efecte optice, „trompe l'oeil"-uri îngroașă nu de puține ori scena, făcând-o să pară mai redutabilă decât este în realitate, dar și mai explicită. Din locul în care e așezat, publicul are impresia unor cruzimi care, de fapt, nu au loc. Dar esențial este ca toate aceste asprimi reale sau amplificate să constituie, în conformitate cu o economie strictă, o lecție: fiecare pedeapsă să fie un apolog. Și ca, în contrast cu pildele nemijlocite de cinste, în orice clipă să poată fi întâlnite, sub forma unei scene vii, ravagiile viciului. Împrejurul fiecăreia dintre aceste „reprezentații" moralizante, școlarii se vor înghesui laolaltă cu profesorii lor, iar adulții vor repeta lecția pe care vor trebui să o țină copiilor lor. Nu marele ritual terifiant al supliciilor, ci, de-a lungul zilelor și al străzilor, acest teatru sobru, cu puzderia lui de scene edificatoare. Iar memoria populară va reproduce în șușotelile ei discursul auster al legii. Dar poate că, deasupra miilor de spectacole și istorisiri, ar trebui să așezăm semnul major al pedepsei pentru cea mai teribilă dintre crime: cheia de boltă a edificiului penal. Vermeil, în orice caz, imaginase scena pedepsei absolute care trebuia să domine toate teatrele pedepsei zilnice: unicul caz în care trebuia căutat infinitul punitiv. Într-un fel, echivalentul, în noua penalitate, a ceea ce fusese regicidul în cea veche. Vinovatului îi sunt scoși ochii; într-o piață publică e închis într-o cușcă de fier suspendată în aer; e cu desăvârșire gol; cu o centură de fier în jurul mijlocului, e legat de zăbrele; până la capătul zilelor e hrănit numai cu pâine și apă. „Este în felul acesta expus la toate intemperiile, când acoperit de zăpadă, când calcinat de un soare nemilos. Grație acestui supliciu energic, care este mai curând prelungirea unei morți dureroase decât a unei vieți chinuite, îl vom putea cu adevărat recunoaște pe sceleratul pe care întreaga natură îl

respinge, condamnat să nu mai vadă cerul pe care l-a ofensat şi să nu mai locuiască pe pământul pe care l-a murdărit."[1] Deasupra cetăţii punitive, păianjenul acesta de fier; iar cel pe care trebuie să-l crucifice astfel noua lege este paricidul.

*

Un întreg arsenal de pedepse pitoreşti. „Feriţi-vă să acordaţi pedepse identice", spunea Mably. Este respinsă ideea unei pedepse uniforme, modulată numai după gravitatea greşelii. Mai precis: utilizarea închisorii ca formă generală de pedeapsă nu figurează nici măcar o dată în aceste proiecte ale unor pedepse specifice, vizibile şi grăitoare. Întemniţarea este, firește, prevăzută, dar ca o pedeapsă printre altele; ea este pedeapsa specifică cuvenită anumitor delicte, cele care atentează la libertatea indivizilor (precum răpirea) sau cele care decurg din abuzul de libertate (dezordinile, violenţa). Închisoarea mai este prevăzută şi ca o condiţie pentru executarea altor pedepse (munca silnică, de exemplu). Dar ea este departe de a acoperi întregul câmp al penalităţii, având ca unic principiu de variabilitate durata. Mai mult, ideea unei detenţii penale este explicit criticată de mulţi reformatori. Pentru că e incapabilă să răspundă specificităţii crimelor. Pentru că nu are efect asupra publicului. Pentru că e inutilă şi chiar dăunătoare pentru societate: costă mult, întreţine lenea condamnaţilor, le sporeşte viciile.[2] Pentru că ispăşirea unei astfel de pedepse este dificil de controlat şi există riscul de a-i expune pe condamnaţi arbitrariului gardienilor. Pentru că îndeletnicirea de a-l priva pe om de libertate şi de a-l supraveghea în puşcărie este un act de tiranie. „Susţineţi că există printre voi monştri; iar pe aceşti oameni odioşi – dacă ar exista cu adevărat – legiuitorul ar trebui, poate, să-i trateze ca pe nişte asasini."[3] La urma urmei, închisoarea este incompatibilă cu

1 F.M. Vermeil, *Essai sur les réformes à faire dans notre législation criminelle*, 1781, pp. 148-149.

2 Cf. *Archives parlementaires*, vol. XXVI, p. 712.

3 G. de Mably, „De la législation", *Œuvres complètes*, 1789, vol. IX, p. 338.

toată această tehnică a pedepsei-efect, a pedepsei-reprezentare, a pedepsei-funcție generală, a pedepsei-semn și discurs. Închisoarea e bezna, violența și suspiciunea. „Este un loc întunecat, unde privirea cetățeanului nu poate număra victimele, unde, prin urmare, mulțimea lor este pierdută pentru utilitatea pildei... În timp ce, dacă, fără a spori crimele, am putea spori exemplul pedepselor, am ajunge în sfârșit să le facem mai puțin necesare; de altfel, bezna închisorilor devine un motiv de neîncredere pentru cetățeni; aceștia ajung repede să bănuiască faptul că acolo se comit mari samavolnicii... Ceva, cu siguranță, nu merge cum ar trebui atunci când legea, care este făcută pentru binele mulțimii, în loc să suscite recunoștința acesteia, nu face decât să-i hrănească fără încetare murmurele."[1]

Faptul că închisoarea ar putea, ca astăzi, să acopere, între pedeapsa cu moartea și pedepsele ușoare, întregul spațiu median al punițiunii este o idee care nu le putea veni reformatorilor imediat.

Or, tocmai aici e problema: în foarte scurtă vreme, detenția a devenit forma esențială de pedeapsă. În Codul Penal din 1810, între moarte și amenzi, ea ocupă deja, într-un anumit număr de forme, aproape întregul câmp al pedepselor posibile. „Ce este sistemul penal adoptat prin legea cea nouă? Este încarcerarea sub toate formele ei. Comparați, într-adevăr, cele patru pedepse principale care au mai rămas în Codul Penal. Munca silnică reprezintă o formă de încarcerare. Ocna este o închisoare în aer liber. Detenția, recluziunea și închisoarea corecțională nu sunt, într-o oarecare măsură, decât numele diferite ale uneia și aceleiași pedepse."[2] Iar această întemnițare dorită de lege Imperiul s-a decis să o traducă în practică, conform unei întregi ierarhii penale, administrative, geografice: la nivelul cel mai de jos, asociate fiecărei judecătorii de pace, închisori ale poliției municipale; în fiecare arondisment, case de arest; în fiecare departament, o casă de corecție; la vârf, mai multe închisori centrale pentru condamnații pentru crime sau pentru condamnații corecțional cu pedepse mai mari de un an;

1 Ch. E. Dufriche de Valazé, *Des lois pénales*, 1784, pp. 344-345.
2 C.F.M. de Rémusat, *Archives parlementaires*, vol. LXXII, 1 decembrie 1831, p. 185.

în sfârşit, în câteva porturi, temniţele. Este proiectat un mare edificiu carceral ale cărui diferite nivele trebuie să corespundă cu exactitatea etajelor centralizării administrative. Eşafodului, pe care corpul supliciatului era expus în faţa forţei ritual manifestate a suveranului, teatrului punitiv, unde pedeapsa a fost în permanenţă reprezentată dinaintea corpului social, le-au luat locul o imensă arhitectură închisă, complexă şi ierarhizată care se integrează în chiar corpul aparatului de stat. O cu totul altă materialitate, o cu totul altă fizică a puterii, o cu totul altă modalitate de a învesti corpul oamenilor. Începând cu Restauraţia şi sub Monarhia, din iulie, vor exista în închisorile franceze, cu foarte mici diferenţe, între 40 000 şi 43 000 de deţinuţi (aproximativ un puşcăriaş la 600 de locuitori). Zidul cel înalt, nu acela care înconjura şi apăra, nici acela ce manifesta, prin prestigiu, puterea şi bogăţia, ci zidul închis cu grijă, de netrecut din nici o parte şi care adăposteşte travaliul devenit misterios al pedepsei va constitui, în imediata apropiere şi uneori chiar în mijlocul oraşelor secolului al XIX-lea, întruchiparea monotonă, deopotrivă materială şi simbolică, a puterii punitive. Deja sub Consulat, ministrul de Interne fusese însărcinat să cerceteze situaţia diferitelor închisori ce funcţionau deja sau a locurilor care ar fi putut fi folosite în acest scop în diferite oraşe. Câţiva ani mai târziu, au fost prevăzute credite pentru construirea, la nivelul puterii pe care trebuia să o reprezinte şi să o slujească, a acestor noi fortăreţe ale ordinii civile. Imperiul le-a folosit, de fapt, pentru un alt război.[1] O economie mai puţin dispusă la cheltuieli, dar mai tenace a sfârşit prin a le construi una câte una în decursul secolului al XIX-lea.

Oricum, în mai puţin de douăzeci de ani, principiul, atât de limpede formulat în Constituantă, al pedepselor specifice, adaptate, eficiente, constituind, în fiecare caz, o lecţie pentru toţi s-a preschimbat în legea ce prevedea detenţia pentru orice infracţiune mai importantă, dacă aceasta nu intra în categoria celor pentru care se acorda pedeapsa cu moartea. Locul acelui teatru punitiv visat în secolul al XVIII-lea, care ar fi

1 Cf. E. Decazes, „Rapport au roi sur les prisons", in *Le Moniteur*, 11 aprilie 1819.

trebuit să acționeze în principal asupra spiritului justițiabililor, a fost ocupat de imensul aparat uniform al închisorilor, a cărui rețea de edificii enorme se va extinde în toată Franța și în întreaga Europă. Dar a încadra cronologic o prestidigitație într-un interval de douăzeci de ani este poate chiar prea mult. Se poate afirma că ea s-a petrecut aproape instantaneu. Este de ajuns să privim ceva mai îndeaproape proiectul de Cod Penal prezentat în Constituantă de Le Peletier. Principiul formulat la pornire este că trebuie să existe „raporturi exacte între natura delictului și natura pedepsei": dureri pentru cei care s-au dovedit feroce, muncă pentru cei leneși, infamie pentru cei cu sufletul depravat. Or, pedepsele aflictive propuse efectiv sunt trei forme de detenție: carcera, în care pedeapsa cu întemnițarea este agravată de diferite măsuri (izolare, privare de lumină, restricții alimentare); „cazna", în care aceste măsuri-anexe sunt atenuate, și, în sfârșit, închisoarea propriu-zisă, redusă la întemnițare pur și simplu. Diversitatea atât de solemn promisă se reduce, până la urmă, la această penalitate uniformă și cenușie. Au existat de altfel, pe moment, unii deputați care și-au manifestat surprinderea că, în locul stabilirii unui raport de natură între delicte și pedepse, a fost urmat un cu totul alt plan: „Astfel încât, dacă mi-am trădat patria, voi fi închis; dacă mi-am ucis tatăl, voi fi închis; toate delictele imaginabile sunt pedepsite în modul cel mai uniform. Parcă aș vedea un medic care pentru toate bolile ar prescrie același medicament."[1]

Substituire promptă, care nu a constituit privilegiul Franței. O regăsim, identică, și în alte țări. Când Ecaterina II[1], în anii imediat următori apariției tratatului *Des délits et des peines*, dispune redactarea unui proiect pentru un „nou cod de legi", lecția lui Beccaria despre specificitatea și diversitatea pedepselor nu a fost dată uitării; este reluată aproape cuvânt cu cuvânt: „Atunci când legile penale deduc fiece pedeapsă din natura particulară a fiecărei crime în parte este o victorie a libertății civile. Arbitrariul dispare cu totul; pedeapsa nu mai depinde de capriciul legislatorului, ci de natura în sine a faptei;

1 Ch. Chabroud, *Archives parlementaires*, vol. XXVI, p. 618.

nu mai avem de-a face cu un om agresând un alt om, ci cu acţiunea proprie fiecărui individ în parte."[1] Câţiva ani mai târziu, tot principiile lui Beccaria sunt cele care servesc drept fundament noului cod toscan şi celui pe care Iosif II[II] îl dă Austriei; cu toate acestea, cele două legislaţii fac din întemniţare – modulată ca durată şi agravată în anumite cazuri prin însemnarea cu fierul roşu şi lanţuri – o pedeapsă aproape uniformă: treizeci de ani de detenţie pentru atentat împotriva suveranului, pentru falsificare de bani şi asasinat combinat cu furt; între cincisprezece şi treizeci de ani pentru omucidere voluntară sau tâlhărie în care să se fi folosit arme; între o lună şi cinci ani pentru furt etc.[2]

Această colonizare a penalităţii de către închisoare este însă surprinzătoare mai ales pentru că închisoarea nu era, cum ne-am putea închipui, o pedeapsă deja solid instalată în sistemul penal, imediat sub pedeapsa cu moartea, şi care într-un mod cu totul firesc ar fi ocupat locul rămas gol prin dispariţia supliciilor, în realitate – şi, în această privinţă, multe ţări se aflau în situaţia Franţei –, închisoarea nu ocupa decât o poziţie restrânsă şi marginală în sistemul pedepselor. Textele stau mărturie. Ordonanţa din 1670 nu citează detenţia în rândul pedepselor aflictive. Firesc, detenţia pe viaţă sau temporară figurase ca pedeapsă în anumite cutume.[3] Dar se considera că a căzut în desuetudine laolaltă cu celelalte suplicii: „Existau pe vremuri pedepse care nu mai sunt azi practicate în Franţa, precum aceea de a scrie pedeapsa pe faţa sau pe fruntea unui condamnat, ca şi închisoarea pe viaţă, tot astfel precum un vinovat nu trebuie să fie condamnat cu aruncarea ca pradă la animale sălbatice sau cu munca în mină."[4] Faptic, este neîndoielnic că închisoarea supravieţuise în chip tenace, ca sancţiune pentru greşelile lipsite de gravitate, şi asta în consonanţă cu cutumele şi obiceiurile locale. În acest sens,

---

1 Ecaterina II, *Instructions pour la commission chargée de dresser le projet du nouveau code des lois*, art. 67.

2 O parte a acestui Cod a fost tradusă în introducerea la P. Colquhoun, *Traité sur la police de Londres*, trad. fr. 1807, I, p. 84.

3 Cf. de exemplu Coquille, *Coutume du Nivernais*.

4 G. du Rousseaud de la Combe, *Traité des matières criminelles*, 1741, p. 3.

Soulatges vorbea de „pedepsele ușoare" pe care Ordonanța din 1670 nici nu le menționase: blamul, admonestarea, interdicția de ședere, acordarea de satisfacție persoanei ofensate și închisoarea pe timp limitat. În anumite regiuni, în special în cele care își conservaseră mai bine particularismul juridic, pedeapsa cu închisoarea cunoștea încă o mare răspândire, dar lucrurile nu erau lipsite de unele dificultăți, ca în Roussillon[III], anexat de curând.

Însă dincolo de aceste neînțelegeri, juriștii țin cu fermitate la principiul conform căruia „închisoarea nu este privită ca o pedeapsă în dreptul nostru civil"[1]. Rolul ei este de a pune sechestru pe persoană și pe corp: *ad continendos homines, non ad puniendos* „pentru a-i reține pe oameni, nu pentru a-i pedepsi", spune adagiul; privită din acest unghi, întemnițarea unui suspect are oarecum același rol cu aceea a unui datornic. Prin intermediul închisorii îl reții pe cineva, nu îl pedepsești.[2] Acesta e principiul general. Iar dacă închisoarea joacă foarte des rolul de pedeapsă, și chiar în cazuri importante, o face în primul rând ca substitut: ține loc de galere pentru aceia – femei, copii, invalizi – care nu pot face față acestora: „Condamnarea la întemnițare pe timp limitat sau pentru totdeauna într-o «casă de forță» este echivalentă cu condamnarea la galere."[3] În această echivalare, putem observa conturându-se cu precizie o posibilă înlocuire. Dar pentru ca ea să se producă efectiv, a trebuit ca închisoarea să-și modifice statutul juridic.

A mai trebuit să fie depășit și un al doilea obstacol, care, în cazul Franței cel puțin, nu era deloc neglijabil. Căci, în

---

1 F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, vol. III, p. 1095. Există totuși la Serpillon ideea că rigoarea închisorii constituie un început de pedeapsă.

2 În acest sens trebuie înțelese numeroasele regulamente privitoare la închisori, care se referă la abuzurile temnicerilor, la siguranța localurilor și la imposibilitatea deținuților de a comunica. De exemplu, decizia Parlamentului din Dijon, din 21 septembrie 1706. Cf. și F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, vol. III, pp. 601-647.

3 E ceea ce precizează declarația din 4 martie 1724 referitoare la recidivele de furt sau cea din 18 iulie 1724 despre vagabondaj. Un băiat care nu avea vârsta necesară pentru a putea fi trimis la galere rămânea într-o „casă de forță" până în momentul în care putea fi trimis acolo, uneori pentru a-și ispăși întreaga pedeapsă. Cf. *Crime et criminalité en France sous l'Ancien Régime*, 1971, pp. 266 și urm.

practică, închisoarea era aici cu atât mai descalificată cu cât era mai direct legată de arbitrariul regal şi de excesele puterii suverane. „Casele de forţă", azilurile generale, „ordinele regelui" sau ale locotenentului de poliţie, mandatele regale de încarcerare[IV] obţinute de către notabili sau familii constituiseră o practică represivă de proporţii, juxtapusă justiţiei normale" şi foarte adesea opusă ei. Iar această întemniţare extrajuridică era respinsă atât de juriştii clasici, cât şi de reformatori. Închisoarea ţine de monarh, spunea un tradiţionalist precum Serpillon, adăpostindu-se în spatele autorităţii preşedintelui Bouhier[V]: „Cu toate că, uneori, din raţiuni de stat, principii se decid să recurgă la această pedeapsă, justiţia obişnuită nu se foloseşte de astfel de condamnări."[1] Detenţia, întruchipare şi instrument privilegiat al despotismului, îi declamă pe reformatori: „Ce se poate spune despre acele închisori secrete, inventate de spiritul fatal al monarhismului, destinate în principal ori filosofilor, cărora natura le-a încredinţat flacăra ei şi care îndrăznesc să-şi lumineze veacul prin care trec, ori acelor suflete mândre şi independente care nu au laşitatea de a nu denunţa relele patriei lor? Ce se poate spune despre acele închisori ale căror funeste porţi sunt deschise numai pentru a îngropa în ele pe veci, în urma unor scrisori misterioase, nefericitele lor victime? Ce se poate spune chiar despre aceste scrisori, capodopere ale unei tiranii ingenioase, ce calcă în picioare privilegiul pe care îl deţine orice cetăţean, acela de a fi audiat înainte de a fi judecat, şi care sunt de mii de ori mai periculoase pentru oameni decât invenţia lui Phalaris[VI]?"[2]

Firește, aceste proteste, provenind din direcţii atât de diferite, se referă nu la întemniţare ca pedeapsă legală, ci la utilizarea „în afara legii" a detenţiei arbitrare şi nedeterminate. Nu este însă mai puţin adevărat că închisoarea era, în general, percepută ca marcată de abuzurile puterii. Şi multe din Caietele de doleanţe o resping ca incompatibilă cu o justiţie adevărată. Uneori, în numele principiilor juridice clasice: „închisorile fiind destinate, conform legii, nu să pedepsească,

1 F. Serpillon, *Code criminel*, 1767, vol. III, p. 1095.
2 J.P. Brissot, *Théorie des lois criminelles*, 1781, vol. I, p. 173.

ci să țină persoanele vinovaților la dispoziția justiției..."[1] Alteori, în numele efectelor închisorii care îi pedepsește deja pe cei care nu au fost condamnați încă, ce propagă și generalizează răul pe care ar trebui să-l prevină și care încalcă principiul caracterului individual al pedepselor, sancționând familia condamnatului în întregime; se afirmă că „închisoarea nu este o pedeapsă. Oamenii se revoltă împotriva ideii îngrozitoare că nu constituie o pedeapsă faptul de a-l priva pe un cetățean de bunul cel mai de preț, azvârlindu-l în chip mârșav în spațiul crimei, smulgându-l de lângă tot ce-i e mai drag, împingându-l poate spre ruină și interzicându-i nu numai lui, ci și nefericitei sale familii, orice mijloc de subzistență"[2]. Și Caietele de doleanțe cer, în nenumărate rânduri, suprimarea acestor case de detenție: „Suntem de părere că aceste case de forță trebuie desființate..."[3] Și într-adevăr, decretul din 13 martie 1790 ordonă să fie eliberate „toate persoanele deținute în castele, așezăminte religioase, case de forță, aresturi ale poliției sau în orice alt fel de închisori în urma unor mandate regale de arestare sau ordine ale agenților puterii executive".

Cum a putut detenția, legată în chip atât de vizibil de un ilegalism denunțat până și în cazul puterii monarhului, să devină, și încă într-un răstimp atât de scurt, una din formele cele mai răspândite ale pedepselor legale?

Explicația cea mai curentă o constituie formarea, în decursul epocii clasice, a câtorva mari modele de întemnițare punitivă. Prestigiul acestora, cu atât mai mare cu cât cele mai recente dintre ele proveneau din Anglia și mai ales din America, ar fi permis depășirea dublului obstacol format de regulile seculare ale dreptului și de funcționarea despotică a închisorii. Într-un timp foarte scurt, se presupune că aceste modele ar fi înlăturat miracolele punitive imaginate de reformatori, impunând realitatea serioasă a detenției. Importanța

---

1 *Paris intra muros* (Nobilime), citat *in* A. Desjardin, *Les Cahiers de doléances et la justice criminelle,* p. 477.

2 Langres, „Trois Ordres", citat *ibid.*, p. 483.

3 Briey, „Tiers État", citat *ibid.*, p. 484. Cf. P. Goubert și M. Denis, *Les Français ont la parole,* 1964, p. 203. Se pot găsi și în Caietele de doleanțe cereri pentru menținerea caselor de detenție pe care familiile le-ar putea utiliza.

acestor modele a fost, fără nici o îndoială, mare. Dar tocmai ele sunt cele care, înainte chiar de a furniza soluția, pun probleme: problema existenței și cea a răspândirii lor. Cum au putut ele lua naștere și, mai ales, cum au putut fi acceptate în chip atât de unanim? Căci e ușor de demonstrat că, dacă, în anumite privințe, aceste modele erau conforme cu principiile generale ale reformei penale, din multe alte puncte de vedere ele sunt cu totul eterogene, adeseori chiar incompatibile cu ele.

Cel mai vechi dintre aceste modele, acela considerat că le-a inspirat, mai de aproape sau mai de departe, pe toate celelalte, este Rasphuis din Amsterdam, inaugurat în 1596.[1] Era în principal destinat cerșetorilor și răufăcătorilor tineri. Modul său de funcționare se baza pe trei mari principii: durata pedepsei putea, cel puțin între anumite limite, să fie stabilită de însăși administrația închisorii, în funcție de purtarea prizonierului (această libertate de acțiune putea, de altfel, să fie prevăzută chiar în sentință: în 1597, un deținut a fost condamnat la doisprezece ani de închisoare, ce puteau fi reduși la numai opt, dacă respectivul urma să aibă un comportament satisfăcător). Munca era obligatorie și se desfășura în comun (de altfel, celula individuală nu era utilizată decât ca pedeapsă suplimentară; deținuții dormeau câte 2 sau 3 într-un pat, în celule ce adăposteau între 4 și 12 persoane); iar, în schimbul muncii depuse, deținuții primeau salariu. În sfârșit, deținuții erau integrați zi de zi într-un orar strict, un sistem de interdicții și de obligații, o supraveghere continuă, exortații, lecturi morale, un întreg joc de mijloace pentru a „atrage spre bine" și a

---

1 Cf. Thorsten Sellin, *Pioneering in Penology*, 1944, care oferă o analiză exhaustivă a Rasphuis-ului și a Spinhuis-ului din Amsterdam. Putem lăsa deoparte un alt „model" citat adeseori în secolul al XVIII-lea, acela propus de Mabillon în *Réflexions sur les prisons des ordres religieux*, reeditat în 1845. Se pare că acest text a fost redescoperit în secolul al XIX-lea, în momentul în care catolicii disputau protestanților locul pe care aceștia îl ocupaseră în cadrul mișcării filantropice și al anumitor administrații. Opusculul lui Mabillon, ce pare a fi rămas puțin cunoscut și fără răsunet, ar demonstra că „prima concepție a sistemului penitenciar american" este o „concepție în întregime monastică și franceză, orice s-ar fi spus pentru a-i da o origine geneveză ori pennsylvaniană" (L. Faucher).

„îndepărta de la rău". Rasphuis din Amsterdam poate fi considerat ca un simbol important. Din punct de vedere istoric, el face trecerea de la teoria, specifică secolului al XVI-lea, a unei transformări pedagogice și spirituale a individului prin exercițiu continuu, la tehnicile penitenciare imaginate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. El a pus la dispoziția celor trei instituții atunci create principiile de bază pe care fiecare dintre acestea le va dezvolta în câte o direcție anume.

Casa de forță din Gent/Gand[VII] s-a ocupat în special cu organizarea muncii penale în jurul unor imperative economice. Argumentul folosit îl constituia faptul că lipsa de activitate este principala cauză a majorității delictelor. O anchetă – una dintre primele de acest fel, fără îndoială – făcută în 1749 pe condamnații din raza jurisdicției localității Aalst/Alost[VIII] arăta că răufăcătorii nu erau „meșteșugari sau țărani (cei care muncesc nu se gândesc decât la munca ce îi hrănește), ci leneși dedați cerșetoriei"[1]. De aici, ideea unei case care să asigure, într-un fel, pedagogia universală a muncii pentru cei care i se dovedesc refractari. Patru avantaje: scad urmăririle penale costisitoare pentru stat (s-ar putea în felul acesta economisi peste 100 000 de livre în Flandra); statul nu mai este obligat să acorde reduceri de impozite pentru proprietarii de păduri ruinați de vagabonzi; sunt formați o mulțime de muncitori noi, ceea ce „ar contribui, prin concurență, la scăderea costului mâinii de lucru"; în sfârșit, oamenii cu adevărat sărmani pot beneficia, fără să o mai împartă cu nimeni, de necesara caritate.[2] Această

1 Vilan XIV, *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs*, 1773, p. 64; acest memoriu, legat de înființarea închisorii corecționale din Gent/Gand, a rămas inedit până în 1841. Numărul mare al pedepselor constând în interdicția de ședere întărea și mai mult legăturile dintre delict și vagabondaj, în 1771, formațiunile statale din Flandra constatau că „pedepsele constând în interdicția de ședere pronunțate împotriva cerșetorilor rămân fără efect, ceea ce înseamnă că formațiunile statale își trimit unele altora supușii pe care fiecare îi consideră periculoși în raza ei. De unde rezultă că un cerșetor izgonit în felul acesta dintr-un loc în altul va sfârși prin a fi spânzurat, pe când, dacă ar fi obligat să se deprindă cu munca, nu ar apuca-o pe această cale" (L. Stoobant, în *Annales de la Societé d'histoire de Gand*, vol. III, 1898, p. 228). Cf. planșa nr. 15.

2 Vilan XIV, *Memoire...*, p. 68.

atât de utilă pedagogie va reface gustul muncii la subiectul inactiv, îl va reintroduce cu forţa într-un sistem al intereselor în care munca va fi mai avantajoasă decât inactivitatea, va forma în jurul lui o microsocietate, simplificată şi coercitivă, în care se va impune cu limpezime maximă: cine vrea să trăiască trebuie să muncească. Obligativitate a muncii, dar şi retribuire ce permite deţinutului să-şi îmbunătăţească nivelul de trai în detenţie şi după ieşire. „Omul care nu găseşte din ce să-şi asigure traiul zilnic trebuie în mod necesar să ajungă la dorinţa de a-şi procura cele necesare prin muncă; această posibilitate îi este oferită prin intermediul instituţiilor publice şi al disciplinei; el este întru câtva forţat să se apuce de muncă; urmează apoi atracţia oferită de câştig; îndreptat în moravuri, obişnuit să muncească, hrănit fără griji şi chiar cu unele profituri pe care le pune deoparte pentru când o să iasă", acest om a învăţat o meserie „care îi asigură subzistenţa fără riscuri"[1]. Reedificare a lui *homo œconomicus* ce exclude folosirea pedepselor prea scurte – care ar face imposibilă deprinderea tehnicilor şi a gustului muncii – sau definitive – care ar face inutilă orice ucenicie. „Termenul de şase luni este prea scurt pentru a-i îndrepta pe criminali şi a-i obişnui cu gustul muncii"; în schimb, „termenul pe viaţă îi aruncă pradă deznădejdii; îi face indiferenţi la îndreptarea moravurilor şi la spiritul muncii; nu le stă gândul decât la proiecte de evadare şi de revoltă; şi din moment ce tot nu a fost luată decizia de a li se lua viaţa, de ce am căuta să le-o facem de neîndurat?"[2] Durata pedepsei nu are sens decât prin raportare la o ameliorare posibilă şi la o utilizare economică a criminalilor readuşi pe calea cea bună.

La principiul muncii, modelul englez mai adaugă, ca o condiţie esenţială a îndreptării, şi izolarea. Schema acesteia fusese stabilită în 1775 de către Hanway[IX], care o justifica mai întâi cu argumente negative: promiscuitatea din închisori oferă exemple rele şi, în mod nemijlocit, posibilităţi de evadare, iar în viitor, de şantaj ori complicitate. Închisoarea ar semăna prea mult cu o manufactură dacă i-am lăsa pe deţinuţi să muncească

1 *Ibid.*, p. 107.
2 *Ibid.*, pp. 102-103.

în comun. Motivele pozitive, apoi: izolarea constituie un „șoc teribil" pornind de la care, eliberat de influențele nefaste, condamnatul poate opera o întoarcere spre sine însuși și o redescoperire în adâncul propriei conștiințe a vocii binelui; munca solitară va deveni prin urmare un exercițiu atât de convertire, cât și de învățare; va reforma nu doar jocul de interese propriu lui *homo œconomicus,* ci și imperativele subiectului moral. Celula, tehnică a monahismului creștin ce nu se mai păstra decât în țările catolice, devine în această societate protestantă instrumentul grație căruia se pot reconstitui atât *homo œconomicus,* cât și conștiința religioasă. Între crimă și reîntoarcerea la principiile dreptului și ale virtuții, închisoarea va constitui un „spațiu între două lumi", un loc al transformărilor individuale ce vor restitui statului supușii pe care acesta îi pierduse. Aparat de modificat indivizii pe care Hanway îl numește „reformatoriu"[1]. Iată principiile generale pe care Howard[X] și Blackstone le vor pune în aplicare în 1779, când independența Statelor Unite va face imposibile deportările și va fi pregătită o lege care să modifice sistemul de pedepse. Încarcerarea, având dublul scop de a aduce sufletul și comportamentul pe calea cea dreaptă, își face intrarea în sistemul legilor civile. Preambulul legii, redactat de Blackstone și Howard, descrie întemnițarea individuală în tripla ei funcție: de pildă de temut, de instrument de convertire și de condiție pentru învățarea unei meserii: supuși „unei detenții în izolare, unei munci ordonate și influenței instrucției religioase", unii criminali ar putea „nu doar să inspire teamă celor care ar încerca să-i imite, ci să se îndrepte și pe ei înșiși și să deprindă obișnuința de a munci"[2]. De unde, decizia de a construi două penitenciare, unul pentru bărbați, celălalt pentru femei, în care deținuții izolați unii de ceilalți ar fi puși „la muncile cele mai umile și mai potrivite cu ignoranța, nepăsarea și încăpățânarea criminalilor": să meargă în interiorul unei roți ca să pună în mișcare o mașină, să fixeze un cabestan, să șlefuiască marmură, să bată cânepă, să geluiască lemn, să rupă

1 J. Hanway, *The Defects of Police,* 1775.

2 Preambul la „Bill"-ul din 1779, citat de Julius, *Leçons sur les prisons,* trad. fr. 1831, I, p. 299.

mărunt cârpe, să împletească plase şi saci. Până la urmă, nu a fost construit decât un singur penitenciar, cel din Gloucester, şi care nici nu respecta decât parţial schema iniţială: izolarea totală pentru cei mai periculoşi dintre criminali; pentru ceilalţi, muncă de zi în comun şi separare pe timpul nopţii.

În sfârşit, modelul reprezentat de Philadelphia[XI] Desigur, cel mai renumit dintre toate, pentru că apărea ca legat de inovaţiile politice ale sistemului american, dar şi pentru că nu a fost menit, precum celelalte, unui eşec imediat şi n-a fost abandonat; a fost neîncetat reluat şi transformat până la marile discuţii iscate în anii 1830 în jurul reformei penitenciare. În multe privinţe, închisoarea de pe Walnut Street, inaugurată în 1790, sub influenţa directă a mediilor quaker[XII], prelua modelul de la Gent/ Gand şi Gloucester.[1] Muncă obligatorie în ateliere, ocupare permanentă a deţinuţilor, finanţare a închisorii prin această muncă, dar şi retribuire individuală a prizonierilor pentru a li se asigura reintegrarea morală şi materială în lumea strictă a economiei; condamnaţii sunt prin urmare „tot timpul folosiţi la munci productive pentru a-i face să suporte cheltuielile închisorii, pentru a nu-i lăsa pradă inactivităţii şi pentru a le pregăti unele resurse în vederea momentului când captivitatea lor va trebui să se încheie"[2]. Activitatea e, aşadar, riguros controlată conform unui orar deosebit de strict, supravegheat clipă de clipă; fiecare moment al zilei e afectat unui anumit scop, prescrie un anumit tip de activitate şi îşi are propriile obligaţii şi interdicţii: „Toţi prizonierii se trezesc de cu noapte, astfel încât, după ce şi-au făcut paturile, s-au pieptănat, s-au spălat şi s-au îndeletnicit cu alte necesităţi, încep cu toţii lucrul la răsăritul soarelui. Din clipa aceea, nici unul nu se mai poate duce la dormitoare sau în alte locuri decât în ateliere şi la locurile ce le-au fost destinate pentru lucru... La căderea serii, bătaia unui clopot îi înştiinţează să-şi

1 Quakerii cunoşteau, fără îndoială, la fel de bine şi Rasphuis, şi Spinhuis din Amsterdam. Cf.T. Sellin, *Pioneering in Penology*, pp. 109-110. În orice caz, închisoarea de pe Walnut Street se plasa în continuarea Almhouse-ului deschis în 1767 şi a legislaţiei penale pe care quakerii voiseră să o impună în pofida administraţiei engleze.

2 G. de La Rochefoucauld-Liancourt, *Des prisons de Philadelphie*, 1796, p. 9.

părăsească lucrul... Li se acordă o jumătate de oră ca să-și pregătească paturile, după care nu li se mai permite să vorbească cu voce tare sau să facă nici cel mai mic zgomot."[1] Ca și la Gloucester, izolarea nu este totală; este rezervată numai anumitor condamnați care pe vremuri ar fi riscat pedeapsa cu moartea și celor care, în interiorul închisorii, merită să fie pedepsiți în mod special: „Acolo, lipsit de orice fel de ocupație, fără nimic care să-i poată distrage atenția, în așteptarea și incertitudinea momentului când o să fie eliberat", deținutul petrece „lungi ceasuri de neliniște, prizonier al gândurilor ce le vin în minte tuturor celor vinovați"[2]. În sfârșit, ca și la Gent/Gand, durata detenției poate varia în funcție de comportamentul prizonierului: inspectorii închisorii, după consultarea dosarului, obțin din partea autorităților – fără dificultate până către 1820 – grațierea deținuților care s-au comportat corespunzător.

Walnut Street prezintă în plus o serie de trăsături care îi sunt specifice sau care, cel puțin, dezvoltă ceea ce exista doar virtual în celelalte modele. În primul rând, principiul nonpublicității pedepsei. În cazul în care condamnarea și ceea ce a motivat-o trebuie să fie aduse la cunoștința tuturor, în schimb executarea pedepsei trebuie să se desfășoare în secret; publicul nu poate interveni nici în calitate de martor, nici de garant al pedepsei; certitudinea că, în dosul zidurilor, deținutul își ispășește pedeapsa trebuie să fie de ajuns pentru a constitui un exemplu: dispar spectacolele de stradă pe care legea din 1786 le ocazionase impunând anumitor condamnați să execute lucrări publice în orașe sau pe drumuri.[3] Pedeapsa și îndreptarea pe care aceasta trebuie să o opereze sunt procese care au loc între prizonier și cei care-l supraveghează. Sunt

---

1 J. Turnbull, *Visite à la prison de Philadelphie,* trad. fr. 1797, pp. 15-16.

2 Caleb Lownes, *in* N. K. Teeters, *The Cradle of Penitentiary,* 1955, p. 49.

3 Despre dezordinile provocate de această lege, cf. B. Rush, *An Inquiry into the Efects of Public Punishments,* 1787, pp. 5-9, și Robert Vaux, *Notices,* p. 45. Trebuie reținut că în raportul lui J.-L. Siegel, care inspirase Rasphuis-ul din Amsterdam, se prevedea ca pedepsele să nu fie pronunțate în public, prizonierii să fie duși noaptea la casa de corecție,

procese ce impun o transformare integrală a individului – a corpului şi a deprinderilor lui – prin munca zilnică la care acesta e constrâns, a spiritului şi voinţei – prin îngrijirile spirituale cărora le face obiectul:

„Sunt puse la dispoziţie Biblii şi alte cărţi de religie practică; clerul de diferite confesiuni existent în oraş şi prin împrejurimi asigură serviciul divin o dată pe săptămână şi oricare altă persoană care se îndeletniceşte cu edificarea morală poate oricând să aibă acces la prizonier."[1] Însă chiar administraţia are ca misiune operarea acestei transformări. Singurătatea şi întoarcerea spre sine nu sunt suficiente; nu mai mult ca discursurile pur religioase. O lucrare asupra sufletului deţinutului trebuie să aibă loc cât mai des cu putinţă. Închisoarea, ca aparat administrativ, va fi în acelaşi timp şi o maşină de transformat spiritul. Când deţinutul păşeşte pragul închisorii, îi este citit regulamentul. „În acelaşi timp, inspectorii caută să conştientizeze în el obligaţiile morale ce îi incumbă; îi zugrăvesc infracţiunea pe care a săvârşit-o din punctul lor de vedere, răul care a rezultat în mod necesar pentru societatea care îl proteja şi nevoia de a compensa răul comis prin exemplul şi îndreptarea lui. Îl determină să promită că-şi va face datoria cu tragere de inimă, că se va purta cum trebuie, promiţându-i sau făcându-l să spere că, dacă se va comporta cum se cuvine, va putea să fie eliberat înainte de expirarea termenului stabilit de sentinţă... Din când în când, inspectorii au datoria să stea pe rând de vorbă cu criminalii, despre obligaţiile lor ca oameni şi ca membri ai societăţii."[2]

Dar, firește, cel mai important este faptul că această supraveghere şi această transformare a comportamentului sunt însoţite – condiţie şi consecinţă, deopotrivă – de constituirea unei cunoaşteri a indivizilor. O dată cu condamnatul, administraţia de la Walnut Street primeşte un raport privitor la crima

---

gardienii să se angajeze sub jurământ că nu vor dezvălui identitatea acestora şi nici un fel de vizită să nu fie permisă (T. Sellin, *Pioneering in Penology*, pp. 27-28).

1 Primul raport al inspectorilor de la Walnut Street, citat de Teeters pp. 53-54.

2 J. Tumbull, *Visite à la prison de Philadelphie*, trad. fr. 1797, p. 27.

acestuia, la împrejurările comiterii infracțiunii, un rezumat al interogatoriului, observații privitoare la modul în care respectivul s-a comportat înainte și după pronunțarea sentinței. Tot atâtea elemente indispensabile pentru „a determina care vor fi măsurile necesare pentru a-l dezvăța de vechile apucături"[1]. Pe tot timpul detenției, el va fi ținut sub observație; se va nota zilnic cum se comportă, iar inspectorii – doisprezece notabili ai orașului desemnați în 1795, care, doi câte doi, vizitează săptămânal închisoarea – trebuie să se informeze asupra a tot ceea ce se petrece înăuntrul ei, să ia cunoștință de purtarea fiecărui condamnat în parte și să-i desemneze pe cei pentru care va fi solicitată grațierea. Cunoașterea indivizilor, permanent adusă la zi, permite repartizarea acestora în interiorul închisorii mai puțin în funcție de crimele pe care le-au comis, de aptitudinile de care fac dovadă. Închisoarea devine un fel de observator permanent care permite clasificarea varietăților de defecte sau de slăbiciuni. Cu începere din 1797, deținuții erau împărțiți în patru clase: prima pentru cei care au fost în mod explicit condamnați la izolare absolută sau care în închisoare au încălcat grav regulile; o a doua pentru cei care sunt „bine cunoscuți ca vechi delincvenți... sau ale căror moralitate coruptă, caracter periculos, înclinații anormale ori comportament turbulent" s-au manifestat în perioada de când sunt închiși; o a treia pentru cei „la care caracterul și împrejurările de dinainte și de după condamnare dovedesc că nu sunt delincvenți prin obișnuință". Există, în sfârșit, o secțiune specială, o clasă de detenție destinată acelora cărora nu li se cunoaște încă felul de a fi sau care, dacă sunt ceva mai bine cunoscuți, nu trebuie să facă parte din categoria precedentă.[2] Ia naștere, în felul acesta, o cunoaștere individualizantă ce-și stabilește ca domeniu de referință nu atât crima comisă (cel

1 B. Rush, care a fost unul dintre inspectori, notează următoarele după o vizită efectuată la Walnut Street: „Măsuri de îngrijire morală: predică, lectura unor cărți potrivite, curățenie a îmbrăcămintii și încăperilor, băi; nu se ridică vocea, vin puțin, tutun cât mai puțin posibil, cât mai puțină conversație cu caracter obscen sau profan. Muncă neîntreruptă; se ocupă de grădină; este frumoasă: 1 200 de verze." *In* N. K. Teeters, *The Cradle of Penitentiary*, 1935, p. 50.

2 „Minutes of the Board, 16 iunie 1797", *in* N. K. Teeters, *loc. cit.*, p. 59.

puţin nu luată ca un act izolat), cât periculozitatea virtuală de care face dovadă un individ şi care se manifestă în modul de comportare observat zilnic. Din acest punct de vedere, închisoarea funcţionează ca un instrumentar de cunoaştere.

*

Între acest aparat punitiv propus de modelele flamand, englez şi american, între aceste „reformatorii" şi puzderia de pedepse închipuite de reformatori pot fi stabilite punctele de convergenţă şi diferenţele.

Puncte de convergenţă. În primul rând, inversarea temporală a pedepsirii. Şi „reformatoriile" îşi propun ca funcţie să evite repetarea unei crime şi nu să şteargă urmele acesteia. Sunt nişte dispozitive orientate spre viitor, amenajate pentru a bloca repetarea actului criminal. „Obiectul pedepsei nu îl constituie ispăşirea crimei, pe care numai Fiinţa supremă o poate decide; ci prevenirea delictelor de acelaşi fel."[1] Iar în Pennsylvania, Buxton afirma că principiile lui Montesquieu şi Beccaria trebuia să dobândească acum „forţă de axiome", „prevenirea crimelor fiind unicul scop al pedepsei"[2]. O pedeapsă nu este prin urmare aplicată pentru a şterge o crimă, ci pentru a transforma un vinovat (actual sau virtual); pedeapsa trebuie să conţină şi o anumită tehnică de corecţie. Şi, în acest punct, Rush este foarte apropiat de juriştii reformatori – mai puţin, poate, metafora pe care o întrebuinţează – atunci când afirmă: s-au inventat maşini care uşurează munca; cu atât mai mult ar trebui lăudat cel care ar găsi „metodele cele mai rapide şi mai eficiente de a readuce la cinste şi fericire partea cea mai vicioasă a omenirii şi de a extirpa o parte din viciul ce există"[3]. În sfârşit, modelele anglo-saxone, ca şi proiectele

1 W. Blackstone, *Commentaire sur le Code criminel d'Angleterre*, trad. fr. 1776, p. 19.

2 W. Bradford, *An Inquiry how far the Punishment of Death is Necessary in Pennsylvania*, 1793, p. 3.

3 B. Rush, *An Inquiry into the Effects of Public Punishments*, 1787, p. 14. Această idee, a unui aparat de transformat, poate fi întâlnită deja la Hanway, în proiectul său de „reformatoriu": „Ideea de azil şi ideea

legiuitorilor și ale teoreticienilor recurg la procedee de singularizare a pedepsei: prin durata, natura, intensitatea și felul în care e aplicată, pedeapsa trebuie să fie adaptată la caracterul individual și la ce reprezintă acesta ca pericol pentru ceilalți. Sistemul pedepselor trebuie deschis variabilelor individuale. În schema lor generală, modelele mai mult sau mai puțin derivate din Rasphuis din Amsterdam nu se aflau în contradicție cu ceea ce propuneau reformatorii. S-ar putea chiar crede, la o primă privire, că nu erau decât dezvoltarea – sau schițarea – acestora la nivel de instituții concrete.

Și totuși, disparitatea sare în ochi de cum se pune problema definirii acestei corecții individualizante. Diferența apare în procedura de accedere la individ, în modul prin care puterea punitivă îl poate influența, în instrumentele de care se folosește pentru a opera această transformare; în tehnologia pedepsirii, nu în fundamentul ei teoretic; în raportul pe care-l stabilește cu corpul și cu sufletul, și nu în felul de a se încadra în interiorul sistemului dreptului.

Să luăm metoda preconizată de reformatori. Punctul care constituie obiectul pedepsei, prin care-l influențează pe individ? Reprezentările: reprezentarea intereselor, reprezentarea avantajelor, a dezavantajelor, a satisfacției și insatisfacției proprii; și dacă pedepsei i se întâmplă să pună stăpânire pe trup, să-i aplice tehnici cu nimic inferioare supliciilor, faptul acesta se petrece numai în măsura în care corpul este – pentru condamnat și pentru spectatori – un obiect al reprezentării. Instrumentul cu care se acționează asupra reprezentărilor? Alte reprezentări sau, mai precis, cupluri de idei (crimă – pedeapsă, avantaj imaginat al crimei – dezavantaj perceput al pedepselor); aceste împerecheri nu pot funcționa decât în regim de publicitate: scene punitive care le dovedesc sau le consolidează în ochii tuturor, discursuri care le fac să circule, revalorizând clipă de clipă jocul semnelor. Rolul criminalului în derularea pedepsei este acela de a reintroduce, de față cu codul și cu crimele, prezența reală a semnificatului, adică a acelei

---

de răufăcător sunt incompatibile; dar să încercăm să facem din închisoare un reformatoriu autentic și eficace, în loc să mai fie, ca atâtea altele, o școală a viciului" *(Defects of Police,* p. 52).

pedepse care, conform codului, trebuie să fie automat asociată unei anumite infracţiuni. Producând din abundenţă şi în chip manifest acest semnificat, reactivând în felul acesta sistemul semnificant al codului, făcând să funcţioneze ideea de crimă ca un semn punitiv – iată cum se achită răufăcătorul de datoria sa către societate, îndreptarea individuală trebuie deci să asigure procesul de recalificare a individului ca subiect de drept, prin întărirea sistemelor de semne şi a reprezentărilor pe care acestea le pun în circulaţie.

Aparatul penalităţii corective acţionează într-un cu totul alt mod. Punctul de aplicare al pedepsei nu-l constituie reprezentarea, ci corpul, timpul, gesturile şi activităţile de zi cu zi; şi sufletul, dar numai în măsura în care acesta e sediu al obişnuinţelor. Corpul şi sufletul, ca principii ale comportamentului, formează elementul propus acum intervenţiei punitive. Mai curând decât o artă a reprezentărilor, aceasta trebuie să se întemeieze pe o manipulare calculată a individului: „Orice crimă îşi are vindecarea în influenţarea fizică şi morală"; pentru determinarea pedepselor, trebuie deci „să cunoaştem principiul senzaţiilor şi al simpatiilor ce se produc în sistemul nervos"[1], în ce priveşte instrumentele folosite, nu mai sunt jocuri ale reprezentării cele pe care le consolidezi şi le propagi; ci forme de coerciţie, scheme de constrângere aplicate şi repetate. Exerciţii, nu semne: orare, programe, mişcări obligatorii, activităţi regulate, reflecţie solitară, muncă în comun, tăcere, atenţie, ascultare, obiceiuri sănătoase. Şi, până la urmă, ceea ce se încearcă să se reconstituie prin această tehnică de corecţie nu este atât subiectul de drept, care se află prins în jocul de interese fundamentale ale pactului social; ci subiectul ascultător, individul supus unor obişnuinţe, reguli, ordine, unei autorităţi ce se exercită fără întrerupere în jurul şi asupra lui, şi pe care trebuie să-l lase să funcţioneze în mod automat în el. Două feluri, prin urmare, total diferite de a reacţiona la infracţiune: reconstituirea subiectului juridic al

1 B. Rush, *An Inquity into the Effects of Public Punishments*, 1787, p. 13.

pactului social sau formarea unui subiect supus, pliat pe forma deopotrivă generală și detaliată a unei puteri oarecare.

Toate acestea nu ar da, poate, decât o diferență cu totul speculativă – în ambele cazuri nefiind, la urma urmei, vorba decât de formarea unor indivizi supuși –, dacă penalitatea „coercitivă" n-ar antrena cu ea câteva consecințe capitale. Dresarea conduitei prin ocuparea deplină a timpului, dobândirea de deprinderi, constrângerile asupra corpului implică un raport cu totul aparte între cel pedepsit și cel care pedepsește. Raport ce nu face doar inutilă dimensiunea de spectacol: o exclude.[1] Agentul pedepsirii trebuie să exercite o putere totală pe care nici un terț nu poate veni să o perturbe; individul de corijat trebuie să fie total învăluit în puterea ce se exercită asupra lui. Imperativ al secretului. Și, prin urmare, autonomie fie doar și relativă a acestei tehnici de pedepsire: ea va trebui să-și aibă propriul mecanism, propriile reguli, propriile tehnici, propriul mod de cunoaștere; va trebui să-și fixeze propriile norme și să decidă ea însăși în privința propriilor rezultate: discontinuitate sau, oricum, specificitate față de puterea judiciară care declară vinovăția și fixează limitele generale ale pedepsei. Or, aceste două consecințe – secret și autonomie în exercitarea puterii punitive – sunt exagerate pentru o teorie și o politică a penalității ce-și propunea două obiective: să-i facă pe toți cetățenii să ia parte la pedepsirea inamicului social; să determine ca exercitarea puterii punitive să fie întru totul adecvată și transparentă legilor ce-o delimitează în mod public. Niște pedepse secrete și necodificate legislativ, o putere punitivă ce se exercită în umbră după criterii și cu instrumente care scapă oricărui control – toată strategia reformei riscă să fie, în felul acesta, compromisă. După pronunțarea sentinței, se constituie o autoritate ce duce cu gândul la cea exercitată de vechiul sistem. Puterea care aplică pedepsele amenință să fie tot atât de despotică și arbitrară ca puterea care le hotăra odinioară.

În ansamblu, divergența este următoarea: cetate punitivă sau instituție coercitivă? De o parte, funcționarea puterii

1 Cf. criticile lui Rush la adresa spectacolelor punitive, în special a acelora pe care le imaginase Dufriche de Valazé, *An Inquiry into the Effects of Public Punishments*, 1787, pp. 5-9.

penale repartizată în întregul spaţiu social; prezentă pretutindeni ca scenă, spectacol, semn, discurs; lizibilă ca o carte deschisă; operând printr-o recodificare permanentă a spiritului cetăţenilor; asigurând reprimarea crimei prin obstacolele puse în calea ideii de crimă; acţionând în mod invizibil şi inutil asupra „fibrelor cele moi ale creierului", cum spunea Servan. O putere punitivă care circulă prin toată reţeaua socială e activă în fiecare dintre punctele reţelei şi sfârşeşte prin a nu mai fi percepută ca putere a unora asupra altora, ci ca reacţie nemijlocită a tuturor faţă de fiecare în parte. De cealaltă parte, o funcţionare compactă a puterii punitive: o preocupare meticuloasă pentru corpul şi timpul celui vinovat, o încadrare a gesturilor şi a modului de a se comporta ale acestuia de către un sistem de autoritate şi cunoaştere; o ortopedie concertată, aplicată vinovaţilor cu scopul de a-i îndrepta individual; o gestionare autonomă a acestei puteri, care se izolează atât de corpul social, cât şi de puterea judiciară propriu-zisă. Ceea ce se inaugurează prin apariţia închisorii este instituţionalizarea puterii de a pedepsi sau, mai exact: va fi oare mai sigură puterea de a pedepsi (având obiectivul strategic pe care şi l-a fixat la sfârşitul secolului al XVIII-lea: reducerea ilegalismelor populare) ascunzându-se într-o funcţie socială generală, în „cetatea punitivă", sau investindu-se într-o instituţie coercitivă, în spaţiul închis al „reformatoriului"?

Oricum, se poate spune că, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, ne aflăm în prezenţa a trei modalităţi de a organiza puterea punitivă. Prima este cea aflată încă în exerciţiu şi care se sprijinea pe vechiul drept monarhic. Celelalte se referă, ambele, la o concepţie preventivă, utilitară, corectivă a unui drept de a pedepsi ce aparţine întregii societăţi; dar ele diferă foarte mult una de cealaltă la nivelul dispozitivelor pe care le propun. Schematizând masiv, se poate spune că, în dreptul monarhic, pedepsirea este un ceremonial de suveranitate; care utilizează stigmatele rituale ale răzbunării, pe care le aplică asupra corpului condamnatului; pedeapsa desfăşoară sub privirile spectatorilor un efect de teroare cu atât mai intens cu cât mai bruscă, mai arbitrară şi aflată permanent deasupra propriilor legi este prezenţa fizică a suveranului şi a puterii lui. În proiectul juriştilor reformatori, pedeapsa este o procedură de

recalificare a indivizilor ca subiecți de drept; ea utilizează nu stigmate, ci semne, ansambluri codificate de reprezentări cărora scena pedepsei trebuie să le asigure circulația cea mai rapidă și acceptarea cea mai universală cu putință. În sfârșit, în proiectul de instituție carcerală care se elaborează, pedeapsa este o tehnică de constrângere a indivizilor; ea aplică procedee de dresare a corpului – nu semne –, cu urmele pe care acestea le lasă, sub forma deprinderilor, în comportament; ceea ce presupune organizarea unei puteri specifice de gestionare a pedepsei. Suveranul cu forța sa, corpul social, aparatul administrativ. Stigmatul, semnul, urma. Ceremonia, reprezentarea, exercițiul. Inamicul nimicit, subiectul de drept în curs de recalificare, individul supus unei constrângeri nemijlocite. Corpul torturat, mintea căreia îi sunt manipulate reprezentările, corpul dresat: iată trei serii de elemente ce caracterizează cele trei dispozitive care s-au înfruntat în ultima jumătate a secolului al XVIII-lea. Ele nu pot fi nici reduse la teorii ale dreptului (deși le verifică), nici identificate cu aparate de stat sau instituții (deși acestea se bazează pe ele), nici derivate din opțiuni morale (deși își găsesc justificarea în ele). Sunt modalități de exercitare a puterii de a pedepsi. Trei tehnologii de putere.

Problema este, în acest caz, următoarea: cum se face că a treia a fost cea care s-a impus până la urmă? Cum s-a substituit modelul coercitiv, corporal, solitar, secret al puterii punitive modelului reprezentativ, scenic, semnificant, public, colectiv? De ce exercițiul fizic al pedepsirii (care nu este totuna cu supliciul) a luat, împreună cu închisoarea care îi e suportul instituțional, locul jocului social al semnelor de pedeapsă și al sărbătorii locvace care le făcea să circule?

Note

I Ecaterina II cea Mare, împărătească a Rusiei (1762-1796). Autocrată convinsă, protectoare a numeroși filosofi și artiști francezi.

II Iosif II, împărat al Austriei (1765-1790). Despot luminat.

III Veche provincie a Franței, aparținând, din secolul al XII-lea, Spaniei, reintegrată în regatul Franței abia în 1659. Având capitala la Perpignan, ea se întinde de-a lungul Pirineilor Orientali.

IV În original: *lettres de cachet.* Scrisori închise, iscălite de rege (de fapt, de cele mai multe ori, de mâna unui secretar al acestuia, atât de mare era, zilnic, numărul lor) şi pecetluite cu sigiliul regal, care conţineau ordinul regelui de a întemniţa, interna sau exila o persoană. *Les lettres de grand cachet* erau solicitate de intendenţii regali; cele numite *de petit cachet* erau puse la dispoziţia familiilor pentru ca acestea să poată soluţiona, în ceea ce-i privea pe anumiţi membri ai lor, cazuri pe care le socoteau scandaloase. Procedura era de a adresa o cerere regelui, care ordona unui intendent efectuarea unei anchete. Simbol al absolutismului monarhic, care nu făcea însă decât să se sprijine, dându-le curs, pe cereri, reclamaţii şi delaţiuni rămase secrete şi venite de jos, din rândurile populaţiei, aceste mandate regale de întemniţare au cunoscut, în secolul al XVIII-lea, o extraordinară înflorire şi au provocat nenumărate proteste. Marchizul de Sade a fost unul dintre „beneficiarii" celebri ai acestei proceduri arbitrare, pe care Adunarea Constituantă a abolit-o în 1790. „Scrisoarea regală de întemniţare urcă de jos în sus (sub formă de cerere) înainte de a coborî treptele aparatului de putere sub forma unui ordin purtând sigiliul regal. Ea este instrumentul unui control local şi, ca să mă exprim astfel, capilar" (Michel Foucault, *Résumé des cours, 1970-1982,* Julliard, Paris, 1989, p. 42. A se vedea, de asemenea, culegerea *Le désordre des familles. Lettres de cachet des Archives de la Bastille. Présenté par Arlette Farge et Michel Foucault,* Collection „Archives", Gallimard-Julliard, Paris, 1982.

V Jean Bouhier (1673-1746). Magistrat şi erudit francez, preşedinte al Parlamentului din Dijon. A ţinut un salon şi a avut o bibliotecă în care, din ordinul regelui, trebuia depus un exemplar din toate lucrările ce vedeau lumina tiparului în Franţa.

VI Tiran al cetăţii Agrigentum (aprox. 570-554 î.Cr.), despre care se povesteşte că-şi ardea victimele într-un taur de aramă.

VII Gent/Gand: port belgian, în Flandra Orientală, vechi şi important centru manufacturier şi artistic.

VIII Aalst/Alost: oraş belgian în Flandra Orientală.

IX Jonas Hanway (1712-1786). Filantrop englez. A călătorit mult în Rusia şi Persia, după care, la 38 de ani, s-a retras din afaceri şi a început să se intereseze de problemele sociale. Împreună cu Sir John Fielding întemeiază Marine Society, ce urmărea atragerea de recruţi pentru marină. A ajutat la înfiinţarea spitalului Magdalen şi la reformarea spitalului Foundlin.

X John Howard (1726-1790). Filantrop englez. Şi-a consacrat întreaga viaţă ameliorării sistemului penitenciar. Este autorul mai multor lucrări, dintre care se cer amintite *The State of the Prisons in England and Wales* şi *Historical Remarks and Anecdotes on the Castle of the Bastille.*

XI Sistemul penitenciar pennsylvanian prevede izolarea celulară completă a deţinuţilor, atât pe timpul zilei, cât şi pe timpul nopţii. Susţinut, încă din 1790, de Franklin, acest sistem a fost experimentat pentru prima oară la Philadelphia (capitala statului Pennsylvania), în 1826, şi a fost introdus în Franţa începând din 1875, o dată cu construirea sau reconstruirea unor mari stabilimente penitenciare precum închisorile Santé (1867), cu 1 400 de celule, Fresnes (1899), cu 2 500 de celule, Petite-

Roquette (destinată femeilor). Istoricii nu privesc ca pe o întâmplare faptul că reformele penitenciare au venit din Statele Unite ale Americii, și în special din Pennsylvania. În 1681, William Penn a primit teritoriul viitorului stat american, care urma să-i poarte numele, în proprietate de la Coroana britanică și a făcut din el un refugiu împotriva intoleranței religioase europene, instaurând un regim democratic care a atras mulți coloni de cele mai diferite origini: germani, olandezi, englezi (quakeri), scoțieni, irlandezi, francezi (hughenoți). Astfel că, în scurt timp, Philadelphia, capitala acestei colonii, a devenit un important și prosper centru economic, comercial și cultural care a participat activ la mișcarea insurecțională, adăpostind primele congrese (1774, 1775), Declarația de Independență fiind semnată aici, pe 4 iulie 1776. S-a impus ca un oraș antisclavagist, puritan și conservator.

XII Quakerii sunt membrii unui grup religios de tradiție protestantă numit „Societatea Prietenilor". Termenul sub care s-au făcut cunoscuți este o poreclă provenită de la întemeietorul grupului, George Fox, care îl implorase pe judecătorul Bennet „să-l onoreze pe Dumnezeu și să se cutremure (în engleză: *to quake)* dinaintea Cuvântului divin". Fox a început să-și predice doctrina în 1647, legiuitorul grupului fiind Robert Penn, iar unicul lui teolog, Robert Barclay. Născută dintr-o revoltă îndreptată împotriva abuzurilor de ritualism, dogmatism și conformism ale Bisericii anglicane, mișcarea quakerilor profesează autoritatea supremă a luminii interioare a Sfântului Duh, negarea sfintelor taine, abolirea serviciului divin strict în favoarea sacerdoțiului universal, extins și la femei. Adversari ai teoriei corupției incurabile a omului în urma păcatului originar, quakerii contestă ideile lui Calvin cu privire la predestinarea absolută, har și justificarea exclusiv prin credință. Puritatea lor morală remarcabilă, solidaritatea, distanța totală față de puterea politică și pacifismul absolut i-au făcut în scurtă vreme incomozi și indezirabili, ceea ce a dus la nenumărate persecuții în Anglia și America. William Penn a obținut din partea Coroanei britanice concesionarea unui vast teritoriu în nord-estul Americii (actuala Pennsylvania), unde a instalat o democrație religioasă, utopie care nu a durat multă vreme. Quakerii s-au făcut remarcați prin opere filantropice ieșite din comun. Astfel, în secolul al XIX-lea, ei au participat activ la luptele pentru abolirea sclaviei, au fost neobosiți în teritoriile devastate de primul război mondial, în 1945 s-au instalat între ruinele Berlinului, pentru ca, în deceniul șapte al secolului XX, să-și manifeste solidaritatea cu Vietnamul. De-a lungul întregii lor istorii, quakerii au făcut dovada unui acut simț al urgenței în caz de catastrofă. Această mișcare aparținând aripii mistice a protestantismului s-a aflat aproape tot timpul, pe plan social, în avangarda progresului, mai ales în ce privește pedagogia.

Partea a treia
DISCIPLINA

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I
CORPURILE DOCILE

Iată înfățișarea ideală a soldatului, așa cum mai continua ea să fie zugrăvită la începutul secolului al XVII-lea. Soldatul este, înainte de toate, cineva care poate fi recunoscut de la distanță; poartă semne: semnele naturale ale energiei și curajului, ca și însemnele mândriei; corpul este blazonul forței și al vitejiei lui; și dacă este adevărat că trebuie să deprindă meseria armelor încetul cu încetul – în principal luptând –, manevrele (ca mersul) ori ținuta (ca poziția capului) țin în bună măsură de o retorică somatică a onoarei: „Semnele după care pot fi recunoscuți cei mai apți pentru această meserie sunt indivizii ageri și vioi, cu capul drept, cu pieptul scos înainte, umerii lați, brațele lungi, degetele puternice, fără burtă, pulpele groase, gambele zvelte și picioarele osoase, dat fiind că un om de asemenea talie nu are cum să nu fie iute și puternic"; ajuns lăncier, soldatul „va trebui să meargă cu pas cadențat pentru a avea cât mai multă grație și gravitate cu putință, căci Lancea este o armă demnă de respect și care merită să fie purtată cu o atitudine gravă și temerară"[1]. A doua jumătate a secolului al XVIII-lea: soldatul a devenit ceva ce se fabrică; dintr-o plămadă informă, dintr-un corp inapt a fost obținută mașina de care este nevoie; ținuta devine din ce în ce mai lucrată; treptat, o constrângere calculată parcurge fiecare parte a corpului, o ia în stăpânire, supune ansamblul, îl face permanent disponibil și se prelungește, pe nesimțite, în automatismul

1 L. de Montgommery, *La Mitice française*, ediția din 1636, pp. 6 și 7.

deprinderilor; pe scurt, „țăranul a fost izgonit" și i s-a dat „chipul soldatului"[1]. Recruții sunt învățați „să țină capul sus și drept; să stea drepți fără să îndoaie spinarea, să împingă abdomenul în față, să-și bombeze pieptul și să-și îndrepte spatele; și, ca să se obișnuiască, li se va da această poziție lipindu-i de un zid, astfel încât călcâiele, pulpele gambelor, umerii și mijlocul să fie lipite de zid, ca și dosul mâinilor, răsucind brațele spre în afară, fără să le îndepărteze de corp... tot la fel vor fi învățați să nu se uite niciodată în jos, ci să-i privească drept în față pe cei prin fața cărora trec... să rămână nemișcați în așteptarea ordinului, fără să-și miște capul, mâinile sau picioarele... În sfârșit, să calce cu pas hotărât, cu genunchii întinși, cu vârfurile întoarse în jos și înspre afară"[2].

În decursul epocii clasice, a avut loc o adevărată descoperire a corpului ca obiect și scop al puterii. Pot fi cu mare ușurință găsite indicii ale marii atenții acordate atunci corpului – corpului manipulat, modelat, dresat, corp ce se supune, răspunde, care capătă abilitate sau a cărui forță crește. Marea carte despre Omul-mașină a fost scrisă simultan în două registre: cel anatomo-metafizic, ale cărui prime pagini fuseseră redactate de Descartes și pe care medicii și filosofii l-au dus mai departe; și registrul tehnico-politic, alcătuit dintr-un întreg corpus de regulamente militare, școlare, aplicate în aziluri, ca și din procedee empirice și bine gândite, în scopul controlării sau îndreptării operațiunilor executate de corp. Două registre foarte diferite, dat fiind că într-unul era vorba de supunere și folosire, iar în celălalt de funcționare și explicare: corp util și corp inteligibil. Totuși, între unul și celălalt, puncte de contact. *Omul-mașină al* lui La Mettrie[1] este în același timp o reducție materialistă a sufletului și o teorie generală a dresajului, în centrul cărora se găsește noțiunea de „docilitate" ce reunește corpul analizabil și corpul manipulabil. Docil este corpul care poate fi supus, utilizat, transformat și perfecționat. Celebrele automate nu erau, în ce le privește, doar o modalitate de a ilustra organismul; erau și niște marionete politice, modele de

1 Ordonanța din 20 martie 1764.
2 *Ibid.*

putere la scară redusă: obsesie a lui Frederic[II], rege meticulos al mecanismelor miniaturale, al regimentelor bine dresate și al lungilor exerciții.

Ce aduc, prin urmare, atât de nou schemele de docilitate față de care secolul al XVIII-lea a manifestat atâta interes? Nu se întâmplă, firește, pentru prima oară ca tocmai corpul să facă obiectul unor investiții atât de imperioase și de presante; în orice tip le societate, corpul este prins înăuntrul unor puteri foarte stricte, care îl supun la constrângeri, interdicții și obligații. Cu toate acestea, mai multe lucruri sunt noi în cazul acestor tehnici, în primul rând, scara la care se efectuează controlul: nu mai este vorba de tratarea corpului în masă, în bloc, ca și cum ar fi vorba de o unitate indisociabilă, ci de a-l lucra cu de-amănuntul; de a exercita asupra lui o constrângere subtilă, de a asigura puncte de contact chiar la nivelul mecanicii – mișcări, gesturi, atitudini, rapiditate: putere infinitezimală desfășurată asupra corpului activ. În al doilea rând, obiectul controlului: nu mai sunt avute în vedere elementele semnificative ale conduitei sau limbajul corpului, ci economia, eficiența mișcărilor, organizarea lor internă; constrângerea are acum în vedere mai curând forțele decât semnele; singura ceremonie cu adevărat importantă este aceea a exercițiului. În sfârșit, modalitatea de control, care presupune o coerciție neîntreruptă, constantă, preocupată mai curând de procesele activității decât de rezultatul acesteia, și care acționează conform unei codificări ce cartografiază cât mai amănunțit timpul, spațiul, mișcările. Metodele acestea care permit supravegherea minuțioasă a operațiunilor executate de corp, care asigură aservirea constantă a forțelor acestuia și le impun un raport de docilitate-utilitate, constituie ceea ce putem numi „tipuri de disciplină". Multe dintre procedeele disciplinare existau încă de multă vreme – în mânăstiri, oștire, ca și în ateliere. Însă abia în decursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea au devenit formele de disciplină formule generale de dominație. Ele diferă de sclavie, dat fiind că nu se mai întemeiază pe un raport de posesie asupra corpurilor; putem vorbi chiar de eleganța disciplinei de a renunța la un astfel de raport costisitor și violent, reușind să obțină efecte de utilitate cel puțin la fel de mari. Diferite, în același timp, și de sistemul domestic al servituții,

care este un raport de dominație constant, global, masiv, neanalitic, nelimitat și stabilit sub forma voinței unice a stăpânului, a „poftei" acestuia. Diferite de vasalitate, care este un raport de supunere ultracodificat, dar la distanța și care privește nu atât operațiunile executate de corp, cât produsele muncii și semnele rituale de supunere. Diferite, în sfârșit, și de ascetismul și formele de „disciplină" de tip monastic, ce au mai mult funcția de a asigura renunțarea decât sporirea utilității și care, chiar dacă implică ascultarea de un altul, au ca principal scop creșterea controlului fiecăruia asupra propriului trup. Momentul istoric al apariției formelor de disciplină este momentul în care ia naștere o artă a corpului omenesc ce nu urmărește numai perfecționarea deprinderilor, nici doar accentuarea aservirii acestuia, ci formarea unui raport care, prin intermediul aceluiași mecanism, să-l facă să fie cu atât mai ascultător cu cât este mai util, și invers. Se constituie așadar o politică a constrângerilor ca travaliu asupra corpului, o manipulare calculată a elementelor, gesturilor și comportamentelor acestuia. Corpul uman este introdus într-o mașinărie de putere care-l examinează, îl dezarticulează și-l recompune. O „anatomie politică", ce este totodată și o „mecanică a puterii", este pe punctul de a se naște, ea definește modul în care se poate pune stăpânire pe corpul altora, nu doar pentru a-l face să execute ceea ce dorim noi, ci pentru ca el să opereze cu tehnicile și conform rapidității și eficienței dinainte stabilite. Disciplina fabrică în felul acesta corpuri supuse și exersate, corpuri „docile". Disciplina sporește forțele corpului (în termeni economici de utilitate) și diminuează aceleași forțe (în termeni politici de aservire). Pe scurt: disociază puterea de corp; face, pe de o parte, din putere o „aptitudine", o „capacitate" pe care caută să o dezvolte; și inversează, pe de altă parte, energia, forța care ar putea rezulta din aceasta, transformând-o într-un raport de supunere strictă. Dacă exploatarea economică separă forța de produsul muncii, despre constrângerea disciplinară se poate spune că stabilește la nivelul corpului relația coercitivă dintre o aptitudine majorată și o dominare intensificată.

„Inventarea" acestei noi anatomii politice nu trebuie privită ca o descoperire ivită pe neașteptate. Ci ca o puzderie de

procese adesea minore, de origini diferite, risipite ca localizare, care se amestecă, se repetă, se imită și se sprijină unele pe altele, se deosebesc după domeniile de aplicare, devin convergente, schițând încetul cu încetul epura unei metode generale. Pot fi întâlnite foarte de timpuriu operând în colegii; ceva mai târziu, în școlile elementare; s-au infiltrat în mod progresiv în spațiul azilelor; și, în câteva zeci de ani, au restructurat organizarea militară. Uneori, au migrat cu mare viteză dintr-un loc într-altul (între armată și școlile cu caracter tehnic, colegii și licee), alteori lent și în chip ceva mai discret (militarizarea insidioasă a marilor ateliere). De fiecare sau aproape de fiecare dată însă ele s-au impus, răspunzând la necesități de conjunctură: aici o inovație industrială, dincolo recrudescența anumitor boli endemice, în altă parte inventarea puștii ori victoriile militare ale Prusiei. Ceea ce nu le-a împiedicat să se înscrie în ansamblul unor transformări generale și de esență pe care va trebui să încercăm să le surprindem.

Nu ne propunem să trasăm aici istoria diferitelor instituții disciplinare în ce poate avea fiecare mai specific. Ci doar să identificăm, dintr-o serie de exemple, acele tehnici de bază care, de la o instituție la alta, s-au generalizat cel mai repede. Tehnici întotdeauna minuțioase, infime adesea, dar care au importanța lor: dat fiind că definesc un anumit mod de investire politică detaliată a corpului, o nouă „microfizică" a puterii; și având în vedere că nu au încetat, din secolul al XVII-lea și până azi, să cucerească domenii din ce în ce mai vaste, ca și cum ar tinde să acopere întregul câmp social. Mici șiretlicuri cu o mare putere de propagare, sistematizări abile, aparent nevinovate, însă profund suspicioase, dispozitive ascultând de economii interne de nemărturisit sau vizând constrângeri lipsite de glorie – acestea sunt totuși cele care au determinat mutația suferită de regimul punitiv în zorii epocii contemporane. Descrierea lor va implica insistența plictisitoare asupra detaliilor și atenția mărită acordată amănuntelor: căutarea, în spatele unor figuri dintre cele mai lipsite de importanță, nu a unui sens, ci a unei precauții; reînscrierea lor nu doar în coeziunea unui mod de funcționare, ci și în coerența unei tactici. Viclenii nu atât ale marii rațiuni, ce nu-și încetează lucrul nici în somn și dă fără încetare sens nesemnificativului, cât ale

atentei „rele-voințe", ce nu lasă nimic deoparte. Disciplina este o anatomie politică a detaliului.

Pentru a-i pune în gardă pe cei nerăbdători, să ne amintim cele spuse de Mareșalul de Saxa[III]: „Cu toate că cei care se ocupă de amănunte trec drept niște inși limitați, mi se pare totuși că această parte e esențială, pentru că e temelia și pentru că este cu neputință să înalți vreun edificiu sau să pui bazele vreunei metode fără să-i cunoști principiile. Nu este de ajuns să-ți placă arhitectura. Trebuie să știi și cum se taie piatra."[1] Ar fi de scris o întreagă istorie a acestei „tăieri a pietrelor" – istorie a raționalizării utilitare a detaliului prin contabilitate morală și control politic. Nu epoca clasică a inaugurat-o; ea a accelerat-o, i-a modificat scara, a dotat-o cu instrumente de precizie și poate i-a găsit ecouri în calculul infinitezimal sau în zugrăvirea celor mai subtile caractere ale ființelor naturale. Oricum, „detaliul" reprezenta încă de multă vreme o categorie a teologiei și a ascetismului: fiecare amănunt este important, dat fiind că, în ochii lui Dumnezeu, nici o imensitate nu este mai mult decât un amănunt, dar că nimic din tot ce există nu este îndeajuns de mic ca să nu fi fost voit de una din voințele sale singulare. În această mare tradiție a eminenței detaliului își va afla cu ușurință locul toată scrupulozitatea educației creștine, a pedagogiei școlare sau militare și, la urma urmei, a tuturor formelor de dresaj. Pentru omul disciplinat, ca și pentru cel credincios, nici un amănunt nu este indiferent, dar nu atât prin sensul pe care acestea l-ar ascunde, cât prin suprafața de contact pe care ele o constituie pentru puterea care vrea să le ia în stăpânire. Pe deplin grăitor, marele imn închinat „lucrurilor mărunte" și eternei lor importanțe de către Jean-Baptiste de La Salle[IV], în al său *Traité sur les obligations des frères des Écoles chrétiennes,* în care o adevărată mistică a cotidianului se întâlnește cu disciplina minusculului. „Cât e de periculos să nu dăm atenție lucrurilor mărunte! Este un gând cât se poate de mângâietor pentru un suflet ca al meu, prea puțin înclinat spre fapte mari, să-mi dau seama că preocuparea pentru lucrurile mărunte poate, printr-o

1 Mareșalul de Saxa, *Mes rêveries,* vol. I, „Avant-propos", p. 5.

evoluție nevăzută, să-l înalțe pe om până la sfințenia cea mai desăvârșită: pentru că lucrurile mici sunt cele ce poruncesc celor mari... Lucruri mărunte, se va spune, vai, Doamne, oare ce lucru mare putem face noi, creaturi slabe și muritoare ce suntem, pentru tine? Lucruri mărunte! Dar, dacă cele mari ne-ar sta dinainte, le-am putea noi oare împlini? Nu le-am socoti oare dincolo de puterile noastre? Lucruri mărunte! Dar dacă sunt pe placul lui Dumnezeu, și le acceptă ca pe niște lucruri mari? Lucruri mici! Le-am încercat? Le numim astfel din experiență? Lucruri mărunte! Ne facem vinovați dacă, privindu-le în felul acesta, nu le vom da importanță? Lucruri mărunte! Și totuși, ele au dat naștere, în timp, marilor sfinți. Da, lucruri mărunte! Dar mari cauze, mari sentimente, mare fervoare, mare ardoare și, prin urmare, mari merite, mari comori, mari recompense."[1] Minuția regulamentelor, privirea scrupuloasă a inspecțiilor, punerea sub control a celor mai neînsemnate zone ale vieții și corpului vor oferi în scurtă vreme, în cadrul școlii, al cazărmii, al spitalului și al atelierului un conținut laicizat, o raționalitate economică și tehnică acestui calcul mistic al infimului și al infinitului. Iar o Istorie a Detaliului în secolul al XVIII-lea, așezată sub semnul lui Jean-Baptiste de La Salle, cu tangențe leibniziene și buffoniene, trecând prin Frederic II, străbătând pedagogia, medicina, tactica militară și economia, trebuia să ajungă până la omul care visase, la sfârșitul secolului, să devină un nou Newton, dar nu al imensității cerești ori al maselor planetare, ci al „micilor corpuri", al micilor mișcări, al micilor acțiuni; la omul care i-a răspuns lui Monge[V] („Nu exista decât o singură lume de descoperit"): „Ce mi-a fost dat să aud? Dar lumea amănuntelor, cine s-a gândit vreodată la această lume cu totul aparte? Eu am crezut în ea încă de la vârsta de cincisprezece ani. M-am ocupat atunci de ea, și amintirea ei trăiește în mine ca o idee fixă ce nu mă părăsește nici o clipă... Această altă lume este cea mai importantă dintre toate cele de a căror descoperire eram mândru: când mă gândesc la ea, mi se strânge

1 J.-B. de La Salle, *Traité sur les obligations des frères des Écoles chrétiennes*, ediția din 1783, pp. 238-239.

sufletul."[1] Nu el a fost cel care a descoperit-o; dar se știe că a făcut totul ca s-o organizeze; și că a dorit să se înconjoare cu un dispozitiv de putere care să-i permită observarea până și a celui mai mărunt eveniment de pe cuprinsul statului pe care-l guverna; voia, prin riguroasa disciplină pe care o impusese, „să cuprindă ansamblul acestei vaste mașini, fără ca nici cel mai mic detaliu să nu-i poată scăpa"[2].

O observare minuțioasă a detaliului și, în același timp, o includere în calculul politic a acestor lucruri mărunte, în vederea supravegherii și a utilizării oamenilor, câștigă treptat teren, de-a lungul epocii clasice, aducând cu sine un întreg arsenal de tactici, un întreg corpus de procedee și de cunoștințe, descrieri, rețete și date. Din toate aceste amănunte s-a născut, fără îndoială, omul umanismului modern.[3]

Arta repartizărilor

Disciplina se ocupă înainte de toate de repartizarea indivizilor în spațiu. În acest scop, ea recurge la mai multe tehnici.

1. Disciplina impune uneori *delimitarea,* specificarea unui loc separat de toate celelalte și închis asupra lui însuși. Loc protejat al monotoniei disciplinare. A existat marea „închidere" a vagabonzilor și ticăloșilor; au mai existat însă și altele, mai discrete, dar și insidioase și eficiente. Colegiile[VI]: încetul cu încetul, modelul mânăstirii se impune; internatul apare ca regimul de educare dacă nu cel mai frecvent, cu siguranță cel mai perfecționat; devine obligatoriu la Louis-le-Grand, când, după plecarea iezuiților[VII], acesta e transformat într-un colegiu-model.[4] Cazărmile: armata, această masă dezordonată, trebuie

---

1 É. Geoffroy Saint-Hilaire atribuie această declarație lui Bonaparte, în Introducerea la *Notions synthétiques et historiques de philosophie naturelle.*

2 J. -B. Treilhard, *Motifs du code d'instruction criminelle,* 1808, p. 14.

3 Mă voi opri la exemple din cadrul instituțiilor militare, medicale, școlare și industriale. Alte exemple ar mai fi putut fi extrase din sfere precum colonizarea, sclavajul, îngrijirile din primii ani de copilărie.

4 Cf. Ph. Ariès, *L'Enfant et la famille,* 1960, pp. 308-313 și G. Snyders, *La Pédagogie en France aux XVIIe et XVIIIe siècles,* 1965, pp. 35-41.

fixată; trebuie împiedicate jafurile și violențele; trebuie potoliți oamenii locului, care nu privesc cu ochi buni trupele ce se mișcau din loc în loc; trebuie evitate conflictele cu autoritățile civile; oprite dezertările; controlate cheltuielile. Ordonanța din 1719 prevede construirea mai multor sute de cazărmi, după modelul celor deja amenajate în sud; izolarea va fi strictă: „Întregul ansamblu va fi împrejmuit și închis cu un zid înalt de zece picioare, ce va înconjura pavilioanele la treizeci de picioare distanță" – și aceasta pentru a menține trupele „în ordine și disciplină și pentru ca ofițerul să poată răspunde"[1]. În 1745, existau cazărmi în aproximativ 320 de orașe; iar în 1775, capacitatea totală a acestora era estimată la circa 200 000 de oameni.[2] Pe lângă atelierele risipite pretutindeni, se dezvoltă și mari spații manufacturiere[VIII], în același timp omogene și bine delimitate: mai întâi, manufacturile reunite, apoi, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, uzinele (forjele de la Chaussade ocupă întreaga peninsulă Médine, între Nièvre și Loire; ca să instaleze, în 1777, uzina de la Indret, Wilkinson amenajează, cu diguri și rambleuri, o insulă de pe Loire; Toufait construiește Le Creusot, în valea Charbonnière, căreia a trebuit să-i schimbe înfățișarea, și a instalat în perimetrul uzinei chiar și locuințe muncitorești); este o modificare de scară și, în același timp, un nou tip de control. Uzina se înrudește în chip explicit cu mânăstirea, cu fortăreața, cu un oraș închis; paznicul „nu va deschide porțile decât la întoarcerea muncitorilor și numai după ce va bate clopotul care anunță reluarea lucrului"; un sfert de oră mai târziu, nimeni nu va mai avea dreptul să intre; la sfârșitul zilei, șefii de atelier au datoria să predea gărzii manufacturii cheile, și aceasta va redeschide porțile[3]. Pe măsură ce forțele de producție sunt tot mai mult concentrate, se pune problema extragerii unui maximum de avantaje și a neutralizării inconvenientelor ce

1 *L'ordonnance militaire,* vol. XLI, 25 septembrie 1719. Cf. planșele nr. 5 și 6.

2 Daisy, *Le Royaume de France,* 1745, pp. 201-209; Memoriu anonim din 1775 (Depozitul de război, 3689 f. 156). A. Navereau, *Le Logement et les ustensiles des gens de guerre de 1439 à 1789,* 1924, pp. 132-135.

3 *Projet de règlement pour l'aciérie d'Amboise,* Arhivele naționale, f. 12 1301.

rezultă din acest fapt (furturi, întreruperi ale lucrului, tulburări și „comploturi"); în paralel cu problema protejării materialelor și a utilajelor, se pune și aceea a controlării forțelor de muncă: „Ordinea și liniștea ce trebuie păstrate impun ca toți muncitorii să fie strânși sub același acoperiș, astfel ca acela dintre asociați însărcinat cu conducerea manufacturii să poată preveni și îndrepta abuzurile ce ar putea să apară în rândurile muncitorilor și să le înăbușe din față."[1]

2. Însă principiul „delimitării" nu este nici constant, nici indispensabil și nici suficient în dispozitivele disciplinare. Acestea prelucrează spațiul într-un mod mult mai suplu și cu mai multă migală. Și, în primul rând, conform principiului localizării elementelor sau al *cadrilajului*. Fiecare individ la locul său; și, în fiecare amplasament, un individ. Trebuie evitate repartizările pe grupuri; trebuie desfăcute implantările colective; trebuie analizate pluralitățile confuze, masive ori mobile. Spațiul disciplinar tinde să se împartă în tot atâtea parcele câte corpuri sau elemente de repartizat există. Trebuie anulate efectele repartizărilor neclare, dispariția necontrolată a individizilor, circulația lor difuză, îngrămădirea lor inutilizabilă și periculoasă; tactică antidezertare, antivagabondaj, antiaglomerare. Se pune problema stabilirii prezențelor și a absențelor, aceea de a ști unde și cum pot fi găsiți indivizii, de a instaura comunicații utile și de a le întrerupe pe celelalte, de a putea supraveghea clipă de clipă purtarea fiecărui individ în parte, de a-l putea evalua, sancționa, a-i măsura calitățile și meritele. Procedură deci pentru a cunoaște, a stăpâni și a utiliza. Disciplina organizează un spațiu analitic.

Și în acest caz, ea trimite la un vechi procedeu arhitectural și religios: chilia de mânăstire. Deși compartimentele pe care ea le fixează devin întru totul ideale, spațiul formelor de disciplină continuă, de fapt, să rămână un spațiu celular. Solitudinea necesară a corpului și a sufletului postula un anumit ascetism: trebuie ca măcar din când în când ele să înfrunte ispitele și poate chiar severitatea lui Dumnezeu. „Somnul este

1 Memoriu către rege, referitor la fabrica de pânză de corăbii din Angers, *in* V. Dauphin, *Recherches sur l'industrie textile en Anjou*, 1913, p. 199.

imaginea morții, dormitorul este imaginea mormântului... chiar dacă dormitoarele sunt comune, paturile sunt totuși în așa fel rânduite și se izolează cu atâta precizie cu ajutorul perdelelor, încât fetele pot să se trezească și să se culce fără să se vadă între ele."[1] Dar aceasta nu este decât o formă încă foarte frustă.

3. Regula *amplasărilor funcționale* va codifica, încetul cu încetul, în instituțiile disciplinare, un spațiu pe care, de obicei, arhitectura îl lasă disponibil și la îndemâna unor utilizări dintre cele mai diverse. Sunt definite locuri determinate care să răspundă nu numai necesității de a supraveghea, de a întrerupe comunicațiile periculoase, ci și aceleia de a crea un spațiu util. Procesul este limpede observabil în spitale, și mai ales în spitalele militare și maritime. În Franța, se pare că Rochefort[IX] a servit drept experiment și model. Un port, și cu atât mai mult un port militar, este, cu circuitele sale de mărfuri, de oameni înrolați de bunăvoie sau cu forța, de marinari care se îmbarcă și debarcă, de boli și epidemii, un loc al dezertărilor, al contrabandei, al contaminării: răscruce de amestecuri periculoase, intersecție de trasee interzise. Spitalul maritim trebuie, așadar, să ofere îngrijiri, dar tocmai de aceea el trebuie să fie un filtru, un dispozitiv care identifică și cartografiază; el trebuie să asigure un control asupra acestei imense mobilități și agitații, descompunând confuzia ilegalității și a răului. Supravegherea medicală a bolilor și a contaminărilor merge mână în mână cu o serie întreagă de alte controale: militar pentru dezertori, fiscal pentru mărfuri, administrativ pentru medicamente, rații, dispariții, vindecări, decese, simulări. De aici, necesitatea de a împărți și delimita spațiul cu multă rigurozitate. Primele măsuri adoptate la Rochefort aveau în vedere mai mult lucrurile decât oamenii, mărfurile de valoare mai curând decât bolnavii. Organizarea supravegherii fiscale și economice precedă tehnicile de ținere sub observație medicală: localizarea medicamentelor în lăzi închise, registru cu utilizarea lor; ceva mai târziu, este pus la punct un sistem de verificare a

1 *Règlement pour la communauté des filles du Bon Pasteur, in* Delamare, *Traité de Police,* cartea III, titlul V, p. 507. Cf. și planșa nr. 9.

numărului real de bolnavi, a identității acestora, a unităților de care aparțin; sunt apoi reglementate plecările și sosirile, bolnavii sunt obligați să rămână la ei în saloane; la fiecare pat, este afișat numele celui care-l ocupă; fiecare individ care primește îngrijiri este înscris într-un registru pe care medicul este obligat să-l consulte în timpul vizitei; mai târziu, vor urma izolarea contagioșilor, paturile separate. Puțin câte puțin, un spațiu administrativ și politic se organizează ca spațiu terapeutic; acesta tinde să individualizeze corpurile, bolile, simptomele, viețile și morțile; constituie un tablou real al singularităților juxtapuse și atent diferențiate. Disciplina dă naștere unui spațiu util din punct de vedere medical.

În uzinele care-și fac apariția la sfârșitul secolului al XVIII-lea, principiul „cadrilajului" individualizant se complică. Se pune atât problema distribuirii indivizilor într-un spațiu în care aceștia să poată fi izolați și reperați, cât și aceea de a articula această repartizare la un aparat de producție cu propriile lui exigențe. În operația de împărțire a „posturilor", trebuie combinate repartizarea corpurilor, amenajarea spațială a aparatului de producție și diversele forme de activitate. De acest principiu ascultă manufactura lui Oberkampf de la Jouy. Ea se compune dintr-o serie de ateliere individualizate pe fiecare mare tip de operații în parte: pentru imprimeri, pregătitorii planșelor pentru culoare, coloriști, retușori, gravori, vopsitori. Clădirea cea mai mare, construită în 1791 de Toussaint Barré, are o sută zece metri în lungime și trei etaje. Parterul este afectat aproape în întregime imprimării în bloc; conține 132 de mese dispuse pe două rânduri de-a lungul sălii prevăzute cu 88 de ferestre; fiecare imprimer lucrează la o masă, cu „trăgătorul" său, însărcinat să prepare și să întindă culorile. În total, 264 de persoane. La un capăt al fiecărei mese, un soi de rastel pe care muncitorul întinde, la uscat, pânza pe care tocmai a imprimat-o.[1] Parcurgându-se culoarul central al atelierului, se poate asigura o supraveghere în același timp generală și individuală: pot fi constatate prezența, sârguința

1 Regulamentul fabricii din Saint-Maur, B.N. Ms. col. Delamare, *Manufactures* III.

muncitorului, calitatea muncii acestuia; muncitorii pot fi comparați între ei, pot fi clasificați după îndemânare și după viteza de lucru; pot fi urmărite stadiile succesive ale procesului de fabricație. Toate aceste înserieri formează o grilă permanentă: confuziile se clarifică[1]: ceea ce vrea să însemne că producția se divide și că procesul muncii se articulează, pe de o parte, conform fazelor, stadiilor sau operațiilor lui elementare, iar, pe de altă parte, după indivizii care-l efectuează, după corpurile singulare care i se dedică: fiecare variabilă a acestei forțe – energia, promptitudinea, îndemânarea, constanța – poate fi observată, deci caracterizată, evaluată, contabilizată și raportată la fiecare agent al ei în parte. Astfel scoasă în evidență în chip perfect lizibil la toată seria de corpuri singulare, forța de muncă poate fi analizată în unități individuale. Sub diviziunea procesului de producție – și în același timp cu ea – găsim la originea marii industrii descompunerea individualizantă a forței de muncă; compartimentările spațiului disciplinar le-au asigurat, adesea, și pe una, și pe cealaltă.

4. În cadrul disciplinei, elementele sunt interșanjabile, dat fiind că fiecare se definește prin locul pe care-l ocupă într-o serie și prin distanța care-l separă de celelalte elemente. Unitatea minimală nu este, prin urmare, nici teritoriul (unitate de dominație), nici locul (unitate de reședință), ci poziția: cea ocupată de un individ într-o clasare, punctul în care se intersectează un rând și o coloană, intervalul din cadrul unei serii de intervale ce pot fi parcurse unele după altele. Disciplina – artă a rangului și tehnică de transformare a configurațiilor. Ea individualizează corpurile printr-o localizare ce nu le fixează, ci le repartizează și le face să circule într-o rețea de relații.

Să luăm exemplul „clasei". În colegiile iezuiților, mai putea fi încă întâlnită o organizare deopotrivă binară și în masă; clasele, care puteau număra până la două sau trei sute de elevi, erau împărțite în grupe de câte zece; fiecare din aceste grupe,

---

1 Cf. cele spuse de La Métherie vizitând Le Creusot: „Clădirile pentru un atât de frumos stabiliment și o atât de mare cantitate de lucrări diferite ar trebui să aibă o suprafață suficientă ca să nu se producă nici un fel de încurcături între muncitori în timpul lucrului" *(Journal de physique*, vol. XXX, 1787, p. 66).

cu decurionul ei, era plasată într-o tabără, cea romană sau cea cartagineză; fiecăreia dintre aceste decurii îi corespundea o decurie adversă. Forma generală era cea a războiului și a rivalității; munca, învățarea, clasificarea se desfășurau sub forma întrecerii, prin înfruntarea dintre două armate; prestația fiecărui elev în parte se înscria în acest duel general; de ea depindeau victoria sau înfrângerea uneia dintre tabere; iar elevilor le era atribuit un loc ce corespundea funcției fiecăruia și valorii sale de luptător în grupa unitară pe care o alcătuia decuria lui.[1] Se poate, de altfel, observa că toată această comedie romană permitea adoptarea, în cadrul exercițiilor binare de rivalitate, a unei dispuneri spațiale pe modelul legiunii[x], cu poziție, ierarhie și supraveghere piramidale. Nu trebuie să uităm faptul că, în general, modelul roman a jucat, în Epoca Luminilor, un dublu rol; prin caracterul lui republican, el reprezenta însăși instituția libertății; prin aspectul militar, reprezenta schema ideală a disciplinei. Roma secolului al XVIII-lea și a Revoluției este Roma Senatului, dar și Roma legiunilor; Roma Forumului, dar și a taberelor de luptă. Până la Imperiu, referința romană a vehiculat, într-un mod ambiguu, idealul juridic al cetățeniei și tehnica procedeelor disciplinare. În orice caz, elementul strict disciplinar din fabula antică pe care o jucau în permanență colegiile iezuiților a prevalat asupra elementului de competiție și de război mimat. Puțin câte puțin – dar mai ales după 1762 –, spațiul școlar își pierde caracterul diferențiat; clasa devine omogenă, nu mai este compusă decât din elemente individuale așezate unele lângă altele sub privirea profesorului. În secolul al XVIII-lea, „poziția" este cea care începe să definească marea formă de repartizare a indivizilor în ordinea școlară: șirurile de copii în clasă, pe culoare, în curți; poziție atribuită fiecăruia pentru fiecare temă și probă în parte; poziție pe care fiecare o obține de la o săptămână la alta, de la o lună la alta, de la un an la altul; alinierea claselor de vârstă unele după altele; succesiunea

1 Cf. C. de Rochemonteix, *Un collège au XVIIe siècle*, 1889, vol. III, pp. 51 și urm.

materiilor predate, a problemelor tratate într-o ordine crescândă de dificultate. Și, în tot acest ansamblu de alinieri obligatorii, fiecare elev, după vârstă, performanțe, purtare, ocupă când o poziție, când alta; se deplasează fără încetare în interiorul acestor serii de compartimente – unele ideale, marcând o ierarhie a cunoștințelor sau a capacităților, celelalte trebuind să traducă material, în spațiul clasei sau al colegiului, această repartizare a valorilor și a meritelor. Mișcare continuă, în care indivizii se substituie unii altora, într-un spațiu ritmat de intervale aliniate. Organizarea unui spațiu serial a constituit una dintre marile mutații tehnice ale învățământului elementar. El a permis depășirea sistemului tradițional (un elev lucrând câteva minute cu profesorul, în timp ce grupul dezordonat al celor care așteaptă rămâne lipsit de ocupație și de supraveghere). Atribuind locuri individuale, acest tip de spațiu a făcut posibile controlarea fiecăruia în parte și lucrul simultan al tuturor. A pus la punct o nouă economie a timpului de învățare. A determinat funcționarea spațiului școlar ca o mașină de învățat, dar și de supravegheat, de ierarhizat, de recompensat. J.-B. de La Salle visa la o clasă a cărei repartizare spațială să poată asigura simultan o serie întreagă de diferențieri: după cât sunt de avansați elevii, după valoarea fiecăruia, după caracterul mai mult sau mai puțin bun, după sârguința mai mare sau mai mică, după curățenie și după averea părinților. Atunci, sala de clasă ar fi format un mare și unic tablou[XI], cu intrări multiple, sub privirea atent „clasificatoare" a profesorului: „În toate clasele, vor exista locuri repartizate tuturor elevilor la fiecare lecție în parte, astfel încât toți cei care participă la aceeași lecție să fie așezați într-unul și mereu același loc. Școlarii de la lecțiile cele mai avansate vor fi așezați în băncile aflate cel mai aproape de pereți, după care vor urma ceilalți, în ordinea lecțiilor, către centrul clasei... Fiecare elev va avea locul său obișnuit și nimeni nu-l va părăsi sau schimba decât la cererea sau cu acordul inspectorului peste școli." Va trebui să se procedeze în așa fel încât „cei care, din neglijența părinților, au vermină să fie despărțiți de cei care sunt curați și nu au așa ceva; ca un școlar superficial și neatent

să fie așezat între doi care sunt cuminți și serioși, un elev libertin fie singur, fie între doi cu frica lui Dumnezeu"[1].

Organizând „celulele", „locurile" și „pozițiile", formele de disciplină fabrică spații complexe: deopotrivă arhitecturale, funcționale și ierarhice. Spații ce asigură fixarea și permit circulația; decupează segmente individuale și stabilesc legături operatorii; marchează locuri și indică valori; garantează supunerea indivizilor, dar și o mai bună economie a timpului și a gesturilor. Sunt spații mixte: reale, dat fiind că determină dispunerea clădirilor, a sălilor, a mobilierului, dar și ideale, întrucât asupra acestor amenajări sunt proiectate caracterizări, evaluări, ierarhii. Prima dintre marile operații ale disciplinei este prin urmare constituirea de „tablouri vii" ce transformă aglomerările dezordonate, inutile sau periculoase în mulțimi ordonate. Constituirea de „tablouri" a fost una dintre marile probleme ale tehnologiei științifice, politice și economice ale secolului al XVIII-lea: amenajarea grădinilor de plante și de animale și realizarea, în același timp, de clasificări raționale ale ființelor vii; observarea, controlarea și regularizarea circulației de mărfuri și monedă și, totodată, alcătuirea unui tablou economic care să poată funcționa ca sursă de îmbogățire; inspectarea oamenilor, constatarea prezenței sau absenței – și punerea la punct a unui registru general și permanent al forțelor armate; repartizarea bolnavilor, separarea unora de alții, distribuirea cu grijă a spațiului spitalicesc și stabilirea și clasificarea sistematică a bolilor: tot atâtea operații strâns înrudite, în care cei doi constituenți – repartizarea și analiza, controlul și inteligibilitatea – acționează solidar. Tabloul este,

---

1 J.-B. de La Salle, *Conduite des Écoles chrétiennes*, B.N. Ms. 11759, pp. 248-249. Ceva mai înainte, Batencour propusese o clasă compusă din trei părți: „Cea mai onorabilă pentru cei care învață latina... Este de dorit să existe suficient de multe locuri la masă, ca să aibă loc toți cei care scriu și să fie evitate dezordinile pe care le provoacă de obicei leneșii." În alta, cei care învață să citească: o bancă pentru cei bogați, o alta pentru cei săraci „pentru ca păduchii să nu se ia". Cea de-a treia amplasare, pentru nou-veniți: „Când va fi recunoscută capacitatea, li se va repartiza un loc." (M.I.D.B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale*, 1669, pp. 56-57) Cf. planșele nr. 10 și 11.

în secolul al XVIII-lea, deopotrivă o tehnică de putere și o procedură de cunoaștere. Problema care se pune este aceea a organizării multiplului, a dotării cu un instrument cu ajutorul căruia multiplul să poată fi parcurs și luat în stăpânire; este problema impunerii unei „ordini". Ca și conducătorul de oști de care vorbea Guibert[XII], naturalistul, medicul, economistul sunt „orbiți de imensitate, zăpăciți de multitudine... combinațiile fără număr ce rezultă din multiplicitatea de obiecte, nenumăratele direcții ale atenției strânse la un loc alcătuiesc o povară ce le întrece forțele. Pe măsură ce se perfecționează și se apropie tot mai mult de adevăratele principii, știința modernă a războiului ar putea deveni mai simplă și mai puțin greoaie"; armatele, conduse după „tactici simple, analogice, capabile să execute toate mișcările... ar fi mai ușor de deplasat și de condus"[1]. Tactică, ordonare spațială a oamenilor; taxinomie, spațiu disciplinar al ființelor naturale; tablou economic, mișcare reglată a averilor.

Tabloul nu are însă aceeași funcție în toate aceste registre diferite. În ordine economică, el permite măsurarea cantităților și analizarea mișcărilor. Sub formă de taxinomie, are ca funcție caracterizarea (și, prin urmare, reducerea singularităților individuale) și constituirea de clase (deci excluderea considerentelor de număr). Însă, sub forma repartizării disciplinare, dispunerea în tablou are, din contră, funcția de a trata mulțimea ca atare, de a o repartiza și de a extrage din ea un beneficiu cât mai mare cu putință. În timp ce taxinomia naturală se situează pe axa ce duce de la caracteristic la categorial, tactica disciplinară se situează pe axa care leagă singularul de multiplu. Ea permite atât caracterizarea individului ca individ, cât și ordonarea unei mulțimi date. Ea constituie condiția de bază pentru controlul și utilizarea unui ansamblu de elemente distincte: temelia unei microfizici a unei puteri pe care am putea-o numi „celulară".

---

1 J. A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, I, Discurs preliminar, p. XXXVI.

Controlul activității

1. *Programul zilnic de activitate* este o veche moștenire. Comunitățile monastice i-au sugerat, fără îndoială, modelul strict. Acesta s-a răspândit repede. Cele trei mari procedee ale programului de activitate – stabilirea unui ritm, constrângerea la ocupații determinate, reglarea ciclurilor de repetiție – și-au făcut foarte devreme apariția în colegii, ateliere, spitale. Noilor discipline nu le-a fost deloc greu să se instaleze înăuntrul vechilor scheme; instituțiile de educație și stabilimentele de asistență duceau mai departe viața și ordinea din mânăstirile cărora adeseori le erau anexate. Rigoarea timpului industrial a păstrat vreme îndelungată un aspect religios; în secolul al XVII-lea, regulamentele interioare ale marilor manufacturi precizau exercițiile care trebuia să ritmeze munca: „Toate persoanele..., dimineața, înainte de începerea lucrului, se vor spăla mai întâi pe mâini, își vor închina munca lui Dumnezeu, vor face semnul crucii și se vor apuca de lucru"[1]; chiar și în secolul al XIX-lea, când se va dori folosirea în industrie a unor populații rurale, pentru a le obișnui cu munca în ateliere, se întâmplă să se recurgă la congregații; muncitorii sunt încadrați în „uzine-mânăstiri". Marea disciplină militară s-a constituit, în armatele protestante ale lui Mauriciu de Orania[XIII] și Gustav Adolf[XIV], prin intermediul ritmicității unui timp punctat de exercițiile pioase; viața în armată trebuie să atingă, spunea, mult mai târziu, Boussanelle, tocmai unele „din perfecțiunile mânăstirii"[2]. Vreme de secole, ordinele religioase au fost adevărații profesori de disciplină: specialiste în ce privește timpul, mari tehniciene ale ritmului și activităților încadrabile în reguli precise. Dar tipurile de disciplină transformă procedeele de ordonare temporală pe care le moștenesc. Perfecționându-le, în primul rând. Timpul începe să fie măsurat în sferturi de oră, în minute, în secunde. În armată, în primul rând: Guibert efectuează sistematic cronometrajele de tir a

1 Articolul 1 din regulamentul interior al fabricii de la Saint-Maur.
2 L. de Boussanelle, *Le Bon Militaire*, 1770, p. 2. În privința caracterului religios al disciplinei în armata suedeză, cf. *The Swedish Discipline*, Londres, 1632.

căror idee o avusese Vauban[XV]. În școlile elementare, împărțirea timpului devine din ce în ce mai amănunțită; activitățile sunt delimitate cât mai exact, prin comenzi ce trebuie îndeplinite pe loc: „La sfârșitul orei, un școlar va suna din clopoțel și, la primul sunet al acestuia, toți școlarii vor îngenunchea, cu mâinile încrucișate și cu ochii aplecați. La sfârșitul rugăciunii, profesorul va suna iar din clopoțel, prima dată pentru ca elevii să se ridice, o a doua oară pentru ca aceștia să se închine în fața lui Hristos și o a treia oară ca să se așeze în bănci."[1] La începutul secolului al XIX-lea, vor fi propuse pentru școala mutualistă orare precum urmează: 8,45 – intrarea monitorului, 8,52 – monitorul face apelul, 8,56 – intrarea copiilor și rugăciunea, 9,00 – așezarea în bănci, 9,04 – primul exercițiu pe tăbliță, 9,08 – încheierea dictării, 9,12 – cel de-al doilea exercițiu pe tăbliță etc.[2] Înmulțirea progresivă a personalului salariat atrage, la rândul ei, nevoia unei împărțiri stricte a timpului: „Dacă se întâmplă ca muncitorii să vină la lucru cu o întârziere mai mare de un sfert de oră după ce clopotul va fi bătut..."[3]; „acela dintre lucrători care va fi solicitat în timpul lucrului și va întârzia mai mult de cinci minute..."; „cel care nu se va prezenta la lucru la ora exactă..."[4] Dar, în același timp, se caută să se garanteze și calitatea timpului folosit: control neîntrerupt, urmărire îndeaproape din partea supraveghetorilor, îndepărtare a tot ce poate tulbura sau distrage; timpul trebuie organizat ca să fie pe de-a-ntregul util: „Sunt cu desăvârșire interzise în timpul lucrului distrarea lucrătorilor prin gesturi sau în alt fel, jucarea oricărui fel de joc, mâncatul, dormitul, istorisirea de întâmplări sau glume"[5]; și nici chiar

1 J.-B. de La Salle, *Conduite des Écoles chrétiennes*, B.N. Ms. 11759, pp. 27-28.

2 Bally, citat de R.R. Tronchot, *L'Enseignement mutuel en France*, teză dactilografiată, I, p. 221.

3 *Projet de règlement pour la fabrique d'Amboise*, art. 2, Arhivele Naționale, F 121301. Se precizează că prevederea este valabilă și pentru cei care muncesc cu bucata.

4 Regulament provizoriu pentru fabrica dlui S. Oppenheim, 1809, art. 7-8, *in* Hayem, *Mémoires et documents pour revenir à l'histoire du commerce*.

5 Regulamentul pentru fabrica dlui S. Oppenheim, art. 16.

în timpul pauzelor de masă „nu va fi voie să se spună nici un fel de povestiri, de întâmplări sau să se discute lucruri ce îi abat pe muncitori de la munca lor"; „este cu desăvârșire interzis oricărui muncitor să introducă sub orice fel de pretext vin în incinta manufacturii și să bea în ateliere"[1].

Timpul măsurat și plătit trebuie să fie un timp fără incorectitudini sau carențe, un timp de bună calitate, în tot cursul căruia corpul trebuie să rămână totalmente absorbit de activitatea pe care o are de executat. Precizia și abnegația sunt, împreună cu caracterul ordonat, virtuțile de căpătâi ale timpului disciplinar. Dar nici acestea nu constituie o noutate absolută. Alte procedee sunt cu adevărat caracteristice formelor de disciplină.

2. *Elaborarea temporală a actului.* Să luăm două modalități de a controla înaintarea unei trupe. Începutul secolului al XVII-lea: „Soldații care înaintează în șir sau în formație de luptă trebuie obișnuiți să meargă în cadența tobei. Pentru aceasta, ei trebuie să înceapă cu piciorul drept, astfel încât toată trupa să ridice același picior în același timp."[2] Jumătatea secolului al XVIII-lea – patru feluri de pași: „Lungimea pasului mic va fi de un picior, cea a pasului normal, a pasului dublu și a pasului de marș de două picioare, măsurate de la un călcâi la celălalt; în ce privește durata, pasul mic și pasul normal vor ține o secundă, timp în care se vor face doi pași dubli; durata pasului de marș va fi ceva mai mare de o secundă. Pasul pentru întoarcere va fi efectuat în același interval de o secundă; va fi executat la peste 18 degete de la un călcâi la celălalt... Pasul normal va fi efectuat înainte, ținându-se capul sus și corpul drept, păstrându-se echilibrul în mod succesiv pe un singur picior și ducându-l pe celălalt înainte, cu glezna întinsă, vârful piciorului orientat puțin în afară și în jos, astfel încât să mâture fără exagerare terenul pe care va trebui să se meargă și punând piciorul pe pământ, astfel ca toate părțile să-l atingă în același timp fără să izbească."[3] În intervalul

1 *Projet de règlement pour la fabrique d'Amboise,* art. 4.
2 L. de Montgommery, *La Milice française,* ed. din 1636, p. 86.
3 *Ordonnance du 1er janvier 1766, pour régler l'exercice de l'infanterie.*

dintre aceste două prescripții, au fost introduse în joc un nou mănunchi de constrângeri, un alt grad de precizie în descompunerea gesturilor și a mișcărilor, un alt mod de a adapta corpul la cerințe de timp.

Ceea ce se definește prin ordonanța din 1766 nu este un orar-cadru general pentru o activitate; este mai mult decât un ritm colectiv și obligatoriu, impus din exterior; este un „program"; el asigură însăși elaborarea actului ca atare; îi controlează din interior desfășurarea și fazele. Se trece astfel de la o formă de comandă care măsura ori ritma gesturile la o tramă care le constrânge și le susține de-a lungul întregii lor succesiuni. Este definită astfel un fel de schemă anatomo-cronologică a comportamentului. Actul este descompus în elemente; este determinată poziția corpului, a membrelor, a articulațiilor; fiecărei mișcări în parte îi este atribuită o direcție, o amplitudine, o durată anume; ordinea lor de succesiune este dinainte fixată. Timpul pătrunde în corp și, o dată cu timpul, toate tipurile de control minuțios ale puterii.

3. De unde, *corelarea corpului cu gestul.* Controlul disciplinar nu constă doar în a-i învăța pe alții sau în a le impune o anumită serie de gesturi determinate; el presupune găsirea relației optime dintre un anumit gest și poziția globală a corpului, care constituie condiția eficacității și a rapidității gestului respectiv. Într-o bună întrebuințare a corpului, care permite o bună întrebuințare a timpului, nimic nu trebuie să rămână inactiv sau inutil: totul trebuie solicitat să formeze suportul actului cerut. Un corp bine disciplinat formează contextul operațional al celui mai mărunt dintre gesturi. O scriere corectă presupune, de pildă, o gimnastică – o întreagă rutină, al cărei cod riguros privește corpul în ansamblu, de la vârful piciorului până la vârful degetului arătător. Trebuie „ținut corpul drept, puțin răsucit, degajat spre stânga și ușor aplecat înainte, astfel încât, punând cotul pe masă, bărbia să poată fi sprijinită în pumn, chiar dacă orientarea privirii nu permite acest lucru; piciorul stâng trebuie să stea, sub masă, puțin mai în față decât dreptul. Trebuie păstrată o distanță de două degete între corp și marginea mesei; căci nu doar scrisul va fi mai rapid, dar nici nu există ceva mai dăunător sănătății decât obiceiul de a propti stomacul în masă; partea brațului stâng

dintre cot şi mână trebuie să stea pe masă. Braţul drept trebuie să fie îndepărtat de corp la aproximativ trei degete şi să depăşească cu aproximativ cinci degete marginea mesei, pe care trebuie să se sprijine fără să apese. Profesorul îi va învăţa pe şcolari poziţia pe care aceştia trebuie să o aibă în timpul scrisului şi o va îndrepta fie prin semne, fie în alt fel ori de câte ori aceştia nu o vor respecta."[1] Un corp disciplinat este suportul unui gest eficient.

4. *Articularea corp–obiect.* Disciplina defineşte fiecare dintre raporturile pe care corpul trebuie să le întreţină cu obiectul pe care-l mânuieşte. Între unul şi celălalt, ea schiţează o angrenare atentă. „Duceţi arma înainte. În trei timpi. Se va ridica puşca cu mâna dreaptă, apropiind-o de corp pentru a o ţine perpendicular pe genunchiul drept, cu capătul ţevii la înălţimea ochilor, apucând-o prin lovire cu mâna stângă, braţul întins fiind lipit de trup la înălţimea centurii. În cel de-al doilea timp, puşca va fi readusă cu mâna stângă prin partea din faţă, cu ţeava în partea dinăuntru între ochi, mâna dreaptă o va apuca puternic, cu braţul întins, cu apărătoarea de trăgaci sprijinită pe primul deget, cu mâna stângă la înălţimea crestei, cu degetul mare întins de-a lungul ţevii pe mulură. În al treilea timp, se va lua mâna stângă de pe puşcă, pentru a fi lăsată să cadă de-a lungul coapsei, ridicându-se apoi cu mâna dreaptă, cu platina spre exterior în dreptul pieptului, cu braţul drept întins pe jumătate, cotul lipit de trup, degetul mare întins de-a lungul platinei, sprijinit pe primul şurub, cocoşul sprijinit pe primul deget şi ţeava bine potrivită."[2] Avem aici de-a face cu un exemplu perfect a ceea ce am putea numi codificarea instrumentală a corpului. Aceasta constă în descompunerea gestului global în două serii paralele: seria elementelor corpului care trebuie puse în joc (mâna dreaptă, mâna stângă, diferitele degete ale mâinii, genunchiul, ochiul, cotul etc.) şi seria elementelor din care se compune obiectul de mânuit (ţeava, creastă, cocoş, şurub etc.); după care urmează punerea în corelaţie a unora cu celelalte printr-o serie de gesturi simple (sprijinire, îndoire); în sfârşit,

1 J.-B. de La Salle, *Conduite des écoles chrétiennes,* ed. din 1828, pp. 63-64. Cf. planşa nr. 10.

2 *Ordonnance du 1er janvier 1766,* titlul XI, art. 2.

fixarea succesiunii obligatorii în care fiecare dintre aceste corelații ocupă un loc determinat. Această sintaxă obligatorie este ceea ce teoreticienii militari din secolul al XVIII-lea numeau o „manevră"[XVI]. Procedeul tradițional cedează locul unei prescrieri explicite și restrictive. Puterea se strecoară pe toată suprafața de contact dintre corp și obiectul pe care acesta îl manipulează, sudându-le pe unul de celălalt. Se ajunge astfel la constituirea unui complex corp–armă, corp–instrument, corp–mașină. Ne aflăm la mare distanță de vechile forme de constrângere ce nu solicitau din partea corpului decât semne sau produse, forme de expresie sau rezultatul unei munci. Reglementarea impusă de putere este totodată și legea de edificare a operațiunii. Și astfel își face apariția această caracteristică a puterii disciplinare: aceasta îndeplinește nu atât o funcție de prelevare, cât una de sintetizare, nu atât de extorcare a produsului, cât de legare coercitivă de aparatul de producție.

5. *Utilizarea exhaustivă.* Principiul care era subiacent orarului în forma lui tradițională era, în esență, unul negativ; principiu al nonpasivității: este interzis să pierzi timpul calculat de Dumnezeu și plătit de oameni; orarul trebuia să preîntâmpine pericolul risipei de timp – culpă morală și lipsă de onestitate economică. În ce o privește, disciplina pune la punct o economie pozitivă; ea stabilește principiul unei exploatări teoretic progresive a timpului: epuizare a acestuia mai curând decât folosire; urmărește să extragă, din elementul timp, tot mai multe clipe disponibile și, din fiece clipă în parte, mereu mai multe forțe utile. Ceea ce înseamnă că trebuie căutată intensificarea folosirii chiar și a celei mai neînsemnate clipe, ca și cum timpul, tocmai prin fracționare, ar deveni inepuizabil; sau ca și cum, măcar, printr-o organizare din ce în ce mai detaliată, s-ar putea tinde spre un punct ideal unde un maximum de viteză ar atinge un maximum de eficacitate. Tocmai aceasta era tehnica utilizată în celebrele regulamente ale infanteriei prusace pe care toată Europa le-a imitat după victoriile înregistrate de Frederic II[1]: cu cât se descompune mai

1 Succesul trupelor prusace poate fi atribuit doar „disciplinei și antrenării lor excelente; nu este prin urmare un lucru indiferent alegerea exercițiului; la acest succes s-a muncit în Prusia, fără preget, timp

mult timpul, cu cât îi sunt înmulțite subdiviziunile, cu cât este mai desfăcut în elementele componente oferite privirii care le controlează, cu atât devine mai facilă accelerarea unei operațiuni sau măcar reglarea ei conform unei viteze optime; de aici, reglementarea strictă a timpului de acțiune, atât de importantă în armată și care trebuia să devină la fel de importantă pentru toată tehnologia activității umane: șase timpi prevedea regulamentul prusac din 1743 pentru a duce arma la picior, patru timpi pentru prezentare, treisprezece pentru a o așeza invers pe umăr etc. Prin alte mijloace, școala mutualistă a fost și ea structurată ca un aparat menit să intensifice utilizarea timpului; organizarea ei permitea reconvertirea caracterului linear și succesiv al predării lecțiilor de către profesor: ea regla contrapunctul unor operațiuni efectuate simultan de diferitele grupe de elevi sub conducerea monitorilor și a adjuncților, astfel încât fiecare clipă în parte să fie ocupată cu activități multiple, dar coordonate; și, pe de altă parte, ritmul impus prin semnale, fluiere, comenzi îi obliga pe toți elevii să respecte norme temporale ce trebuia să accelereze procesul de învățare și, în același timp, să inculce rapiditatea ca pe o virtute[1]; „unicul scop al acestor comenzi este acela de a-i obișnui pe copii să execute repede și bine operații identice, de a diminua pe cât posibil, prin viteză, pierderea de timp pe care o provoacă trecerea de la o operație la alta"[2].

Or, datorită acestei tehnici de constrângere, un nou obiect este pe cale de a se constitui; încetul cu încetul, el va lua locul corpului mecanic – al corpului compus din solide și dotat cu

---

de patruzeci de ani" (Mareșalul de Saxa, Scrisoare către contele d'Argenson, 25 februarie 1750, Arsenal, Ms. 2701, și *Mes rêveries*, vol. II, p. 249). Cf. planșele nr. 3 și 4.

1 Exercițiu de scriere: „...9: mâinile pe genunchi. Această comandă e transmisă printr-un sunet de clopoțel; 10: mâinile pe masă, capul sus; 11: ștergeți tăblițele: toți elevii șterg tăblițele cu un pic de salivă sau, mai bine, cu o bucată de cârpă; 12: arătați tăblițele; 13: monitori, controlați. Aceștia vor trece în revistă tăblițele adjuncților și apoi pe acelea ale elevilor din banca lor. Adjuncții le trec în revistă pe cele ale copiilor din banca lor și apoi rămân cu toții la locurile lor."

2 Samuel Bernard, Raport din 30 octombrie 1816, ținut la Societatea de învățământ mutualist.

mișcări, a cărui imagine îi obsedase vreme îndelungată pe visătorii perfecțiunii disciplinare. Acest nou obiect este corpul natural, purtător de forțe și sediu al unei durate: corpul capabil de operații precise, care au o ordine, o durată, condiții interne, elemente componente. Devenind ținta unor noi mecanisme de putere, corpul se oferă unor noi forme de cunoaștere. Corp al exercițiului mai mult decât al fizicii speculative; corp manipulat de autorități mai curând decât de spirite animale; corp al dresajului util, și nu al mecanicii raționale, dar care, tocmai de aceea, va da la iveală o serie de exigențe naturale și de rigori funcționale. Acesta e corpul pe care îl descoperă Guibert în critica sa la adresa manevrelor prea artificiale. Prin intermediul exercițiului la care este silit, corpul își arată corelațiile esențiale și respinge în mod spontan ceea ce îi este incompatibil: „Intrați în majoritatea școlilor noastre de instrucție și-i veți vedea pe toți acei nefericiți soldați în poziții silite și nefirești, cu toți mușchii încordați și circulația sângelui întreruptă... Să luăm aminte la intenția naturii și la constituția corpului omenesc, și vom afla poziția și capacitatea indicate clar ce se cer a fi impuse soldatului. Capul trebuie să stea drept și liber deasupra umerilor, perpendicular în mijlocul lor. Nu trebuie răsucit nici la dreapta, nici la stânga, pentru că, având în vedere corespondența dintre vertebrele gâtului și omoplatul de care acestea sunt prinse, nici una dintre ele nu poate acționa circular fără să antreneze după sine una din părțile umărului și, prin urmare, corpul nemaifiind plasat în unghi drept, soldatul nu mai poate merge drept înainte și nici sluji drept reper de aliniere... Osul șoldului, pe care Regulamentul îl semnalează ca punctul pe care trebuie să se sprijine patul armei, nefiind plasat la fel la toți oamenii, pușca trebuie ținută de unii mai la dreapta, de alții mai la stânga. Din aceleași rațiuni de inegalitate de structură, apărătoarea trăgaciului se întâmplă să stea mai mult sau mai puțin lipită de corp, după cum un om are partea din afară a umărului mai mult sau mai puțin acoperită cu carne etc."[1]

Am văzut modul în care procedurile de repartizare disciplinară își aveau locul printre tehnicile, contemporane lor, de

1 J.A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, I, pp. 21-22.

clasificare și întocmire de tablouri; dar, totodată, și felul în care ele au introdus problema specifică a indivizilor și a mulțimii, în mod identic, controalele disciplinare ale activității se înscriu alături de toate cercetările, teoretice sau practice, privitoare la mașinăria naturală a corpurilor; numai că ele încep să dea la iveală procese specifice ale acestora; treptat, comportamentul și exigențele lui organice vor lua locul simplei fizici a mișcării. Corpul, forțat să fie ascultător până în actele lui cele mai mărunte, opune rezistență și arată care sunt condițiile de funcționare proprii unui organism. Puterea disciplinară are drept corespondent o individualitate nu doar analitică și „celulară", ci și naturală și „organică".

Organizarea genezelor individuale

În 1667, edictul care punea bazele manufacturii familiei Gobelins[XVII] prevedea și organizarea unei școli. Șaizeci de copii bursieri urmau să fie selecționați de către intendentul-șef al clădirilor regale, încredințați o vreme unui profesor ce trebuia să le asigure „educația și instrucția", apoi plasați ca ucenici la diferiți maeștri tapiseri din manufactură (aceștia urmând să primească în schimb o compensație ce se scădea din bursa elevilor); după șase ani de ucenicie, patru ani de serviciu și o probă de calificare, ei aveau dreptul „să deschidă și să țină prăvălie" în orice oraș de pe cuprinsul regatului. Regăsim în cazul de față caracteristicile uceniciei corporative: raport de dependență deopotrivă individual și total față de maestru: durată statutară a formării, ce se încheie cu o probă de calificare, dar nu se structurează conform unui program precis; schimb global între maestru, care trebuie să ofere tot ce știe, și ucenic, care este obligat să-l slujească și să-l ajute pe maestru, și uneori chiar să-l plătească. Forma serviciului domestic se îmbină cu transferul de cunoștințe.[1] În 1737, un edict organizează o școală

1 Această îmbinare reiese limpede din anumite clauze ale contractului de ucenicie: maestrul este obligat să ofere elevului – în schimbul banilor și muncii acestuia – tot ce știe, fără a păstra pentru sine nici cel mai mic secret; în caz contrar, maestrul este pasibil de amendă. Cf., de exemplu, F. Grosrenaud, *La Corporation ouvrière à Besançon*, 1907, p. 62.

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

de desen pentru ucenicii de la manufactura Gobelins; aceasta nu are scopul de a înlocui formarea sub îndrumarea maeștrilor, ci de a o completa. Or, ea implică o cu totul altă organizare a timpului. Elevii se strâng la școală două ore pe zi, mai puțin duminicile și sărbătorile. Se face prezența după o listă afișată pe perete; absenții sunt trecuți într-un registru.

Școala este împărțită în trei clase. Prima, pentru cei care nu au nici o noțiune de desen; aceștia sunt puși să copieze după modele, mai mult sau mai puțin dificile, conform aptitudinilor fiecăruia. A doua, „pentru cei care cunosc deja principiile de bază" sau care au absolvit prima clasă; ei trebuie să reproducă tablouri „după privire și fără să copieze", neacordând atenție decât desenului. În clasa a treia, elevii învață culorile, execută pasteluri, se inițiază în teoria și practica vopsitoriei. În mod regulat, elevii au de executat teme individuale; fiecare astfel de exercițiu, iscălit de autor și datat, este predat profesorului; cele mai bune sunt recompensate; strânse la sfârșitul anului și comparate, ele permit stabilirea progreselor, a valorii la acea dată și a locului cuvenit fiecărui elev în parte; sunt astfel selecționați cei care merită să promoveze în clasa superioară. Un registru general, ținut de profesori și de adjuncții acestora, trebuie să înregistreze zi de zi purtarea elevilor și tot ce se petrece în școală; el este pus periodic la dispoziția unui inspector.[1]

Școala din cadrul manufacturii Gobelins nu este decât ilustrarea unui fenomen important: dezvoltarea, în cursul epocii clasice, a unei noi tehnici de administrare a timpului existențelor individuale; de coordonare a raporturilor dintre timp, corpuri și forțe; de asigurare a cumulului duratei; și de transformare în profit sau utilitate sporită a mișcării timpului ce trece. Cum poate fi capitalizat timpul indivizilor, cum poate fi el cumulat în fiecare dintre ei, în corpurile, forțele sau capacitățile lor, și încă într-un mod care să permită întrebuințarea și controlul? Cum pot fi organizate durate profitabile? Formele de disciplină, care analizează spațiul, care descompun și recompun activitățile, trebuie înțelese și ca

1 Cf. E. Gerspach, *La Manufacture des Gobelins*, 1892.

aparate pentru adiționarea și capitalizarea de timp. Prin intermediul a patru procedee, pe care organizarea militară le scoate cât se poate de limpede în evidență.

1° Împărțind durata în segmente succesive sau paralele, fiecare dintre acestea trebuind să ajungă la un termen dinainte stabilit. De exemplu, separând timpul de formare și perioada de practică; neamestecând instrucția recruților cu exercițiile veteranilor; deschizând școli militare distincte pentru efectuarea serviciului militar (crearea Școlii Militare din Paris[XVIII], în 1764, și crearea, în 1776, a douăsprezece asemenea școli în provincie); recrutând pe soldații profesioniști de la vârste cât mai fragede, luând copii, „trecându-i în grija patriei, crescându-i în școli particulare"[1]; învățându-i succesiv ținuta, apoi mersul, după aceea mânuirea armelor, apoi tragerea la țintă și netrecând la o altă activitate decât dacă precedenta a fost complet asimilată: „Una dintre principalele erori este aceea de a-i arăta soldatului tot exercițiul dintr-o dată"[2]; într-un cuvânt, descompunând timpul în intervale, separate și adaptate.

2° Organizând aceste intervale temporale conform unei scheme analitice – succesiuni de elemente cât mai simple cu putință, care se combină după o complexitate crescândă. Ceea ce înseamnă că instrucția renunță la principiul repetării analogice. În secolul al XVI-lea, exercițiul militar consta îndeosebi în mimarea, integrală sau pe părți, a luptei și în determinarea unei creșteri globale a priceperii ori forței soldatului[3]; în secolul al XVIII-lea, predarea „manualului" urmează principiul „elementarului", abandonându-l pe cel al „exemplarului": gesturi simple – poziția degetelor, flexiunea piciorului, mișcarea brațelor –, care sunt componente de bază

1 Era proiectul lui J. Servan, *Le Soldat citoyen*, 1780, p. 456.

2 Regulament din 1743 pentru infanteria prusacă, Arsenal, ms. 4076.

3 F. de la Noue recomanda înființarea de academii militare la sfârșitul secolului al XVI-lea, în cadrul cărora să se învețe „mânuirea cailor, alergarea cu pumnalul în vestă și uneori înarmat, trasul cu armele, executarea de acrobații, sărituri; dacă s-ar adăuga înotul și luptele, nu ar fi decât cu atât mai bine, căci toate acestea fac persoana mai robustă și mai îndemânatică" *(Discours politiques et militaires*, ed. 1614, pp. 181-182).

ale conduitelor utile și, în plus, asigură și un dresaj general al forței, al îndemânării și al docilității.

3° Finalizând aceste segmente temporale, fixându-le un termen final marcat printr-o probă, care are tripla funcție de a indica dacă subiectul a atins nivelul statutar, de a garanta conformitatea uceniciei lui cu a celorlalți și de a diferența capacitățile fiecărui individ în parte. Când sergenții, caporalii etc. „însărcinați cu instruirea recruților vor considera că l-au adus pe vreunul până la stadiul de a intra în prima clasă, îl vor aduce mai întâi înaintea Ofițerilor din compania lor, care-l vor examina cu atenție; dacă aceștia nu-l găsesc îndeajuns de exersat, vor refuza să-l admită; dacă, dimpotrivă, omul prezentat le pare capabil de a fi primit, numiții ofițeri îl vor recomanda ei înșiși comandantului de regiment, care va constata dacă așa stau lucrurile și-l va supune examinării ofițerilor superiori. Cele mai neînsemnate greșeli vor fi suficiente pentru a-l respinge și nimeni nu va putea să promoveze din a doua clasă în prima fără să fi trecut prin acest examen"[1].

4° Organizând serii de serii; prescriind fiecăruia – după nivel, vechime, grad – exercițiile potrivite; exercițiile comune au un rol diferențiator, fiecărui individ în parte fiindu-i destinate exerciții specifice. La încheierea fiecărei serii, încep alte serii, care formează o încrengătură și se subîmpart la rândul lor. Astfel încât fiecare individ este prins într-o serie temporală care-i definește cu precizie nivelul sau poziția pe care o ocupă. Polifonie disciplinară a exercițiilor: „Soldații din clasa a doua vor exersa toate diminețile sub comanda sergenților, caporalilor, anspesazilor[XIX], soldaților din prima clasă... Soldații din prima clasă vor exersa în fiecare duminică sub comanda comandantului de escadră; caporalii și anspesazii vor exersa în fiecare după-amiază de marți sub comanda sergenților din companiile lor, iar aceștia în după-amiezile zilelor de 2, 12 și 22 ale fiecărei luni sub comanda ofițerilor superiori."[2]

Tocmai acest timp disciplinar este cel care se va impune puțin câte puțin și în practica pedagogică – specializând timpul de formare și separându-l de timpul adult, de timpul meseriei

1 *Instruction par l'exercice de l'infanterie,* 14 mai 1754.
2 *Ibid.*

deprinse; amenajând diferite stadii separate unele de altele prin probe gradate; determinând programe ce trebuie să se desfășoare fiecare pe durata unei faze anume și care cuprind exerciții de dificultate crescândă; calificând indivizii după felul în care au parcurs aceste serii. În locul timpului „inițiatic" al formării tradiționale (timp global, controlat numai de maestru, confirmat printr-o probă unică), timpul disciplinar a impus seriile lui multiple și progresive. Se ajunge astfel la constituirea unei întregi pedagogii analitice extrem de atente la detalii (căci descompune materia de predat până la elementele cele mai simple, ierarhizează pe stadii stricte fiecare fază a evoluției) și foarte precoce în istoria sa (dat fiind că anticipează din plin analizele genetice ale Ideologilor, cărora le slujește drept model tehnic). La începutul secolului al XVIII-lea, Demia voia ca învățarea cititului să fie împărțită pe șapte niveluri: primul pentru cei care învață literele, al doilea pentru cei care învață să le pronunțe, al treilea pentru cei care învață să lege silabele pentru a forma cuvinte, al patrulea pentru cei care citesc latinește pe propoziții sau de la un semn de punctuație la altul, al cincilea pentru cei care încep să citească în franceză, al șaselea pentru cei mai pricepuți la lectură, al șaptelea pentru cei care citesc după manuscrise. Însă, în cazul în care elevii ar fi prea numeroși, ar mai trebui introduse și unele subdiviziuni; prima clasă ar trebui să cuprindă patru grupe: una pentru cei care învață „literele simple"; alta pentru cei care învață literele în combinații; o a treia pentru cei care învață literele abreviate (â, e...); o ultimă grupă pentru cei care învață literele duble (ff, ss, tt, st). Clasa a doua urmează să fie la rândul ei împărțită în trei grupe: a celor care „pronunță fiecare literă cu glas tare înainte de a pronunța silaba D.O., DO"; a celor „care buchisesc silabele cele mai dificile, cum ar fi *bant, brand, spinx*" etc.[1] Fiecare palier al combinațiilor de elemente trebuie să se înscrie într-o mare serie temporală, care reprezintă o evoluție naturală a minții și, deopotrivă, un cod pentru procedurile educaționale.

---

1 Demia, *Règlement pour les écolès de la ville de Lyon,* 1716, pp. 19-20.

Dispunerea în „serie" a activităţilor succesive permite investirea duratei de către putere: posibilitate a unui control detaliat şi a unei intervenţii punctuale (de diferenţiere, corijare, pedepsire, eliminare) în fiecare moment al timpului; posibilitate de a caracteriza, deci de a utiliza indivizii conform nivelului la care aceştia au ajuns în cadrul seriilor pe care le au de parcurs; posibilitate de a cumula timpul şi activitatea, de a le regăsi, totalizate şi utilizabile într-un rezultat ultim, ce reprezintă capacitatea finală a unui individ. Dispersarea temporală este concentrată pentru a fi transformată în profit şi a se menţine dominaţia asupra unei durate ce scapă. Puterea se articulează direct pe timp; îi asigură controlul şi-i garantează utilizarea.

Procedeele disciplinare dau naştere unui timp linear ale cărui momente se integrează unele în altele şi sunt orientate către un punct terminal stabil. Altfel spus, unui timp „evolutiv". Or, să ne aducem aminte că, în acelaşi moment istoric, tehnicile administrative şi economice de control determinau apariţia unui timp social de tip serial, orientat şi cumulativ: descoperire a unei evoluţii în termeni de „progres". În ce le priveşte, tehnicile disciplinare duc la apariţia de serii individuale: descoperire a unei evoluţii în termeni de „geneză". Progresul societăţilor şi formarea indivizilor – aceste două mari „descoperiri" ale secolului al XVIII-lea se află, poate, în corespondenţă cu noile tehnici de putere şi, mai precis, cu o nouă modalitate de a gestiona timpul şi de a-l face util, prin segmentare, serializare, sintetizare şi totalizare. O macro- şi o microfizică a puterii au permis, firește, nu inventarea istoriei (de multă vreme nu mai avea aceasta nevoie să fie inventată), ci integrarea unei dimensiuni temporale unitare, continue şi cumulative în exercitarea controalelor şi în practica dominaţiei. Istoricitatea „evolutivă", aşa cum s-a constituit ea atunci – şi în chip atât de solid, încât reprezintă şi azi, pentru mulţi, o evidenţă – este legată de un mod particular de funcţionare a puterii. Tot aşa precum, desigur, „istoria-rememorare" a cronicilor, genealogiilor, faptelor de vitejie, domniilor şi documentelor fusese, vreme îndelungată, legată, la rândul ei, de o altă modalitate de putere. O dată cu apariţia noilor tehnici

de aservire, „dinamica" evoluțiilor continue tinde să înlocuiască „dinastica" evenimentelor solemne.

În orice caz, micul continuum temporal al individualității-geneză pare, într-adevăr, să constituie, laolaltă cu individualitatea-celulă sau individuaitatea-organism, un efect și un obiect al disciplinei. Iar în centrul acestei serializări a timpului se află o procedură care este, pentru ea, echivalentul a ceea ce era înscrierea în „tablou" pentru repartizarea indivizilor și pentru compartimentarea celulară; sau a ceea ce era „manevra" pentru economia activităților și controlul organic. Este vorba de „exercițiu". Exercițiul este acea tehnică cu ajutorul căreia corpurilor li se impun sarcini deopotrivă repetitive și diferite, dar întotdeauna gradate. Orientând comportamentul spre un stadiu terminal, exercițiul face posibilă o permanentă caracterizare a individului, fie prin raportare la acest punct final, fie prin raportare la ceilalți indivizi, fie prin raportare la un anumit tip de parcurs. În felul acesta, exercițiul asigură, sub forma continuității și a constrângerii, o creștere, o ținere sub observație, o evaluare. Înainte de a îmbrăca această formă strict disciplinară, exercițiul a parcurs o lungă istorie: el poate fi regăsit în practicile militare, religioase, universitare – fie ca un ritual de inițiere, fie ca o ceremonie pregătitoare, ca o repetiție teatrală sau ca o probă. Organizarea lui lineară, continuu progresivă, derularea lui genetică în timp au fost – cel puțin în armată și în școală – introduse târziu. Și, fără nici o îndoială, pe filieră religioasă. Oricum, ideea unei „programe" școlare care să-l însoțească pe copil până la încheierea instruirii lui și care să implice, de la un an la altul, de la o lună la alta, exerciții de complexitate crescândă a apărut, se pare, mai întâi în interiorul unui grup religios: Frații Vieții în Comun?[XXI]. Puternic influențați de Van Ruysbroek[XXII] și de mistica renană, membrii acestui grup au transpus o parte din tehnicile spirituale în domeniul educației – și nu doar în educația clericilor, ci și în aceea a magistraților și a negustorilor: tema unei perfecțiuni spre care conduce magistrul pilduitor devine, la ei,

---

1 Cf. Codina Meir, *Aux sources de la pédagogie des Jésuites*, 1968, pp. 160 și urm.

tema unei perfecționări autoritare a elevilor de către profesor, exercițiile din ce în ce mai severe pe care și le propune viața ascetică se transformă în sarcini de complexitate crescândă, ce marchează dobândirea progresivă a cunoștințelor și a bunei purtări; efortul întregii comunități înspre mântuire se transformă în competiția colectivă și permanentă a indivizilor care se clasifică unii în comparație cu alții. Este posibil ca tocmai unele tehnici de viață și mântuire comunitare să fi constituit primul nucleu al metodelor destinate să producă aptitudini definite individual, însă utile colectiv.[1] Sub forma lui mistică sau ascetică, exercițiul era o modalitate de a pune timpul petrecut în această viață în slujba dobândirii mântuirii. Puțin câte puțin, în istoria Occidentului, exercițiul își va inversa sensul, păstrându-și însă o parte din caracteristici: astfel, el începe să servească la economisirea timpului vieții, la cumularea acestuia într-o formă utilă și la exercitarea puterii asupra oamenilor prin intermediul timpului astfel structurat. Exercițiul, devenit element al unei tehnologii politice a corpului și a duratei, nu mai culminează într-o lume de dincolo, ci tinde spre o aservire ce nu a încetat să se accentueze.

---

1 Prin intermediul școlilor din Liège, Devenport, Zwolle, Wesel; și grație și lui Joannes Sturmius/Sturm și memoriului său din 1538 pentru organizarea unui gimnaziu la Strassburg/Strasbourg. Cf. *Bulletin de la société d'histoire du protestantisme,* vol. XXV, pp. 499-505.

De notat că raporturile dintre armată, organizarea religioasă și pedagogie sunt deosebit de complexe. „Decuria", unitate a armatei romane, poate fi regăsită în mânăstirile benedictine, ca unitate de muncă și, fără îndoială, de supraveghere. Frații Vieții în Comun au împrumutat-o de la aceștia și au transpus-o în organizarea lor pedagogică, elevii fiind grupați câte zece. Iezuiții au preluat această unitate în scenografia colegiilor lor, în care au reintrodus un model militar. Dar și decuria a fost, la rândul ei, dizolvată în beneficiul unei scheme încă și mai militarizate, pe ranguri, coloane, linii.

Compunerea forțelor

„Să începem prin a spulbera vechea prejudecată conform căreia se credea că forța unei trupe poate fi mărită sporindu-i adâncimea. Toate legile fizice despre mișcare se transformă în simple himere când se dorește adaptarea lor la domeniul tacticii."[1] Cu începere din secolul al XVII-lea, problema tehnică a infanteriei a fost să se elibereze de sub tutela modelului fizic al masei. Înarmată cu sulițe și muschete – greoaie, imprecise, incapabile să țintească și să nimerească –, o trupă era folosită fie ca un proiectil, fie ca un zid ori o fortăreață: „temuta infanterie a armatei spaniole"; dispunerea soldaților înăuntrul acestei mase se efectua mai ales în funcție de vechime și de vitejie; în centru, pentru a da greutate, volum și densitate corpului de armată – novicii; în fața lor, la colțuri și pe flancuri – soldații cei mai curajoși sau recunoscuți pentru priceperea lor. În decursul epocii clasice, s-a trecut la un întreg joc de articulații fine. Unitatea – regiment, batalion, subdivizie (*section*), mai târziu „divizie"[2] – devine un fel de mașină cu multe piese ce se deplasează unele în raport cu altele pentru a ajunge la o configurație și a obține un rezultat bine definit. Motivele unei astfel de mutații? Unele sunt economice: fiecare individ în parte trebuie făcut util, iar formarea, întreținerea, dotarea trupelor trebuie să devină rentabile; fiecărui soldat în parte – unitate prețioasă – trebuie să i se confere un maximum de eficacitate. Dar aceste motive economice nu au putut deveni hotărâtoare decât în urma unei transformări tehnice: inventarea puștii[3]; mai precisă și mai rapidă decât muscheta, aceasta punea în valoare priceperea soldatului; mult mai capabilă să atingă o țintă precisă, ea permitea exploatarea puterii de foc la nivel individual; și, invers, făcea din fiecare soldat o țintă posibilă,

---

1 J.A. de Guibert, *Essai général de tactique,* 1772, vol. I, p. 18. La drept vorbind, această foarte veche problemă redevine actuală în secolul al XVIII-lea din motivele economice și tehnice despre care vom avea ocazia să vorbim; iar respectiva „prejudecată" fusese foarte des luată în discuție chiar și în afară de Guibert însuși (în jurul lui Folard, Pireh, Mesnil-Durand).

2 În sensul în care acest termen a fost folosit cu începere din 1759.

3 Evenimentul care a dus la generalizarea puștii îl putem data cu aproximație ca fiind bătălia de la Steinkerque (1699).

necesitând, în felul acesta, o mobilitate mai mare; această invenție ducea deci la dispariția unei tehnici a maselor în favoarea unei arte ce repartiza unitățile și oamenii de-a lungul unor linii relativ suple și mobile. De aici, nevoia de a elabora o întreagă practică atent calculată a amplasamentelor individuale și colective, a deplasărilor de grupe sau elemente izolate, a schimbărilor de poziție, a trecerilor dintr-un dispozitiv în altul; într-un cuvânt, necesitatea de a inventa o mașinărie al cărei principiu să nu îl mai constituie masa mobilă sau imobilă, ci o geometrie de segmente divizibile, având ca element de bază soldatul în mișcare cu pușca lui[1]; și, firește, dincolo de soldatul ca atare, gesturile minimale, timpii acțiunilor elementare, fragmentele de spațiu ocupate sau parcurse.

Aceleași probleme se pun și atunci când este vorba de constituirea unei forțe productive al cărei rezultat trebuie să fie superior sumei forțelor elementare ce o compun: „Ziua de lucru combinată produce cantități mai mari de valori de întrebuințare [...] prin mărirea forței mecanice a muncii sau prin lărgirea sferei ei de acțiune în spațiu, sau prin restrângerea în spațiu a câmpului de producție în raport cu scara producției, sau prin mobilizarea în momentul critic de multă muncă într-un timp scurt [...] forța productivă specifică a zilei de lucru combinate este forța productivă socială a muncii sau forța productivă a muncii sociale. Ea constituie un rezultat al cooperării înseși."[2]

---

1 În legătură cu această importanță a geometriei, a se vedea J. de Beausobre: „Știința războiului este înainte de toate geometrică... Dispunerea unui batalion și a unui escadron pe lungimea unui front și pe o anumită adâncime nu este decât rezultatul unei geometrii profunde și încă necunoscute" *(Commentaire sur les défenses des places,* 1757, vol. II, p. 307).

2 K. Marx, *Capitalul,* cartea I, secțiunea a 4-a, cap. XIII (Marx-Engels, *Opere,* vol. 23, Editura Politică, București, 1966, p. 340). Marx revine de mai multe ori asupra analogiei dintre problemele diviziunii muncii și cele ale tacticii militare. De exemplu: „Așa cum forța de atac a unui escadron de cavalerie sau forța de rezistență a unui regiment de infanterie se deosebește esențial de suma forțelor de atac și de rezistență pe care le desfășoară fiecare cavalerist și fiecare infanterist în parte, tot așa și suma forțelor mecanice ale muncitorilor izolați se deosebește de potențialul social al forțelor care se desfășoară atunci când un număr mare de brațe colaborează simultan la aceeași operație unică [...]" *(ibid.,* pp. 336-337).

Astfel își face apariția o nouă exigență, căreia disciplina este chemată să-i răspundă: construirea unei mașini al cărui rezultat să fie maximalizat prin articularea concertată a pieselor elementare din care ea se compune. Disciplina nu mai este doar o artă de a repartiza corpurile, de a extrage din acestea timp și de a cumula acest timp, ea trebuie să compună forțele în vederea obținerii unui aparat eficace. Această exigență se traduce în mai multe feluri.

1. Corpul individual devine un element ce poate fi așezat, mișcat, pus în relație cu alte elemente. Nu curajul sau forța constituie, de acum înainte, principalele variabile care-l definesc, ci locul pe care el îl ocupă, intervalul pe care-l acoperă, regularitatea, ordinea optimă în care el își efectuează deplasările. Omul de trupă este mai presus de orice un fragment de spațiu mobil, înainte chiar de a fi curaj sau onoare. Portretul soldatului în viziunea lui Guibert: „Când este înarmat, el ocupă cel mult două picioare în diametru, considerându-l adică de la o extremitate la alta, și aproximativ un picior în profunzime, măsurat de la piept la umeri, la care trebuie să se adauge un picior de interval real între el și cel care se află în urma lui; ceea ce face două picioare pe toate direcțiile de fiecare soldat în parte și demonstrează că o trupă de infanterie în luptă ocupă, fie pe lungimea frontului, fie în adâncime, tot atâția pași câte rânduri o compun."[1] Reducție funcțională a corpului. Dar și integrare a acestui corp-segment într-un ansamblu la care el se articulează. Soldatul, al cărui corp a fost dresat să funcționeze piesă cu piesă pentru operațiuni determinate, trebuie să devină, la rândul lui, un element într-un mecanism de alt nivel. Soldații vor fi instruiți mai întâi „unul câte unul, apoi doi câte doi, apoi în număr tot mai mare... În ce privește mânuirea armelor, atunci când soldații vor fi fost instruiți separat, ei vor trebui puși să execute doi câte doi și să-și schimbe alternativ locurile pentru ca acela care se găsește în stânga să se învețe și cu locul din dreapta"[2]. Corpul se constituie astfel ca piesă a unei mașini multisegmentare.

---

1 J.A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, vol. I, p. 27.
2 Ordonanță privitoare la exercițiul de infanterie, 6 mai 1755.

2. Tot piese într-un mecanism sunt și diferitele serii cronologice pe care disciplina trebuie să le combine spre a forma un timp compus. Timpul unora trebuie să se potrivească la timpul celorlalți, în așa fel încât o cantitate cât mai mare de forțe să poată fi extrasă din fiecare și combinată într-un rezultat optim. Servan visa în acest sens la un aparat militar care ar acoperi întregul teritoriu național și în care fiecare ar urma să fie fără încetare – dar și în mod diferențiat – ocupat conform segmentului evolutiv și secvenței genetice în care se află. Viața militară ar începe la o vârstă cât mai fragedă, când li s-ar preda copiilor, în „case militare", meseria armelor; ea s-ar încheia în aceleași case, unde veteranii, până în ultima lor zi de viață, i-ar instrui pe copii, i-ar pune pe recruți la manevre, ar comanda exercițiile soldaților, i-ar supraveghea atunci când aceștia ar avea de executat lucrări de interes obștesc și, în sfârșit, ar veghea la menținerea ordinii în interiorul țării atunci când trupele ar lupta la hotare. Nu există nici un moment al vieții din care să nu se poată extrage forțe utile, cu condiția de a ști să diferențiezi aceste momente și să le combini cu alte momente. În mod asemănător, în marile ateliere se apelează la copii și bătrâni; datorită faptului că aceștia posedă unele capacități elementare pentru care nu este nevoie să fie întrebuințați muncitori care au cu totul alte aptitudini; în plus, ei constituie o mână de lucru ieftină; și, în sfârșit, dacă muncesc, se pot întreține singuri: „Toți oamenii harnici, spunea un perceptor despre o întreprindere din Angers, pot găsi în această manufactură, de la vârsta de zece ani și până la bătrânețe, resurse împotriva inactivității și a mizeriei ce decurge din ea."[1] Dar această potrivire a cronologiilor diferite va ajunge la o subtilitate maximă în învățământul primar. Începând cu secolul al XVII-lea și până la introducerea, la începutul celui de-al XIX-lea, a metodei lui Lancaster, ceasornicăria complexă a școlii mutualiste se va făuri rotiță după rotiță: la început, elevilor mai mari li s-au încredințat misiuni de simplă supraveghere, apoi de control al muncii, apoi de

1 Harvouin, Raport asupra circumscripției intendentului din Tours, *in* P. Marchegay, *Archives d'Anjou*, vol. II, 1850, p. 360.

predare; până ce s-a ajuns ca întregul timp al tuturor elevilor să fie ocupat fie cu predarea, fie cu învățatul. Școala devine un aparat de învățat în care fiecare elev, fiecare nivel și fiecare moment, dacă sunt combinați cum trebuie, sunt în permanență întrebuințați în procesul general de învățământ. Unul dintre marii partizani ai școlii mutualiste dă măsura acestui progres: „Într-o școală cu 360 de copii, profesorul care, în timpul unei ședințe de trei ore, ar fi vrut să se ocupe pe rând de fiecare copil în parte nu i-ar fi putut acorda decât o jumătate de minut. Grație noii metode, toți cei 360 de copii scriu, citesc sau socotesc câte două ore și jumătate fiecare."[1]

3. Această combinare atent cântărită a forțelor necesită un sistem foarte precis de comandă. Întreaga activitate a individului disciplinat trebuie ritmată și susținută prin ordine a căror eficiență se bazează pe concizie și claritate; ordinul nu trebuie explicat și nici măcar formulat; trebuie și e suficient să declanșeze comportamentul dorit. Raportul dintre profesorul de disciplină și cel care-i dă ascultare este unul de semnalizare: acesta nu trebuie să înțeleagă ordinul, ci să perceapă semnalul și să reacționeze la el pe loc, conform unui cod mai mult sau mai puțin artificial dinainte stabilit. Plasarea corpurilor într-o mică lume de semnale cărora le corespunde un răspuns obligatoriu și numai unul: tehnică de dresaj ce „exclude în chip despotic orice fel de reprezentare, ca și cel mai mic murmur"; soldatul disciplinat „începe să se supună oricărei comenzi; supunerea lui este promptă și oarbă; aerul de nesupunere, cea mai mică ezitare ar constitui o greșeală gravă"[2]. Formarea școlarilor trebuie făcută la fel; cât mai puține vorbe, fără explicații, la limită o tăcere totală care să nu fie întreruptă decât de semnale – clopoțel, bătăi din palme, gesturi, simpla privire a profesorului ori micul aparat din lemn de care se foloseau Frații din Școlile creștine[XXII]; era numit în chip generic „Semnalul" și trebuia să manifeste, prin concizia lui mașinală, deopotrivă tehnica poruncii și morala supunerii. „Cel dintâi și principalul folos al semnalului este să atragă în același timp

1 Samuel Bernard, Raport din 30 octombrie 1816, ținut în fața Societății de Învățământ mutualist.

2 L. de Boussanelle, *Le Bon Militaire*, 1770, p. 2.

toate privirile şcolarilor asupra profesorului şi să-i facă atenţi la ce vrea acesta să le aducă la cunoştinţă. Astfel, ori de câte ori acesta va dori să atragă atenţia copiilor şi să întrerupă vreun exerciţiu, va suna o singură dată. Un bun şcolar, de fiecare dată când va auzi sunetul semnalului va considera că aude însăşi vocea profesorului sau de-a dreptul glasul lui Dumnezeu chemându-l pe nume. Va simţi atunci ce a simţit tânărul Samuel şi-şi va spune, ca şi acesta, în adâncul sufletului: «Doamne, iată-mă!»" Elevul va trebui să înveţe codul semnalelor şi să răspundă în mod automat la fiecare dintre ele. „Rugăciunea încheindu-se, profesorul va suna o dată şi, uitându-se la copilul pe care vrea să-l pună să citească, îi va face semn să înceapă. Pentru a-l opri pe cel care citeşte, va produce un sunet cu semnalul... Pentru a-i face semn celui care citeşte să repete, atunci când acesta pronunţă greşit o literă, o silabă sau un cuvânt, va produce două sunete, succesiv şi fără pauză. Dacă, după reluarea textului, el nu repetă exact cuvântul pe care l-a pronunţat greşit pentru că a apucat să citească mai multe cuvinte după acesta, profesorul va produce trei sunete succesive şi fără pauze pentru a-i face semn să revină cu mai multe cuvinte în urmă, până ce şcolarul va ajunge la silaba sau cuvântul pe care le-a citit greşit."[1] Şcoala mutualistă va duce şi mai departe acest control al comportamentelor prin sistemul semnalelor la care trebuie să se reacţioneze instantaneu. Până şi ordinele verbale trebuie să funcţioneze ca elemente de semnalizare: „Aşezaţi-vă în bancă. La cuvintele *aşezaţi-vă,* copiii pun cu zgomot mâna dreaptă pe pupitru şi în acelaşi timp introduc piciorul în bancă; la cuvintele *în bancă,* ci introduc în bancă şi celălalt picior şi se aşază în faţa tăbliţelor... *Luaţi tăbliţele:* la cuvântul *luaţi,* duc mâna dreaptă la sfoara ce serveşte la atârnarea tăbliţei de cuiul ce se află în faţa lor şi, cu mâna stângă, apucă tăbliţa de mijloc; la cuvântul *tăbliţele,* ei o desprind şi o aşază pe pupitru."[2]

1 J.-B. de La Salle, *Conduite des Écoles chrétiennes,* 1828, pp. 137-138. Cf. şi Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon,* 1716, p. 21.

2 *Journal pour l'instruction élémentaire,* aprilie 1816. Cf. R.R. Tronchot, *L'Enseignement mutuel en France,* teză dactilografiată, I, care a calculat că elevii trebuia să primească peste 200 de ordine pe zi (fără

Rezumând, putem spune că disciplina fabrică, pornind de la corpurile pe care le controlează, patru tipuri de individualitate sau, mai curând, un tip de individualitate dotat cu patru caracteristici: este vorba de o individualitate celulară (grație jocului repartizării spațiale), organică (datorită codificării activităților), genetică (prin cumularea timpului), combinatorie (prin compunerea forțelor). Pentru a obține acest tip de individualitate, disciplina se folosește de patru mari tehnici: construiește tablouri; prescrie manevre; impune exerciții; și, în sfârșit, pentru a garanta combinarea forțelor, organizează „tactici". Tactica – arta de a construi (cu corpuri localizate, activități codificate și aptitudini însușite) aparate în care produsul diferitelor forțe să fie majorat prin combinarea calculată a acestora – constituie, fără îndoială, forma cea mai înaltă a practicii disciplinare. În această știință, teoreticienii secolului al XVIII-lea vedeau fundamentul întregii practici militare, începând cu controlarea și supunerea la exerciții a corpurilor individuale și terminând cu utilizarea forțelor specifice multiplicităților cele mai complexe. Arhitectură, anatomie, mecanică, economie a corpului disciplinar: „În ochii majorității militarilor, tactica nu este decât o ramură a vastei științe a războiului; în ochii mei, ea este baza acestei științe; este această știință însăși, dat fiind că ne învață cum să constituim trupele, cum să le punem în ordine, să le deplasăm, să le determinăm să lupte; dat fiind că numai ea poate compensa numărul și mânui multitudinea; ea va cuprinde, în sfârșit, cunoașterea oamenilor, a armelor, a tensiunilor, a circumstanțelor, căci toate aceste cunoștințe strânse la un loc trebuie să determine aceste mișcări."[1] Sau: „Termenul acesta științificat... oferă o imagine privitoare la poziția oamenilor ce compun o anume trupă, respectiv la diferitele trupe care alcătuiesc o armată, despre mișcările și acțiunile lor, despre raporturile dintre ele."[2]

---

a pune la socoteală ordinele excepționale); numai în cursul dimineții, recepționau 26 de comenzi verbale, 23 prin semne, 37 de sunete de clopoțel, 24 de fluiere, ceea ce înseamnă un fluierat sau un sunet de clopoțel la fiecare 3 minute.

1 J.A. de Guibert, *Essai général de tactique*, 1772, p. 4.

2 P. Joly de Maizeroy, *Théorie de la guerre*, 1777, p. 2

Se poate ca războiul, ca strategie, să fie continuarea politicii[XXIII]. Dar nu trebuie să uităm că „politica" a fost concepută ca o continuare, dacă nu exactă și directă a războiului, atunci cel puțin a modelului militar ca mijloc fundamental de prevenire a tulburărilor civile. Politica, privită ca tehnică de menținere a păcii și a ordinii interne, a căutat să pună în aplicare dispozitivul armatei perfecte, al masei disciplinate, al trupei docile și utile, al regimentului în cantonament și pe câmpul de luptă, la manevre și exercițiu. În marile state ale secolului al XVIII-lea, armata garantează pacea civilă pentru că este, desigur, o forță reală, o sabie mereu amenințătoare, dar și pentru că reprezintă o tehnică și o sumă de cunoștințe ce-și pot proiecta schema proprie asupra corpului social. Dacă există o serie politică–război ce trece prin strategie, există și o serie armată–politică ce trece prin tactică. Strategia este aceea care permite înțelegerea războiului ca modalitate de a duce politica între state; însă tactica este aceea care face posibilă înțelegerea armatei ca principiu de menținere a absenței războiului în societatea civilă. Epoca clasică a asistat la nașterea marii strategii politice și militare prin intermediul căreia națiunile își confruntă forțele economice și demografice; dar a fost, totodată, și martora apariției minuțioasei tactici militare și politice cu ajutorul căreia se exercită în interiorul statelor controlul asupra corpurilor și forțelor individuale. „Militarul" – instituția militară, personajul militarului, știința militară, atât de diferite de ceea ce caracteriza, pe vremuri, „războinicul" – se definește, în această perioadă, în punctul unde se întâlnesc războiul și zgomotele de luptă, pe de o parte, ordinea și liniștea ascultătoare a păcii, de cealaltă. Istoricii ideilor pun visul societății perfecte pe seama filosofilor și juriștilor secolului al XVIII-lea; a existat însă și un vis militar cu privire la societate; temelia acestui vis au constituit-o nu starea naturală, ci mecanismele atent subordonate ale unei mașini, nu contractul originar, ci constrângerile permanente, nu drepturile fundamentale, ci dresajele infinit progresive vizând nu voința generală, ci docilitatea automată.

„Disciplina ar trebui extinsă la scară națională", spunea Guibert. „Statul pe care-l visez eu va avea o administrație simplă, solidă, ușor de guvernat. Va semăna cu acele enorme

maşini care, prin intermediul unor resorturi deloc complicate, produc efecte de amploare; forţa acestui stat va proveni din propria lui forţă; prosperitatea, din prosperitate. Timpul care distruge toate îi va spori puterea. El va contrazice acea prejudecată atât de răspândită conform căreia imperiile sunt supuse unei inexorabile legi de decădere şi ruină."[1] Regimul napoleonian nu este departe şi, o dată cu el, acea formă de stat ce-i va supravieţui şi despre care nu trebuie să uităm că a fost pregătită de jurişti, dar şi de soldaţi, de consilieri de stat, dar şi de ofiţeri de rând, de oameni ai legii, dar şi de oameni de tabără militară. Referinţa romană care a însoţit această formare manifestă permanent un dublu indice: cetăţenii şi legionarii, legea şi manevra. În timp ce juriştii şi filosofii căutau în pact un model originar pentru construirea sau reconstruirea corpului social, militarii şi, împreună cu ei, tehnicienii disciplinei elaborau procedurile de constrângere individuală şi colectivă a corpurilor.

Note

I Julien Offray de La Mettrie (1709-1751), medic şi filosof francez. Publicarea, în Franţa, a lucrării sale de inspiraţie materialistă *Histoire naturelle de l'âme* (1745) îl face să-şi piardă postul de medic în armata franceză. Silit să se exileze, nu găseşte refugiu decât la curtea lui Frederic II. O altă lucrare a sa, *La politique du médecin* (1746), a fost arsă din ordinul parlamentului din Paris. În lucrări precum *L'Homme-machine, L'Homme-plante, Animaux plus que machines, L'art de jouir, Vénus métaphysique,* La Mettrie a pornit de la teoria lui Descartes despre omul-maşină.

II Frederic II, zis şi cel Mare sau Unicul (1712-1786). Rege al Prusiei. Primind educaţie franceză, a avut un comportament politic independent, a practicat ştiinţele, artele, literele, filosofia, a corespondat cu Voltaire şi a scris un *Anti-Machiavelli. A* fost, înainte de toate, un conducător de oşti remarcabil: sub domnia lui, armata prusacă a atins un efectiv de 160 000 de oameni, cu care a experimentat metode tactice noi (ordinea oblică, învăluirea etc.). După Războiul de Şapte Ani, a reuşit să refacă bogăţia ţării printr-o politică economică şi financiară înţeleaptă,

---

1 J.A. de Guibert, *Essai général de tactique,* 1772, Discurs preliminar, pp. XXIII-XXIV. Cf. cele spuse de Marx despre armată şi formele societăţii burgheze (Scrisoare către Engels, 25 septembrie 1857).

dezvoltând agricultura prin popularea și colonizarea zonelor cu populație puțină, ameliorând astfel harta densităților demografice. S-a preocupat, în același timp, și de dezvoltarea industriei. A creat numeroase fabrici, bănci, a suprimat taxele interne. A visat, de asemenea, să reformeze justiția, ordonând redactarea codului frederician (1748) – ce prevedea o magistratură independentă și simplificată –, pe care însă a refuzat să-l promulge. Model de despot luminat, a elaborat o teorie proprie despre putere, pe care o întemeia pe rațiune, refuzând să acorde autorității un caracter religios și considerând că suveranul trebuie să lucreze pentru interesul țării, și nu al său personal. Pentru el, războiul nu reprezenta un scop în sine, ci un mijloc de restabilire a păcii cu ajutorul armatei. A fost admirat de Voltaire și de filosofii francezi, care i-au creat reputația de „rege-filosof".

III Maurice, conte de Saxa, numit Mareșalul de Saxa (1696-1750). Mareșal al Franței, a făcut dovada marii sale înzestrări de strateg în timpul războiului de succesiune la tronul Austriei. Drept recompensă pentru meritele sale deosebite, Ludovic XV i-a dăruit castelul Chambord.

IV Sfântul Jean-Baptiste de La Salle (1651-1719). A colaborat la întemeierea, la Reims, a primelor școli gratuite și a pus bazele institutului Fraților din Școlile creștine (1681-1682), format din credincioși din afara clerului și destinat educării creștine a copiilor săraci. Pedagog original, a înlocuit învățământul colectiv cu cel individual și, ca limbă de predare, latina cu franceza. Pentru aceste școli, el a scris o *Règle,* câteva *Méditations* și diverse tratate, precum *Conduite des écoles* (1717), una dintre primele lucrări de metodică.

V Gaspard Monge (1746-1818). Matematician francez. Admis la Școala de geniu militar din Mézières, s-a făcut remarcat rezolvând o delicată problemă de calcul al reliefului unor fortificații, punând astfel bazele unei tehnici grafice ce va deveni geometria descriptivă. Partizan entuziast al Revoluției Franceze și prieten, mai târziu, cu Napoleon (alături de care a participat la campania din Egipt), a fost ministru al Marinei, a organizat fabricile de praf de pușcă și topitoriile pentru tunuri și a luat parte activ la crearea Școlii Normale și a Școlii Politehnice.

VI În Evul Mediu, colegiile erau case destinate să-i adăpostească pe studenții săraci care frecventau Universitatea. Cele mai multe se aflau în „quartier des Écoles", din Cartierul Latin din Paris. La început, Universitatea nu poseda o clădire proprie, așa încât profesorii își țineau cursurile în aceste colegii. Începând din secolul al XVI-lea, o dată cu declinul Universității, colegiile devin – și vor rămâne până la sfârșitul Vechiului Regim – marile centre de învățământ ale Franței. Iezuiții au fost aceia care, în secolul al XVI-lea, au creat o mulțime de colegii, atât în provincie, cât și la Paris. În aceste instituții de învățământ religios, programele, disciplina, regimul de internat erau foarte strict și atent organizate.

VII Compania (sau Societatea) lui Iisus, ordin întemeiat, în 1540, la Roma, de câțiva „maîtres ès arts" ai Universității din Paris, grupați în jurul celui care va deveni Sfântul Ignațiu de Loyola. La începuturile ei, Compania era o grupare misionară aflată, prin jurământ, la dispoziția papei, dar, începând din 1547, sfântul Ignațiu a adăugat o misiune ce nu figura în programul inițial: învățământul va deveni, cu timpul, una dintre

principalele activități ale Ordinului iezuiților și unul dintre mijloacele de luptă cele mai eficiente ale Contrareformei catolice. Iezuiții au creat numeroase colegii și universități, cele dintâi fiind Colegiul Roman (1551) și Colegiul Germanic (1552) din Roma. La Paris, ei au transformat colegiul Clermont în colegiul Louis-le-Grand (1682).

VIII În Vechiul Regim, manufacturile aparțineau particularilor, dar beneficiau de anumite privilegii regale acordate în schimbul unor angajamente precise în ceea ce privește producția. Prin încurajarea producției manufacturiere de lux (porțelanuri, tapiserie, tutun, arme etc.), Colbert urmărise să rețină în regat capitalurile orientate spre cumpărăturile de lux.

IX Rochefort, vechi port militar francez la Atlantic. Colbert a fost cel care a creat baza navală a portului Rochefort.

X Legiunea era un corp al armatei romane ce desemna, la origine, armata romană în ansamblul ei. În cadrul legiunii, legionarii erau repartizați pe trei rânduri, în funcție de vârstă și de armament. Legiunile erau compuse din centurii, conduse, fiecare, de un centurion. Tribunii militari conduceau, fiecare, 1 000 de oameni. Comandantul suprem al legiunii era un magistrat, deținător al *imperium*-ului. Organizarea pe legiuni se distingea printr-o ierarhie strictă, printr-o disciplină aspră și prin exerciții numeroase și dificile.

XI În original: *le tableau.* În context, termenul actualizează, pe de o parte, sensul de *tablou vivant* („grup de persoane dispuse astfel încât să reproducă sau să evoce un tablou celebru"; „grup de persoane imobile"; „spectacol") și, pe de altă parte, sensul de *tabel, listă, inventar, repertoriu.*

XII François Apollini, conte de Guibert (1744-1790). General și scriitor militar francez, distins în timpul Războiului de Șapte Ani. Prin lucrări precum *Essai général de tactique* (1772) și *Défense du système de la guerre moderne* (1779), a revoluționat concepțiile tactice ale epocii. Astfel, el era împotriva coloanelor adânci și preconiza – ca admirator al armatei prusace – o ordine la niveluri reduse, suplă, pentru a putea fi utilizată eficacitatea armelor de foc. Aceste concepții, ce presupuneau o reorganizare completă a armatei – și, în primul rând, punerea la punct a sistemului divizionar – au avut o influență deloc neglijabilă asupra gândirii militare a lui Napoleon. Guibert a prevăzut, de asemenea, apariția și amploarea pe care le vor dobândi războaiele naționale.

XIII Mauriciu de Orania (1567-1625). Mauriciu de Nassau, fiu al lui Wilhelm de Orania (Taciturnul) și al Annei de Saxa. *Stathouder* (conducător) al Olandei, talentat șef militar în luptele împotriva spaniolilor, devenit prinț de Orania la moartea fratelui sau mai mare.

XIV Gustav (II) Adolf (1594-1632). Rege al Suediei, a reformat statul cu ajutorul cancelarului Oxenstierna, a dezvoltat învățământul și a reformat armata. Astfel, el a chemat la oaste numai elemente de naționalitate suedeză, pe care le-a supus unei discipline religioase stricte. Tactica sa, bazată pe formațiuni mici și mobile, ca și pe întâietatea acordată armelor de foc ușoare, va face școală. Protector al protestantismului împotriva catolicismului Habsburgilor, va fi ucis în bătălia de la Lützen.

XV Sébastien Le Prestre, senior de Vauban (1633-1707). Mareșal al Franței, dotat cu însemnate calități de inginer militar, s-a remarcat, în

afara unor construcţii strategice, prin proiectul unei reforme fiscale de structură, ce preconiza egalitatea tuturor în ce priveşte impozitele. Lucrarea sa *Projet d'une dîme royale* a fost interzisă pentru că denunţa arbitrarul regal şi descria mizeria claselor populare, victime ale fiscalităţii impuse de rege. Ludovic XIV l-a apreciat totuşi ca inginer şi specialist în arta războiului. Alte lucrări: *Traité de l'attaque et de la défense des places, Traité des mines.*

XVI Manevrele sunt exerciţii de instrucţie militară pe timp de pace, ce depăşesc schemele formaţiunilor dinainte stabilite. Ele pun în valoare arta de a conduce trupele pe teren, combinând mişcarea diferitelor formaţiuni în funcţie de o idee tactică sau de forma terenului. Principalele manevre sunt înaintarea în direcţia inamicului, apărarea mobilă, manevra de întârziere şi cea de retragere. La nivel redus, manevrele urmăresc utilizarea armelor de foc care să permită mişcarea efectivelor.

XVII În 1601, Henri IV aduce din Flandra 200 de textilişti. În 1661, Colbert înfiinţează manufactura de mobilier a Coroanei, pe care o instalează în casa Gobelins, unde aduce textilişti, ebenişti, orfevri, topitori, pietrari, gravori. În 1667, este emis edictul de organizare a manufacturii, care cuprinde mai multe ateliere, precum şi o şcoală de ucenici, întreaga manufactură este plasată sub direcţia lui Le Brun, prim-pictor al lui Ludovic XIV.

XVIII *L'École militaire* din Paris, construită, între 1752 şi 1774, după planurile arhitectului Jacques-Ange Gabriel şi la iniţiativa financiarului Pâris-Duvernay şi a Marchizei de Pompadour, era destinată să primească elita elevilor din cele douăsprezece colegii militare din provincie, aleşi în special din rândul tinerilor nobili lipsiţi de avere.

XIX În original: *anspessades,* prin alterarea italienescului *lancia spezzata,* „lance frântă": gentilom care slujea în infanteria franceză, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea.

XX Fraţii Vieţii în Comun, comunitate religioasă întemeiată în 1381, de misticul olandez Geert Groote, discipol al lui Ruysbroek, compusă din credincioşi care-şi duceau viaţa în comun, de unde şi numele comunităţii, în secolul al XV-lea, ei au înfiinţat numeroase şi importante şcoli în Renania şi în Ţările de Jos, din care au ieşit mari umanişti creştini, precum Erasmus şi Nicolaus Cusanus. Au dispărut în secolul al XVI-lea.

XXI Van Ruysbroek (sau Van Ruusbroec, Van Rusbrock), Preafericitul Jan, supranumit şi Admirabilul (1293-1381). Teolog şi scriitor din ţinutul Brabant. Prin lucrările lui (dintre care se cer amintite *Podoaba nunţii spirituale,* – apărută şi la Humanitas, 1995, trad. de Emil Iorga –, *Oglinda mântuirii veşnice, Cele Şapte Trepte ale iubirii spirituale)* a influenţat curentul mistic numit *Devotio moderna.* Aceasta a fost o mişcare ascetică şi mistică, apărută la sfârşitul secolului al XIV-lea în Ţările de Jos, pe care au dezvoltat-o în special Fraţii Vieţii în Comun din Deventer şi călugării augustinieni din Windesheim. Aceştia propuneau o spiritualitate nu foarte intelectuală, accesibilă, dimpotrivă, cât mai multora, prin sentenţe uşor de reţinut, capabile să provoace meditaţia, mijlocul esenţial de înălţare a sufletului către Dumnezeu. Spiritualitatea acestei mişcări a fost exprimată în multe opere, cea mai importantă fiind *Imitatio Christi*

de Thomas a Kempis (vezi traducerea realizată de Andrei Brezianu și editată de Arhiepiscopia Romano-Catolică, București, 1992).

XXII În original: *Les Frères des Écoles chrétiennes.* Congregație de credincioși laici întemeiată în 1680 de Sfântul Jean-Baptiste de La Salle în scopul instruirii copiilor săraci. Ocupându-se în special de învățământul primar, primar superior, tehnic și profesional, congregația continuă să existe și astăzi, fiind răspândită în întreaga lume.

XXIII Aluzie la celebra definiție conform căreia „războiul nu este decât continuarea politicii prin alte mijloace", aparținând generalului, filosofului și istoricului militar prusac Carl von Clausewitz (1780-1831), admirator, mai ales în principala sa lucrare, *Despre război* (a se vedea traducerea românească apărută, în 1982, la Editura Militară), al lui Napoleon și Frederic II.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul II
MIJLOACELE BUNEI MODELĂRI

La începutul secolului al XVII-lea, Walhausen vorbea despre „disciplina judicioasă" ca artă a „bunei modelări"[1]. Puterea disciplinară este, într-adevăr, o putere care, în loc să extorcheze și să preleveze, are ca principală funcție pe aceea de „a modela"; sau, desigur, de a forma cu scopul de a preleva mai bine și extorca mai mult. Ea nu înlănțuie forțele pentru a le reduce; caută să le coreleze astfel încât să le facă deopotrivă să sporească și să le poată întrebuința. În loc să-și subordoneze uniform și în masă tot ce i se supune, ea separă, analizează, diferențiază, merge cu procedeele de decompoziție până la nivelul unităților necesare și suficiente. „Modelează" multitudinile mobile, confuze, nefolositoare de corpuri și forțe într-o multiplicitate de elemente individuale – mici celule separate, autonomii organice, identități și continuități genetice, segmente combinatorii. Disciplina „fabrică" indivizi; ea este tehnica specifică unei puteri pentru care indivizii sunt în același timp obiecte și instrumente ale exercitării sale. Nu este o putere biruitoare care, pe baza propriului său exces, se poate încrede în propria supraputere; e o putere modestă, suspicioasă, funcționând conform unei economii măsurate, dar permanente. Modalități umile, procedee minore, în comparație cu ritualurile grandilocvente ale suveranității ori cu marile aparate ale statului. Dar tocmai ele vor fi acelea care vor invada, încetul cu încetul, formele majore, modificându-le

1 J.J. Walhausen, *L'Art militaire pour l'infanterie*, 1615, p. 23.

mecanismele și impunându-le propriile lor procedee. Aparatul judiciar nu va fi scutit de această invazie abia disimulată. Succesul puterii disciplinare se datorează, fără îndoială, folosirii de instrumente simple: controlul ierarhic, sancțiunea normalizatoare și combinarea acestora într-o procedură care-i este specifică, examenul/examinarea.

Supravegherea ierarhică

Exercitarea disciplinei presupune un dispozitiv care să constrângă prin simplul joc al privirii; un aparat în care tehnicile ce fac posibilă vederea induc efecte de putere și, în schimb, mijloacele coercitive îi fac perfect vizibili pe cei asupra cărora ele se aplică. În decursul epocii clasice, asistăm la lenta edificare a acestor „observatoare" ale multiplicității umane, cărora istoria științelor le-a acordat mult prea puțină atenție. Alături de marea tehnologie a lunetelor, lentilelor și fasciculelor luminoase, care a coincis cu întemeierea noii fizici și a noii cosmologii, au existat și micile tehnici ale formelor de supraveghere multiple și încrucișate, ale privirilor ce trebuie să vadă fără să fie văzute; o obscură artă a luminii și vizibilului a pregătit în surdină o cunoaștere nouă a omului, prin intermediul unor tehnici de aservire și al unor procedee de utilizare a acestuia.

Aceste „observatoare" au un model aproape ideal: tabăra militară. E cetatea ridicată în pripă, artificială, ce poate fi construită și remodelată aproape după plac; sediul unei puteri ce trebuie să aibă cu atât mai multă intensitate, dar și discreție, cu atât mai multă eficacitate și valoare preventivă cu cât se exercită asupra unor oameni înarmați. În tabăra perfectă, întreaga putere se exercită prin simplul joc al unei supravegheri exacte; și fiecare privire e o piesă în mecanismul global al puterii. Vechiul și tradiționalul plan pătrat a fost considerabil regândit după nenumărate scheme. Sunt definite cu precizie geometria aleilor, numărul și amplasarea corturilor, orientarea intrărilor, dispunerea rândurilor și a șirurilor; este trasată rețeaua privirilor ce se controlează unele pe altele: „În careul de adunare a trupelor se trag cinci linii; prima se află

la 16 picioare de cea de-a doua; celelalte se află la 8 picioare una de alta; iar ultima la 8 picioare de scuturile lăncierilor. Acestea se află la 10 picioare de corturile ofițerilor inferiori, exact față în față cu primul comandant. Spațiul dintre companii are o lățime de 51 de picioare... Toate corturile se află la două picioare unele de altele. Corturile subalternilor se află față în față cu spațiile libere dintre companiile lor. Comandantul din spate se află la 8 picioare de ultimul cort al soldaților, iar intrarea acestuia privește spre cortul căpitanilor... Corturile căpitanilor sunt ridicate vizavi de spațiile dintre companiile lor. Intrările privesc exact spre aceste companii."[1] Tabăra este diagrama unei puteri ce acționează în virtutea unei vizibilități generale. Multă vreme, va mai persista în urbanistică, în structurarea orașelor muncitorești, a spitalelor, azilelor, închisorilor, instituțiilor de învățământ acest model al taberei militare sau măcar principiul care îl subîntinde: cuplarea spațială a tipurilor de supraveghere ierarhizate. Principiu al „încastrării". Tabăra a fost pentru arta nedeclarată a felurilor de supraveghere ceea ce camera obscură a fost pentru marea știință a opticii.

Ia atunci amploare o întreagă problematică: aceea a unei arhitecturi ce nu mai este făcută doar pentru a fi văzută (fastul palatelor) sau pentru supravegherea spațiului exterior (geometria fortărețelor), ci pentru a face cu putință un control interior, articulat și detaliat – pentru a-i face vizibili pe cei care se află înăuntru; mai general vorbind, aceea a unei arhitecturi care constituie un operator pentru transformarea indivizilor: care să acționeze asupra celor pe care-i adăpostește, să fie un mijloc de ținere sub control a comportamentului lor, să prelungească până la ei efectele puterii, să-i poată face obiect de cunoaștere, să-i modifice. Pietrele îi pot face pe oameni docili și ușor de descifrat. Vechii scheme simple a izolării și împrej-

---

1 *Règlement pour l'infanterie prusienne,* trad.fr., Arsenal, ms. 4067, f° 144. Pentru vechile scheme, a se vedea Praissac, *Les Discours militaires,* 1623, pp. 27-28; Montgommery, *La Milice française,* p. 77. Pentru noile scheme, cf. Beneton de Morange, *Histoire de la guerre,* 1741, pp. 61-64, și *Dissertations sur les Tentes;* cf. și numeroase regulamente, precum *Instruction sur le service des règlements de Cavalerie dans les camps,* 29 iunie 1753. Cf. planșa nr. 7.

muirii – a zidului gros, a porții solide ce fac imposibile intrarea și ieșirea – începe să i se substituie calculul deschiderilor, al plinurilor și golurilor, al trecerilor și transparențelor. În felul acesta, spitalul-edificiu se organizează încetul cu încetul ca instrument de acțiune medicală: el trebuie să permită o bună ținere sub observație a bolnavilor, deci o mai bună apreciere a îngrijirilor necesare; forma clădirilor, prin atenta separare a bolnavilor, trebuie să împiedice contaminările; ventilația și aerul făcut să circule în jurul fiecărui pat sunt menite, în sfârșit, să nu permită ca aburii dăunători să stagneze în preajma pacientului, descompunându-i umorile și agravându-i boala prin efectele lui nemijlocite. Spitalul – așa cum se urmărește să se amenajeze el în a doua jumătate a secolului, și pentru care s-au făcut atâtea proiecte după cel de-al doilea incendiu de la Hôtel-Dieu[I] – nu mai este pur și simplu acoperișul sub care își găseau adăpostul mizeria și moartea apropiată; devine, prin chiar materialitatea lui, un operator terapeutic.

Așa cum școala-clădire trebuie să fie un operator al modelării. Ea este mașina pedagogică pe care Pâris-Duvernay[II] o concepuse la Școala Militară până în detaliile cele mai fine pe care i le impusese lui Gabriel[III]. A modela corpuri viguroase – imperativ al sănătății; a obține ofițeri competenți – imperativ al calificării; a forma militari supuși – imperativ politic; a preveni dezmățul și homosexualitatea – imperativ al moralității, împătrit motiv de a stabili compartimentări etanșe între indivizi, dar și deschizături pentru supravegherea lor permanentă, însăși clădirea Școlii Militare trebuia să constituie un aparat de supravegheat; camerele erau repartizate de-a lungul unui culoar ca o serie de mici celule; la intervale regulate, se găsea o locuință de ofițer, astfel încât „fiecare zece elevi să aibă câte un ofițer la dreapta și la stânga"; elevii erau închiși în aceste odăi pe toată durata nopții; iar Paris insistase să se pună geam la „peretele dinspre coridor al fiecărei camere, de la nivelul pervazului până la unu sau două picioare de plafon. Pe lângă aspectul acestor geamuri, care nu poate să fie decât unul agreabil, îndrăznesc să afirm că ele sunt deosebit de utile în multe privințe, nemaivorbind de rațiunile de disciplină ce pot să

motiveze această amplasare"[1]. În sălile de mese, fusese amenajată „o estradă ceva mai ridicată pe care să fie așezate mesele inspectorilor de studii, pentru ca aceștia să poată vedea toate mesele elevilor din secțiile lor pe tot timpul mesei"; fuseseră instalate latrine cu jumătăți de ușă, pentru ca supraveghetorul să poată vedea capul și picioarele elevilor, dar cu pereți laterali îndeajuns de înalți „pentru ca acei care se află înăuntru să nu se poată vedea între ei"[2]. Supraveghere de o minuțiozitate nesfârșită, pe care arhitectura o prelungește prin mii de dispozitive nedemne. Nu le vom considera derizorii decât dacă vom uita rolul acestui instrumentar minor, dar perfect, în obiectivarea progresivă și în cartografierea din ce în ce mai perfecționată a comportamentelor individuale. Instituțiile disciplinare au secretat o mașinărie de control care a funcționat ca un microscop al conduitei; diviziunile rafinate și analitice pe care ele le-au realizat au dus la formarea, în jurul oamenilor, a unui aparat de observare, înregistrare și modelare. Cum trebuie subîmpărțite privirile, cum se pot stabili între ele relee și căi de comunicație la nivelul acestor mașini de observat? Cum trebuie să se procedeze pentru ca din multiplicitatea calculată a privirilor să rezulte o putere omogenă și continuă?

Un aparat disciplinar perfect permite unei singure priviri să vadă permanent totul. Un punct central e deopotrivă sursă de lumină luminând toate lucrurile și loc de convergență a tot ce trebuie să fie știut: ochi perfect căruia nu-i scapă nimic și centru înspre care sunt îndreptate toate privirile. Este ceea ce imaginase Ledoux[IV] construind Arc-et-Senans[V]: în centrul clădirilor, dispuse în cerc și deschizându-se, toate, spre interior, o construcție înaltă trebuia să cumuleze funcțiile administrative de conducere, pe cele de poliție pentru supraveghere, economice de control și verificare, religioase de îndemn la supunere și muncă; de acolo vin toate ordinele, acolo sunt înregistrate toate activitățile, observate și apreciate toate greșelile; și toate acestea imediat, aproape fără nici un alt suport decât o geometrie exactă. Dintre toate motivele prestigiului de care

1 Citat *in* R. Laulan, *L'École militaire de Paris,* 1950, pp. 117-118.

2 Arh. naț. MM 666-669. J. Bentham povestește că fratelui său i-a venit ideea *Panopticon*-ului vizitând Școala Militară din Paris.

s-au bucurat, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, tipurile circulare de arhitectură[1], nu trebuie, fără îndoială, să-l trecem cu vederea pe acesta: ele exprimau o anumită utopie politică.

În realitate însă, privirea disciplinară a avut nevoie de relee. Piramida putea răspunde mai bine decât cercul la două exigențe: aceea de a fi îndeajuns de completă pentru a forma o rețea fără lacune – de unde posibilitatea de a-și spori eșaloanele și de a le repartiza pe toată suprafața de controlat; și aceea de a fi totuși suficient de discretă pentru a nu impieta asupra activității ce trebuia disciplinată și a nu constitui pentru aceasta o frână ori un obstacol; de a se integra în dispozitivul disciplinar ca o funcție care să-i amplifice efectele posibile. Acestuia trebuie să-i fie descompuse instanțele, dar numai pentru a i se mări funcția productivă. Pentru a specifica supravegherea și a o face funcțională.

Este problema marilor ateliere și a uzinelor, în care este organizat un nou tip de supraveghere. Acesta e diferit de cel care, în regimul manufacturilor, era asigurat din exterior de către inspectori, însărcinați cu verificarea respectării regulamentelor; acum se pune problema unui control intens și continuu; acesta însoțește întregul proces al muncii; nu se mai concentrează – exclusiv – asupra producției (natură, cantitate de materii prime, tip de unelte utilizate, dimensiuni și calitate a produselor), ci are în vedere activitatea oamenilor, priceperea, atitudinea, promptitudinea, râvna și comportarea lor. Dar diferă, în același timp, și de controlul domestic al stăpânului, prezent alături de muncitori și ucenici; căci este efectuat de comiși, supraveghetori, controlori și contramaiștri. Pe măsură ce aparatul de producție devine tot mai important și mai complex, pe măsură ce cresc numărul de muncitori și diviziunea muncii, sarcinile de control devin mai stringente și mai dificile. Supravegherea devine astfel o funcție precisă, dar care trebuie să facă parte integrantă din procesul de producție; ea trebuie să-l dubleze pe toată durata lui. Un personal specializat, prezent în mod constant, însă distinct de muncitori devine indispensabil: „În marea manufactură, totul se face

1 Cf. planșele nr. 12, 13, 16.

la bătaia de clopot, muncitorii sunt constrânși și certați cu asprime. Comisii, obișnuiți să adopte față de aceștia un aer de superioritate și poruncitor, într-adevăr necesar în lucrul cu mulțimea, îi tratează sever sau disprețuitor; de aceea s-a ajuns ca acești muncitori ori să coste prea mult, ori să nu facă altceva decât să treacă prin manufactură."[1] Iar dacă lucrătorii preferă încadrarea de tip corporatist[VI] acestui nou regim de supraveghere, patronii recunosc în el un element indisociabil de sistemul de producție industrială, de proprietatea privată și de profit. La scara unei uzine, a unei mari forje sau a unei mine, cazurile de risipă s-au înmulțit într-atât, încât cea mai măruntă abatere în fiecare dintre acestea produce în ansamblu o fraudă imensă, care nu doar înghite beneficiile, ci lichidează capitalurile; „...cea mai mică stângăcie imperceptibilă și tocmai de aceea repetată zi de zi poate deveni fatală pentru întreprindere, ajungând în scurtă vreme s-o distrugă"; de unde rezultă că numai niște agenți care depind direct de proprietar și au numai această însărcinare vor putea să vegheze „să nu se cheltuiască nici un ban în mod inutil, să nu se risipească nici o clipă din ziua de lucru"; acești agenți vor avea rolul „să-i supravegheze pe muncitori, să inspecteze toate lucrările și să încunoștințeze comitetul de tot ce se întâmplă"[2]. Supravegherea devine un operator economic decisiv, în măsura în care este în același timp o piesă internă a aparatului de producție și un element specific al puterii disciplinare.[3]

Regăsim același proces și în reorganizarea învățământului elementar: specificare a supravegherii și integrare a ei în relația pedagogică. Dezvoltarea școlilor parohiale, creșterea numărului de elevi, inexistența unei metode care să permită reglementarea simultană a activității unei clase întregi, dezordinea și confuzia astfel rezultate impuneau organizarea

---

1 *Encyclopédie,* articolul „Manufacture".

2 Cournol, *Considérations d'intérêt public sur le droit d'exploiter les mines,* 1790, Arh. naț. A XIII[14].

3 Cf. K. Marx: „Funcțiile de conducere, de supraveghere și de mijlocire devin funcțiile capitalului de îndată ce munca subordonată lui devine muncă cooperată. Ca funcție specifică a capitalului, funcția de conducere dobândește trăsături specifice" (*Capitalul,* cartea I, secțiunea a patra, cap. XIII – p. 342 din ed. rom.; cf. nota 2 de la p. 207).

unor modalităţi de control. Pentru a veni în întâmpinarea profesorilor, Batencour a ales dintre elevii cei mai buni o serie de „persoane cu însărcinări", intendenţi, observatori, monitori, repetitori, recitatori de rugăciuni, responsabili cu scrisul, primitori de cerneală, confesori şi inspectori. Rolurile astfel definite sunt de două feluri: unele corespund unor sarcini materiale (să împartă cerneală şi hârtie, să dea suplimente celor sărmani, să citească texte cu caracter religios în zilele de sărbătoare etc.); celelalte ţin de supraveghere: „observatorii" trebuie să noteze cine a ieşit din bancă, cine vorbeşte când nu trebuie, cine nu are mătănii sau carte de rugăciuni, cine nu stă cum se cuvine în timpul serviciului divin, cine se poartă necuviincios, întârzie la vorbă sau face gălăgie pe stradă; „admonestorii" au sarcina de „a fi atenţi la cei care vorbesc sau şoptesc în timp ce-şi învaţă lecţiile, la cei care nu scriu sau se ţin de şotii"; „inspectorii" se vor informa, în familii, în legătură cu elevii care au absentat sau care au comis greşeli grave. În ce-i priveşte pe intendenţi, aceştia îi supraveghează pe toţi ceilalţi cu alte însărcinări. Numai „repetitorii" au un rol pedagogic: ei trebuie să-i pună pe elevi să citească doi câte doi, cu voce scăzută.[1] Or, câteva decenii mai târziu, Demia va stabili o ierarhie de acelaşi tip, funcţiile de supraveghere fiind însă aproape toate dublate de un rol pedagogic: un ajutor de profesor îi învaţă pe copii să ţină condeiul, ghidează mâna, corectează greşelile şi, în acelaşi timp, „notează greşelile din cadrul discuţiilor referitoare la lecţii"; un alt ajutor de profesor are aceleaşi însărcinări pentru ora de citire; intendentul, care-i controlează pe ceilalţi cu însărcinări şi veghează asupra purtării generale, are şi misiunea de „a-i deprinde pe nou-veniţi cu exerciţiile care se fac în şcoală"; decurionii ascultă spunerea pe de rost a lecţiilor şi-i „notează" pe cei care nu le ştiu.[2] Avem

1 M.I.D.B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale,* 1669, pp. 68-83.

2 Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon,* 1716, pp. 27-29. Poate fi semnalat un fenomen de acelaşi gen în organizarea colegiilor: vreme îndelungată, „prefecţii" au fost, independent de profesori, cei care aveau răspunderea morală a micilor grupe de elevi. Mai ales după 1762, asistăm la apariţia unui tip de control în acelaşi timp mai administrativ şi mai integrat în ierarhie: supraveghetori, profesori responsabili de grupe, profesori subalterni. Cf. Dupont-Ferrier, *Du collège de Clermont au lycée Louis-le-Grand,* I, pp. 254 şi 476.

aici schema unei instituții de tip „mutualist", unde, într-un dispozitiv unic, sunt integrate trei proceduri: învățământul propriu-zis, dobândirea de cunoștințe prin chiar desfășurarea activității pedagogice și, în sfârșit, o observare reciprocă și ierarhizată. O relație de supraveghere, bine precizată și reglementată, e înscrisă în chiar miezul practicii de predare: nu ca o piesă conexă sau adiacentă, ci ca un mecanism care-i este inerent și menit să-i sporească eficacitatea.

Supravegherea ierarhizată, continuă și funcțională nu e, firește, una dintre marile „invenții" tehnice ale secolului al XVIII-lea, dar insidioasa ei extindere își datorează importanța noilor mecanisme de putere pe care le aduce cu ea. Grație ei, puterea disciplinară devine un sistem „integrat", legat din interior de economia și de obiectivele dispozitivului în cadrul căruia se exercită, putere ce se organizează, totodată, și ca o capacitate multiplă, automată și anonimă; căci, dacă este adevărat că supravegherea depinde de indivizi, modul ei de funcționare este acela al unei rețele de relații de sus în jos, dar și, până la un anumit punct, de jos în sus și lateral; această rețea e cea care structurează ansamblul și-l traversează de la un capăt la celălalt cu efecte de putere ce se sprijină unele pe altele: supraveghetori permanent supravegheați. În cadrul supravegherii ierarhizate specifice tipurilor de disciplină, puterea nu este deținută ca un lucru, nu se transmite ca o proprietate; ea funcționează ca o mașinărie. Și, dacă este adevărat că organizarea piramidală îi conferă un „șef", aparatul în ansamblul lui este cel ce produce „putere" și îi repartizează pe indivizi în interiorul acestui câmp permanent și continuu. Ceea ce-i permite puterii disciplinare să fie în același timp absolut indiscretă – dat fiind că se află pretutindeni și mereu trează, că nu permite, în principiu, nici o zonă de umbră și că-i controlează fără întrerupere chiar pe cei însărcinați cu controlul – și absolut „discretă", căci funcționează în permanență și în bună măsură pe tăcute. Disciplina determină funcționarea unei puteri relaționale ce se întreține de una singură prin propriile ei mecanisme și care, în locul ostentației manifestărilor, se bazează pe jocul neîntrerupt de priviri atent calculate. Datorită tehnicilor de supraveghere, „fizica" puterii, angrenarea corpului se efectuează după legile opticii și ale mecanicii, conform unui

întreg joc de spații, linii, ecrane, fascicule, grade și fără a recurge, cel puțin în principiu, la excese, la forță, la violență. Putere aparent cu atât mai puțin „corporală" cu cât e mai savant „fizică".

Sancțiunea normalizatoare

1. În orfelinatul cavalerului Paulet, ședințele tribunalului ce se întrunea în fiecare dimineață prilejuiau un întreg ceremonial: „I-am găsit pe toți elevii așezați în formație de luptă, într-o aliniere, nemișcare și tăcere perfecte. Șeful clasei, un tânăr gentilom de șaisprezece ani, era ieșit din rând, cu spada în mână; la comanda lui, elevii s-au pus în mișcare cu o viteză sporită și s-au așezat în cerc. Consiliul se strânsese în centru; fiecare responsabil dădu raportul despre grupa lui pe ultimele douăzeci și patru de ore. Acuzaților li se dădu voie să se dezvinovățească; fură audiați martorii; avură loc deliberări și, când se ajunse la un consens, șeful clasei anunță cu voce tare numărul de vinovați, natura delictelor și pedepsele hotărâte. După aceea, elevii defilară în cea mai mare ordine."[1] În centrul tuturor sistemelor disciplinare, funcționează un mic mecanism penal. Acesta beneficiază de un fel de privilegiu în împărțirea dreptății, având propriile lui legi, delictele lui specifice, formele lui caracteristice de sancționare și instanțele lui de judecată. Formele de disciplină stabilesc o „infrapenalitate"; cartografiază un spațiu pe care legile îl lasă neocupat; definesc și reprimă un ansamblu de comportamente care scăpase până în acel moment relativei indiferențe a marilor sisteme punitive: „La sosire, colegii vor trebui să se salute reciproc; ...la plecare, ei vor trebui să strângă mărfurile și uneltele de care s-au folosit și, pe timpul nopții, să stingă lămpile"; „este cu desăvârșire interzisă distragerea celorlalți colegi prin gesturi sau în alt mod"; aceștia vor trebui „să se comporte onest și decent"; cel care va absenta, fără să-l prevină pe d. Oppenheim, mai mult de cinci minute va fi „notat pentru o jumătate de zi"; și, pentru a fi siguri că nimic nu va fi neglijat

1 Pictet de Rochemont, *Journal de Genève,* 5 ianuarie 1788.

în cadrul acestei amănunțite justiții penale, se interzice „tot ce le-ar putea dăuna dlui Oppenheim și asociaților acestuia"[1]. În atelier, la școală, în armată domnește o întreagă micropenalitate legată de timp (întârzieri, absențe, întreruperi ale lucrului), de activitatea propriu-zisă (neatenție, neglijență, lipsă de zel), de comportament (lipsă de politețe, nesupunere), de discurs (vorbărie, obrăznicie), de corp (poziții „incorecte", gesturi nepotrivite, murdărie), de sexualitate (lipsă de pudoare, indecență). În același timp, sunt folosite ca pedepse o întreagă serie de procedee mergând de la pedeapsa fizică ușoară până la privări minore și mici umiliri. Trebuie gândite la nivelul caracterului lor penalizabil fracțiunile cele mai neînsemnate ale comportării, după cum elementelor aparent indiferente ale aparatului disciplinar trebuie să li se confere o funcție punitivă: la limită, trebuie ca totul să poată servi la pedepsirea celui mai mărunt lucru; ca fiecare subiect în parte să fie prins într-o universalitate sancționabilă-sancționantă. „Prin cuvântul pedeapsă, trebuie să se înțeleagă tot ce-i poate face pe copii să simtă greșeala pe care au comis-o, tot ce-i poate rușina, tot ce-i poate face să se simtă jenați;... o anumită răceală, o anumită indiferență, o întrebare, un gest care să-i rușineze, retragerea unei însărcinări."[2]

2. Dar disciplina posedă un mod specific de a pedepsi, care nu este doar un model la scară redusă al tribunalului. Ceea ce cade sub incidența penalității disciplinare este neascultarea, tot ce e neconform normei, tot ce se îndepărtează de la regulă, abaterile. Este penalizabil domeniul, ce nu a fost definit ca atare, a tot ceea ce nu e potrivit: soldatul comite o „greșeală" ori de câte ori nu atinge nivelul cerut; „greșeala" elevului poate consta, alături de orice delict minor, în incapacitatea de a-și face tema. Regulamentul infanteriei prusace impunea ca soldatul care nu a învățat să mânuiască în mod corect pușca să fie tratat „cu toată asprimea posibilă". În mod asemănător, „când un școlar nu va fi ținut minte catehismul din ziua

1 Regulament provizoriu pentru fabrica dlui Oppenheim, 29 sept. 1809.

2 J.- B. de La Salle, *Conduite des Écoles chrétiennes*, 1828, pp. 204-205.

precedentă, va putea fi silit să-l învețe pe dinafară pe cel din ziua respectivă, fără să comită nici cea mai mică greșeală, și va fi pus să-l repete a doua zi; sau va fi obligat să-l asculte în picioare ori în genunchi, cu palmele împreunate, sau va fi supus la un alt fel de penitență".

Ordinea pe care pedepsele disciplinare trebuie să o instaureze este de natură mixtă: este o ordine „artificială", impusă în mod explicit de o lege, un program, un regulament. Dar este, totodată, și o ordine ce ascultă de procese naturale și observabile: durata învățării unei lecții, timpul necesar rezolvării unui exercițiu, nivelul de aptitudine trimit la o regularitate care este, în același timp, o regulă. Copiii din școlile creștine nu trebuie niciodată puși în situația să învețe o „lecție" de care nu sunt încă în stare, căci ar fi expuși pericolului de a nu putea să învețe nimic; totuși, durata fiecărui stadiu este fixată regulamentar, iar acela care, după trei examene, nu a reușit să promoveze în stadiul superior trebuie pus să stea, la vedere, în banca „ignoranților". În regim disciplinar, sancțiunea implică o dublă referință, juridico-naturală.

3. Pedeapsa disciplinară are ca funcție reducerea abaterilor. Prin urmare, ea trebuie să fie în primul rând *corectivă*. Pe lângă pedepsele împrumutate direct de la modelul judiciar (penalizări, bici, carceră), sistemele disciplinare favorizează pedepsele ce țin de domeniul exercițiului – de învățarea intensificată, iterativă, repetată de mai multe ori: regulamentul pentru infanterie din 1766 prevedea ca soldații din prima clasă „care vor dovedi neglijență ori rea-voință să fie retrogradați în ultima, clasă" și să nu poată reveni în prima decât după efectuarea de noi exerciții și trecerea unui nou examen. După cum spunea și J.-B. de La Salle: „Dintre toate formele de penitență, pedepsele cu scrisul date elevilor sunt cele mai convenabile pentru dascăl, după cum sunt cele mai avantajoase și mai pe placul părinților"; ele permit „să se extragă din chiar greșelile elevilor mijloacele de a le impulsiona progresul prin corectarea greșelilor"; celor care, de exemplu, „nu-și vor fi scris tot ce aveau de scris sau nu se vor fi străduit să scrie cum trebuie li se va putea da pedeapsa de a scrie sau de a învăța pe de rost".[1]

1 *Ibid.*

Pedeapsa disciplinară este, în bună măsură, izomorfă obligației înseși; ea reprezintă mai puțin răzbunarea legii ultragiate, cât repetarea, stăruința asupra ei. Astfel încât efectul corectiv așteptat din partea pedepsei să nu treacă decât în chip secundar prin ispășire și căință; el este obținut în mod direct prin mecanica unei modelări. A pedepsi înseamnă a exersa.

4. Pedeapsa nu este, în cadrul disciplinei, decât un element al unui sistem dublu: recompensă–sancțiune. Și abia acest sistem devine operațional în procesul de modelare și corijare. Profesorul „trebuie să evite, pe cât posibil, să recurgă la pedepse; el trebuie, dimpotrivă, să caute ca recompensele să fie mai frecvente decât pedepsele, cei leneși fiind mai incitați de dorința de a fi răsplătiți ca sârguincioșii decât de teama de a fi pedepsiți; iată de ce este de cel mai mare folos ca, atunci când profesorul se va vedea nevoit să facă apel la pedepse, să încerce să câștige inima copilului înainte de a-l pedepsi"[1]. Acest mecanism compus din două elemente permite efectuarea unui anumit număr de operațiuni specifice penalității disciplinare. În primul rând, definirea comportărilor și a performanțelor în funcție de două valori opuse: a binelui și a răului; în locul partajului simplu al interdicției, ca în justiția penală, avem o repartizare între polul pozitiv și polul negativ; întreaga comportare este încadrată în câmpul notelor bune și proaste, al punctelor bune și rele. Devine astfel posibilă, în plus, stabilirea unei cuantificări și a unei economii cifrate. O contabilitate penală, permanent adusă la zi, permite stabilirea bilanțului punitiv al fiecărui elev. „Justiția" școlară a împins foarte departe acest sistem, și cel puțin rudimente ale lui pot fi reperate în armată sau ateliere. Frații din Școlile Creștine organizaseră o întreagă microeconomie a păsuirilor și sancțiunilor: „Păsuirile vor folosi elevilor pentru ca aceștia să poată scăpa de penitențele ce le vor fi impuse... De exemplu, dacă un școlar va primi drept pedeapsă să copieze patru sau șase întrebări din catehism, el va putea evita această penitență cu ajutorul câtorva puncte de păsuire; profesorul va stabili numărul de puncte corespunzător fiecărei întrebări în parte...

1 Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, p. 17.

Păsuirile reprezentând un anumit număr de puncte, profesorul dispune și de alte păsuiri, de mai mică valoare, ce vor servi drept «mărunțiș» pentru primele. Un copil va primi, să zicem, o pedeapsă de scris pe care nu o va putea răscumpăra decât în schimbul a șase puncte; el posedă o păsuire de zece puncte; o prezintă profesorului, care îi va restitui patru puncte; și tot astfel în toate celelalte cazuri."[1] Și, prin jocul acestei cuantificări, al acestei circulații de avansuri și datorii, grație calculului permanent al notărilor de plus și minus, aparatele disciplinare ierarhizează subiecții „buni" și subiecții „răi", comparându-i reciproc. Prin această microeconomice a unei penalități continue, se operează o diferențiere care nu privește actele, ci pe indivizii înșiși, natura, posibilitățile, nivelul și valoarea lor. Disciplina, sancționând cu mare precizie actele, măsoară individualitățile conform „adevărului"; penalitatea pe care ea o aplică se înscrie în ciclul cunoașterii individualităților.

5. Repartizarea pe ranguri sau grade are un dublu rol: acela de a marca diferențele, de a ierarhiza calitățile, competențele și aptitudinile; dar și pe acela de a pedepsi și de a recompensa. Funcționare penală a punerii în ordine și caracter ordinal al sancțiunii. Disciplina răsplătește prin simplul joc al avansărilor, ce permite ocuparea unor ranguri și poziții; și pedepsește retrogradând și degradând. Rangul este prin el însuși recompensă sau pedeapsă. La Școala Militară, fusese pus la punct un sistem complex de clasificare „onorifică", uniforme ce traduceau această clasificare în ochii tuturor și sancțiuni mai mult sau mai puțin onorabile sau rușinoase ce erau asociate, ca semn de evidențiere sau de ocară, rangurilor astfel distribuite. Această repartizare clasificatorie și penală era efectuată la intervale apropiate cu ajutorul rapoartelor pe care ofițerii, profesorii, adjuncții acestora le întocmeau, fără considerente de vârstă sau grad, referitor la „calitățile morale ale elevilor" și la „comportarea lor general recunoscută". Prima clasă, numită „a celor foarte buni", se distingea printr-un epolet de argint; onoarea consta în faptul de a fi tratată ca „o trupă

1 J.-B. de La Salle, *Conduite des Écoles chrétiennes*, B.N., ms. 11759, pp. 156 și urm. Avem de-a face aici cu transpunerea sistemului indulgențelor.

pur militară"; militare, prin urmare, erau și pedepsele corespunzătoare acestei clase (arest și, în cazuri grave, închisoare). Cea de-a doua clasă, „a celor buni", purta un epolet din mătase roșie și argint; elevii erau pasibili de închisoare și arest, dar și de recluziune și stat în genunchi. Clasa „mediocrilor" avea dreptul la un epolet de lână roșie; la pedepsele precedente, se adăuga, când era cazul, haina de dimie. Ultima clasă, a celor „răi", era marcată printr-un epolet de lână maronie; „elevii acestei clase vor fi supuși la toate pedepsele folosite în cadrul Școlii sau la cele a căror aplicare va fi considerată necesară, mergându-se chiar până la izolarea completă". Acestor clase li s-a adăugat pentru o vreme clasa „de rușine", pentru care au fost concepute regulamente speciale, „astfel încât cei care o compun să fie permanent separați de ceilalți și îmbrăcați în dimie". Dat fiind că numai meritul și comportarea erau cele care trebuiau să hotărască locul elevului, „cei din ultimele două clase se vor putea mândri cu promovarea în primele două și cu posibilitatea de a purta însemnele acestora atunci când, prin mărturii unanime, se va recunoaște că au devenit demni de o asemenea onoare datorită îndreptării purtării lor și progreselor pe care le-au înregistrat; și, tot așa, cei din primele două clase vor fi retrogradați dacă slăbesc ritmul și dacă rapoarte repetate și dezavantajoase demonstrează că nu mai merită locul și prerogativele primelor clase...". Clasamentul care pedepsește trebuie să tindă spre dispariție. „Clasa de rușine" nu există decât ca să dispară: „Pentru a putea fi judecat gradul de îndreptare al acestor elevi din clasa de rușine ce se comportă cum se cuvine", ei vor fi reintegrați în celelalte clase și-și vor primi înapoi uniformele; vor continua să stea însă printre tovarășii lor întru turpitudine pe timpul meselor și al recreațiilor; acolo vor rămâne dacă nu continuă să se comporte cum trebuie; „le vor părăsi definitiv numai dacă se vor comporta mulțumitor atât în noua clasă, cât și în cadrul grupului de elevi supravegheați de pedagog"[1]. Dublu efect, prin urmare, al acestei penalități ierarhizante: ea îi repartizează pe elevi după aptitudini și purtare, deci după întrebuințarea ce li se

1 Arhivele Naționale, MM 658, 30 martie 1758, și MM 666, 15 septembrie 1763.

va putea da când vor termina şcoala; exercită asupra lor o presiune constantă pentru a-i face pe toţi să se supună aceluiaşi model, pentru ca toţi la un loc să fie siliţi „la supunere, ascultare, atenţie în studiu şi la exerciţii şi la cât mai precisa executare a sarcinilor şi a tuturor elementelor componente ale disciplinei". Pentru ca toţi să devină la fel.

Într-un cuvânt, în regimul puterii disciplinare, arta de a pedepsi nu urmăreşte nici ispăşirea, şi nici reprimarea propriu-zisă. Ea pune în aplicare cinci operaţii diferite: raportează faptele, performanţele şi comportamentele individuale la un ansamblu care este în acelaşi timp câmp de comparare, spaţiu de diferenţiere şi principiu al unei reguli de urmat. Îi diferenţiază pe indivizi unii faţă de alţii şi în funcţie de regula de ansamblu – aceasta fiind determinată să funcţioneze fie ca prag minimal, fie ca medie ce trebuie respectată, fie ca deziderat spre care trebuie să se tindă. Măsoară în termeni cantitativi şi ierarhizează în termeni de valoare capacitatea, nivelul, „natura" indivizilor. Intensifică, prin intermediul acestei măsurători „valorizante", efectul constrângător al unei conformităţi de realizat. În sfârşit, trasează limita ce va defini deosebirea faţă de toate diferenţierile, graniţa exterioară a anormalului („clasa de ruşine", din cadrul Şcolii Militare). Penalitatea neîntreruptă care parcurge toate punctele şi controlează toate momentele instituţiilor disciplinare compară, diferenţiază, ierarhizează, omogenizează, exclude. Pe scurt, *normalizează*.

Ea se deosebeşte deci punct cu punct de o penalitate judiciară ce are ca funcţie esenţială raportarea nu la un ansamblu de fenomene observabile, ci la un corpus de legi şi de texte ce trebuie să fie gravate în memorie; care nu urmăreşte să diferenţieze indivizi, ci să specifice acte în lumina unui anumit număr de categorii generale; nu să ierarhizeze, ci pur şi simplu să acţioneze opoziţia binară dintre permis şi interzis; nu să omogenizeze, ci să opereze separaţia, stabilită o dată pentru totdeauna, prin condamnare. Dispozitivele disciplinare au secretat o „penalitate a normei", ireductibilă, ca principiu şi mod de funcţionare, la penalitatea tradiţională a legii. Micul tribunal ce pare să funcţioneze fără întrerupere în edificiile disciplinei şi care împrumută, uneori, forma teatrală a marelui

aparat judiciar nu trebuie să ne inducă în eroare: el nu prelungește, cum pare, cu excepția câtorva continuități formale, mecanismele justiției penale până în intimitatea existenței cotidiene; sau, cel puțin, nu în aceasta constă esența lui; tipurile de disciplină – sprijinindu-se pe o serie întreagă de procedee, de altfel venerabile – au fabricat o nouă funcționare punitivă, și tocmai ea este cea care, puțin câte puțin, a învestit marele aparat exterior pe care părea să-l reproducă modest sau ironic. Funcționarea juridico-antropologică pe care o trădează întreaga istorie a penalității moderne nu-și are originea în suprapunerea, peste justiția penală, a științelor umane și în exigențele proprii acestei noi raționalități sau umanismului pe care ea l-ar aduce cu sine; ea își are punctul de formare în tehnica disciplinară care a activat noile mecanisme de sancționare normalizatoare.

O dată cu tipurile de disciplină, își face apariția puterea Normei[VII]. Legea cea nouă a societății moderne? Să spunem, mai degrabă, că, începând din secolul al XVIII-lea, ea a venit să se adauge altor puteri, obligându-le la noi delimitări: a Legii, a Cuvântului și a Textului, a Tradiției. Normalul se instituie ca principiu de constrângere în învățământ o dată cu instaurarea unei educații standardizate și cu organizarea școlilor normale; se instituie prin efortul de a pune la punct un corp medical și o încadrare spitalicească a națiunii, capabile să determine funcționarea unor norme generale de sănătate; se instituie prin regularizarea tehnicilor și a produselor industriale.[1] Ca și supravegherea și împreună cu ea, standardizarea devine, la sfârșitul epocii clasice, unul dintre marile instrumente de putere. Însemnelor ce traduceau statute, privilegii, apartenențe tinde să le ia locul sau măcar să li se adauge, un întreg joc de grade de normare, reprezentând semne de apartenență la un corp social omogen, dar care au în ele însele un rol de clasificare, ierarhizare și distribuire a rangurilor. Într-un sens, puterea de normare obligă la omogenitate; dar, în același timp, ea individualizează, permițând măsurarea abaterilor,

1 Asupra acestui punct, trebuie să ne raportăm la paginile esențiale ale lui G. Canguilhem din *Le Normal et le Pathologique*, ed. 1966, pp. 171-191.

determinarea nivelurilor, fixarea domeniilor și determinarea utilității diferențelor, ajustându-le unele la celelalte. E de la sine înțeles că puterea normei funcționează cu ușurință în interiorul unui sistem întemeiat pe egalitatea formală, întrucât, în sânul unei omogenități ce constituie regula, ea introduce, ca imperativ util și rezultat al unei măsurători, întregul spectru al diferențierilor individuale.

Examenul/examinarea

Examenul combină tehnicile ierarhiei care supraveghează și pe acelea ale sancțiunii ce normează. Este o privire normatoare, o supraveghere ce permite definirea, clasificarea și pedepsirea. Instituie la nivelul indivizilor o vizibilitate prin intermediul căreia aceștia sunt diferențiați și sancționați. Din aceste motive, în toate dispozitivele disciplinare, examenul este puternic ritualizat. În el se întâlnesc ceremonialul puterii și forma experienței, desfășurarea forței și stabilirea adevărului. În centrul procedurilor de disciplină, exprimă aservirea celor percepuți ca obiecte și obiectivarea celor aserviți. Suprapunerea raporturilor de putere și a relațiilor de cunoaștere devine, în cadrul examenului, manifestă. Încă o inovație a epocii clasice pe care istoricii științelor au lăsat-o în umbră. Se face istoria experiențelor orbilor din naștere, ale copiilor-lup sau ale celor sub hipnoză. Cine însă se va apleca asupra istoriei mai generale, mai difuze, dar și mai determinante, a examenului – a ritualurilor, metodelor, personajelor și rolurilor acestuia, a jocurilor lui de întrebări și răspunsuri, a sistemelor lui de notare și clasificare? Căci, în această tehnică măruntă, sunt angajate un întreg domeniu de cunoaștere și un tip de putere. Se vorbește adeseori despre ideologia conținută, în chip discret sau zgomotos, în „științele" umane. Dar însăși tehnologia acestora, acea neînsemnată schemă operațională atât de răspândită (de la psihiatrie la pedagogie, de la diagnosticarea bolilor la angajarea mâinii de lucru), acel procedeu atât de familiar al examenului nu manifestă ele oare, în cadrul unui singur mecanism, relații de putere ce permit prelevarea și formarea de cunoștințe? Investirea politică are loc nu doar la

nivelul conștiinței, al reprezentărilor și în ceea ce credem că știm, ci la nivelul a ceea ce face posibilă cunoașterea.

Una dintre condițiile esențiale ale deblocajului epistemologic al medicinei petrecut la sfârșitul secolului al XVIII-lea a fost organizarea spitalului ca aparat de „examinare". Ritualul vizitei medicale constituie forma lui cea mai izbitoare. În secolul al XVII-lea, medicul, venind din exterior, îmbina inspecția propriu-zisă cu multe alte tipuri de control – religios, administrativ; el nu lua deloc parte la gestiunea de zi cu zi a spitalului. Treptat, vizita a devenit mai regulată, mai riguroasă și, în special, tot mai extinsă: a început să acopere o parte din ce în ce mai importantă a funcționării spitalicești. În 1661, medicul de la Hôtel-Dieu din Paris avea obligația de a efectua o vizită pe zi; în 1687, un medic „expectant" trebuia să examineze, după-amiaza, anumiți bolnavi mai grav. Regulamentele din secolul al XVIII-lea precizează programele de vizită și durata acesteia (două ore cel puțin); ele insistă ca o rulare a medicilor să permită asigurarea vizitei în toate zilele, „chiar și în duminica de Paști"; în sfârșit, în 1771 este instituit un medic intern, care are sarcina „să asigure toate serviciile ce intră în competența lui, atât noaptea, cât și ziua, în intervalele dintre vizitele unui medic extern"[1]. Inspecția de odinioară, discontinuă și grăbită, se transformă într-o observare regulată, ce plasează bolnavul într-o situație de a fi supus aproape permanent examenului medical. Cu două consecințe: în ierarhia internă, medicul, element până atunci exterior, începe să devină mai important decât personalul religios și să-i confere acestuia un rol determinat, însă subordonat în cadrul tehnicii de investigație; își face apariția categoria „infirmierului"; în ce privește spitalul ca atare, care era înainte de toate un loc de asistență, el va deveni locul de formare și de confruntare a cunoștințelor: răsturnare a raporturilor de putere și constituire a unei științe. Spitalul bine „disciplinat" va fi locul adecvat al „disciplinei" medicale; aceasta va putea din acel moment să renunțe la caracterul ei pur textual și să-și aleagă referințele

1 *Registre des délibérations du bureau de l'Hôtel-Dieu.*

mai puțin din tradiția marilor autori, și mai mult dintr-un domeniu de obiecte oferite examinării.

Într-un mod asemănător, școala devine un fel de aparat de examinare neîntreruptă, ce dublează pe toată durata ei operația de transmitere a cunoștințelor. Va fi din ce în ce mai puțin vorba de vechile întreceri în care elevii își confruntau forțele, și din ce în ce mai mult de o comparare continuă a fiecăruia cu toți, ce permite deopotrivă măsurarea și sancționarea. Frații din Școlile Creștine voiau ca elevii să facă exerciții în fiecare zi a săptămânii: în prima la ortografie, în cea de-a doua la aritmetică, în cea de-a treia, dimineața, la catehism, și seara la scriere etc. În plus, o probă trebuia să aibă loc în fiecare lună, cu scopul de a-i desemna pe cei care meritau să fie examinați de inspector[1], începând din 1775, existau la Școala de Poduri și Șosele șaisprezece examene pe an: trei la matematică, trei la arhitectură, trei la desen, două la scriere, unul de prelucrare a pietrei, unul la stil, unul de proiectare, unul de nivelare, unul de măsurare a clădirilor.[2] Examenul nu se mulțumește să sancționeze formarea profesională; el reprezintă unul din factorii permanenți ai procesului de învățământ; stă la baza acestui proces conform unui ritual de putere continuat constant. Or, examenul permite profesorului ca, în timp ce-și transmite învățătura, să stabilească în privința elevilor săi un câmp întreg de cunoștințe. Dacă proba cu care se încheia formarea profesională în tradiția corporatistă valida însușirea unei aptitudini – „capodopera" autentifica un transfer de învățătură deja efectuat –, examenul este, pentru școală, un veritabil și constant mecanism ce asigură schimbul de cunoștințe: el garantează transmiterea acestora de la profesor la elev, însă prelevează asupra elevului cunoștințe destinate și rezervate profesorului. Școala devine locul de elaborare a pedagogiei. Și, la fel cum procedura examenului medical a făcut posibil deblocajul epistemologic al medicinei, epoca școlii „examinatorii" a marcat începutul unei pedagogii ce funcționează ca știință. La nivelul armatei, epoca

1 J.-B. de La Salle, *Conduite des Écoles chrétiennes*, 1828, p. 160.

2 Cf. *L'Enseignement et la diffusion des sciences au XVIIIe [siècle]*, 1964, p. 360.

inspecțiilor și a manevrelor permanent repetate a marcat și dezvoltarea unei imense științe tactice, care și-a arătat pe deplin roadele în epoca războaielor napoleoniene.

Examenul comportă un întreg mecanism ce leagă o anumită formă de exercitare a puterii de un anumit tip de formare a cunoștințelor.

1. *Examenul intervertește economia vizibilității în exercitarea puterii.* Prin tradiție, puterea este ceea ce se vede, ceea ce se arată, ceea ce se manifestă și, în chip paradoxal, își găsește principiul forței tocmai în mișcarea prin care o desfășoară. Cei asupra cărora se exercită puterea pot rămâne în umbră; nu primesc lumină decât de la acea parte de putere ce le e concedată sau de la răsfrângerea de o clipă a acesteia pe chipul lor. Puterea disciplinară, în schimb, nu se poate exercita decât devenind invizibilă; le impune însă celor pe care îi supune un principiu de vizibilitate obligatorie. În disciplină, subiecții sunt cei care trebuie să fie văzuți. Punerea lor în lumină asigură domnia puterii ce se exercită asupra lor. Tocmai faptul de a fi văzut fără încetare, de a putea fi tot timpul văzut îl menține în stare de dependență pe individul disciplinar. Iar examenul este tehnica prin care puterea, în loc să emită semnele propriei autorități, în loc să-și pună amprenta asupra supușilor, îi captează pe aceștia într-un mecanism de obiectivare. În spațiul pe care-l ia în stăpânire, puterea disciplinară își manifestă forța în principal modelând obiecte. Examenul reprezintă ceremonialul acestei obiectivări. Până în acel moment, rolul ceremoniei politice fusese acela de a prilejui manifestarea extremă și, totodată, organizată a puterii; ea era o expresie excesivă a forței, o „cheltuială" în același timp exagerată și codificată prin care puterea își refăcea forțele. Se înrudea totdeauna, mai mult sau mai puțin, cu triumful. Apariția solemnă a suveranului aducea cu sine ceva de sacralizare, de încoronare, de întoarcere de după victorie; până și fastul funerar se desfășura în strălucirea forței etalate. Disciplina are în schimb propriul ei tip de ceremonie. Care nu este triumful, ci trecerea în revistă, „parada", formă fastuoasă a examenului. „Subiecții" sunt oferiți ca „obiecte" examinării unei puteri ce nu se manifestă decât prin privire. Nu iau contact în mod direct cu imaginea forței suverane; ci doar îi etalează efectele

– ca să spunem așa, în negativ – pe corpurile lor devenite strict lizibile și docile. Pe 15 martie 1666, Ludovic XIV efectuează prima sa trecere în revistă militară: 18 000 de oameni, „una dintre acțiunile cele mai strălucitoare ale întregii lui domnii", despre care se spunea că „ținuse întreaga Europă cu sufletul la gură". Câțiva ani mai târziu, se bate o medalie pentru comemorarea evenimentului[1]. Pe ea, stă scris, în exergă: *Disciplina militaris restituta* „Disciplina militară reabilitată", și, la legendă: *Prolusio ad victorias* „Pregătirea pentru luptă în vederea victoriei", în dreapta, regele, pășind în față cu piciorul drept, comandă personal exercițiul cu un baston. În jumătatea stângă, mai multe rânduri de soldați sunt reprezentate din față și aliniate în adâncime; au brațul întins la înălțimea umărului și-și țin puștile pe verticală; înaintează cu piciorul drept, având piciorul stâng îndreptat spre exterior. Pe sol, liniile se întretaie în unghi drept, desenând, sub picioarele soldaților, pătrate mari ce servesc drept repere pentru diferitele faze și poziții cerute de exercițiu, în fundal, se profilează o arhitectură clasică. Coloanele palatului prelungesc coloanele formate din oamenii aliniați și puștile lor în poziție verticală, după cum se sugerează că dalele prelungesc liniile exercițiului. În schimb, deasupra balustradei ce încoronează edificiul se văd statui ce înfățișează personaje dansând: linii sinuoase, gesturi rotunde, falduri. Marmura e străbătută de mișcări, al căror principiu de unitate este armonic, în ce-i privește, oamenii sunt împietriți într-o atitudine ce se repetă uniform din rând în rând și din șir în șir: unitate tactică. Ordinea arhitecturii, care liberează, în partea superioară, figurile dansului, impune la nivelul solului regulile și geometria sa oamenilor disciplinați. Coloanele puterii. „Bine", a spus într-o bună zi marele duce Mihail, prin fața căruia trupele tocmai își încheiaseră defilarea, „atâta doar că respiră"[2].

Să luăm această medalie drept mărturie a momentului în care se întâlnesc, într-un mod paradoxal, dar semnificativ, imaginea alegorică cea mai ostentativă a puterii suverane și

1 Despre această medalie, cf. articolul lui J. Jacquiot, in *Le Club français de la médaille*, trim. IV, 1970, pp. 50-54. Planșa nr. 2.

2 Kropotkin, *Autour d'une vie*, 1902, p. 9. Datorez această sursă dlui G. Canguilhem.

apariția ritualurilor caracteristice puterii disciplinare. Vizibilitatea abia marcată a monarhului devine vizibilitate necesară a supușilor. Și tocmai această inversare a regimului de vizibilitate în funcționarea formelor de disciplină va fi aceea care va asigura, până la nivelurile cele mai de jos, exercitarea puterii. Pătrundem în era examenului fără sfârșit și a obiectivării coercitive.

2. *Examenul determină și înscrierea individualității într-un câmp documentar.* El lasă în urmă o întreagă arhivă subtilă și minuțioasă ce se constituie la nivelul corpurilor și al zilelor. Examenul, care dispune indivizii într-un câmp de supraveghere, îi plasează, totodată, într-o rețea scriptică; îi atrage într-o masă de documente care-i captează și-i fixează. Încă de la apariția lor, procedurile de examinare au fost însoțite de un sistem de înregistrare intensă și de cumul documentar. O „putere a înregistrării scriptice" se constituie astfel ca o piesă esențială în mecanismele disciplinei. Din multe puncte de vedere, ea preia modelele metodelor tradiționale ale documentației administrative, însă cu tehnici speciale și inovații importante. Unele privesc metodele de identificare, de înregistrare a semnalmentelor sau de descriere. Era problema armatei, unde trebuia găsiți dezertorii, evitate înrolările repetate, corectate statele de plată fictive întocmite de ofițeri, cunoscute serviciile aduse și valoarea fiecăruia în parte, stabilit cu certitudine bilanțul dispăruților și al morților. Era și problema spitalelor, unde trebuia depistați cei bolnavi, excluși simulanții, urmărită evoluția bolilor, verificată eficiența tratamentelor, reperate cazurile analoge și începuturile de epidemii. Era și problema instituțiilor de învățământ, unde trebuia evaluată aptitudinea fiecăruia, situate nivelul și capacitățile, indicată utilizarea eventuală care i se putea da: „Registrul folosește, ca să se poată recurge la el oricând și oriunde, pentru a cunoaște modul de comportare al copiilor, progresul lor în privința evlaviei, la catehism, la scriere, după perioada petrecută în Școală, spiritul și modul lor de a raționa înregistrate din clipa intrării în Școală."[1]

---

1 M.I.D.B., *Instruction méthodique pour l'école paroissiale,* 1669, p. 64.

De aici, formarea unei serii întregi de coduri ale individualității disciplinare ce permit, prin omogenizare, transcrierea trăsăturilor individuale stabilite în urma examenului: cod fizic al semnalmentelor, cod medical al simptomelor, cod școlar sau militar al comportării și performanțelor. Aceste coduri erau încă foarte rudimentare, sub forma lor calitativă sau cantitativă, dar ele marchează momentul unei prime „formalizări" a individualului în interiorul relațiilor de putere.

Celelalte inovații ale scriiturii disciplinare se referă la corelarea acestor elemente, la cumulul de documente, la înscrierea lor, la organizarea de câmpuri comparative ce permit clasificarea, formarea de categorii, stabilirea de medii, fixarea de norme, în special spitalele secolului al XVIII-lea au fost mari laboratoare pentru metodele scriptice și documentare. Ținerea la zi a registrelor, definirea caracteristicilor acestora, modurile de transcriere dintr-unele în altele, circulația lor pe timpul vizitelor, confruntarea lor în cursul întrunirilor regulate ale medicilor și administratorilor, transmiterea datelor pe care le conțin către organisme de centralizare (fie în cadrul spitalului, fie la biroul central al azilelor), contabilizarea maladiilor, a însănătoșirilor, a deceselor la nivelul unui spital, al unui oraș și, la limită, al întregii națiuni au făcut parte integrantă din procesul prin care spitalele au fost supuse regimului disciplinar. În rândul condițiilor de bază ale unei bune „discipline" medicale, în ambele sensuri ale cuvântului, trebuie considerate și procedeele scriptice ce permit integrarea, fără pierderea specificității, a datelor individuale în sisteme cumulative; procedându-se astfel încât, de la oricare registru general s-ar pleca, un individ să poată fi găsit și, invers, fiecare dată a examenului individual să se poată repercuta asupra unor calcule de ansamblu.

Datorită acestui întreg aparat scriptic care-l însoțește, examinarea deschide două posibilități aflate în corelație: constituirea individului ca obiect descriptibil, analizabil, nu însă pentru a fi redus la trăsături „specifice", așa cum fac naturaliștii cu ființele vii; ci pentru a-l menține – în trăsăturile lui singulare, în evoluția lui specifică, în aptitudinile și capacitățile lui proprii – sub privirea unei cunoașteri permanente; și, pe de altă parte, constituirea unui sistem comparativ care să

permită măsurarea unor fenomene globale, descrierea de grupuri, caracterizarea de fapte colective, estimarea diferențelor care există între indivizi, distribuirea lor într-o „populație".

Importanță decisivă, prin urmare, a acestor mici tehnici de notare, înregistrare, întocmire de dosare, de dispunere pe coloane și tabele, care ne sunt, astăzi, atât de familiare, dar care au permis deblocarea epistemologică a științelor individului. Se pune, pe bună dreptate, problema aristotelică: este posibilă o știință a individului, și este ea legitimă? La o problemă mare, soluții – poate – pe măsură. Rămâne însă mica problemă istorică a apariției, înspre sfârșitul secolului al XVIII-lea, a ceea ce ar putea fi așezat sub sigla de științe „clinice"; problema pătrunderii individului (și nu, ca până atunci, a speciei) în câmpul cunoașterii; problema accesului descrierii particulare, a interogatoriului, a anamnezei, a „dosarului" în funcționarea generală a discursului științific. La această simplă problemă de fapt e necesar, fără îndoială, un răspuns lipsit de grandoare: trebuie să privim din perspectiva procedeelor scriptice și de înregistrare, a mecanismelor de examinare, a formării dispozitivelor de disciplină și a constituirii unui nou tip de putere asupra corpurilor. Nașterea științelor omului? Ea trebuie, cu siguranță, căutată în arhivele lipsite de glorie în care s-a elaborat jocul modern al coerciților asupra corpurilor, gesturilor, comportamentelor.

3. *Examenul, cu tot cortegiul lui de tehnici documentare, face din fiecare individ în parte un „caz":* un caz care constituie în același timp un obiect pentru o cunoaștere și un suport pentru o putere. Cazul nu mai este, ca în cazuistică ori în jurisprudență, un ansamblu de circumstanțe care definesc un act și care pot modifica aplicarea unei reguli, ci este însuși individul așa cum poate fi el descris, evaluat, măsurat, comparat cu alți indivizi, și aceasta în chiar individualitatea lui; și mai este și individul ce trebuie modelat sau remodelat, ce trebuie clasat, normat, exclus etc.

Vreme îndelungată, individualitatea obișnuită – cea de jos și a tuturor – a rămas sub pragul descrierii. Să fii privit, observat, să se vorbească despre tine în mod amănunțit, să fii urmărit zi de zi de un sistem scriptic neîntrerupt era un

privilegiu. Cronica unui om, povestea vieții lui, istoriografia redactată de-a lungul existenței sale făceau parte din ritualurile prestigiului său. Or, procedeele disciplinare răstoarnă acest raport, coboară pragul individualității descriptibile și fac din această descriere un mijloc de control și o metodă de dominație. Nu mai avem de-a face cu un monument pentru o memorie viitoare, ci cu un document pentru o utilizare eventuală. Iar această nouă descriptibilitate este cu atât mai puternic marcată, cu cât încadrarea disciplinară este mai strictă: copilul, bolnavul, nebunul, condamnatul vor deveni – din ce în ce mai firesc începând din secolul al XVIII-lea și conform unei curbe a mecanismelor disciplinare – obiect pentru descrieri individuale și pentru povestiri biografice. Această transpunere în scris a unor existențe reale nu mai este un procedeu de eroizare; ea funcționează ca procedură de obiectivare și aservire. Viața atent verificată a bolnavilor mintal sau a delincvenților ține, ca și cronica regilor ori epopeea marilor bandiți populari, de o anumită funcție politică a scrisului; numai că în cadrul unei cu totul alte tehnici a puterii.

Examenul, ca fixare în același timp rituală și „științifică" a diferențelor individuale, ca țintuire a fiecăruia la propria sa singularitate (spre deosebire de ceremonia în cadrul căreia se manifestă statute, origini, privilegii, funcții, cu toată ostentația însemnelor lor) indică tocmai apariția unei noi modalități de putere, în cadrul căreia fiecare primește drept statut propria sa individualitate și este în mod statutar legat de trăsăturile, măsurile, diferențele, „notele" care-l caracterizează și fac din el, oricum, un „caz".

În cele din urmă, examenul se află în centrul procedurilor ce constituie individul ca efect și obiect al puterii, ca efect și obiect al cunoașterii. Examenul este cel care, combinând supravegherea ierarhică și sancțiunea normalizatoare, asigură marile funcții disciplinare de repartizare și clasificare, de extragere maximală a forțelor și timpului, de cumulare genetică neîntreruptă, de compunere optimă a aptitudinilor. Așadar, de fabricare a individualității celulare, organice, genetice și combinatorii. Prin el, se ritualizează formele de disciplină care pot fi caracterizate, pe scurt, ca o modalitate de putere pentru care diferențele individuale sunt pertinente.

*

Formele de disciplină marchează momentul în care are loc ceea ce am putea numi răsturnarea axei politice a individualizării, în societăți al căror sistem feudal nu este decât un exemplu printre altele, se poate afirma că individualizarea este maximă în zona unde se exercită suveranitatea și în regiunile superioare ale puterii. Cu cât deții mai multă autoritate și mai mult prestigiu, cu atât ești mai conturat ca individ, prin ritualuri, discursuri ori reprezentări plastice. „Numele" și genealogia care situează în interiorul unui ansamblu de legături de rudenie înfăptuirea de acte de vitejie ce manifestă superioritatea forțelor și pe care le imortalizează narațiunile, ceremoniile ce marchează, prin rânduielile lor, raporturile de forță, monumentele sau daniile ce conferă supraviețuire după moarte, fastul și risipa, relațiile multiple de închinare și suzeranitate ce se întreține – toate acestea constituie tot atâtea proceduri ale unei individualizări „ascendente". Într-un regim disciplinar, în schimb, individualizarea este „descendentă": pe măsură ce puterea devine mai anonimă și mai funcțională, cei asupra cărora ea se exercită tind să fie tot mai puternic individualizați; prin forme de supraveghere mai curând decât prin ceremonii, prin forme de respectare a normelor mai curând decât prin narațiuni comemorative, prin măsurători comparative ce au „norma" ca referință, și nu prin genealogii ce stabilesc strămoșii ca puncte de reper; prin „diferențe" mai curând decât prin mari fapte. Într-un sistem de disciplină, copilul este mai individualizat decât adultul, bolnavul mai mult decât omul sănătos, nebunul și delincventul mai mult decât omul normal și nedelincventul. În orice caz, spre cei dintâi sunt îndreptate, în civilizația noastră, toate mecanismele individualizante; iar atunci când se urmărește individualizarea adultului sănătos, normal și rigorist, se caută depistarea elementelor infantile pe care le ascunde, a demenței secrete prezente în el, a crimei fundamentale pe care a vrut să o comită. Toate științele, analizele ori practicile cu radical „psiho-" își au originea în această răsturnare istorică a procedurilor de individualizare. Momentul în care s-a trecut de la mecanisme istorico-rituale de formare a individualității la mecanisme

ştiinţifico-disciplinare, în care normalul a luat locul ancestralului, iar măsura pe cel al statutului, substituind, în felul acesta, individualitatea omului memorabil cu aceea a omului calculabil, acel moment când ştiinţele omului au devenit posibile este momentul în care au fost puse în aplicare o nouă tehnologie a puterii şi o altă anatomie politică a corpului. Şi, dacă, din adâncul Evului Mediu şi până astăzi, „aventura" continuă să circumscrie individualitatea, trecerea de la epic la romanesc, de la marile fapte la singularitatea secretă, de la lungile exiluri la căutarea interioară a copilăriei, de la dueluri la fantasme se înscrie, şi ea, în formarea unei societăţi disciplinare. Necazurile micului Hans, şi nu „micuţul Henri", sunt cele ce deapănă azi aventura copilăriei noastre. *Romanul Trandafirului* e scris azi de Mary Barnes; în locul lui Lancelot – preşedintele Schreber.

Se afirmă adesea că modelul unei societăţi ce are ca elemente constitutive indivizii e împrumutat de la formele juridice abstracte ale contractului şi schimbului. Societatea de piaţă s-a reprezentat pe sine drept o asociere contractuală de subiecţi juridici izolaţi. Tot ce este posibil. Teoria politică a secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea pare, într-adevăr, să respecte adesea această schemă. Dar nu trebuie să uităm că, în aceeaşi epocă, a existat şi o tehnică de constituire efectivă a indivizilor ca elemente corelative ale unei puteri şi ale unei cunoaşteri. Fără îndoială că individul este atomul fictiv al unei reprezentări „ideologice" a societăţii; dar el este, deopotrivă, şi o realitate fabricată de acea tehnologie specifică de putere pe care o numim „disciplină". Trebuie să încetăm să mai descriem efectele de putere în termeni negativi: puterea „exclude", „reprimă", „refulează", „cenzurează", „abstrage", „maschează", „ascunde". În realitate, puterea produce; produce real; produce domenii de obiecte şi ritualuri de adevăr. Individul şi cunoştinţele ce se pot dobândi despre el ţin de această producţie.

Dar oare nu exagerăm acordând o asemenea forţă şiretlicurilor adesea minuscule ale disciplinei? Unde trebuie căutată originea efectelor acestora?

Note

I *Hôtel-Dieu* din Paris, amplasat, ca majoritatea așezămintelor de acest tip, în imediata apropiere a catedralei de care depinde (Notre-Dame), este menționat încă din 829. Distrus de un incendiu, în 1772, a fost reconstruit pe același loc, pentru ca, mai târziu (sub cel de-al doilea Imperiu), să fie demolat și (între 1866 și 1878) reconstruit.

II Joseph Pâris, zis Pâris-Duverney (1684-1770). Unul dintre cei patru frați Paris, toți bancheri îmbogățiți ca furnizori ai armatelor Italiei și Flandrei în timpul războaielor ligii de Augsburg și de succesiune la tronul Austriei. Foarte întreprinzător, Pâris-Duverney a determinat, în calitate de șef al controlului general al finanțelor, măriri considerabile ale prețurilor, fapt care a dus la creșterea mizeriei populare și la extinderea fenomenului cerșetoriei, provocând chiar revolte. Dizgrațiat de Ludovic XIV, este rechemat în slujbă grație intervențiilor Marchizei de Pompadour și, împreună cu unul dintre frații săi, Paris de Monmartel, devine unul dintre principalii creditori ai statului și ai curții regale, adevărat ministru de Finanțe ocult care va face din umbră politica protectoarei sale, Marchiza de Pompadour. În 1751, Pâris-Duvernay va contribui hotărâtor la întemeierea și construirea Școlii Militare din Paris, al cărei prim-intendent va fi.

III Jacques-Ange Gabriel (1698-1782). Arhitect francez, provenit dintr-o familie de antreprenori și arhitecți care au construit sau refăcut numeroase edificii în întregul regat. Lui i se datorează, printre altele, proiectul după care a fost ridicată Școala Militară din Paris, ca și transformarea pieței Louis XV (viitoarea Place de la Concorde), celebru exemplu de amenajare urbană. Stilul său, numit „Louis XV", poate fi regăsit în construcții precum Micul Trianon și Opera din Versailles.

IV Claude Nicolas Ledoux (1736-1806). Arhitect și urbanist francez. A lucrat îndeosebi pentru aristocrație și pentru marii bancheri, ceea ce i-a adus drept recompensă titlul de academician și postul de arhitect al regelui. A realizat (printre altele) teatrul din Besançon și închisoarea din Aix-en-Provence. Ca arhitect al Fermelor Generale, a construit (între 1783 și 1789) barierele Parisului, care au provocat un scandal ce i-a fost fatal. A rămas în istorie mai ales ca autor al unui proiect de oraș ideal, început la salina Chaux de la Arc-et-Senans, și al unui sat, la Maupertuis, care l-au făcut să fie clasat printre pionierii urbanismului vizionar.

V „Salina Regală Chaux" din localitatea Arc-et-Senans (în ținutul Doubs) a fost concepută de Ledoux ca un oraș industrial modern, dotat cu multe anexe sociale. Între 1775 și 1779, nu s-a realizat decât jumătate din partea centrală, cuprinzând mai multe clădiri (ateliere, casa directorului, locuințele personalului) dispuse în formă de hemiciclu. Restaurat, acest ansamblu arhitectural adăpostește astăzi un centru de cercetări futurologice.

VI Corporația era un organism social ce-i reunea pe toți practicanții unei profesiuni. Organizate pe verticală, corporațiile se opun sindicatelor. Corporatismul este o doctrină ce respinge deopotrivă individualismul și colectivismul, urmărind apărarea exclusiv a intereselor legate de o profesiune anume. Deși un regim autoritar modern precum acela instaurat,

în Italia, de Mussolini, a încercat să readucă în actualitate corporatismul, s-a dovedit că acesta era de mai multe secole caduc.

VII „Dacă știm că *norma* este cuvântul latinesc ce desemnează unghiul drept și că *normalis* înseamnă perpendicular, știm tot ce trebuie știut cu privire la originea sensului termenilor normă și normal" (Georges Canguilhem, *Le normal et le pathologique,* Presses Universitaires de France, Paris, 1966). „Adjectivul grecesc *orthós,* care înseamnă deopotrivă drept și corect, confirmă forța legăturii dintre geometrie și etică" (Yves Pélicier, în *Encyclopédie philosophique universelle,* vol. I, *L'univers philosophique,* Presses Universitaires de France, Paris, 1990, p. 1417). „Astfel se trece de la normalitate (care este de ordinul constatativului) la normă (care este de ordinul prescriptivului); enunțăm ceea ce trebuie să fie. Norma este un canon, un ideal, o regulă etc." (*ibidem*). Avem astfel de-a face cu o insesizabilă alunecare, cu o „contaminare a normalului de către normativ și a normalității de către normă" (*ibidem*). Atâta doar că, pretinzând că redresează, că îndreaptă, că readuc la normal, pe calea cea dreaptă, disciplinele *creează,* în realitate, norma la care par a încerca să „revină": „Individualizarea normativă are loc fără o referire la o natură sau la o esență a subiecților" (François Ewald, „Michel Foucault et la norme", în vol. colectiv *Michel Foucault, Lire l'œuvre,* Jerôme Millon, Grenoble, 1992). „Individul care trebuie corijat. Un personaj mai recent decât monstrul. El este corelativ nu atât imperativelor legii sau formelor canonice ale naturii, cât tehnicilor de formare *(dressage)* ce posedă propriile lor exigențe. Apariția «incorigibilului» este contemporană cu instaurarea tehnicilor disciplinare, la care asistăm – de-a lungul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea – în armată, în școli, în ateliere și, ceva mai târziu, chiar în sânul familiilor. Noile procedee de formare *(dressage)* a corpului, a comportamentului și a aptitudinilor inaugurează problema care scapă acestei normativități care nu se mai confundă cu suveranitatea legii. «Interdicția» constituia măsura judiciară cu ajutorul căreia un individ era, fie și numai în parte, descalificat ca subiect de drept. Acest cadru juridic și negativ va fi în parte invadat, în parte înlocuit de un întreg ansamblu de tehnici și procedee prin intermediul căruia se va purcede la îndreptarea *(dresser)* celor care opun rezistență formării *(au dressage)* și la corijarea incorigibililor. «Închiderea» practicată pe scară foarte largă cu începere din secolul al XVII-lea poate apărea drept o formulă aflată la jumătate de drum între procedura negativă a interdicției judiciare și procedeele pozitive de îndreptare *(redressement).* Închiderea exclude, în fapt, și funcționează în afara cadrului legilor, însă își dă drept justificare necesitatea de a corija, de a ameliora, de a îndrepta către păreri de rău, de a întoarce spre «sentimente mai bune». Pornind de la această formă confuză, însă decisivă din punct de vedere istoric, este necesar să studiem apariția, la date istorice precise, a diferitelor instituții de redresare și a categoriilor de indivizi cărora aceste instituții le sunt adresate. Apariții tehnico-instituționale ale categoriei orbilor, surdomuților, imbecililor, retardaților, nervoșilor, dezechilibraților" (Michel Foucault, *Résumé des cours. 1970-1982,* „Conférences, essais et leçons du Collège de France", Julliard, 1989, pp. 75-76).

Capitolul III
PANOPTISMUL

Iată – conform unui regulament de la sfârșitul secolului al XVII-lea – măsurile ce trebuia luate când într-un oraș era declarată ciuma[1].

Mai întâi, o strictă cartografiere spațială: închiderea, firește, a orașului și a zonei, interdicția de a ieși din ținut sub amenințarea pedepsei cu moartea, sacrificarea tuturor animalelor fără stăpân; împărțirea orașului în cartiere distincte, în care puterea este încredințată câte unui intendent. Fiecare stradă e plasată sub autoritatea unui sindic[1], care are misiunea s-o supravegheze; dacă ar părăsi-o, ar fi pasibil de pedeapsa cu moartea. În ziua anunțată, tuturor locuitorilor li se ordonă să se închidă în casă: ieșirea e interzisă sub pedeapsa cu moartea. Sindicul încuie personal, pe dinafară, ușa fiecărei case în parte; ia cheia cu el și o predă intendentului de cartier; acesta o păstrează asupra lui până la ieșirea din carantină. Fiecare locuitor își va fi făcut în prealabil provizii; în ce privește vinul și pâinea, între strada și interiorul caselor vor fi fost amenajate în prealabil mici tuburi din lemn care să permită repartizarea rațiilor fără să existe vreun contact între cei care fac aprovizionarea și locuitori; pentru carne, pește și legume, se folosesc scripeți și coșuri. Dacă este neapărat nevoie să se iasă din casă, ieșirile se vor face cu rândul și evitându-se orice fel de întâlnire. Nu circulă decât intendenții, sindicii, soldații din

1 *Archives militaires de Vincennes,* A 1 516 91 sc. Act. Acest regulament este, în esență, conform cu o întreagă serie de alte regulamente ce datează din aceeași perioadă ori dintr-una anterioară.

gardă și, de asemenea, între casele infestate, de la un cadavru la altul, „cioclii", care nu are nici o importanță că sunt lăsați pradă morții: sunt „oameni sărmani, care transportă bolnavii, îngroapă morții, curăță și fac multe alte servicii josnice și abjecte". Spațiu parcelat, imobil, fix. Fiecare este țintuit locului. Și, dacă face vreo mișcare, își pune în joc viața, va fi contaminat sau pedepsit.

Inspecția funcționează fără întrerupere. Privirea e pretutindeni trează: „Un corp de miliție considerabil, comandat de ofițeri pricepuți și de oameni de încredere", corpuri de gardă la porțile orașului, la primărie și în toate cartierele, pentru a asigura o ascultare promptă din partea populației și pentru a întări autoritatea magistraților, „ca și pentru a preîntâmpina producerea a tot soiul de tulburări, tâlhării și jafuri". La ușile caselor, posturi de veghe; la capetele străzilor, santinele. Zilnic, intendentul vizitează cartierul pe care-l are în grijă și verifică dacă sindicii se achită de sarcinile încredințate, dacă locuitorii au ceva de reclamat în privința lor; le „supraveghează acțiunile". Tot zilnic, sindicul vizitează strada de care răspunde; se oprește în dreptul fiecărei case; îi scoate pe toți locuitorii la ferestre (celor care locuiesc spre curte li se repartizează o fereastră ce dă spre stradă și la care nimeni altcineva în afara lor nu are voie să se arate); sindicul îi strigă pe fiecare pe nume; se informează, pe rând, despre starea tuturor – „la care locuitorii sunt obligați, sub amenințarea pedepsei cu moartea, să spună adevărul"; dacă vreunul dintre ei nu se prezintă la fereastră, sindicul trebuie să se intereseze despre motivul acestei absențe: „Va descoperi astfel cu ușurință dacă morții sau bolnavii nu sunt cumva ținuți ascunși." Fiecare în cușca lui, fiecare la fereastra lui, răspunzând la numele lui și arătându-se personal atunci când i se cere – marea trecere în revistă a viilor și a morților.

Această supraveghere se sprijină pe un sistem de înregistrare permanent: rapoarte ale sindicilor către intendenți, ale intendenților către magistrații municipali sau către primar. La începutul „izolării", sunt stabilite, unul câte unul, rolurile ce revin tuturor locuitorilor prezenți în oraș; pe o listă sunt trecute „numele, vârsta, sexul, fără deosebire de condiție socială": un exemplar pentru intendentul cartierului, un al doilea la

primărie, un altul pentru ca sindicul să poată face apelul zilnic. Tot ce se observă în cursul vizitelor – decese, îmbolnăviri, reclamații, nereguli – este notat și adus la cunoștința intendenților și magistraților. Aceștia controlează acordarea îngrijirilor medicale; au desemnat un medic responsabil; nici un alt practician nu poate oferi îngrijiri, nici un spițer nu are dreptul să prepare medicamentele, nici un preot nu poate vizita vreun bolnav fără să fi primit din partea medicului desemnat un bilet scris „pentru a împiedica să fie ascunși și tratați, împotriva dispozițiilor magistraților, bolnavii contagioși". Înregistrarea patologicului trebuie să fie constantă și centralizată. Relația fiecărui individ cu propria boală și cu propria moarte trece obligatoriu prin instanțele puterii, prin înregistrarea acestor aspecte, prin hotărârile pe care le iau.

După cinci sau șase zile de la declararea carantinei, se purcede la dezinfectarea caselor, una câte una. Locuitorii sunt scoși afară; în fiecare încăpere, „mobilele și mărfurile" sunt ridicate ori suspendate; se stropește cu parfum, care e ars după ce sunt astupate cu grijă ferestrele, ușile și chiar și găurile cheilor care sunt umplute cu ceară. În cele din urmă, întreaga casă este închisă pe timpul cât se arde parfumul; ca și la intrare, parfumerii sunt controlați „în prezența locuitorilor casei, pentru a se vedea dacă nu au asupra lor la ieșire ceva ce nu avuseseră când au intrat". Patru ore mai târziu, locuitorii se pot întoarce în casă.

Tot acest spațiu închis, parcelat, supravegheat în toate privințele, în care indivizilor li se atribuie un loc fix, în care cele mai mici mișcări sunt controlate, în care toate evenimentele sunt înregistrate, în care o activitate neîntreruptă de scriere leagă centrul și periferia, în care puterea este exercitată monolitic, conform unei scheme ierarhice continue, în care fiecare individ e constant reperat, examinat și distribuit între vii, bolnavi și morți – toate acestea constituie un model compact al dispozitivului disciplinar. Ciumei îi corespunde ordinea, care are funcția de a lămuri toate lucrurile neclare: boala ce se transmite când corpurile vin în contact; răul care prolifează când spaima și moartea anulează interdicțiile. Ordinea prescrie fiecăruia propriul loc, propriul corp, propria boală și propria moarte, fiecăruia propriul bun, grație unei puteri

omniprezente și omnisciente ce se subîmparte în mod regulat și neîntrerupt până la determinarea finală a individului, a ceea ce-l caracterizează, a ceea ce-i aparține, a ceea ce i se întâmplă. Împotriva ciumei, care e contact, disciplina își manifestă puterea, care este una de analiză. A existat în jurul ciumei o întreagă ficțiune literară a sărbătorii: legi anulate vremelnic, interdicții ridicate, frenezie a timpului ce trece, corpuri venind în contact fără respect, indivizi ce-și dau jos măștile, care-și părăsesc identitatea statutară și chipul sub care puteau fi recunoscuți, dând la iveală un cu totul alt adevăr. A existat însă și un vis politic al ciumei, care era exact opusul celui dintâi: nu sărbătoare colectivă, ci delimitări stricte; nu legi încălcate, ci pătrundere a regulamentului până în cele mai fine detalii ale existenței, prin intermediul unei ierarhii exhaustive, care asigură funcționarea capilară a puterii; nu măști ce se pun și se scot, ci fiecăruia atribuirea „adevăratului" său nume, a „adevăratului" său loc, a „adevăratului" său corp și a „adevăratei" sale boli. Ciuma, ca formă în același timp reală și imaginară a dezordinii, are drept corelat medical și politic disciplina. În spatele dispozitivelor disciplinare, poate fi descifrată teama de „contaminări", teama de ciumă, de revolte, de crime, vagabondaj, dezertări, de oameni care apar și dispar, care trăiesc și mor în dezordine.

Dacă este adevărat că lepra a dat naștere ritualurilor de excludere care au oferit, până la un anumit punct, modelul și chiar forma „Marii Închideri"[II], despre ciumă se poate afirma că a dat naștere schemelor disciplinare. Mai curând decât o împărțire masivă între unii și ceilalți, ciuma necesită separări multiple, repartizări individualizante, o organizare în profunzime a supravegherilor și controalelor, o sporire și o ramificare a puterii. Leprosul este prizonierul unei practici a excluderii, a exilului-închidere; el este lăsat să se piardă într-o masă care este prea puțin important să fie diferențiată; ciumații sunt prinși într-o cartografiere tactică meticuloasă, în care diferențierile individuale nu sunt decât efectele constrângătoare ale unei puteri ce sporește, se articulează și se subdivide. De o parte, marea închidere; de cealaltă parte, buna modelare. Lepra cu separația ei; ciuma cu decupajele ei. Una este marcată; cealaltă, analizată și repartizată. Exilul leprosului și stoparea

ciumei nu conţin acelaşi vis politic. Cel dintâi reprezintă visul unei comunităţi pure; celălalt, al unei societăţi disciplinate. Două modalităţi de a exercita puterea asupra oamenilor, de a le controla raporturile, de a desface periculoasele lor posibilităţi de contact. Oraşul atins de ciumă, infiltrat pe de-a-ntregul de ierarhie, supraveghere, control, scriere, oraşul imobilizat în funcţionarea unei puteri extensive ce se referă în mod vizibil la toate corpurile individuale este utopia cetăţii perfect guvernate. Ciuma (cel puţin, aceea rămasă la stadiul ipotetic) constituie proba prin care exerciţiul puterii disciplinare poate fi definit în chip ideal. Pentru a determina funcţionarea drepturilor şi legilor conform teoriei pure, juriştii se plasau imaginar în starea de natură; pentru a vedea funcţionarea formelor perfecte de disciplină, guvernanţii meditau la starea de ciumă. În structura schemelor disciplinare, imaginea ciumei este echivalentul tuturor neregulilor şi dezordinilor posibile; aşa după cum imaginea leprei, a contactului ce trebuie întrerupt se află în structura schemelor de excludere.

Scheme diferite deci, dar nu şi incompatibile. Încet-încet, le vedem apropiindu-se; secolului al XIX-lea îi aparţine ideea de a aplica spaţiului excluderii, al cărui locuitor simbolic era leprosul (şi a cărui populaţie reală o alcătuiau cerşetorii, vagabonzii, nebunii, agresivii), tehnica de putere proprie supravegherii disciplinare. Tratarea „leproşilor" drept „ciumaţi", proiectarea decupajelor fine ale disciplinei asupra spaţiului confuz al internării, elaborarea acestuia cu ajutorul metodelor de repartizare analitică a puterii, individualizarea excluşilor recurgând însă la proceduri de individualizare pentru a marca excluderile – iată ce a realizat în mod regulat puterea disciplinară încă de la începutul secolului al XIX-lea: azilul psihiatric, penitenciarul, casa de corecţie, stabilimentul de educare supravegheată şi, parţial, spitalele; în general toate instanţele de control individual funcţionează în conformitate cu un dublu model: cel al împărţirii binare şi al marcării (alienat-nealienat; periculos-inofensiv; anormal-normal); şi cel al fixării coercitive, al repartizării diferenţiale (cine este; unde trebuie să se afle; prin ce anume poate fi caracterizat, cum poate fi recunoscut; cum se poate exercita asupra lui, în mod individual, o supraveghere constantă etc.). Pe de o parte, sunt

„pestiferaţi" leproşii; excluşilor li se impune tactica formelor individualizante de disciplină; şi, pe de altă parte, universalitatea controalelor disciplinare permite marcarea „leprosului" şi punerea în mişcare, împotriva acestuia, a mecanismelor dualiste ale excluderii. Separarea constantă a normalului de anormal, separare la care este supus fiecare individ, aduce până la noi, aplicate însă unor cu totul alte obiecte, marcajul binar şi exilul leprosului; existenţa unui întreg ansamblu de tehnici şi instituţii ce-şi propun să-i evalueze, să-i controleze şi să-i îndrepte pe anormali trezeşte la viaţă dispozitivele disciplinare născute din spaima de ciumă. Toate mecanismele de putere care, chiar şi astăzi, se dispun în jurul anormalului, ca să-l marcheze şi să-l modifice, grupează cele două forme din care, la origine, se trag.

*

Panopticon-ul lui Bentham[III] este imaginea arhitectonică a acestei „compuneri". Principiul lui este cunoscut: la periferie, o construcţie inelară; în centru, un turn prevăzut cu ferestre largi ce dau spre faţa interioară a inelului; clădirea periferică este împărţită în celule ce ocupă întreaga grosime a construcţiei; acestea au, fiecare, câte două ferestre, una spre interior, către ferestrele turnului, cealaltă spre exterior, permiţând astfel luminii să străbată celula dintr-o parte în alta. E suficientă în aceste condiţii plasarea unui supraveghetor în turnul central, iar în fiecare celulă închiderea unui nebun, a unui bolnav, a unui condamnat, a unui muncitor ori a unui şcolar. Datorită efectului de *contre-jour* din turn, pot fi observate, decupându-se cu precizie în lumină, micile siluete captive aflate în celulele de pe circumferinţă. Câte cuşti, tot atâtea mici teatre, în care fiecare actor e singur, perfect individualizat şi în permanenţă vizibil. Dispozitivul panoptic organizează unităţi spaţiale ce fac posibile vederea continuă şi recunoaşterea imediată. Într-un cuvânt, principiul carcerei se inversează; sau, mai degrabă, dintre cele trei funcţii ale acesteia – închiderea, privarea de lumină şi aceea de a sustrage privirilor –, nu se păstrează decât prima, renunţându-se la celelalte două. Lumina zilei şi privirea unui supraveghetor captează mai bine

decât umbra, care, până la urmă, proteja. Vizibilitatea este o capcană.

Ceea ce permite, înainte de toate – ca efect negativ –, să se evite constituirea acelor mase compacte, viermuitoare, agitate, ce puteau fi întâlnite în locurile de detenție și care fuseseră pictate de Goya și descrise de Howard. Fiecare se află la locul lui, bine închis într-o celulă de unde supraveghetorul îl vede din față; pereții laterali îl împiedică să intre însă în contact cu ceilalți deținuți. Este văzut, dar nu poate să vadă; obiect pentru o informație, dar nici o clipă subiect al unei comunicări. Dispunerea încăperii sale, față în față cu turnul central, îi impune o vizibilitate axială; în vreme ce împărțirea inelului în celule bine izolate una de alta implică o invizibilitate laterală. Iar aceasta e garanția ordinii. Dacă deținuții sunt niște condamnați, nici un pericol de complot, de tentativă de evadare colectivă, de proiecte de noi crime în viitor sau de nefaste influențe reciproce; dacă este vorba de bolnavi, nici un pericol de contaminare; dacă sunt nebuni, nici un risc de agresiuni reciproce; iar dacă sunt copii, adio copiat, gălăgie, vorbărie, pierdere de vreme. Dacă prizonierii sunt muncitori, vor fi evitate certurile, furturile, asocierile, ca și toate acele distracții ce întârzie munca, îi reduc randamentul sau provoacă accidente. Mulțimea, ca masă compactă, ca loc al celor mai diverse schimburi, al individualităților ce devin una ca efect colectiv, este abolită, în folosul adunării de individualități separate. Din punctul de vedere al gardianului, în locul mulțimii își face apariția o multiplicitate numărabilă și controlabilă; din punctul de vedere al deținuților, o solitudine sechestrată și permanent privită[1].

De aici, efectul major al Panopticului: acela de a induce în deținut o stare conștientă și permanentă de vizibilitate ce garantează funcționarea automată a puterii. De a face ca supravegherea să fie permanentă în efectele sale, chiar dacă e discontinuă ca acțiune; ca perfecțiunea puterii să tindă să facă inutilă actualitatea exercitării ei; ca acest aparat

---

Cf. [1] J. Bentham, *Panopticon, Works*, ed. Bowring, vol. IV, pp. 60-64. planșa nr. 17.

arhitectural să fie o mașină capabilă să creeze și să întrețină un raport de putere independent de cel care exercită această putere; pe scurt, ca deținuții să fie prinși într-o situație de putere ai cărei agenți să fie ei înșiși. În acest scop, este prea mult și, totodată, prea puțin ca prizonierul să fie permanent ținut sub observație de un supraveghetor: prea puțin, căci esențialul este ca prizonierul să se știe supravegheat; prea mult, dat fiind că nu este nevoie să fie efectiv supravegheat. Din această pricină, Bentham a stabilit principiul conform căruia puterea trebuie să fie vizibilă și cu neputință de verificat. Vizibilă: deținutul va avea neîncetat dinaintea ochilor înalta siluetă a turnului central de unde este pândit. Cu neputință de verificat: deținutul nu trebuie niciodată să știe dacă e efectiv privit; dar trebuie să aibă certitudinea că poate oricând să fie. Pentru a face incertă prezența sau absența supraveghetorului, pentru ca prizonierii, din celulele lor, să nu poată zări nici măcar vreo umbră ori vreo siluetă în *contre-jour*, Bentham a prevăzut nu doar jaluzele la ferestrele sălii centrale de supraveghere, ci și, în interior, pereți care să o taie în unghi drept și, pentru trecerea dintr-o despărțitură în alta, nu uși, ci șicane: căci cea mai mică mișcare, o lumină întrezărită, un reflex al unei uși întredeschise ar putea trăda prezența gardianului.[1] Panopticul este o mașină destinată să disocieze cuplul a vedea–a fi văzut: în inelul periferic, ești văzut în întregime fără a vedea niciodată; în turnul central, vezi totul fără a fi niciodată văzut[2]. Dispozitiv important, dat fiind că automatizează și dezindividualizează puterea. Aceasta își are acum principiul nu atât într-o persoană, cât într-o anumită distribuire concertată a corpurilor, suprafețelor, luminilor,

---

1 În *Postscript to the Panopticon*, 1791, Bentham mai adaugă coridoare întunecate vopsite în negru ce dau ocol clădirii de supraveghere, fiecare coridor permițând observarea a două etaje de celule.

2 Cf. planșa nr. 17. În prima versiune a *Panopticon*-ului, Bentham imaginase și o supraveghere acustică, prin tuburi ce duceau de la celule la turnul central. A renunțat însă la ea în *Postscript*, poate datorită faptului că nu izbutise să introducă disimetrii și să-i împiedice pe prizonieri să-l audă la rândul lor pe supraveghetor la fel de bine cum îi auzea supraveghetorul pe ei. Julius a încercat să pună la punct un sistem disimetric de ascultare (*Leçons sur les prisons*, trad. fr. 1831, p. 18).

privirilor; într-un aparataj ale cărui mecanisme interne produc raportul în care sunt prinşi indivizii. Ceremoniile, ritualurile, însemnele prin care suveranul îşi manifestă plusul-de-putere devin inutile. Există o maşinărie care asigură disimetria, dezechilibrul, diferenţa. Nu mai contează, prin urmare, cine anume exercită puterea. Un individ oarecare, luat aproape la întâmplare, poate face oricând maşina să funcţioneze: în absenţa directorului, familia sau anturajul acestuia, prietenii, musafirii sau chiar servitorii.[1] La fel de puţin important este şi motivul care-l animă: curiozitatea unui indiscret, maliţiozitatea unui copil, pofta de cunoaştere a unui filosof dornic să parcurgă acest muzeu al naturii umane ori răutatea celor cărora le face plăcere să spioneze sau să pedepsească. Cu cât sunt mai numeroşi aceşti observatori anonimi aflaţi în trecere, cu atât sporeşte, pentru deţinut, riscul de a fi luat pe neaşteptate şi cu atât e conştiinţa mai neliniştită că e observat. Panopticul este o maşină miraculoasă care, plecând de la dorinţele cele mai felurite, fabrică efecte omogene de putere.

O aservire reală ia naştere, în mod mecanic, dintr-o relaţie fictivă. Nu mai este nevoie să se recurgă la mijloace de forţă pentru a-l constrânge pe condamnat să se poarte cum se cuvine, pe nebun să se calmeze, pe muncitor să muncească, pe şcolar să fie silitor, pe bolnav să respecte prescripţiile medicale. Bentham se minuna cât de comode pot fi instituţiile panoptice: au dispărut zăbrelele, lanţurile, încuietorile greoaie; e suficient ca separaţiile să fie nete, şi deschizăturile bine amplasate. Caracterului apăsător al vechilor temniţe „sigure", cu arhitectura lor de fortăreaţă, li se poate substitui geometria simplă şi economică a unei închisori „certe". Eficacitatea puterii, forţa ei de constrângere au trecut, într-o oarecare măsură, de partea cealaltă – de partea suprafeţei pe care puterea se aplică. Cel care este inclus într-un câmp de vizibilitate şi care ştie acest lucru ia pe cont propriu constrângerile impuse de putere; le face să funcţioneze în mod spontan pe el însuşi; înscrie în sine însuşi raportul de putere în interiorul căruia interpretează simultan

1 J. Bentham, *Panopticon, Works,* vol. IV, p. 45.

ambele roluri; devine principiul propriei sale supuneri. Astfel încât puterea exterioară poate renunța la poverile ei fizice; începe să tindă spre incorporal; și, cu cât se apropie de această limită, cu atât efectele ei devin mai constante, mai profunde, dobândite o dată pentru totdeauna, continuu reînnoite: victorie perpetuă, ce evită orice fel de înfruntare fizică și care e mereu obținută cu anticipație.

Bentham nu spune dacă, în proiectul lui, s-a inspirat din menajeria pe care Le Vau[IV] o construise la Versailles: cea dintâi menajerie ale cărei elemente nu mai erau, așa cum era tradițional, risipite într-un parc[1]: în centru, un pavilion octogonal care, la primul etaj, nu avea decât o singură încăpere, salonul regelui; laturile acestei încăperi dădeau, prin ferestre largi, spre șapte cuști (a opta latură fiind rezervată intrării) în care se aflau închise diferite specii de animale. Pe vremea lui Bentham, această menajerie dispăruse. Dar în programul *Panopticon*-ului întâlnim aceeași grijă pentru examinarea individualizantă, pentru caracterizare și clasificare, pentru organizarea analitică a spațiului. *Panopticon*-ul este o menajerie regală; locul animalului l-a luat omul, pe cel al grupării specifice, clasificarea individuală, iar în locul regelui dăm peste mașinăria unei puteri discrete. Mai puțin această diferență, *Panopticon*-ul realizează, și el, o operă de naturalist. Permite stabilirea diferențelor: în cazul bolnavilor, examinarea simptomelor fiecăruia în parte, fără ca învecinarea paturilor, circulația miasmelor, efectele de contaminare să amestece tablourile clinice; în cazul copiilor, notarea performanțelor (fără pericolul imitației sau al copiatului), reperarea aptitudinilor, evaluarea calităților, stabilirea unor clasamente riguroase și, față de o evoluție normală, diferențierea a ceea ce este „lene și încăpățânare" de ceea ce este „imbecilitate incurabilă"; în cazul muncitorilor, notarea aptitudinilor fiecăruia, compararea timpului de care au nevoie pentru realizarea unei lucrări și, dacă sunt plătiți cu ziua, calcularea ca atare a salariilor.[2]

1 G. Loisel, *Histoire des ménageries*, 1912, II, pp. 104-107. Cf. planșa nr. 14.

2 *Ibid.*, pp. 60-64.

Aceasta, dacă îl privim ca pe o grădină. Privit ca laborator, *Panopticon*-ul poate fi întrebuințat ca mașină pentru efectuarea de experiențe, pentru modificarea comportamentului, pentru a modela ori a remodela individul. Pentru a experimenta medicamente și a le verifica efectele. Pentru a testa diferite pedepse asupra prizonierilor, potrivit cu crima și caracterul fiecăruia, și a le selecta pe cele mai eficace. Pentru a-i instrui pe muncitori să deprindă simultan diferite tehnici și a stabili care dintre ele este cea mai bună. Pentru a încerca experiențe pedagogice și, în special, pentru a relua celebra problemă a educației în izolare, folosindu-se copii găsiți; s-ar putea, în felul acesta, constata ce se întâmplă când, la șaisprezece ori optsprezece ani, băieți și fete sunt puși pentru prima oară împreună; s-ar putea verifica dacă, așa cum crede Helvétius, oricine poate învăța orice; ar putea fi urmărită „genealogia fiecărei idei observabile"; copii diferiți ar putea fi crescuți în diferite sisteme de gândire, unii dintre ei ar putea fi determinați să creadă că doi și cu doi nu fac patru ori că luna este o bucată de brânză; iar când aceștia ar ajunge la douăzeci sau douăzeci și cinci de ani, ar putea fi puși cu toții la un loc; s-ar isca atunci discuții cu mult mai interesante decât predicile și conferințele pentru care se cheltuiesc atâția bani; s-ar ivi, măcar, ocazia unor descoperiri în domeniul metafizicii. *Panopticon*-ul este un loc privilegiat pentru a face posibilă experimentarea pe oameni și pentru analizarea în deplină certitudine a transformărilor ce pot fi operate pe ei. Panopticul poate constitui chiar și un aparat de control al propriilor lui mecanisme. Din turnul lui de veghe, directorul își poate spiona toți angajații pe care-i are în subordine: infirmieri, medici, contramaiștri, institutori, gardieni; va putea să-i judece continuu, să le modifice comportarea, să le impună metodele pe care le consideră cele mai bune; și va putea fi și el, la rândul său, observat cu ușurință. Un inspector intrând pe neanunțate în centrul *Panopticon*-ului va putea să-și dea seama dintr-o singură privire, fără să-i poată fi ascuns ceva, cum funcționează întregul stabiliment. Și, de altfel, închis cum e în mijlocul acestui dispozitiv arhitectural, directorul nu este și el tot un prizonier? Medicul incompetent, care va fi lăsat epidemia să se răspândească, ori directorul de închisoare sau de

atelier care se vor fi dovedit incapabili vor fi primele victime ale bolii sau răzmeriței. „Soarta mea, spune stăpânul Panopticului, este legată de a lor (a deținuților) prin toate legăturile pe care am fost în stare să le inventez."[1] *Panopticon*-ul funcționează ca un fel de laborator de putere. Mecanismele lui de observare îi măresc eficacitatea și capacitatea de pătrundere în comportamentul oamenilor; un plus de cunoaștere însoțește fiecare înaintare a puterii și descoperă obiecte de cunoscut pe toate suprafețele pe care puterea ajunge să se exercite.

*

Oraș ciumat, stabiliment panoptic: diferențele sunt importante. Ele marchează, la o distanță de un secol și jumătate, transformările suferite de programul disciplinar. În primul caz, o situație de excepție: împotriva unui rău extraordinar, puterea ia măsuri; devine prezentă și vizibilă pretutindeni; inventează noi mecanisme; face separări, imobilizează, cartografiază; edifică, pentru un răstimp, ceea ce este deopotrivă contracetatea și societatea perfectă; impune o funcționare ideală, care însă se reduce, până la urmă, ca și răul pe care-l are de combătut, la dualismul simplu viață–moarte: ceea ce mișcă e purtător de moarte, prin urmare tot ce mișcă e omorât. *Panopticon*-ul, dimpotrivă, trebuie înțeles ca un model generalizabil de funcționare; ca o modalitate de a defini raporturile dintre putere și viața de zi cu zi a oamenilor. Desigur, Bentham îl prezintă drept o instituție aparte, închisă asupra ei înseși. A fost, cel mai adesea, privit ca o utopie a închiderii perfecte. În comparație cu închisorile în paragină, supraaglomerate și gemând de suplicii, așa cum le gravase Piranesi, *Panopticon*-ul apare ca o cușcă implacabilă și savantă. Faptul că a făcut posibile, până în ziua de azi, atâtea variațiuni proiectate sau înfăptuite demonstrează forța imaginară pe care a deținut-o timp de două secole. *Panopticon*-ul nu trebuie însă înțeles ca

1 J.Bentham, *Panopticon versus New South Wales*, *Works*, ed. Bowring, vol. IV, p. 177.

un edificiu oniric: e diagrama unui mecanism de putere redus la forma lui ideală; modul lui de funcționare, din care a fost eliminat orice fel de obstacol, de rezistență, de contact, poate fi foarte bine reprezentat ca un pur sistem arhitectural și optic: el este, de fapt, o imagine de tehnologie politică ce poate și trebuie să fie detașată de orice fel de uz particular.

Panopticon-ul este polivalent în aplicații; servește la îndreptarea prizonierilor, dar și la îngrijirea bolnavilor, la instruirea școlarilor, la paza nebunilor, la supravegherea muncitorilor, la punerea la muncă a cerșetorilor și a celor leneși. Reprezintă un tip de implantare a corpurilor în spațiu, de repartizare a indivizilor unii față de alții, de organizare ierarhică, de dispunere a centrelor și canalelor de putere, de definire a instrumentelor și modalităților de intervenție ale acesteia, ce pot fi puse în practică în spitale, ateliere, școli, închisori. De fiecare dată când va fi vorba de o mulțime de indivizi cărora trebuie să li se impună o sarcină ori un mod de comportare, schema panoptică va putea fi utilizată. Este – sub rezerva modificărilor necesare – aplicabilă „în toate instituțiile în care, în limitele unui spațiu nu prea mare, un anumit număr de persoane trebuie ținute sub supraveghere"[1].

Prin fiecare dintre aplicațiile lui, *Panopticon*-ul permite perfecționarea exercitării puterii. În mai multe feluri: pentru că poate reduce numărul celor care o exercită, sporind numărul celor asupra cărora se exercită. Pentru că permite intervenția în orice clipă și pentru că presiunea constantă acționează înainte chiar ca greșelile, erorile, crimele să fie comise. Pentru că, în aceste condiții, forța lui constă tocmai în a nu interveni niciodată, în a se exercita spontan și fără zgomot, în a constitui un mecanism ale cărui efecte se înlănțuie din aproape în aproape. Pentru că, fără un alt instrument fizic în afara unei arhitecturi și a unei geometrii, el acționează în chip nemijlocit asupra indivizilor; pentru că „dă spiritului putere asupra spiritului". Schema panoptică este un intensificator pentru orice fel de aparat de putere: îi asigură economia (de material,

1 *Ibid*, p. 40. Dacă Bentham a așezat pe primul loc exemplul închisorii e pentru că aceasta are de îndeplinit funcții multiple (supraveghere, control automat, izolare, solitudine, muncă silnică, instrucție).

de personal, de timp); îi garantează eficacitatea grație caracterului preventiv, funcționării continue și mecanismelor sale automate. E o modalitate de a obține putere „într-o cantitate nemaivăzută până atunci", „un mare și nou instrument de guvernare...; superioritatea lui constă în marea forță pe care este capabil să o confere oricărei instituții în care este pus în aplicare".[1]

Un fel de „ou al lui Columb" în sfera politicii. El e, într-adevăr, capabil să se integreze oricărui tip de funcție (educativă, terapeutică, productivă, punitivă); să o amplifice, făcând corp comun cu ea; să edifice un mecanism mixt în care relațiile de putere (și de cunoaștere) să se poată ajusta perfect, până în detalii, la procesele ce trebuie controlate; să stabilească o proporție directă între „plusul de putere" și „plusul de producție". Pe scurt, el face în așa fel, încât exercițiul puterii nu mai este nevoit să se adauge din exterior, ca o constrângere rigidă ori ca o povară, la funcțiile pe care le investește, ci să fie deja prezent în acestea în chip suficient de subtil pentru a le mări eficacitatea, extinzându-și el însuși suprafața de acțiune. Dispozitivul panoptic nu este pur și simplu un punct de joncțiune, o transmisie între un mecanism de putere și o funcție; este o modalitate de a pune în funcțiune relații de putere la nivelul unei funcții și o funcție prin intermediul acestor relații de putere. Panoptismul este capabil „să reformeze morala, să ocrotească sănătatea, să revigoreze industria, să propage instrucțiunea, să micșoreze impozitele, să așeze economia pe o temelie solidă, ca de stâncă, să dezlege, în loc să-l taie, nodul gordian al legilor privitoare la cei săraci, și toate acestea printr-o simplă idee arhitecturală.[2]

În plus, organizarea acestei mașini este de asemenea natură, încât închiderea ei nu exclude o prezență permanentă din exterior: am văzut că oricine poate veni să exercite în turnul central funcțiile de supraveghere și, în felul acesta, să înțeleagă modul în care se exercită supravegherea. Practic, orice instituție panoptică, fie ea cu tot atât de multă precauție

1 *Ibid.*, p. 65.
2 *Ibid.*, p. 39.

închisă ca și un penitenciar, va putea fără nici un fel de dificultate să fie supusă unor astfel de inspecții deopotrivă întâmplătoare și constante; și aceasta nu numai din partea controlorilor anume desemnați, ci și din partea publicului; oricare membru al societății va avea dreptul de a veni să constate cu propriii săi ochi cum funcționează școlile, spitalele, uzinele, închisorile. Nici un risc, prin urmare, ca sporirea puterii, spor datorat mașinii panoptice, să poată degenera în tiranie; dispozitivul disciplinar va putea fi controlat în mod democratic, fiind în orice moment accesibil „marelui comitet al tribunalului lumii"[1]. Acest panoptic, subtil amenajat pentru ca un supraveghetor să poată observa, dintr-o privire, un număr atât de mare de indivizi, permite, în același timp, oricui să vină să-l supravegheze pe cel mai mărunt dintre supraveghetori. Mașina de văzut era un fel de cameră obscură în care indivizii să poată fi spionați; ea devine acum un edificiu transparent în care exercițiul puterii e controlabil de către întreaga societate.

Schema panoptică, fără a se estompa sau a-și pierde vreuna din proprietăți, este menită să se propage în corpul social; are vocația de a deveni o funcție generalizată a acestuia. Orașul ciumat oferea un model disciplinar excepțional: desăvârșit, însă total violent; bolii aducătoare de moarte puterea îi opunea continua sa amenințare cu moartea; viața era redusă aici la expresia ei cea mai simplă; se traducea prin exercitarea minuțioasă, împotriva morții, a dreptului de viață și de moarte. *Panopticon*-ul are, dimpotrivă, un rol de amplificare; dacă organizează puterea, dacă vrea să o facă mai economică și mai eficace, nu e pentru puterea în sine și nici pentru salvarea nemijlocită a unei societăți amenințate: o face urmărind întărirea forțelor sociale – mărirea producției, dezvoltarea economiei, propagarea educației, ridicarea nivelului moralei publice; determinarea creșterii și înmulțirii.

---

1 Imaginând acest flux continuu de vizitatori ce pătrunde printr-un tunel subteran până la turnul central, de unde observă peisajul circular al *Panopticon*-ului, Bentham avea oare știre de Panoramele pe care Barker le construia exact în aceeași perioadă (cea dintâi pare să dateze din 1787) și în care vizitatorii, ocupând locul central, vedeau derulându-se în jurul lor un peisaj, un oraș, o bătălie? Vizitatorii stăteau exact pe locul privirii suverane.

Cum poate fi întărită puterea astfel încât, în loc să stingherească acest progres, în loc să apese asupra lui cu exigențele și poverile ei, din contră, să-l faciliteze? Care intensificator de putere va putea fi în același timp și un multiplicator al producției? Cum va fi în stare puterea, amplificându-și forțele, să le sporească pe cele ale societății, în loc să le confișteze și să le frâneze? Soluția Panopticului la această problemă este că majorarea productivă a puterii nu poate fi asigurată decât dacă, pe de o parte, are posibilitatea de a se exercita continuu la temelia societății, până la grăuntele ei cel mai fin, și dacă, pe de altă parte, funcționează în afara formelor brutale, violente, discontinue, specifice exercitării suveranității. Corpul regelui, cu strania lui prezență materială și mitică, cu forța pe care o desfășoară el însuși sau o deleagă câtorva aleși, se situează la polul opus al acestei noi fizici a puterii definite de către panoptism; domeniul acestuia îl constituie, dimpotrivă, întreaga regiune de jos, a corpurilor aflate în dezordine, cu detaliile, multiplele lor mișcări, cu forțele lor eterogene și relațiile lor spațiale; e vorba de mecanisme care analizează repartizări, diferențieri, serii, combinații și care utilizează instrumente menite să facă vizibil, să înregistreze, să diferențieze și să compare: fizică a unei puteri relaționale și multiple ce-și atinge nivelul maxim de intensitate nu în persoana regelui, ci în corpurile a căror individualizare o fac posibilă tocmai aceste relații. La nivel teoretic, Bentham definește o altă modalitate de a analiza corpul social și relațiile de putere care-l străbat; în termeni pragmatici, el definește un procedeu de subordonare a corpurilor și a forțelor destinat să majoreze utilitatea puterii economisind Monarhul. Panoptismul este principiul general al unei noi „anatomii politice" ale cărei obiect și scop nu-l constituie raportul de suveranitate, ci relațiile de disciplină.

Prin celebra sa cușcă transparentă și circulară, cu turnul său cel înalt, cel puternic și savant, Bentham își propune, poate, să proiecteze o instituție disciplinară perfectă; dar își propune, poate, să arate și cum pot fi „deblocate" formele de disciplină și cum pot fi ele făcute să funcționeze în stare difuză, multiplă, polivalentă în întregul corp social. Din aceste tipuri de disciplină, pe care epoca clasică le elaborase în locuri bine determinate și relativ închise – cazărmi, colegii, mari ateliere

– și a căror punere în practică globală nu fusese imaginată decât la scara limitată și provizorie a unui oraș atins de ciumă, Bentham visează să facă o rețea de dispozitive aflate pretutindeni și permanent în stare de veghe, împânzind societatea fără lacune ori întreruperi. Organizarea panoptică oferă formula acestei generalizări. Ea programează, la nivelul unui mecanism elementar și ușor transferabil, funcționarea de bază a unei societăți integral traversate și impregnate de mecanisme disciplinare.

*

Două imagini deci ale disciplinei. La o extremitate, disciplina–bloc, instituția închisă, instalată la marginea societății și axată exclusiv pe funcții negative: stoparea răului, întreruperea comunicațiilor, suspendarea timpului. La cealaltă extremitate, o dată cu apariția panoptismului, disciplina–mecanism: un dispozitiv funcțional ce trebuie să amelioreze exercitarea puterii, făcând-o mai rapidă, mai suplă, mai eficace, o schiță a constrângerilor subtile destinate unei societăți viitoare. Mișcarea care duce de la un proiect la celălalt, de la o schemă a disciplinei de excepție la aceea a unei supravegheri generalizate are la bază o transformare istorică: extinderea progresivă a dispozitivelor de disciplină în cursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, multiplicarea lor în întregul corp social, formarea a ceea ce am putea, în mare, numi societatea disciplinară.

O întreagă generalizare disciplinară, a cărei descriere obiectivă o reprezintă fizica benthamiană a puterii, a avut loc de-a lungul epocii clasice. Mărturie stă înmulțirea instituțiilor de disciplină, cu rețeaua lor ce începe treptat să acopere o suprafață tot mai mare și, mai ales, să ocupe un loc din ce în ce mai puțin marginal: ceea ce era o mică insulă, loc privilegiat, măsură de circumstanță ori model singular devine formulă generală; reglementările specifice armatelor protestante și pioase ale lui Wilhelm de Orania ori Gustav Adolf devin regulamente pentru toate armatele Europei; colegiile-model ale iezuiților sau școlile lui Batencour și Demia, pe urmele celei a lui Sturm, trasează formele generale ale disciplinei școlare;

punerea în ordine a spitalelor portuare și militare servește drept schemă pentru întreaga reorganizare spitalicească petrecută în secolul al XVIII-lea.

Dar această extindere a instituțiilor disciplinare nu reprezintă, desigur, decât aspectul cel mai vizibil al unor procese de adâncime.

1. *Inversarea funcțională a formelor de disciplină.* Acestora li se cerea, mai ales la origine, să neutralizeze pericole, să fixeze populații inutile sau agitate, să înlăture inconvenientele concentrărilor prea mari de persoane; li se cere, de acum înainte – căci au devenit capabile de așa ceva –, să joace un rol pozitiv, făcând să crească utilitatea posibilă a indivizilor. Disciplina militară nu mai este un simplu mijloc de a împiedica tâlhăriile, dezertările ori nesupunerea trupelor; ea devine o tehnică de bază pentru ca armata să poată exista, dar de-acum nu sub forma unei mulțimi strânse la un loc, ci ca o unitate ce datorează tocmai faptului de a fi unitate o majorare a forțelor ei; disciplina sporește abilitatea fiecăruia în parte, coordonează toate aceste abilități, accelerează mișcările, sporește puterea de foc, lărgește fronturile de atac fără a le diminua vigoarea, mărește capacitatea de rezistență etc.; disciplina de atelier continuând să funcționeze ca o modalitate de a determina respectarea regulamentelor și a autorității, de a împiedica furturile ori risipa, tinde să determine sporirea aptitudinilor, a vitezelor, a randamentelor și, prin urmare, a profiturilor; ea continuă să moralizeze conduitele, dar începe tot mai mult să finalizeze comportamentele și include corpurile într-o mașinărie, iar forțele într-o economie. Când, în secolul al XVII-lea, au început să se extindă școlile de provincie și școlile creștine elementare, motivațiile erau mai ales de ordin negativ: cei sărmani, nedispunând de mijloacele necesare pentru a-și crește copiii, îi lăsau „în necunoașterea obligațiilor lor: absorbiți de grijile vieții și pentru că fuseseră ei înșiși crescuți defectuos, nu sunt capabili să transmită o bună educație de care nici ei nu au avut parte"; ceea ce are ca urmare trei inconveniente majore: necunoașterea lui Dumnezeu, inactivitatea (cu întregul ei cortegiu: beție, murdărie, tâlhării, hoție la drumul mare) și constituirea grupurilor de coate-goale mereu gata să provoace tulburări publice și „numai buni să secătuiască fondurile de

la Hôtel-Dieu"[1]. Or, la începutul Revoluției, sarcina încredințată învățământului primar va fi, între altele, aceea de a „fortifica", de a „dezvolta corpul", de a pregăti copilul „pentru viitor la o muncă manuală", de a-i forma acestuia „o privire pricepută, o mână sigură, deprinderi rapide"[2]. Tipurile de disciplină încep să funcționeze din ce în ce mai mult ca niște tehnici ce fabrică indivizi utili. De aici, faptul că ele se eliberează din poziția lor marginală în societate și se desprind de formele excluderii și ale ispășirii, ale închiderii și izolării. De aici, faptul că, încetul cu încetul, se disociază de afinitățile pe care le au cu regulile și viața de mânăstire. Tot de aici, și faptul că tind să se implanteze în sectoare mai importante, mai centrale, mai productive ale societății; că încep să se branșeze la câteva din funcțiile esențiale ale acesteia: producția manufacturieră, transmiterea de cunoștințe, răspândirea aptitudinilor și a măiestriei, aparatul de război. De aici, în sfârșit, dubla tendință, ce nu va înceta să se accentueze de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, de înmulțire a numărului instituțiilor de disciplină și de disciplinare a aparatelor deja existente.

2. *Diseminarea mecanismelor disciplinare.* În timp ce, pe de o parte, stabilimentele de disciplină se înmulțesc, mecanismele lor au o anumită tendință de a se „dezinstituționaliza", de a ieși din fortărețele închise în care funcționau și de a circula în stare „liberă"; tipurile masive și compacte de disciplină se descompun în procedee suple de control, capabile de a fi transferate și adaptate. Uneori, tocmai aparatele închise sunt acelea care adaugă funcției lor interne și specifice un rol de supraveghere externă, dezvoltând împrejurul lor o întreagă marjă de controale laterale. Astfel, școala creștină nu trebuie doar să formeze copii ascultători; mai trebuie să permită și supravegherea părinților, să se informeze asupra felului de viață al acestora, a resurselor materiale, evlaviei și moravurilor lor. Școala tinde să constituie minuscule observatoare sociale

1 Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon,* 1716, pp. 60-61.

2 Raport al lui Talleyrand în fața Constituantei, 10 septembrie 1791. Citat de A. Léon, *La Révolution française et l'éducation technique,* 1968, p. 106.

pentru a pătrunde până la intimitatea adulților și a exercita asupra lor un control regulat: comportarea blamabilă a unui copil ori absențele constituie, după Demia, un pretext legitim pentru a putea fi interogați vecinii, mai ales dacă există motive să se creadă că familia nu va spune adevărul; apoi părinții înșiși, pentru a se verifica dacă știu catehismul și rugăciunile, dacă sunt decișisă stârpească apucăturile copiilor lor, câte paturi există în casă și cum dorm în ele membrii familiei pe timpul nopții; vizita se încheie, eventual, cu un dar, cu oferirea unor iconițe ori dăruirea unor paturi suplimentare.[1] În mod asemănător, spitalul este din ce în ce mai mult conceput ca punct de sprijin pentru supravegherea medicală a populației externe; după incendiul de la Hôtel-Dieu din 1772, mai multe voci cer înlocuirea marilor stabilimente, greoaie și dezordonate, cu o serie de spitale de dimensiuni reduse; acestea ar urma să aibă funcția de a-i adăposti pe bolnavii din anumite sectoare determinate ale orașului, dar și pe aceea de a culege informații, de a veghea asupra fenomenelor endemice ori epidemice, de a deschide dispensare, de a oferi sfaturi locuitorilor și de a ține la curent autoritățile cu starea sanitară a regiunii.[2]

În același timp, asistăm la pătrunderea tehnicilor disciplinare, plecând nu de la instituții închise, ci de la puncte de control diseminate în societate. Vreme îndelungată, acest rol de „disciplinare" a populației a fost jucat de grupuri religioase și asociații de binefacere. De la Contrareformă și până la filantropismul[V] Monarhiei din iulie, inițiativele de acest tip s-au înmulțit; obiectivele lor erau fie religioase (convertire și moralizare), fie economice (ajutorarea și îndemnul la muncă), fie politice (lupta împotriva nemulțumirilor și a tulburărilor sociale). Este de ajuns să citățm, ca exemplu, regulamentele

---

1 Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon,* 1716, pp. 39-40.

2 În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, s-a reflectat mult la utilizarea armatei ca instanță de supraveghere și cartografiere generală care să permită supravegherea populației. Armata, ce mai trebuia ea însăși disciplinată în secolul al XVII-lea, este privită drept „element de disciplinare". Cf. de ex. J. Servan, *Le Soldat citoyen,* 1780.

companiilor de caritate de pe lângă parohiile pariziene. Teritoriul ce trebuia acoperit era împărțit în cartiere și cantoane pe care membrii companiei și le repartizau între ei. Ei aveau obligația să le viziteze în mod regulat. „Se vor strădui să combată existența caselor rău famate, a localurilor de fumat, a localurilor de joc, tripourilor, să împiedice scandalurile publice, blasfemiile, nelegiuirile și alte dezordini de care ar putea afla." Vor trebui să facă și vizite individuale la cei sărmani; iar ce fel de informații trebuie culese, regulamentele o precizează: stabilitatea domiciliului, cunoașterea rugăciunilor, frecventarea sfintelor taine, cunoașterea unei meserii, moralitatea (și „dacă nu au căzut în mizerie din propria lor greșeală"); în sfârșit, ei „trebuie să se informeze cu abilitate asupra modului de comportare a acestora în cadrul menajului, dacă e pace între soți și între aceștia și vecinii lor, dacă au grijă să-și crească odraslele în frica lui Dumnezeu... dacă nu-și culcă copiii mai mari de sexe diferite la un loc și împreună cu ei, dacă nu se constată libertinaj sau promiscuitate în familiile lor, mai ales la fetele mari. Dacă există vreo îndoială că ar fi căsătoriți legal, trebuie să li se ceară certificatul de căsătorie".[1]

3. *Etatizarea mecanismelor disciplinare.* În Anglia, funcțiile de disciplină socială au fost vreme îndelungată asigurate de anumite grupuri private de inspirație religioasă[2]; în Franța, dacă o parte a acestui rol a rămas în mâinile societăților de protecție sau de ajutorare, o alta – fără îndoială, cea mai importantă – a fost de foarte timpuriu recuperată de aparatul de poliție.

Organizarea unei poliții centralizate a trecut, multă vreme, și chiar în ochii contemporanilor, drept expresia cea mai directă a absolutismului regal; suveranul dorise să aibă „un magistrat căruia să-i poată încredința direct propriile ordine, mandate, intenții, și care ar fi fost însărcinat cu ordinele și

1 Arsenal, ms. 2565. Sub această cotă se găsesc numeroase regulamente pentru companiile de caritate din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

2 Cf. L. Radzinovitz, *The English Criminal Law,* 1956, vol. II, pp. 203-241.

mandatele de arestare"[1]. Într-adevăr, preluând un anumit număr de funcții preexistente – urmărirea criminalilor, supravegherea urbană, controlul economic și politic –, locotenentele de poliție de pe întregul teritoriu și locotenenta generală[VI] care le coordona la Paris le integrau într-o mașină administrativă unitară și riguroasă: „Toate razele de forță și de instrucție ce pleacă dinspre circumferință ajung la locotenentul general... Acesta pune în mișcare toate rotițele al căror ansamblu produce ordinea și armonia. Efectele acestei administrări nu ar putea găsi o comparație mai potrivită decât mișcarea corpurilor cerești."[2]

Însă, chiar dacă poliția ca instituție a fost organizată sub forma unui aparat de stat și chiar dacă ea a fost plasată în directa subordine a centrului suveranității politice, tipul de putere pe care ea îl exercită, mecanismele pe care le pune în joc și elementele la care se aplică îi sunt specifice. Poliția este un aparat ce trebuie să fie coextensiv întregului corp social, și nu doar prin limitele extreme pe care le atinge, ci prin minuția detaliilor de care se preocupă. Puterea polițienească trebuie să aibă în vedere „totul": nu este totuși vorba de totalitatea statului ori a regatului în calitatea lor de corp vizibil și invizibil al monarhului; ci de puzderia de evenimente, acțiuni, comportamente, opinii – de „tot ce se întâmplă"[3]; obiectul poliției îl constituie „lucrurile ce se petrec clipă de clipă", „lucrurile lipsite de importanță" despre care vorbea Ecaterina II în a sa Mare Instrucțiune[4]. O dată cu poliția, pătrundem în indefinitul unui control ce-și propune în mod ideal să găsească grăuntele elementar, să surprindă fenomenele cele mai insesizabile ce au loc în cuprinsul corpului social: „Funcția

1 Notă a lui Duval, prim-secretar al locotenenței de poliție, citată de Funck-Brentano, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'Arsenal*, vol. IX, p. 1.

2 N.T. Des Essarts, *Dictionnaire universel de police*, 1787, pp. 344, 528.

3 Le Maire, într-un memoriu întocmit la cererea lui Sartine, pentru a răspunde la șaisprezece întrebări ale lui Iosif II privitoare la poliția pariziană. Memoriul a fost publicat de Gazier, în 1879.

4 Supliment la *Instruction pour la rédaction d'un nouveau code*, 1769, § 535.

magistraților și a ofițerilor de poliție este dintre cele mai importante; obiectele cu care ei se confruntă sunt oarecum nedefinite și nu pot fi percepute decât în urma unei examinări îndeajuns de amănunțite"[1]: infinitul mic al puterii politice.

Ca să se exercite, această putere trebuie să apeleze la instrumentul unei supravegheri permanente, exhaustive, omniprezente, capabile de a face vizibil totul, cu condiția ca ea însăși să rămână invizibilă. Ea trebuie să fie ca o privire fără chip, ce transformă întregul corp social într-un câmp de percepție: mii de ochi postați peste tot, puncte de atenție mobile și permanent treze, o imensă rețea ierarhizată care, după Le Maire, îi număra, în cazul Parisului, pe cei 48 de comisari, 20 de inspectori, la care trebuia adăugați „observatorii", plătiți în mod regulat, spionii mărunți, retribuiți cu ziua, plus delatorii, încadrați după misiunea ce li se încredințează, și, în sfârșit, prostituatele. Iar toată această neîncetată observare trebuie cumulată într-o serie de rapoarte și registre; de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, un imens text polițienesc tinde să învăluie societatea grație unei organizări documentaristice complexe[2]. Și, spre deosebire de metodele scrisului judiciar ori administrativ, ceea ce se înregistrează în felul acesta sunt conduite, atitudini, virtualități, bănuieli – o permanentă luare în calcul a comportamentului indivizilor.

Or, trebuie remarcat că acest control polițienesc, chiar dacă se află pe de-a-ntregul „în mâna regelui", nu funcționează într-o singură direcție. Constituie, de fapt, un sistem cu dublă intrare: el trebuie să satisfacă, ocolind aparatul justiției, dorințele nemijlocite ale regelui, dar este, în același timp, susceptibil să răspundă și solicitărilor venite de jos; în majoritatea lor, faimoasele mandate de încarcerare (*lettres de cachet*), care au constituit, vreme îndelungată, simbolul arbitrarului regal și au descalificat politic practica detenției, erau, în realitate, solicitate de familii, profesori, notabili locali, locuitori ai cartierelor, parohi; și aveau funcția de a atrage sancționarea prin întemnițare a unei întregi infracriminalități, cea a

1 N. Delamare, *Traité de la police*, 1705, Prefață nepaginată.

2 Despre registrele de poliție din secolul al XVIII-lea, a se vedea M. Chassaigne, *La Lieutenance générale de police*, 1906.

dezordinii, tulburărilor, nesupunerii, relei-purtări; a ceea ce Ledoux voia să stârpească din cetatea sa arhitectural perfectă și numea „delicte de nesupraveghere". Pe scurt, la rolul de auxiliar al justiției în urmărirea criminalilor și de instrument pentru controlul politic al comploturilor, mișcărilor de opoziție și revoltelor, poliția secolului al XVIII-lea adaugă și o funcție disciplinară. Funcție complexă, dacă avem în vedere că îmbină puterea absolută a monarhului cu cele mai mărunte instanțe de putere răspândite în societate; că, între diferitele instituții de disciplină închise (ateliere, armată, școli), ea organizează o rețea intermediară, ce acționează acolo unde aceste instituții nu pot interveni, disciplinând spațiile nedisciplinare; pe care ea le acoperă, le leagă unele de altele, le garantează cu forța sa armată: disciplină interstițială și metadisciplinară. „Cu o poliție judicioasă, un suveran își deprinde poporul cu ordinea și supunerea."[1]

Organizarea, în secolul al XVIII-lea, a aparatului polițienesc[VII] consfințește o generalizare a formelor de disciplină ce atinge dimensiunile statului. Sunt ușor de înțeles motivele pentru care, deși fusese legată în modul cel mai explicit cu putință de tot ceea ce, în cadrul puterii regale, exceda exercițiul organelor de justiție, poliția a izbutit să reziste, cu minimum de schimbări, reorganizării puterii judecătorești; și de ce nu a încetat, nici până în ziua de azi, să impună acesteia, din ce în ce mai apăsător, propriile ei prerogative; pentru că este, firește, brațul secular al acesteia; dar și pentru că, mult mai bine decât instituția judiciară, reușește să facă corp comun, prin amploare și mecanisme, cu societatea de tip disciplinar. Ar fi, cu toate acestea, inexact să se creadă că funcțiile disciplinare au fost confiscate și absorbite, o dată pentru totdeauna, de un aparat de stat.

„Disciplina" nu se poate identifica nici cu o instituție, nici cu un aparat; ea este un tip de putere, un mod de a o exercita, și este constituită dintr-un ansamblu de instrumente, tehnici, procedee, niveluri de aplicare, ținte; este o „fizică" sau o „anatomie" a puterii, o tehnologie. Iar aceasta poate să fie

1 E. de Vattel, *Le Droit des gens*, 1768, p. 162.

preluată fie de instituții „specializate" (penitenciarele sau casele de corecție din secolul al XIX-lea), fie de instituții ce se folosesc de ea ca instrument esențial pentru atingerea unui scop determinat (casele de educare, spitalele), fie de anumite instanțe preexistente ce află în ea mijlocul de a-și întări sau reorganiza propriile mecanisme interne de putere (va trebui într-o zi arătat cum s-au „disciplinat" relațiile intrafamiliale, în principal în celula părinți–copii, prin absorbția, începând din epoca clasică, a unor scheme externe, școlare, militare, apoi medicale, psihiatrice, psihologice, care au făcut din familie locul privilegiat de emergență a chestiunii disciplinare a normalului și anormalului); fie de aparate ce au făcut din disciplină principiul lor de funcționare internă (disciplinarea aparatului administrativ cu începere din epoca napoleoniană), fie, în sfârșit, de unele aparate de stat ce au ca funcție, nu exclusivă, dar majoră, impunerea disciplinei la scara întregii societăți (poliția).

Se poate deci vorbi în ansamblu, în această mișcare ce duce de la formele de disciplină închise – un fel de „carantină" socială – până la mecanismul indefinit generalizabil al „panoptismului", de formarea unei societăți disciplinare. Nu pentru că modalitatea disciplinară a puterii le-ar fi înlocuit pe toate celelalte, ci pentru că ea s-a infiltrat printre ele, uneori descalificându-le, dar slujindu-le drept intermediar, legându-le între ele, prelungindu-le și, mai ales, făcând posibilă transmiterea efectelor de putere până la elementele cele mai mărunte și mai îndepărtate. Modalitatea disciplinară asigură o repartizare infinitezimală a raporturilor de putere.

La puțini ani după Bentham, Julius întocmea certificatul de naștere al acestei societăți.[1] Vorbind despre principiul panoptic, el spunea că acesta e mult mai mult decât o simplă ingeniozitate arhitecturală: un eveniment în „istoria spiritului uman". În aparență, nu este decât soluționarea unei probleme tehnice; prin ea însă, se conturează un tip de societate. Antichitatea fusese o civilizație a spectacolului. „A face accesibil unei mulțimi de oameni contactul cu un număr mic

1 N. H. Julius, *Leçons sur les prisons,* trad. fr. 1831, I, pp. 384-386.

de obiecte": aceasta era problema la care răspundea arhitectura templelor, a teatrelor și a circurilor. O dată cu spectacolul, predominau viața publică, intensitatea sărbătorilor, proximitatea senzorială. În aceste ritualuri unde curgea sânge, societatea își recăpăta vigoarea și alcătuia, o clipă, un fel de mare corp unic. Epoca modernă pune problema inversă: „A procura unui mic număr de oameni sau chiar numai unuia singur vederea instantanee asupra unei mari mulțimi." Într-o societate ale cărei principale elemente nu mai sunt comunitatea și viața publică, ci, de o parte, indivizii particulari, de cealaltă, statul, raporturile nu pot fi reglate decât printr-o formă exact opusă aceleia a spectacolului: „Tocmai timpurilor moderne, influenței mereu crescânde a statului, intervenției sale din ce în ce mai profunde în toate detaliile și în toate relațiile vieții sociale le era sortit să sporească și să perfecționeze garantarea acestora, folosindu-se și orientând spre acest scop măreț construirea și repartizarea de edificii destinate să supravegheze simultan o mare mulțime de oameni."

Julius citea drept un proces istoric împlinit ceea ce Benthant înfățișase ca un program tehnic. Societatea noastră nu este una a spectacolului, ci a supravegherii; dincolo de suprafața imaginilor, are loc învestirea în profunzime a corpurilor; în spatele marii abstracțiuni a schimbului se continuă modelarea minuțioasă și concretă a forțelor utile; circuitele comunicării sunt suportul unui cumul și al unei centralizări a datelor cunoașterii; jocul semnelor definește ancorările puterii; ordinea noastră socială nu amputează, nu reprimă, nu alterează frumoasa totalitate a individului, acesta fiind cu grijă fabricat, conform unei desăvârșite tactici a forțelor și a corpurilor. Suntem mult mai puțin greci decât ne-am putea imagina. Nu ne aflăm nici în gradene, și nici pe scenă, ci în mașina panoptică, învestiți de efectele ei de putere, pe care le retransmitem, la rândul nostru, nefiind noi înșine decât o rotiță. Importanța personajului napoleonian în mitologia istorică își are poate aici una dintre surse: el se află în punctul de joncțiune dintre exercițiul monarhic și ritual al suveranității și exercițiul ierarhic și continuu al disciplinei indefinite. Este cel care cuprinde totul dintr-o privire, dar căruia nici un detaliu, oricât de neînsemnat, nu-i scapă niciodată: „Vă puteți da seama că nici o parte

a Imperiului nu e lipsită de supraveghere, că nici o crimă, nici un delict, nici o contravenție nu trebuie să rămână neurmărite, și că ochiul geniului care știe să înflăcăreze totul cuprinde ansamblul acestei vaste mașini, fără ca nici cel mai neînsemnat amănunt să-i poată scăpa."[1] Societatea disciplinară, în momentul maximei sale înfloriri, mai păstrează încă, prin persoana împăratului, vechea înfățișare a puterii spectacolului. Ca monarh uzurpator al vechiului tron și, totodată, organizator al noului stat, el a concentrat într-o figură simbolică și finală întregul proces prin care fastul suveranității, manifestările necesar spectaculoase ale puterii s-au stins rând pe rând, în exercițiul de zi cu zi al supravegherii, într-un panoptism în care vigilența privirilor încrucișate va face, în foarte scurt timp, inutile și acvila, și soarele.

*

Formarea societății disciplinare trimite la o serie de procese istorice de mare amploare din rândul cărora ea face parte: economice, juridico-politice și, în sfârșit, științifice.

1. Privind global, se poate spune că formele de disciplină sunt tehnici în vederea asigurării ordonării mulțimilor umane. Este adevărat că nu e nimic ieșit din comun și nici măcar specific în aceasta: toate sistemele de putere se confruntă cu aceeași problemă. Dar propriu formelor de disciplină le este faptul că ele încearcă să definească, referitor la mulțimi, o tactică de putere care să răspundă la trei criterii: acela de a face exercițiul puterii cât mai puțin costisitor cu putință (din punct de vedere economic, prin slaba cheltuială pe care o necesită; din punct de vedere politic, grație discreției lor, a minimei exteriorizări, a relativei invizibilități și a infimei rezistențe pe care o provoacă); de a face în așa fel, încât efectele acestei puteri sociale să atingă un punct maxim de intensitate și să fie cât mai extinse cu putință, fără eșecuri sau lacune; de a lega, în sfârșit, această creștere „economică" a puterii de randamentul aparatelor în interiorul cărora ea se exercită (fie că este

1 J. B. Treilhard, *Motifs du code d'instruction criminelle*, 1808, p. 14.

vorba de aparate pedagogice, militare, industriale ori spitalicești), pe scurt, de a determina creșterea deopotrivă a docilității și utilității tuturor elementelor ce alcătuiesc sistemul. Acest triplu obiectiv al disciplinelor constituie un răspuns la o conjunctură istorică bine definită. Este, pe de o parte, vorba de marea creștere demografică din secolul al XVIII-lea: înmulțirea populației flotante (unul dintre primele obiective ale disciplinei este să stabilizeze; ea este un procedeu de luptă împotriva nomadismului); modificarea scării cantitative a grupurilor ce trebuie controlate sau manipulate (de la începutul secolului al XVII-lea și până în ajunul Revoluției Franceze, populația școlară, ca și, desigur, populația spitalizată, s-a înmulțit; armata pe timp de pace număra, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, peste 200 000 de oameni). Celălalt aspect al respectivei conjuncturi îl constituie dezvoltarea aparatului de producție, din ce în ce mai extins, mai complex și, totodată, mai costisitor, a cărui rentabilitate trebuia sporită. Dezvoltarea procedeelor disciplinare răspunde acestor două procese sau, mai degrabă, necesității ajustării corelației dintre ele. Nici formele reziduale ale puterii feudale, nici structurile monarhiei administrative, nici mecanismele locale de control și nici configurația instabilă și confuză pe care toate acestea la un loc o alcătuiau nu puteau asigura acest rol: le împiedica extensia lacunară și lipsită de regularitate a rețelei lor, funcționarea adesea conflictuală, dar mai ales caracterul „costisitor" al puterii ce se exercita în felul acesta. Costisitor în mai multe sensuri: pentru că, în mod direct, costa mult pentru Trezorerie, pentru că sistemul funcțiilor cumpărate sau cel al impozitelor apăsa indirect, dar foarte greu asupra populației, pentru că rezistențele pe care le întâlnea îl antrena într-un ciclu de consolidare permanentă, pentru că proceda în principal prin prelevare (de bani sau de produse de către fiscalitatea monarhică, seniorială, ecleziastică; de oameni sau de timp sub forma corvezilor sau a înrolărilor, a închiderii vagabonzilor ori a expulzării). Avântul formelor de disciplină marchează apariția unor tehnici elementare ale puterii ce țin de o cu totul altă economie: ele sunt mecanisme de putere care, în loc să se adauge „prin deducție", se integrează din interior în eficacitatea productivă a aparatelor, în creșterea acestei eficacități și în

utilizarea a ceea ce aceasta produce. În locul vechiului principiu „prelevare-violență", care organiza, până în acel moment, economia puterii, formele de disciplină propun principiul „blândețe-producție-profit". Ele trebuie considerate drept tehnici ce fac posibilă adaptarea, conform acestui principiu, a mulțimii oamenilor la înmulțirea aparatelor de producție (prin care trebuie să se înțeleagă nu numai „producția" propriu-zisă, ci și producția de cunoștințe și aptitudini în cadrul școlii, producția de sănătate în spitale, producția de forță de distrugere prin intermediul armatei).

În această misiune de ajustare, disciplina are de rezolvat un anumit număr de probleme cărora vechea economie a puterii nu le mai putea face față. Disciplina poate determina scăderea „dez-utilității" fenomenelor de masă: reducerea a ceea ce face ca o mulțime să fie mult mai puțin manevrabilă decât o unitate; reducerea a ceea ce se opune întrebuințării fiecărui element în parte și a sumei lor; reducerea a ceea ce, înăuntrul unei mulțimi, amenință să anuleze avantajele numărului; în acest scop, disciplina fixează; imobilizează sau reglează mișcările; limpezește confuziile, aglomerările compacte pe circuite nesigure, repartițiile calculate. Ea trebuie, de asemenea, să țină în frâu toate forțele ce iau naștere începând cu însăși constituirea unei mulțimi organizate; trebuie să neutralizeze efectele de contraputere care apar într-o mulțime și care opun rezistență puterii ce vrea să o domine: tulburări, revolte, asocieri spontane, coalizări – tot ce poate ține de conjuncturile orizontale. De aici, faptul că formele de disciplină utilizează tehnicile de compartimentare și de verticalizare, că introduc între diferitele elemente aflate pe același plan separații cât mai etanșe cu putință, că definesc rețele ierarhice stricte, că, pe scurt, opun forței intrinsece și adverse a mulțimii procedeul piramidei continue și individualizante. În același timp, formele de disciplină trebuie să sporească utilitatea singulară a fiecărui element al mulțimii, însă prin mijloacele cele mai rapide și mai puțin costisitoare, adică utilizând mulțimea însăși ca instrument pentru obținerea acestei creșteri: de unde, pentru a extrage din corpuri maximum de timp și de forțe, acele metode de ansamblu care sunt programele de activitate, modelările colective, exercițiile, supravegherea deopotrivă globală și

detaliată. În plus, mai trebuie ca formele de disciplină să determine și creșterea efectului de utilitate propriu mulțimilor, făcând-o pe fiecare mai utilă decât simpla sumă a elementelor ce o compun: tocmai în vederea măririi efectelor utilizabile ale multiplului, formele de disciplină definesc tactici de repartizare, de ajustare reciprocă a corpurilor, a gesturilor și a ritmurilor, de diferențiere a capacităților, de coordonare reciprocă în raport cu diferite aparate ori sarcini. În sfârșit, disciplina trebuie să activeze relațiile de putere nu deasupra, ci în chiar structura mulțimii, în chipul cel mai discret cu putință și cel mai bine articulat la celelalte funcții ale mulțimilor, dar și cel mai puțin costisitor: la aceste cerințe răspund instrumente de putere anonime și coextensive mulțimii pe care aceasta o înregimentează, cum ar fi supravegherea ierarhică, înregistrarea continuă, evaluarea și clasificarea neîncetate. Pe scurt, formele de disciplină trebuie să substituie unei puteri ce se manifestă prin strălucirea celor care exercită o putere care-i obiectivează insidios pe cei asupra cărora se aplică; să constituie o sumă de cunoștințe privitoare la aceștia mai curând decât să etaleze semnele fastuoase ale suveranității. Într-un cuvânt, formele de disciplină constituie totalitatea minusculelor invenții tehnice care au permis sporirea valorii utile a mulțimilor, făcând să descrească inconvenientele unei puteri care, tocmai pentru a le face utile, este nevoită să le guverneze. O mulțime, fie ea atelier sau națiune, armată sau școală, atinge pragul disciplinei atunci când raportul dintre una și cealaltă devine favorabil.

Dacă avântul economic al Occidentului a demarat o dată cu procedeele ce au permis acumularea de capital, se poate afirma că metodele de a administra acumularea de oameni au făcut posibil un pas înainte, din punct de vedere politic, față de formele de putere tradiționale, rituale, costisitoare, violente, care, căzând în scurtă vreme în desuetudine, au fost înlocuite de o întreagă tehnologie fină și atent calculată de aservire. În realitate, cele două procese – acumularea de oameni și acumularea de capital – nu pot fi separate; nu ar fi fost posibil să se rezolve problema acumulării oamenilor fără dezvoltarea unui aparat de producție capabil deopotrivă să-i întrețină și să-i utilizeze; invers, tehnicile ce fac utilă mulțimea cumula-

tivă de oameni accelerează mișcarea de acumulare a capitalului. La un nivel mai puțin general, mutațiile tehnologice ale aparatului de producție, diviziunea muncii și, de cealaltă parte, elaborarea procedeelor disciplinare au întreținut un ansamblu de relații foarte strânse.[1] Fiecare proces l-a făcut pe celălalt posibil și necesar; fiecare a servit drept model celuilalt. Piramida disciplinară a instituit minuscula celulă de putere în interiorul căreia separarea, coordonarea și controlul sarcinilor au fost impuse și făcute să fie eficace; iar împărțirea analitică a timpului, a gesturilor, a forțelor corpurilor a constituit o schemă operatorie ce a putut fi cu ușurință transferată de la grupurile ce trebuia aservite la mecanismele de producție; proiectarea masivă a metodelor militare asupra organizării industriale a fost un exemplu al acestei modelări a diviziunii muncii pe baza unor scheme de putere. Și, reciproc, analiza tehnică a procesului de producție, descompunerea lui „mașinală" s-au proiectat asupra forței de muncă ce avea drept sarcină asigurarea acestui proces: constituirea mașinilor disciplinare în care sunt compuse și, în felul acesta, sporite forțele individuale pe care ele le asociază reprezintă efectul acestei proiecții. Se poate deci spune că disciplina este procedeul tehnic unitar prin intermediul căruia forța corpului este, cu cheltuieli cât mai mici, redusă ca forță „politică" și maximalizată ca forță utilă. Dezvoltarea unei economii capitaliste a atras după sine elaborarea unei modalități specifice a puterii disciplinare, ale cărei formule generale, procedee de aservire a forțelor și a corpurilor, într-un cuvânt, a cărei „anatomie politică" poate fi transpusă în practică de către regimuri politice, aparate sau instituții dintre cele mai diferite.

2. Modalitatea panoptică a puterii – la nivelul elementar, tehnic, umil fizic la care aceasta se situează – nu se află sub dependența nemijlocită și nici în prelungirea directă a marilor structuri juridico-politice ale unei societăți; dar nu este nici total independentă de acestea. Din punct de vedere istoric, procesul prin care burghezia a devenit, în decursul secolului

1 Cf. K. Marx, *Capitalul*, cartea I, secțiunea a 4-a, capitolul XIII. Și, de asemenea, foarte interesanta analiză efectuată de F. Guerry și D. Deleule în *Le Corps productif*, 1973.

al XVIII-lea, clasa politic conducătoare, s-a disimulat în spatele instaurării unui cadru juridic explicit, codificat, egalitar în chip formal și al organizării unui regim de tip parlamentar și reprezentativ, însă dezvoltarea și generalizarea dispozitivelor disciplinare au constituit versantul celălalt, obscur, al acestor procese. Forma juridică generală ce garanta un sistem de drepturi în principiu egale era subîntinsă de toate aceste mecanisme minuscule, cotidiene și fizice, de toate sistemele de microputere principial inegalitare și disimetrice pe care le constituiau formele de disciplină. Și, dacă, în mod formal, regimul reprezentativ permite ca, direct sau indirect, cu sau fără intermediari, voința tuturor să formeze instanța fundamentală a suveranității, disciplinele oferă, la bază, garanția supunerii forțelor și a corpurilor. Formele de disciplină reale și corporale au constituit subsolul libertăților formale și juridice. Contractul putea foarte bine să fie imaginat ca fundament ideal al dreptului și al puterii politice; panoptismul constituia procedeul tehnic, universal răspândit, al constrângerii. El nu a încetat nici o clipă să opereze în profunzime asupra structurilor juridice ale societății, pentru a determina funcționarea mecanismelor efective ale puterii împotriva cadrelor formale pe care aceasta și le oferise. „Luminile", care au descoperit libertățile, au fost și cele care au inventat formele de disciplină.

În aparență, formele de disciplină nu constituie nimic mai mult decât un infradrept. Ele par să prelungească, până la nivelul infinitezimal al existențelor individuale, formele generale pe care dreptul le definește; sau pot trece drept metode de învățare ce permit indivizilor să se integreze în aceste exigențe generale. Ele continuă același tip de drept, schimbându-i doar scara și făcându-l, astfel, mai minuțios și, cu siguranță, mai indulgent. În formele de disciplină trebuie să vedem mai curând un fel de contradrept. Căci ele au rolul precis de a introduce disimetrii insurmontabile și de a exclude orice fel de reciprocitate, în primul rând, pentru că disciplina creează între indivizi o legătură „privată" care este un raport de constrângere cu totul diferit de obligația contractuală; acceptarea unei forme de disciplină poate foarte bine fi subscrisă pe cale de contract; modul în care ea este impusă, mecanismele pe care ea le pune în mișcare, subordonarea ireversibilă a unora față de

alții, „plusul de putere" fixat tot timpul de aceeași parte, inegalitatea de poziție a diverșilor „parteneri" față de regulamentul comun opun relația disciplinară și relația contractuală, făcând posibilă falsificarea sistematică a celei de-a doua din momentul în care ea are drept conținut un mecanism de disciplină. Se știe, de exemplu, câte procedee reale deturnează ficțiunea juridică a contractului de muncă: dintre acestea, disciplina de atelier nu este cea mai lipsită de importanță. În plus, în vreme ce sistemele juridice califică subiecții de drept conform unor norme universale, formele de disciplină caracterizează, clasifică, specializează; ele distribuie de-a lungul unei scări, repartizează în jurul unei norme, ierarhizează indivizii unii în raport cu alții și, la limită, descalifică și invalidează. În orice caz, în spațiul și în timpul în care își exercită controlul și fac să acționeze disimetriile puterii lor, formele de disciplină operează o suspendare, niciodată totală, dar niciodată total anulată a dreptului. Oricât de reglementară și de instituțională ar fi, disciplina este, în mecanismul ei de funcționare, un „contradrept". Iar dacă juridismul universal al societății moderne pare să fixeze limitele exercitării puterilor, panoptismul ei, pretutindeni prezent, pune în funcțiune, în sens invers dreptului, o mașinărie în același timp enormă și minusculă care susține, consolidează și sporește disimetria puterilor și anulează limitele ce îi fuseseră trasate. Tipurile de disciplină infime, panoptismele de zi cu zi pot foarte bine să existe sub nivelul de emergență a marilor aparate și a marilor lupte politice. Ele au constituit, în genealogia societății moderne, cu dominația de clasă care o caracterizează, contrapartea politică a normelor juridice în conformitate cu care se redistribuia puterea. De aici, desigur, importanța acordată de atâta vreme micilor procedee ale disciplinei, acelor șiretlicuri de doi bani inventate de ea, ca și cunoștințelor ce-i conferă o aparență onorabilă; de aici, teama de a renunța la ele câtă vreme nu li s-a găsit un înlocuitor; de aici, afirmația că ele stau la baza societății înseși și a echilibrului acesteia, când în realitate nu sunt altceva decât o serie de mecanisme menite să dezechilibreze definitiv și pretutindeni relațiile de putere; de aici, încăpățânarea de a le face să treacă drept forma modestă, dar concretă a oricărei morale,

în vreme ce ele nu sunt altceva decât un mănunchi de tehnici fizico-politice.

Şi, pentru a reveni la problema pedepselor legale, închisoarea şi întreaga tehnologie corectivă ce o însoţeşte trebuie să fie plasate chiar aici: în punctul în care are loc deturnarea puterii codificate de a pedepsi într-o putere disciplinară de a supraveghea; în punctul în care pedepsele universale prevăzute prin legi încep să fie aplicate selectiv anumitor indivizi, mereu aceiaşi; în punctul în care recalificarea subiectului de drept prin pedeapsă devine modelare utilă a criminalului; în punctul în care dreptul se inversează şi iese în afara lui însuşi şi în care contradreptul devine conţinutul efectiv şi instituţionalizat al formelor juridice. Ceea ce generalizează în acest caz puterea punitivă nu este conştiinţa universală a legii în fiecare dintre subiecţii de drept, ci extinderea, potrivit legilor stabilite, a ţesăturii extrem de dense a procedeelor panoptice.

3. Luate unul câte unul, aceste procedee, în majoritate, au, fiecare, în urma lor o istorie lungă. Dar cu adevărat nou în secolul al XVIII-lea este faptul că, prin compunere şi generalizare, aceste procedee ating nivelul dincolo de care formarea de cunoştinţe şi sporul de putere se consolidează una pe cealaltă în chipul cel mai firesc, conform unui proces circular. Formele de disciplină păşesc în acel moment pragul „tehnologic". Spitalul, la început, apoi şcoala şi, ceva mai târziu, atelierul nu au fost doar „puse în ordine" de formele de disciplină; graţie acestora, ele au devenit aparate în cadrul cărora orice mecanism de obiectivare poate funcţiona ca instrument de aservire şi orice creştere de putere deschide calea unor cunoaşteri posibile; numai plecând de la această legătură, proprie sistemelor tehnologice, a putut să ajungă la formarea, în elementul lor disciplinar, a medicinei clinice, psihiatriei, psihologiei copilului, psihopedagogiei, raţionalizării muncii. Dublu proces, deci: deblocare epistemologică plecându-se de la o rafinare a relaţiilor de putere; şi sporire a efectelor de putere graţie formării şi acumulării de cunoştinţe noi.

Extinderea metodelor disciplinare se înscrie într-un proces istoric de amploare: dezvoltarea, aproximativ în aceeaşi perioadă, a multor alte tehnologii – agronomice, industriale, economice. Trebuie să recunoaştem însă în comparaţie cu industriile

miniere, cu chimia ce tocmai se năștea, cu metodele de contabilitate la nivel național, în comparație cu furnalele cele înalte și mașina cu aburi, panoptismul a fost prea puțin celebrat. Nu se recunoaște în el decât o mică utopie bizară, visul unei răutăți – ca și cum Bentham ar fi fost un Fourier al societății polițienești, al cărei Falanster ar fi avut forma *Panopticon*-ului. Și totuși, acesta nu era decât forma abstractă a unei tehnologii cât se poate de reale, aceea a indivizilor. Că s-au găsit pentru ea prea puține elogii este pe deplin explicabil; motivul cel mai evident este că discursurile pe care le-a făcut posibile nu au dobândit decât foarte rar, și numai în cazul clasificărilor academice, statutul de științe; însă motivul cel mai real este, fără îndoială, că puterea pe care ea o acționează și a cărei creștere o permite este o putere directă și fizică, pe care oamenii o exercită unii asupra altora. Unui punct de sosire lipsit de glorie, o origine greu de mărturisit. Ar fi însă nedrept să comparăm procedeele disciplinare cu invenții ca mașina cu aburi ori microscopul lui Amici[VIII]. Ele reprezintă mult mai puțin; și totuși, dintr-un anumit punct de vedere, cu mult mai mult. Dacă ar trebui să le găsim un echivalent istoric sau măcar un termen de comparație, acesta s-ar situa mai curând în zona tehnicii „inchizitoriale".

Secolul al XVIII-lea a inventat tehnicile disciplinei și ale examenului cam în același fel, desigur, în care Evul Mediu inventase ancheta judiciară. Însă pe cu totul alte căi. Procedura de anchetă, veche tehnică fiscală și administrativă, se perfecționase mai ales o dată cu reorganizarea Bisericii și cu dezvoltarea statelor princiare în veacurile al XII-lea și al XIII-lea. E perioada în care a pătruns, cu amploarea pe care i-o cunoaștem, în jurisprudența tribunalelor ecleziastice, apoi în curțile laice de judecată. Cercetare autoritară a unui adevăr constatat ori atestat, ancheta se opunea, în felul acesta, vechilor proceduri ale jurământului, ordaliei, duelului judiciar, judecății lui Dumnezeu sau tranzacției între particulari. Ancheta reprezenta puterea suverană ce-și aroga dreptul de a stabili adevărul printr-un anumit număr de tehnici bine puse la punct. Or, chiar dacă ancheta a făcut din acel moment (și până în zilele noastre) corp comun cu justiția occidentală, nu trebuie să-i uităm nici originea politică, legătura sa cu apariția statelor și a

suveranității monarhice, nici ramificația sa ulterioară și rolul pe care l-a jucat în formarea cunoștințelor. Ancheta a fost piesa desigur rudimentară, însă fundamentală în constituirea științelor empirice; a fost matricea juridico-politică a acestei cunoașteri experimentale care a fost, în foarte scurtă vreme, deblocată la sfârșitul Evului Mediu. Este, poate, adevărat că, în Grecia, matematicile au luat naștere din tehnicile de măsurare; științele naturii s-au născut, în orice caz, fie și numai în parte, la sfârșitul Evului Mediu, din practicile de anchetă. Marea cunoaștere empirică ce a acoperit toate lucrurile lumii și le-a transcris după rețeta unui discurs indefinit care constată, descrie și stabilește „faptele" (și aceasta în momentul în care lumea occidentală începea cucerirea economică și politică a aceleiași lumi) își are, fără îndoială, modelul operațional în Inchiziție – această uriașă invenție pe care blândețea noastră de dată recentă a exilat-o în bezna memoriei. Or, ancheta politico-juridică, administrativă și penală, religioasă și laică a fost, pentru științele naturii, ceea ce analiza disciplinară a fost pentru științele omului. Aceste științe, ce ne incintă de peste un secol „omenia", își au matricea tehnică în minuțiozitatea exagerată și diabolică a disciplinelor și a investigațiilor lor, care sunt, poate, pentru psihologie, psihiatrie, pedagogie, criminologie, ca și pentru atâtea alte bizare științe ceea ce teribila putere de anchetă fusese pentru cunoașterea senină a animalelor, a plantelor și a pământului. Altă putere, altă cunoaștere. În pragul epocii clasice, Bacon, om al legii și om de stat, a încercat să stabilească metodologia anchetei pentru științele empirice. Ce alt Mare Supraveghetor o va stabili pe aceea a examenului pentru științele umane? Numai că tocmai așa ceva nu este cu putință. Căci, dacă este adevărat că ancheta, devenind o tehnică pentru științele empirice, s-a desprins de procedura inchizitorială din care istoricește se trăgea, examenul a făcut în continuare corp comun cu puterea disciplinară care-i dăduse naștere. El este și rămâne o piesă intrinsecă a formelor de disciplină. Pare, desigur, să fi suferit o epurare speculativă în urma integrării în științe ca psihiatria ori psihologia. Și îl putem, într-adevăr, vedea sub formă de teste, discuții, interogatorii, consultații rectificând în aparență mecanismele disciplinei: psihologia școlară are sarcina de a

corecta rigorile școlii, așa cum discuția medicală ori psihiatrică o are pe aceea de a rectifica efectele disciplinei muncii. Dar nu trebuie să ne lăsăm induși în eroare; aceste tehnici nu fac altceva decât să trimită indivizii de la o instanță disciplinară la alta și să reproducă, într-o formă concentrată sau formalizată, schema de putere–cunoaștere proprie tuturor disciplinelor.[1] Marea anchetă care a dat naștere științelor naturii s-a desprins de modelul ei politico-juridic; examenul, în schimb, a rămas prizonierul tehnologiei disciplinare.

În Evul Mediu, procedura de anchetă s-a impus în fața vechii justiții acuzatoriale, însă printr-un proces venit de sus; în ce o privește, tehnica disciplinară a invadat, insidios și oarecum de jos, o justiție penală rămasă, ca principiu, inchizitorială. Toate marile mișcări de ramificare ce caracterizează penalitatea modernă – problematizarea făptașului dincolo de infracțiunea pe care acesta a comis-o, preocuparea pentru o pedeapsă care să fie o îndreptare, o terapeutică, o normalizare, împărțirea actului de a judeca între instanțe diferite, ce au misiunea de a măsura, a aprecia, a diagnostica, a vindeca, a transforma indivizii – toate acestea trădează pătrunderea examenului disciplinar în ancheta judiciară.

Ceea ce de acum înainte se impune justiției penale ca punct de aplicare, ca obiect „util" al ei nu va mai fi corpul vinovatului contrapus corpului regelui; nu va mai fi nici subiectul de drept al unui contract ideal; ci tocmai individul disciplinar. Limita extremă a justiției penale o reprezenta, sub Vechiul Regim, mărunțirea infinită a corpului regicidului: manifestare a celei mai tari puteri asupra corpului celui mai mare dintre criminali, a cărui distrugere totală determină dezvăluirea crimei în tot adevărul ei. Idealul penalității de astăzi reprezintă disciplina fără sfârșit: un interogatoriu ce nu se mai termină, o anchetă care se prelungește la infinit într-o observare minuțioasă și mereu mai analitică, o judecată care constituie deopotrivă alcătuirea unui dosar niciodată închis, blândețea calculată a unei pedepse în care se amestecă și curiozitatea pasionată a unei examinări, o procedură care reprezintă în

1 Cf., despre acest subiect, Michel Tort, *Q. I.*, 1974.

același timp măsurarea permanentă a unei abateri față de o normă inaccesibilă și mișcarea asimptotică silind la atingerea acesteia la infinit. Tortura încheie logic o procedură ordonată de Inchiziție. Punerea sub „observație" prelungește în chip cât se poate de natural o justiție invadată de metodele disciplinare și de procedurile de examinare. Ce poate fi de mirare în faptul că închisoarea celulară cu cronologiile ei ritmate, cu munca obligatorie, instanțele de supraveghere și notare, cu profesorii ei întru normalitate, ce prelungesc și sporesc funcțiile judecătorului, a devenit instrumentul modern al penalității? Ce poate fi de mirare în faptul că închisoarea seamănă cu uzinele, cu școlile, cu cazărmile, cu spitalele, care, toate, seamănă cu niște închisori?

Note

I În original: *syndic.* În Franța Vechiului Regim, persoană însărcinată să reprezinte o comunitate țărănească sau orășenească de mici dimensiuni. Ales de adunarea generală a respectivei comunități, sindicul avea sarcina de a apăra interesele acesteia în fața justiției și de a acționa în numele ei.

II În original: *le grand Renfermement.* Vastă operațiune de închidere a cerșetorilor și vagabonzilor, efectuată în secolul al XVI-lea.

III Jeremy Bentham (1748-1832). Filosof și moralist englez. Beneficiind de o educație de elită, admis la Oxford University la 15 ani neîmpliniți, revoltat, ca tânăr avocat, de abuzurile de procedură, refuză să mai practice avocatura, dedicându-se reformării dreptului, ale cărui noi principii urmărește să le întemeieze pe o matematică complexă a pedepselor și plăcerilor. Influențat, de foarte tânăr, de ideile lui Hume și Montesquieu, polemizează cu Sir William Blackstone, calificând teoria acestuia despre „drepturile naturale" ca un „contrasens retoric". Autor al unei opere imense, personalitate de prim-plan, influent de-a lungul întregii sale vieți (a trăit până la 84 de ani), și-a realizat ambiția de a deveni un „Newton al dreptului", fiind supranumit de contemporani „Locke al timpului său". Întemeietor al doctrinei utilitariste. Principalele sale opere sunt: *Fragments on Government,* 1776 (în care polemizează cu Blackstone, dovedindu-și propensiunea globală de a subsuma filosofia, morala și științele sociale incipiente sub cupola utilitarismului), *Defence of Usury,* 1787 (în care polemizează cu *Avuția națiunilor* a lui Adam Smith, căruia îi reproșează contradicția dintre propovăduirea liberalismului economic și interzicerea cametei, dovadă de antisemitism irațional, și nu de gândire economică riguroasă), *Introduction to the Principles of Moral and Legislation,* 1789 (cea mai citită și mai citată operă a sa, în care este formulat celebrul *principiu de utilitate,* utilitatea fiind tot ceea ce poate mări plăcerea individu-

lui. Nu interesează intențiile individuale, ci efectele actelor. Datele calitativ-individuale sunt de-subiectivizate și cuantificate, realizându-se o obiectivare a plăcerii și a durerii după modelul fizic al pieței, așa cum era aceasta concepută de radicalismul liberal. O analiză economică a plăcerilor, prin urmare, ceea ce constituie, în sine, un imens „scandal" filosofic. În centru, se află noțiunea de *sancțiune* = durere, care decurge de la sine, din chiar acțiunile individului, fiind astfel factorul ce conferă forța de constrângere necesară unei reguli sau legi. Legislatorul trebuie să efectueze savante calcule ale coeficienților de plăcere, scopul lui fiind acela de a asigura fericirea pentru cât mai mulți. Pedepsele vor trebui să fie deci variabile, să nu depășească gradul dincolo de care încetează să mai fie eficace, vor trebui să țină cont de risc și de recidivă). Alte opere: *Catechism for Parliamentary Reform* (1809), *Constituțional Code* (1830). *Panopticon* a fost scrisă în 1787 și a fost tradusă în Franța în 1791. În 1792, Adunarea Națională franceză îi acordă lui Bentham titlul de cetățean francez. A lăsat o operă pe nedrept uitată, care reprezintă una dintre sursele marii gândiri burgheze a secolului al XIX-lea. Vizând rezolvarea contradicției dintre realitatea socială și expresia juridică a raporturilor sociale, a urmărit să facă în așa fel ca piața și tribunalul să asculte de aceleași legi. A reorganizat, de asemenea, închisorile, impunând sistemul celular. La marginalizarea utilitarismului lui Bentham (dar și a antemergătorilor acestei doctrine, Helvétius, D'Holbach) au contribuit, în mare măsură, criticile lui Hegel, pe de o parte, și, mai târziu, cele ale lui Marx și Engels, care contestau economismul generalizat al acestei doctrine, în fapt realismul ei. Ca operă, *Panopticon*-ul este, la rândul său, marginalizat în cadrul enormei opere a lui Bentham, rolul lui Foucault în redescoperirea acestui text fiind determinant. A se vedea ediția (fragmentară) Jeremy Bentham, *Le Panoptique, précédé de „L'Œil du pouvoir", entretien avec Michel Foucault; postface de Michelle Perrot,* Belfond, Paris, 1977.

IV Louis II Le Vau (1612-1670). Arhitect și antreprenor francez. A construit foarte mult, în special în Paris (pe insula Saint-Louis, apoi castelul din Meudon, pavilioanele și una din curțile castelului de la Vincennes, spitalul Salpêtrière, Institut de France). A fost arhitect al Luvrului, al grădinilor Tuileries și al palatului regal de la Versailles, pe care l-a reamenajat și extins. Prim-arhitect al lui Ludovic XIV.

V Filantropii au constituit motorul îmbunătățirii regimului de detenție din închisori, mișcările filantropice cunoscând o mare înflorire imediat după 1815. Membrii lor îi vizitau pe „săracii cei buni" din cartierele populare, „căutând nu doar să asiste, ci să și moralizeze, triind săracii buni de cei răi, în scopul promovării unei societăți fără conflicte, al instaurării unei ordini sociale în care fiecare să rămână la locul său" (Jean-Guy Petit, *La Philanthropie et la cité panoptique,* în vol. *Michel Foucault. Lire l'œuvre,* Jérôme Milion, Grenoble, 1992, p. 172). Filantropul a jucat în acea perioadă un rol central în societate, cu atât mai mult cu cât era vorba de un rol dublu: acela de a umaniza condițiile de executare a pedepselor, condițiile de muncă și de viață, și acela de a raționaliza cunoașterea despre om. Filantropul este un mediator, „se dorește a fi reprezentantul săracilor pe lângă clasele conducătoare și reprezentantul puterii pe lângă popor" (*ibidem,* p. 173). Urmărește nu numai să disciplineze, ci și să denunțe.

În timpul Monarhiei din iulie, mișcarea filantropică era foarte divizată, provenind din grupuri sociale dintre cele mai diverse: aristocrația liberală, burghezia de afaceri, burghezia mijlocie, catolici, protestanți, voltairieni, evrei. „Cu toate că mișcările filantropice rămân minoritare și dezbinate, acțiunea lor în societatea secolului al XIX-lea este departe de a fi neglijabilă, iar jocul lor de chei este mai complex decât ar putea să pară: ei deschid închisoarea cel puțin tot atât cât contribuie la întemnițarea socială" *(ibidem,* p. 177).

VI În general, în Vechiul Regim, locotenentul era un ofițer de justiție *(officier de justice)* care secunda sau ținea locul unui alt ofițer, când acesta lipsea. Locotenentul general era înlocuitorul guvernatorului unei provincii, guvernatorii locuind, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, la Curte. Ceea ce făcea ca locotenenții generali să fie cei care reprezentau, *de facto,* autoritatea supremă în provincii. Locotenentul general de poliție era o funcție de magistrat înființată, în 1667, de Ludovic XIV cu scopul de a veghea la siguranța Parisului. El cumula funcții polițienești, administrative și judecătorești, trebuind să se ocupe atât de subzistență, de sănătatea publică, de supravegherea bisericilor, a piețelor, târgurilor, cârciumilor, spectacolelor, cât și de urmărirea activității de imprimare și difuzare a tipăriturilor, vânând broșurile clandestine și scrierile periculoase. În orașele de provincie, locotenenții erau subordonați intendenților regali.

VII Se poate spune că, în Franța, poliția și-a făcut apariția în 1302, o dată cu instituirea comisarilor–anchetatori de la Châtelet, după care, în 1524, ia naștere jandarmeria călare *(la maréchaussée),* „însărcinată cu cunoașterea furturilor, a crimelor și a sacrilegiilor comise în sate", pentru ca, în 1645, să-și facă apariția un fel de protoofițeri de poliție *(exempts),* însărcinați cu efectuarea de anchete și operațiuni dificile. Aceasta însă nu este decât „preistoria" poliției ca instituție. Abia prin crearea, în 1667, la Paris și, în 1669, în orașele de provincie, a locotenentelor generale de poliție însărcinate cu menținerea siguranței publice, cu prevenirea incendiilor, curățenia, aprovizionarea hanurilor, a manufacturilor etc. se poate vorbi cu adevărat de existența unei poliții organizate. Cei mai cunoscuți locotenenți generali de poliție au fost Gabriel Nicolas de la Reynie și Marc René de Voyer d'Argenson. Succesul înregistrat de poliția urbană a dat ideea transformării vechilor jandarmi călare cu acțiune sporadică în instituții fixe, brigăzile de jandarmi ce supraveghează întregul teritoriu. Directoratul a creat un minister al poliției generale, condus, între 1799 și 1810, de Fouché. Prima regulă a acestuia era: „Să-i cunoști *dinainte* pe cei care intenționează să tulbure liniștea publică, să utilizezi presa, să dispui pretutindeni de ochi și brațe, să centralizezi informațiile." Napoleon III a mărit numărul și influența comisariatelor de poliție, creând chiar funcționari însărcinați cu „cunoașterea opiniei publice în privința actelor de guvernare, care au datoria de a supraveghea totul fără a administra nimic". Aceasta a fost linia pe care secolul al XX-lea nu a făcut decât să o amplifice și să o diversifice.

VIII Giovanni Battista Amici (1786-1863). Astronom și optician italian, director al observatorului din Florența. Își datorează reputația lucrărilor sale despre instrumentele optice. Inventator al unui spectroscop.

Partea a patra
ÎNCHISOAREA

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul I
NIȘTE INSTITUȚII COMPLETE ȘI AUSTERE

Închisoarea este de dată mai puțin recentă decât ni se dă de înțeles atunci când se spune că s-a născut o dată cu noile Coduri Penale. Forma–închisoare preexistă utilizării ei sistematice în legile penale. Ea s-a constituit în afara aparatului judiciar, în perioada când au fost elaborate, în întregul corp social, tehnicile de repartizare a indivizilor, de fixare și dispunere a lor în spațiu, de clasificare, de extragere din ei a unui maximum de timp și de forțe, de dresare a corpurilor acestora, de codificare a comportamentelor, de menținere a indivizilor într-o vizibilitate continuă, de formare în jurul lor a unui întreg aparat de observare, înregistrare și notare, de realizare a unui corpus de cunoștințe despre ei, ce se acumulează și centralizează. Forma generală a unui aparat destinat să-i facă pe indivizi, printr-o acțiune precisă asupra corpului lor, docili și utili a modelat instituția-închisoare înainte ca legea să o definească pe aceasta drept pedeapsa prin excelență. La cumpăna dintre secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, a avut loc, este adevărat, trecerea spre o penalitate de detenție; ceea ce constituia pentru acea vreme o noutate. În realitate însă, era vorba de deschiderea penalității înspre mecanisme de constrângere elaborate deja în alte părți. „Modelele" detenției penale – Gent/Gand, Gloucester, Walnut Street – reprezintă mai curând cele dintâi puncte vizibile ale acestei tranziții decât inovații ori puncte de pornire. Închisoarea, piesă esențială în panoplia punitivă, marchează fără doar și poate un moment important în istoria justiției penale: „umanizarea" acesteia. Dar și un moment important în istoria mecanismelor disciplinare pe care

noua putere de clasă era pe cale de a le dezvolta: momentul în care acestea colonizează instituția judiciară. Pe pragul dintre două secole, o nouă legislație definește puterea punitivă drept o funcție generală a societății, ce se exercită în același fel asupra tuturor membrilor săi și în care fiecare este egal reprezentat; însă, promovând detenția la rangul de pedeapsă prin excelență, această legislație introduce proceduri de dominație proprii unui anumit tip de putere. O justiție ce se pretinde „egală", un aparat judiciar ce se vrea „autonom", dar care e învestit cu disimetriile aservirilor disciplinare – aceasta e zodia sub care s-a născut închisoarea, „pedeapsă a societății civilizate"[1].

E lesne de înțeles caracterul de evidență pe care închisoarea-pedeapsă l-a dobândit încă de la început. În primii ani ai secolului al XIX-lea, conștiința noutății ei persistă încă; dar, cu toate acestea, ea a apărut atât de intim și de profund legată de funcționarea însăși a societății, încât a împins în uitare toate celelalte pedepse pe care reformatorii veacului al XVIII-lea le imaginaseră. Ea a părut fără alternativă, oferită de însuși mersul istoriei: „Nu întâmplarea, și nici capriciul legiuitorului au făcut din întemnițare temelia și aproape întregul edificiu al actualei noastre scări penale: ci progresul ideilor și îmblânzirea moravurilor."[2] Iar dacă, în decursul a ceva mai mult de un veac, climatul de evidență s-a transformat, el nu a dispărut cu totul. Se cunosc foarte bine toate neajunsurile închisorii, ca și faptul că ea este periculoasă când nu e inutilă. Și totuși, nimeni nu „vede" cu ce ar putea fi înlocuită. Închisoarea este soluția detestabilă de care nu ne putem lipsi.

Această „evidență" a închisorii, de care ne vine atât de greu să ne eliberăm, se întemeiază în primul rând pe forma simplă a „privării de libertate". Cum să nu constituie închisoarea pedeapsa prin excelență într-o societate în care libertatea este un bun ce aparține tuturor în același mod și de care fiecare se simte legat printr-un sentiment „universal și constant"?[3]

---

1 P. Rossi, *Traité de droit pénal,* 1829, III, p. 169.

2 Van Meenen, „Congrès pénitentiaire de Bruxelles", in *Annales de la Charité,* 1847, pp. 529-530.

3 A. Duport, „Discours à la Constituante", *Archives parlementaires.*

Pierderea ei are deci același preț pentru toți; mai mult decât amenda, închisoarea este pedeapsa „egalitară". Relativă limpezime juridică a închisorii, prin urmare. În plus, ea permite cuantificarea exactă a pedepsei în funcție de variabila timpului. Există o latură-salariu a închisorii, care-i asigură, în societățile industriale, „evidența" economică. Și-i permite să treacă drept o reparație. Prelevând timpul condamnatului, închisoarea pare să traducă în chip concret ideea că infracțiunea a lezat, dincolo de victima ca atare, întreaga societate. Evidență economico-morală a unei penalități ce calculează pedepsele în zile, luni, ani și care stabilește echivalențe cantitative delicte-durată. De aici și expresia, atât de frecventă și conformă cu funcționarea pedepselor, deși contrară teoriei stricte a dreptului penal, că te afli la închisoare pentru a-ți „plăti datoria". Închisoarea este tot atât de „naturală" pe cât este de „naturală" în societatea noastră utilizarea timpului pentru măsurarea schimburilor.

Dar evidența închisorii se întemeiază și pe rolul ei, presupus sau cerut, de aparat de transformat indivizii. Cum ar putea închisoarea să nu fie nemijlocit acceptată, din moment ce, închizând, corijând, cuminți nd, nu face decât să reproducă, fie și accentuându-le într-o oarecare măsură, toate mecanismele pe care le întâlnim în corpul social? Închisoarea: o cazarmă ceva mai severă, o școală lipsită de indulgență, un atelier sumbru, însă, la limită, cu nimic diferit din punct de vedere calitativ. Acest dublu fundament[1] – juridico-economic, pe de o parte, tehnico-disciplinar, pe de altă parte – a făcut ca închisoarea să treacă drept forma cea mai nemijlocită și mai civilizată dintre toate formele de pedeapsă. Și tocmai această dublă funcționare i-a conferit de la bun început soliditatea. Un lucru într-adevăr este cert: închisoarea nu a fost mai întâi o privare de libertate căreia ulterior i s-ar fi adăugat și o funcție tehnică

1 Jocul dintre cele două „naturi" ale închisorii a rămas până în ziua de astăzi același. Cu câteva zile în urmă, șeful statului [francez] a reamintit „principiul" conform căruia detenția nu trebuie să fie decât o „privare de libertate" – esența pură a întemnițării, eliberată de realitatea închisorii; și a adăugat că închisoarea nu poate fi justificată decât prin efectele ei „corective" sau de readaptare.

de corecție; ea a fost încă de la început o „detenție legală" la care s-a adăugat un supliment corectiv, ori o întreprindere de modificare a indivizilor căreia privarea de libertate îi permite să funcționeze în cadrul sistemului legal. Pe scurt, întemnițarea penală a acoperit, încă de la începutul secolului al XIX-lea, atât privarea de libertate, cât și transformarea tehnică a indivizilor.

Să reamintim o serie de fapte. În Codurile Penale din 1808 și 1810, ca și în măsurile care le-au precedat sau urmat imediat, întemnițarea nu este nici un moment confundată cu simpla privare de libertate. Ea este – sau, în orice caz, ar trebui să fie – un mecanism diferențiat și finalizat. Diferențiat, dat fiind că nu trebuie să îmbrace aceeași formă după cum e vorba de un arestat preventiv sau de un condamnat, de un condamnat la închisoare corecțională sau de un criminal: arestul, casa de corecție, închisoarea centrală trebuie, în principiu, să corespundă pe cât posibil acestor diferențe și să garanteze o pedeapsă nu doar gradată în intensitate, ci și diversificată ca scopuri. Căci închisoarea are un scop, postulat încă de la început: „Legea ce aplică pedepse mai grele unele decât altele nu poate îngădui ca individul condamnat la pedepse ușoare să fie închis în același local cu criminalul condamnat la pedepse mai grele; ...dacă pedeapsa stabilită prin lege are drept obiectiv principal repararea crimei, ea dorește și îndreptarea vinovatului."[1] Iar această transformare trebuie așteptată din partea efectelor interne ale încarcerării. Închisoare-pedeapsă, închisoare-aparat: „Ordinea ce trebuie să domnească în închisori poate să contribuie foarte mult la regenerarea condamnaților; viciile de educație, caracterul molipsitor al exemplelor rele, lenea... au dat naștere crimelor. Ei bine, să încercăm să punem capăt tuturor acestor surse de corupție; în închisori, să fie aplicate regulile unei morale sănătoase; forțați la o muncă pe care vor sfârși prin a o îndrăgi în clipa când îi vor culege roadele, condamnații să deprindă obiceiul, gustul și nevoia unei ocupații; să-și dea unul altuia exemplul unei vieți închinate muncii; aceasta va deveni în scurtă vreme o viață pură; în scurt

1 *Motifs du Code d'instruction criminelle,* Raport al lui G. A. Real, p. 244.

timp, condamnații vor începe să se căiască pentru viața lor trecută, primul semn ce anunță dragostea de datorie."[1] Tehnicile corective au făcut încă de la început parte din armătura instituțională a detenției penale.

Mai trebuie amintit și faptul că mișcarea pentru reforma închisorilor și pentru controlul funcționării acestora nu este un fenomen tardiv. După cum nu pare să fi luat naștere din constatarea limpede stabilită a eșecului. „Reforma" închisorii este aproape contemporană cu închisoarea însăși. Este un fel de program al acesteia. Închisoarea s-a aflat încă de la început angrenată într-o serie de mecanisme auxiliare, care par a fi menite să o corecteze, dar care par să facă parte din chiar mecanismul ei de funcționare, atât au fost legate de existența ei de-a lungul întregii ei istorii. A existat încă de la început o tehnologie guralivă a închisorii. Anchete: a lui Chaptal[I], încă din 1801 (când se punea problema identificării a ce se putea folosi în vederea implantării în Franța a aparatului carceral), a lui Decazes[II], din 1819, cartea lui Villermé[III], publicată în 1820, raportul asupra închisorilor centrale întocmit de Martignac[IV] în 1829, anchetele desfășurate în Statele Unite de către Beaumont[V] și Tocqueville în 1831, de către Demetz[VI] și Blouet în 1835, chestionarele adresate de Montalivet[VII] directorilor de închisori centrale și consiliilor generale în plină dezbatere cu privire la izolarea deținuților. Societăți care își propun să controleze funcționarea închisorilor și să formuleze propuneri de îmbunătățire a lor: în 1818, foarte oficiala *Societate pentru îmbunătățirea închisorilor,* ceva mai târziu *Societatea închisorilor,* ca și diferite grupuri filantropice.

---

1 *Ibid.,* Raportul lui Treilhard, pp. 8-9. În anii precedenți, întâlnim în mod frecvent aceeași temă: „Pedeapsa cu detenția prevăzută de lege are în primul rând ca obiectiv îndreptarea indivizilor, adică ameliorarea lor, pregătirea lor prin încercări mai mult sau mai puțin lungi, pentru a-și putea relua locul în societate fără a mai abuza de ea... Mijloacele cele mai sigure de a-i face pe indivizi mai buni sunt munca și educația." Aceasta nu constă numai în a-i învăța pe condamnați să citească și să socotească, ci și în a-i deprinde cu „ideile de ordine, de morală, de respect față de ei înșiși și față de ceilalți" (Beugnot, prefect de Sena-Inferioară, decizia din Frimaire, an X). În rapoartele pe care Chaptal le-a solicitat consiliilor generale, mai mult de o duzină solicită închisori în care deținuții să poată fi puși la muncă.

Nenumărate măsuri – hotărâri, instrucțiuni sau legi: de la reforma pe care prima Restaurație o preconizase încă din septembrie 1814 și care nu a fost niciodată aplicată și până la legea din 1844, pregătită de Tocqueville, care pune pentru o vreme punct unei îndelungate controverse asupra mijloacelor de a mări eficacitatea închisorii. Programe care să asigure funcționarea mașinii-închisoare[1]: programe de comportare pentru deținuți; modele de organizare materială, unele nedepășind stadiul de proiect, precum cele ale lui Danjou, Blouet, Harou-Romain, altele traducându-se prin instrucțiuni (precum circulara din 9 august 1841 privitoare la construcția aresturilor), altele devenind foarte concrete arhitecturi, precum Petite-Roquette[VIII], unde a fost organizată, pentru prima dată în Franța, întemnițarea celulară.

La toate acestea, mai trebuie adăugate și publicațiile ce emanau mai mult sau mai puțin direct din mediul închisorilor și erau redactate fie de filantropi, ca Appert, fie, ceva mai târziu, de „specialiști" (ca *Annales de la Charité*)[2], fie de foști deținuți: *Pauvre Jacques,* la sfârșitul Restaurației, ori *Gazette de Sainte-Pélagie,* la începutul Monarhiei din iulie.[3]

---

1 Cele mai importante au fost, fără îndoială, cele propuse de Ch. Lucas, Marquet-Wasselot, Faucher, Bonneville și, ceva mai târziu, de Ferrus. De notat că aceștia, în majoritate nu erau filantropi, nu criticau din exterior instituția carcerală, ci erau legați, într-un fel sau altul, de administrația închisorilor. Niște tehnicieni oficiali.

2 În Germania, Julius conducea *Jahrbücher für Strafs-und Besserungs Anstalten*

3 Deși aceste ziare erau în special organe de apărare a celor închiși pentru datorii marcându-și în mai multe rânduri distanța față de delincvenții propriu-ziși, întâlnim afirmația: „coloanele lui *Pauvre Jacques* nu sunt consacrate în exclusivitate unei singure specialități. Teribila lege a constrângerii prin corp, funesta ei aplicare nu vor constitui unica țintă de atac a prizonierului ziarist... *Pauvre Jacques* va purta atenția cititorilor săi prin locurile de izolare, de detenție, închisorile corecționale, în centrele de refugiu, nu va păstra tăcerea în legătură cu locurile de tortură, unde cei vinovați sunt supuși la chinuri, în timp ce legea nu-i condamnă decât la munci..." *(Pauvre Jacques,* an I, nr. 7). La fel, *Gazette de Sainte-Pélagie* militează pentru un sistem penitenciar care să aibă drept scop „ameliorarea speciei", orice deviere de la aceasta nefiind decât „expresia unei societăți încă barbare" (21 martie 1833).

Închisoarea nu trebuie privită ca o instituţie inertă, zguduită periodic de mişcări de reformă. „Teoria închisorii" a constituit mai curând modul ei constant de întrebuinţare decât critica ei ocazională – una din condiţiile ei de funcţionare. Închisoarea a făcut întotdeauna parte dintr-un câmp activ în care au mişunat proiectele, reorganizările, experienţele, discursurile teoretice, mărturiile, anchetele. În jurul instituţiei carcerale – numai prolixitate, numai zel. Închisoarea, o zonă sumbră şi lăsată în părăsire? Chiar şi numai faptul că acest lucru a tot fost repetat de aproape două secole încoace să dovedească, oare, că nu este deloc aşa? Devenind pedeapsă legală, închisoarea a trecut în seama vechii chestiuni juridico-politice a dreptului punitiv toate problemele şi toate frământările care au însoţit elaborarea tehnologiilor corective ale individului.

*

„Instituţii complete şi austere"[1], spunea Baltard[IX]. Închisoarea trebuie să fie un aparat disciplinar exhaustiv. În mai multe sensuri: trebuie să se ocupe de toate aspectele individului, de modelarea lui fizică, de aptitudinea lui pentru muncă, de comportarea zilnică, de atitudinea morală, de înclinaţiile lui; închisoarea, într-o măsură mult mai mare decât şcoala, atelierul sau armata, care implică, fiecare, o anumită specializare, este „omni-disciplinară". În plus, închisoarea nu are exterior, şi nici lacune; nu se întrerupe decât atunci când îşi atinge ţelul; acţiunea ei asupra individului trebuie să fie continuă: disciplină permanentă, în sfârşit, ea oferă o putere aproape deplină asupra deţinuţilor; dispune de propriile ei mecanisme interne de reprimare şi pedepsire: disciplină despotică. Intensifică la maximum toate procedurile ce pot fi întâlnite în celelalte dispozitive de disciplină, închisoarea trebuie să fie maşinăria cea mai puternică dintre toate ca să poată impune o nouă formă individului pervertit; modul ei de acţiune este caracterul coercitiv al unei educări totale: „În închisoare, guvernul poate

1 L. Baltard, *Architectonographie des prisons*, 1829.

dispune de libertatea persoanei și de timpul deținutului; din acel moment, ne putem da seama de forța educației, care nu doar într-o singură zi, ci în succesiunea zilelor și chiar a anilor poate regla pentru om timpul de veghe și de somn, de activitate și de odihnă, numărul și durata meselor, calitatea și rația de alimente, natura și produsul muncii, timpul pentru rugăciune, vorbirea și chiar, ca să spunem așa, gândirea, această educație care, prin drumurile simple și scurte de la sala de mese la atelier, de la atelier la celulă reglează mișcările corpului și până și în clipele de repaus determină modul de întrebuințare a timpului, această educație care, într-un cuvânt, pune stăpânire asupra omului în întregul său, asupra tuturor facultăților fizice și morale care există în el și asupra timpului în care este el însuși."[1] Acest „reformatoriu" integral impune o recodificare a existenței esențial diferită atât de pura privare juridică de libertate, cât și de simpla mecanică a reprezentărilor la care visau reformatorii din epoca Ideologiei.

1. Principiul de bază: izolarea. Izolare a condamnatului de lumea exterioară, de tot ce a motivat infracțiunea, de complicitățile care au înlesnit-o. Izolare a deținuților unii față de alții. Pedeapsa nu trebuie să fie doar individuală, ci și individualizantă. Și aceasta în două modalități. În primul rând, închisoarea trebuie concepută astfel încât să elimine de la sine consecințele nefaste pe care chiar ea le provoacă strângând la un loc condamnați foarte diferiți: să înăbușe comploturile și revoltele ce pot apărea, să împiedice formarea unor complicități viitoare sau apariția posibilităților de șantaj (pentru ziua când deținuții se vor reîntâlni în libertate), să împiedice imoralitatea atâtor „asocieri misterioase". Pe scurt, închisoarea nu trebuie să formeze, plecând de la răufăcătorii pe care-i adună, o populație omogenă și solidară: „Există în clipa de față în mijlocul nostru o societate de criminali organizată... Ei alcătuiesc o mică națiune în sânul națiunii celei mari. Acești oameni s-au cunoscut în închisori sau se reîntâlnesc acolo. Tocmai membrii acestei societăți trebuie astăzi risipiți."[2] În al doilea rând,

1 Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, 1838, II, pp. 123-124.

2 A. de Tocqueville, „Rapport à la Chambre des Députes", citat *in* Beaumont și Tocqueville, *Le Système penitentiaire aux États-Unis*, ed. a 3-a, 1845, pp. 392-393.

B.C.U. "M. EMINESCU" IAȘI

solitudinea trebuie să fie un instrument pozitiv de reformare. Prin gândurile pe care le prilejuiește și remușcările ce nu au cum să nu-și facă apariția: „Azvârlit în izolare, condamnatul meditează. Singur față în față cu propria crimă, învață s-o urască, iar dacă sufletul nu-i este încă dezgustat de răul comis, numai în singurătate îl vor năpădi remușcările."[1] Prin faptul că solitudinea asigură un fel de autoreglare a pedepsei și permite o individualizare spontană a acesteia: cu cât condamnatul poate să reflecteze mai mult, cu atât e mai vinovat pentru crima comisă; dar și remușcările vor fi cu atât mai vii și singurătatea mai chinuitoare; în schimb, când se va fi căit îndeajuns și se va fi îndreptat fără cea mai mică urmă de prefăcătorie, singurătatea nu va mai fi pentru el o povară: „Astfel, conform acestei admirabile discipline, fiecare inteligență și fiecare moralitate poartă în ele însele principiul și măsura unei represiuni cărora eroarea și nesiguranța omenească nu le-ar putea știrbi nimic din certitudine și invariabila justețe... Nu este aceasta un fel de pecete a justiției divine și providențiale?"[2] În sfârșit, și poate în special, izolarea condamnaților constituie deplina garanție că asupra acestora se poate exercita, cu maximum de intensitate, o putere ce nu va fi contracarată de nici o altă influență; solitudinea este prima condiție a supunerii totale: „Să ne imaginăm", spunea Charles Lucas, evocând rolul directorului, al educatorului, al preotului și al „persoanelor caritabile" asupra deținutului aflat la izolare, „să ne imaginăm autoritatea cuvântului omenesc intervenind în miezul disciplinei teribile a tăcerii pentru a se adresa inimii, sufletului, persoanei umane"[3]. Izolarea asigură intimitatea dintre deținut și puterea ce se exercită asupra lui.

Tocmai în acest punct se plasează discuția în jurul celor două sisteme americane de detenție, cel de la Auburn[X] și cel din Philadelphia[XI]. De fapt, această controversă, ce ocupă un loc atât de important[4], nu se referă decât la transpunerea efectivă în practică a unei izolări cu care toată lumea este de acord.

---

1 É. de Beaumont și A. de Tocqueville, *ibid*, p. 109.
2 S. Aylies, *Du système pénitentiaire*, 1837, pp. 132-133.
3 Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, vol. I, 1836, p. 167.
4 Discuția începută în Franța în jurul lui 1830 nu se încheiase încă în 1850; Charles Lucas, adept al sistemului Auburn, fusese inspiratorul hotărârii din 1839 privitoare la regimul închisorilor centrale (muncă

Modelul Auburn prevede celula individuală pe timpul nopții, lucrul și mesele în comun, dar respectând regula tăcerii absolute, deținuții neputându-se adresa decât gardienilor, cu permisiunea acestora și cu voce scăzută. Trimitere clară la modelul monastic; ca și la disciplina de atelier. Închisoarea trebuie să fie microcosmosul unei societăți perfecte, în care indivizii sunt izolați în existența lor morală, dar unde reunirea lor are loc într-un cadru ierarhic strict, fără relații laterale, comunicarea neputând exista decât pe verticală. Avantaj al sistemului auburnian, în viziunea adepților lui: este o copie a societății înseși. Constrângerea se efectuează cu mijloace materiale, dar mai ales prin impunerea unei reguli a cărei respectare trebuie deprinsă și care este garantată prin supraveghere și sancțiuni. Decât să fie ținuți „sub zăvor, ca fiara sălbatică în cușcă", condamnații trebuie să fie puși laolaltă, „făcuți să ia parte la exerciții utile, siliți să deprindă în comun obiceiuri sănătoase, prevenindu-se astfel contaminarea morală printr-o supraveghere activă și menținându-se starea de reculegere prin regula tăcerii"; această regulă îl deprinde pe deținut „să considere legea drept un precept sacru a cărui încălcare atrage după sine o suferință dreaptă și legitimă"[1]. În felul acesta, jocul dintre izolare, reunirea fără comunicare și legea asigurată printr-un control permanent trebuie să-l recalifice pe criminal ca individ social: să-l reorienteze spre o „activitate folositoare și supusă"[2]; să-i restituie „deprinderile de sociabilitate"[3].

În izolare absolută – ca la Philadelphia –, recalificarea criminalului nu e solicitată prin acțiunea unei legi comune, ci prin relația individului cu propria sa conștiință și cu ceea ce-l poate

---

în comun și tăcere absolută). Valul de revolte care a urmat și, poate, agitația generală din țară din cursul anilor 1842-1843 a determinat adoptarea regimului pennsylvanian al izolării absolute, elogiat de Demetz, Blouet, Tocqueville. Dar cel de-al doilea congres penitenciar va opta, în 1847, împotriva acestei metode.

1 K. Mittermaier, in *Revue française et étrangère de législation*, 1836.

2 A. E. de Gasparin, *Rapport au ministre de l'Intérieur sur la réforme des prisons*.

3 E. de Beaumont și A. de Tocqueville, *Du système pénal aux États-Unis*, ed. 1845, p. 112.

lumina din interior.[1] „Singur în celula lui, deținutul este lăsat pradă lui însuși; în muțenia propriilor pasiuni și a lumii înconjurătoare, el se coboară în conștiință, îi pune întrebări și simte trezindu-se în sine sentimentul moral ce nu piere nicicând cu totul din sufletul omului."[2] Deci nu respectarea exterioară a legii sau simpla frică de pedeapsă vor acționa asupra deținutului, ci însuși travaliul conștiinței. Mai degrabă o supunere profundă decât o îndreptare de suprafață; o schimbare de „moralitate", și nu de atitudine. În închisoarea pennsylvaniană, singurele operații de îndreptare a individului aparțin conștiinței și arhitecturii mute de care aceasta se izbește. La Cherry Hill, „zidurile sunt pedeapsa pentru crimă; celula îl pune pe deținut față în față cu sine însuși; el este forțat să-și asculte conștiința". De aici, faptul că munca reprezintă mai mult o alinare decât o obligație; că supraveghetorii nu au de exercitat o constrângere pe care o asigură însăși materialitatea lucrurilor, și că autoritatea lor poate fi, prin urmare, acceptată: „La fiecare vizită, câteva cuvinte binevoitoare își iau zborul din această gură nepătată și aduc în inima deținutului, pe lângă recunoștință, speranța și împăcarea; el își iubește gardianul; și îl iubește pentru că acesta e blând și milos. Zidurile sunt înspăimântătoare, însă omul e bun."[3] În celula închisă, mormânt temporar, miturile reînvierii capătă formă de la sine. După noapte și tăcere, viața cea nouă. Auburn reprezenta societatea însăși, continuată în sevele ei esențiale. Cherry Hill este viața anihilată și luată de la început. În discursurile lui, catolicismul se grăbește să recupereze această tehnică a quakerilor. „Nu văd în celula voastră decât un înfiorător mormânt, în care, în locul viermilor, mustrările de conștiință și disperarea se grăbesc să vă roadă și să vă transforme existența într-un infern anticipat. Dar... ceea ce pentru un prizonier necredincios nu este decât un mormânt, un osuar respingător,

---

1 „Fiece om, spunea Fox, este luminat de lumina divină, iar eu am văzut-o strălucind în fiece om." Tocmai în tradiția quakerilor și a închisorii de pe Walnut Street au fost organizate, începând din 1820, închisorile din Pennsylvania, Pittsburg, apoi Cherry Hill.

2 *Journal des économistes*, II, 1842.

3 Abel Blouet, *Projet de prisons cellulaires*, 1843.

pentru deținutul într-adevăr creștin devine însuși leagănul preafericitei nemuriri."[1]

Opoziției dintre aceste două modele i s-au suprapus o serie întreagă de conflicte de naturi diferite: religioase (convertirea trebuie să fie elementul principal al corecției?), medicale (izolarea completă duce la nebunie?), economice (care din ele costă cel mai puțin?), arhitecturale și administrative (care formă asigură cea mai bună supraveghere?). De unde, firește, durata polemicii. Dar în centrul discuțiilor, și făcându-le posibile, obiectivul primordial al acțiunii carcerale: individualizarea coercitivă, prin tăierea oricărei legături ce ar putea scăpa de sub controlul puterii sau nu ar fi impusă conform ierarhiei.

2. „Munca în alternanță cu mesele îl însoțește pe deținut până la rugăciunea de seară; atunci, o nouă perioadă de somn îi aduce o odihnă plăcută, pe care nu o tulbură deloc fantomele unei imaginații răvășite. Așa se scurg șase zile ale săptămânii. Ele sunt urmate de o zi închinată exclusiv rugăciunii, instruirii și reflecțiilor cu privire la mântuire. În felul acesta trec și se succedă săptămânile, lunile, anii; în felul acesta, prizonierul, care la venirea în stabiliment era un ins nestatornic sau care nu punea suflet decât în dezordinea lui, căutând să-și distrugă viața prin varietatea viciilor, devine puțin câte puțin – printr-o deprindere la început exterioară, dar transformată în scurtă vreme într-o a doua natură – atât de familiarizat cu munca și cu binefacerile ce decurg din ea, încât, dacă o instrucție pricepută îi deschide cât de puțin sufletul spre căință, va putea fi expus cu mai multă încredere ispitelor cu care îl va confrunta recăpătarea libertății."[2] Munca este definită, împreună cu izolarea, drept agent al transformării carcerale. Și aceasta încă din codul elaborat în 1808: „Dacă pedeapsa prevăzută de lege are drept scop penitența crimei, ea își

1 Abatele Petigny, *Allocution adressée aux prisonniers, à l'occasion de l'inauguration des bâtiments cellulaires de la prison de Versailles.* Cf., câțiva ani mai târziu, în *Monte-Cristo,* o variantă foarte clar christologică a resurecției după încarcerare; dar nu mai este vorba de a deprinde în închisoare ascultarea de legi, ci de a dobândi printr-o cunoaștere ocultă puterea de a face dreptate dincolo de nedreptatea magistraților.

2 N. H. Julius, *Leçons sur les prisons,* trad. fr. 1831, I, pp. 417-418.

propune totodată îndreptarea vinovatului, iar acest dublu scop va fi atins numai dacă răufăcătorul este smuls din trândăvia funestă care, după ce l-a adus la închisoare, îl regăsește acolo și pune stăpânire asupra lui, împingându-l spre ultimul stadiu al decăderii."[1] Munca nu este nici adaos, nici corectiv al regimului de detenție: fie că e vorba de muncă silnică, de recluziune, de închisoare, ea este concepută chiar de către legiuitor ca trebuind s-o însoțească în mod necesar. Dar o necesitate total diferită de aceea la care făceau referire reformatorii din secolul al XVIII-lea, care voiau să facă din ea fie un exemplu pentru public, fie o reparație utilă pentru societate. În regimul carceral, legătura dintre muncă și pedeapsă este de o altă natură.

O serie de polemici ce au avut loc în perioada Restaurației sau a Monarhiei din iulie clarifică funcția încredințată muncii penale. Mai întâi, discuția asupra salariului. În Franța, munca deținuților era remunerată. Problemă: dacă o retribuție răsplătește munca în închisoare, înseamnă că aceasta nu face cu adevărat parte din pedeapsă; și, prin urmare, deținutul are dreptul să o refuze. În plus, câștigul recompensează priceperea muncitorului, nu îndreptarea vinovatului: „Cei mai răi dintre indivizi sunt aproape pretutindeni cei mai pricepuți muncitori; sunt cel mai bine plătiți, prin urmare și cei mai nestăpâniți și mai puțin apți să se căiască."[2] Dezbaterea, care nu se stinsese cu adevărat nici o clipă, reîncepe cu o și mai mare intensitate către 1840-1845: epocă de criză economică, de tulburări muncitorești, epocă în care începe să se cristalizeze opoziția dintre

---

1 G. A. Real, *Motifs du Code d'instruction criminelle.* Anterior, mai multe hotărâri ale Ministerului de Interne afirmaseră necesitatea de a-i pune pe deținuți la muncă: 5 Fructidor An VI, 3 Messidor An VIII, 8 Pluviôse și 28 Ventôse An IX, 7 Brumaire An X. Imediat după Codurile din 1808 și 1810, apar noi instrucțiuni: 20 octombrie 1811, 8 decembrie 1812; sau stufoasa decizie din 1816: „Este de cea mai mare importanță ca deținuții să fie cât mai ocupați. Trebuie să li se ațâțe pofta de a munci, marcându-se o diferență între situația celor care-și ocupă timpul cu ceva și cea a deținuților care vor să rămână inactivi. Primii vor fi mai bine hrăniți și vor beneficia de condiții de dormit mai bune decât ceilalți." Melun și Clairvaux au fost foarte de timpuriu organizate ca mari ateliere.

2 J. J. Marquet-Wasselot, vol. III, p. 171.

muncitor și delincvent.[1] Au loc greve împotriva atelierelor de închisoare: când un fabricant de mănuși obține aprobarea de a organiza un atelier la Clairvaux[XII], muncitorii protestează, declară că munca lor este batjocorită, ocupă manufactura și-l obligă pe patron să-și abandoneze proiectul.[2] Se declanșează și o întreagă campanie de presă în gazetele muncitorești: pe tema încurajării de către guvern a muncii penale pentru a determina scăderea salariilor „libere"; pe tema prejudiciilor provocate de atelierele de închisoare, care sunt și mai grave pentru femei, cărora le iau munca, împingându-le spre prostituție și deci spre închisoare, unde aceleași femei, ce nu mai puteau munci în stare de libertate, fac atunci concurență celor care au încă de lucru[3]; pe tema că deținuților le sunt rezervate muncile cele mai sigure – „hoții fabrică la căldură și adăpost pălării și mobile din abanos", în timp ce pălărierul rămas șomer trebuie să se ducă „la moarte sigură ca să fabrice alb de plumb pentru 2 franci pe zi"[4]; pe tema filantropiei care se îngrijește exclusiv de condițiile de muncă ale deținuților, neglijându-le pe cele ale muncitorului liber: „Putem fi siguri că, dacă prizonierii prelucrează mercur, de pildă, știința va fi mult mai iute ca de obicei în a găsi mijloacele să-i ferească pe lucrători de pericolul emanațiilor: «Bieții condamnați!», ar exclama cel care nu se interesează de muncitorii aurari. Ce vreți, trebuie să fi ucis sau să fi furat pentru a trezi mila și interesul." Dar în special pe tema că, dacă închisoarea tinde să devină un atelier, cerșetorii și șomerii vor fi rapid trimiși la închisoare, nefăcând astfel decât să reconstituie fostele aziluri generale din Franța sau *workhouse*[XIII]-urile din Anglia.[5] Au mai existat, mai ales după votarea legii din 1884, și petiții și scrisori – o petiție este respinsă de Camera din Paris, care „a considerat inumană cererea de a utiliza asasini, ucigași, hoți la munci ce aparțin astăzi câtorva mii de muncitori"; „Camera ni l-a preferat nouă pe

1 Cf. *infra*, pp. 360-361.
2 Cf. J. P. Aguet, *Les Grèves sous la monarchie de Juillet*, 1954, pp. 30-31.
3 *L'Atelier*, an III, nr. 4, decembrie 1842.
4 *Ibid.*, an VI, nr. 2, noiembrie 1845.
5 *Ibid.*

Barabas"[1]; lucrătorii tipografi expediază ministrului o scrisoare când află că a fost instalată o tipografie în închisoarea centrală de la Melun: „Aveți de ales între niște condamnați nu întâmplător pedepsiți de lege și cetățeni care-și sacrifică zilele, cu abnegație și cinste, pentru existența familiilor lor și pentru propășirea patriei."[2]

Or, răspunsurile date de guvern și de administrație la toată această campanie sunt constant aceleași. Munca penală nu trebuie criticată pe motivul unui șomaj pe care l-ar provoca: din cauza lipsei ei de extindere, slabului randament, ea nu poate avea o incidență generală asupra economiei. Nu ca activitate de producție este ea intrinsec utilă, ci prin efectele pe care le are asupra mașinăriei umane. Ea constituie un principiu de ordine și de regularitate; prin exigențele care-i sunt proprii, ea vehiculează, în mod insensibil, formele unei puteri riguroase; obișnuiește corpurile cu mișcări regulate, exclude tulburările și neatenția, impune o ierarhie și o supraveghere care sunt cu atât mai bine acceptate și care se vor întipări cu atât mai adânc în comportamentul condamnaților cu cât fac parte din chiar logica ei: o dată cu munca, „regula pătrunde într-o închisoare și se impune fără efort, fără să recurgă la nici un fel de mijloc represiv și violent. Dându-i o ocupație deținutului, i se transmit acestuia deprinderi de ordine și supunere; din leneș, acesta devine harnic și activ... cu timpul, el va găsi în mișcarea ordonată a închisorii, în muncile manuale la care a fost forțat... un remediu sigur împotriva devierilor imaginației proprii."[3] Munca penală trebuie privită ca fiind prin ea însăși o mașinărie care îl transformă pe deținutul violent, agitat, nestăpânit într-o piesă ce-și joacă rolul în perfectă ordine. Închisoarea nu este un atelier; este, trebuie să fie prin ea însăși o mașină în raport cu care deținuții-muncitori sunt deopotrivă rotițe și produse; ea îi „ocupă", și încă „în mod continuu, fie și numai cu scopul de a le umple clipele. Când corpul se află în

---

1 *L'Atelier*, an IV, nr. 9, iunie 1844, și an V, nr. 7, aprilie 1845; cf. și, în aceeași epocă, *La Démocratie pacifique*.

2 *L'Atelier*, an V, nr. 6, martie 1845.

3 A. Bérenger, *Rapport à l'Académie des sciences morales et politiques*, iunie 1836.

acțiune, când mintea e ocupată cu un obiect determinat, ideile nefaste se risipesc și pacea renaște în suflet."[1] Dacă, până la urmă, munca în închisori are și un efect economic, acesta constă în producerea de indivizi mecanizați după normele generale ale unei societăți industriale: „Munca este providența națiunilor moderne; le ține loc de morală, umple golul credințelor și e considerată drept izvor al tuturor bunurilor. Munca trebuia să devină religia închisorilor. Pentru o societate-mașină, era nevoie de mijloace de reformare pur mecanice."[2] Fabricare de indivizi-mașină, dar și de proletari; într-adevăr, când nu ai „decât brațele drept unic bun", nu poți trăi decât „fie din roadele muncii tale, prin exercitarea unei meserii, fie din roadele muncii altora, prin ocupația de a fura"; or, dacă închisoarea nu i-ar sili pe răufăcători să muncească, ea nu ar face decât să continue, prin chiar instituția ei și prin intermediul fiscalității, prelevarea de către unii asupra muncii celorlalți: „Problema inactivității este aceeași ca în societate; deținuții vor trebui să trăiască din munca altora dacă nu trăiesc din a lor."[3] Munca prin care condamnatul își asigură satisfacerea propriilor nevoi îl recalifică pe hoț ca muncitor docil. Și tocmai aici apare utilitatea retribuirii muncii penale; ea îi impune condamnatului forma „morală" a salariului drept condiție a existenței. Salariul produce „dragostea și obișnuința" de a munci[4]; le inculcă acestor răufăcători ce ignoră diferența dintre ce e al meu și ce e al tău sensul proprietății – al „celei câștigate cu sudoarea frunții"[5]; îi mai învață, pe ei, cei obișnuiți să trăiască în risipă, ce înseamnă prevederea, economisirea, planificarea viitorului[6]; în sfârșit, propunând o măsurare a muncii depuse, ea permite traducerea cantitativă a hărniciei deținutului și a

1 E. Danjou, *Des prisons,* 1821, p. 180.

2 L. Faucher, *De la réforme des prisons,* 1838, p. 64. În Anglia, „treadmill" și pompa asigurau o mecanizare disciplinară a deținuților lipsită de orice fel de efect productiv.

3 Ch. Lucas, *De la réforme des prisons,* II, 1838, pp. 313-314.

4 *Ibid,* p. 243.

5 E. Danjou, *Des prisons,* 1821, pp. 210-211; cf. și *L'Atelier,* an VI, nr. 2, noiembrie 1845.

6 Ch. Lucas, *loc. cit.* O treime din salariul zilnic era pus deoparte pentru perioada când urma să iasă din închisoare.

progreselor îndreptării.[1] Salariul pentru munca penală nu retribuie o producție; el funcționează ca motor și reper al transformărilor individuale: este o ficțiune juridică, dat fiind că nu reprezintă o cedare „liberă" a forței de muncă, ci un artificiu presupus ca eficient în cadrul tehnicilor de corecție.

Utilitatea muncii penale? Nu un profit; nici măcar formarea unei deprinderi folositoare; ci constituirea unui raport de putere, a unei forme economice goale, a unei scheme a supunerii individuale și a adaptării ei la un aparat de producție.

Imagine perfectă a muncii în închisoare: atelierul pentru femei de la Clairvaux; precizia silențioasă a mașinăriei umane întâlnește rigoarea regulamentară a mânăstirii: „Într-un amvon, deasupra căruia se află un crucifix, stă așezată o călugăriță; în fața ei, dispuse pe două rânduri, deținutele se achită de sarcina ce le-a fost impusă, și, cum lucrul cu acul predomină, liniștea cea mai desăvârșită este constant păstrată... Pare că în aceste încăperi totul respiră penitența și ispășirea. Gândul îți zboară, aproape de la sine, spre vremea venerabilelor obiceiuri ale acestei străvechi clădiri; îți vin în minte penitenții voluntari care se închideau aici spre a fugi de lume."[2]

3. Dar închisoarea depășește simpla privare de libertate și dintr-un punct de vedere mult mai important. Ea tinde să devină un instrument de modulare a pedepsei: un aparat care, primind sarcina de a executa o sentință, își arogă dreptul de a lua pe cont propriu, fie și parțial, principiul acesteia. Desigur, instituția carcerală nu a primit acest „drept" nici în veacul al XIX-lea, și nici măcar în secolul al XX-lea decât cel mult în mod fragmentar (sub forma eliberărilor condiționate, a semilibertăților, a organizării unor închisori de reeducare). Dar trebuie subliniat faptul că acest „drept" a fost solicitat foarte de

---

1 É. Ducpétiaux, *Du système de l'emprisonnement cellulaire*, 1857, pp. 30-31.

2 De comparat cu următorul text al lui Faucher: „Intrați într-o filatură; ascultați conversațiile muncitorilor și țiuitul mașinilor. Există oare pe lume un contrast mai întristător decât acela dintre ordinea și previzibilitatea acestor mișcări mecanice și dezordinea de idei și de obiceiuri produsă de reunirea atâtor bărbați, femei și copii?" (*De la réforme des prisons*, 1838, p. 20).

timpuriu de responsabilii din administrația penitenciară, ca fiind condiția însăși a unei bune funcționări a închisorii și a eficacității ei în această sarcină de aducere pe calea cea dreaptă pe care justiția însăși i-o încredințează.

De exemplu, pentru durata pedepsei: închisoarea permite cuantificarea exactă a pedepselor, gradarea lor după împrejurări, asigurarea pentru pedeapsa legală a unei forme mai mult sau mai puțin explicite de salariu; dar ea riscă să nu aibă nici o valoare corectivă dacă rămâne fixată o dată pentru totdeauna la nivelul sentinței judecătorești. Durata pedepsei nu trebuie să măsoare „valoarea de schimb" a infracțiunii; ea trebuie să fie adaptată la transformarea „utilă" a deținutului pe parcursul condamnării acestuia. Nu un timp-măsură, ci un timp finalizat. Mai curând decât forma salariului, forma operației. „La fel cum medicul prudent oprește administrarea de medicamente sau, dimpotrivă, o continuă după cum bolnavul s-a vindecat pe deplin sau nu, tot astfel, în prima din cele două ipoteze de mai sus, ispășirea se cuvine să ia sfârșit când se obține îndreptarea completă a condamnatului; căci, în acest caz, orice detenție ar deveni inutilă și tot atât de inumană față de cel readus pe calea cea bună pe cât de inutil costisitoare pentru stat."[1] Durata justă a unei pedepse trebuie, prin urmare, să varieze în funcție nu numai de actul săvârșit și de circumstanțele în care a fost comis, ci și de pedeapsa însăși, așa cum se derulează ea în mod concret. Ceea ce este totuna cu a spune că, dacă pedeapsa se cuvine să fie individualizată, trebuie să se plece nu de la individul-infractor, subiect juridic al actului, autor responsabil al delictului, ci de la individul pedepsit, obiect al unei acțiuni controlate de transformare, de la individul aflat în detenție și inserat în aparatul carceral, modificat de acesta sau reacționând la el. „Nu se pune decât problema

1 A. Bonneville, *Des libérations préparatoires*, 1846, p. 6. Bonneville propune măsuri de „libertate pregătitoare", dar și de „adaos aflictiv" sau de supliment penitenciar dacă s-ar dovedi că „decizia penală, stabilită aproximativ după gradul presupus de degradare a delincventului, nu a fost suficientă pentru a produce efectul scontat". Acest surplus nu ar trebui să depășească o optime din totalul pedepsei; libertatea pregătitoare ar putea surveni după scurgerea a trei sferturi din pedeapsă *(Traité des diverses institutions complémentaires*, pp. 251 și urm.).

îndreptării celui rău. O dată această îndreptare efectuată, criminalul trebuie redat societății."[1]

Nici calitatea, și nici conținutul pedepsei nu trebuie determinate exclusiv în funcție de natura infracțiunii. Gravitatea juridică a unei crime nu are în nici un caz valoare de semn univoc pentru caracterul corigibil sau nu al condamnatului. Îndeosebi distincția crimă-delict, căreia Codul Penal i-a asociat deosebirea dintre închisoare și recluziune sau muncă silnică, nu este operatorie în termeni de corecție. Este părerea aproape unanim exprimată de directorii de închisoare cu ocazia unei anchete efectuate de Ministerul de Interne în 1836: „Corecționalii, cei condamnați la închisoare corecțională, sunt în general cei mai vicioși... Printre criminali, se pot întâlni mulți care au cedat violenței patimilor și nevoilor unor familii numeroase." „Purtarea criminalilor este mult mai bună decât a corecționalilor; primii sunt mai supuși, mai muncitori decât ceilalți, care în general sunt mai escroci, mai dezmățați și mai leneși."[2] De unde și ideea că rigoarea punitivă nu trebuie să fie direct proporțională cu gravitatea penală a actului condamnat. Și nici determinată o dată pentru totdeauna.

Operație corectivă, întemnițarea are propriile ei exigențe și episoade. Propriile ei efecte sunt cele ce trebuie să-i determine etapele, înăspririle temporare, reducerile succesive; ceea ce Charles Lucas numea „clasificarea mobilă a moralităților". Sistemul progresiv aplicat cu începere din 1825 la Geneva[3] a fost adeseori solicitat în Franța. De pildă, sub forma celor trei secții: secția de probă pentru toți deținuții, secția de pedepsire și secția de recompensă pentru cei aflați pe calea îndreptării.[4] Ori sub forma celor patru faze: perioadă de intimidare (privare de muncă și de orice fel de relație interioară sau exterioară);

---

1 Ch. Lucas, citat în *Gazette des tribunaux*, 6 aprilie 1837.

2 În *Gazette des tribunaux*. Cf. și Marquet-Wasselot, *La Viile du refuge*, 1832, pp. 74-76. Ch. Lucas notează că de obicei corecționalii „se recrutează din rândul populației urbane", iar „moravurile recluzionare provin în majoritate din rândul populației agricole" *(De la réforme des prisons*, I, 1836, pp. 46-50).

3 R. Fresnel, *Considérations sur les maisons de refuge*, Paris, 1829, pp. 29-31.

4 Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, II, 1838, p. 440.

perioadă de muncă (izolare, însă permisiunea de a munci, care, după perioada de inactivitate forțată, va fi primită ca o binefacere); regim de moralizare („conferințe" mai mult sau mai puțin frecvente cu directorii și vizitatorii oficiali); perioadă de muncă în comun.[1] Dacă principiul pedepsei ține fără doar și poate de o decizie a justiției, administrarea, calitatea și rigorile ei trebuie să depindă de un mecanism autonom care controlează efectele pedepsei chiar din interiorul aparatului ce o aplică. Un întreg regim de sancțiuni și recompense care nu este doar o modalitate de a impune respectarea regulamentului închisorii, ci de a face efectivă acțiunea acesteia asupra deținuților. Cu acest punct se întâmplă să fie de acord însăși autoritatea judiciară: „Nu trebuie – spunea Curtea de Casație, consultată în privința proiectului de lege asupra închisorilor – să ne mirăm de ideea de a acorda recompense ce vor putea să constea fie în mai mulți bani, fie într-un regim alimentar mai bun, fie în reduceri ale pedepsei. Dacă există ceva ce poate trezi în spiritul condamnaților noțiunile de bine și de rău, ceva care să le provoace reflecții morale și să-i înalțe cât de puțin în propriii lor ochi, aceasta nu este decât posibilitatea de a primi anumite recompense."[2]

Iar în privința tuturor acestor proceduri ce rectifică pedeapsa pe măsura desfășurării ei, trebuie să se admită că instanțele judecătorești nu pot avea o autoritate nemijlocită. Căci este vorba de măsuri care prin definiție nu ar putea interveni decât după judecată și care nu se pot referi decât la altceva decât la infracțiuni. Autonomie indispensabilă, așadar, a personalului care administrează detenția, când se pune problema individualizării și modulării aplicării pedepsei: supraveghetorii, directorul așezământului, preotul sau educatorul sunt mult mai bine plasați pentru îndeplinirea acestei funcții corective decât deținătorii puterii penale. Tocmai judecata acestora (constatare, diagnostic, caracterizare, detaliere, clasificare diferențiată), și nu un verdict având forma stabilirii vinovăției trebuie să servească drept suport pentru modularea internă a

1 L. Duras, articol apărut în *Le Progressif* și citat de *La Phalange*, 1 decembrie 1838.

2 Ch. Lucas, *ibid.*, pp. 441-442.

pedepsei – pentru ușurarea sau chiar întreruperea ei. Când, în 1846, Bonneville și-a prezentat proiectul de eliberare condiționată, a definit-o ca pe „dreptul pe care l-ar deține administrația, cu acordul prealabil al autorității judecătorești, de a-l pune în libertate provizorie, după o perioadă suficientă de ispășire și cu anumite condiții, pe condamnatul complet îndreptat care, la cea mai mică plângere întemeiată, ar urma să fie readus în închisoare"[1]. „Arbitrarul" care, în vechiul regim penal, permitea judecătorilor să moduleze pedeapsa, iar regilor să-i pună eventual capăt, arbitrarul pe care codurile moderne l-au retras puterii judecătorești îl vedem acum reconstituindu-se în întregime, progresiv, de partea puterii care administrează și controlează aplicarea pedepsei. Suveranitate savantă a gardianului: „Un veritabil magistrat chemat să domnească în mod suveran în închisoare... și care, pentru a fi la înălțimea misiunii încredințate, trebuie să adauge la cinstea cea mai desăvârșită și o cunoaștere profundă a oamenilor."[2]

Se ajunge astfel la un principiu, formulat limpede de Charles Lucas, pe care foarte puțini juriști ar avea curajul să-l accepte astăzi fără rezerve, cu toate că marchează direcția esențială a funcționării penalității moderne; să-l numim „Declarația de independență carcerală": ea revendică dreptul închisorii de a se constitui ca putere aparte, care deține nu numai o autonomie administrativă, ci chiar o parte a suveranității punitive. Această afirmare a drepturilor închisorii stipulează în principiu: că judecata penală este o unitate arbitrară; ea trebuie descompusă; că redactorii codurilor penale au distins deja, și pe bună dreptate, între nivelul legislativ (care clasifică actele și prescrie pedepse) și nivelul judecății (care formulează sentințele); că astăzi e nevoie să se analizeze la rândul lui acest ultim nivel; că înăuntrul lui trebuie deosebit ceea ce este propriu-zis judiciar (luarea în considerare mai puțin a actelor și mai mult a agenților, evaluarea „multitudinii intenționalității, ce conferă actelor umane tot atâtea perspective morale" și deci rectificarea, pe cât posibil,

1 A. Bonneville, *Des libérations préparatoires*, 1846, p. 5.

2 A. Bérenger, *Rapport à l'Académie des sciences morales et politiques*, iunie 1836.

a aprecierilor legiuitorului); și că trebuie acordată autonomie Judecății penitenciare", care este, poate, cea mai importantă; în comparație cu ea, evaluarea tribunalului nu este decât un mod de a „prejudeca", pentru că moralitatea agentului nu poate fi apreciată „decât punând-o la încercare. Judecătorul are, prin urmare, la rândul lui nevoie de un control necesar și rectificativ al aprecierilor pe care le face; iar acest control este cel pe care trebuie să-l furnizeze închisoarea penitenciară."[1]

Se poate, prin urmare, vorbi de un exces sau de o serie de excese ale întemnițării în raport cu detenția legală – a „carceralului" față de Judiciar". Or, acest exces poate fi observat foarte de timpuriu, încă din momentul apariției închisorii, fie sub forma practicii reale, fie sub formă de proiecte. El nu a apărut ulterior, ca un efect secundar. Marea mașinărie carcerală este legată de însăși funcționarea închisorii. Semnul acestei autonomii poate fi limpede observat în violențele „inutile" ale gardienilor sau în despotismul administrației ce beneficiază de privilegiul spațiului închis. Originea acestui exces se află în altă parte: tocmai în faptul că închisorii i se cere să fie „utilă", în faptul că privarea de libertate – această prelevare juridică a unui bun ideal – a trebuit, încă de la început, să îndeplinească un rol tehnic pozitiv, să opereze transformări asupra indivizilor. Iar pentru această operație aparatul carceral a recurs la trei mari scheme: schema politico-morală a izolării individuale și a ierarhiei; modelul economic al forței aplicate muncii obligatorii; modelul tehnico-medical al vindecării și normalizării. Celula, atelierul, spitalul. Marja cu care închisoarea excedează detenția este în realitate ocupată cu tehnici de tip disciplinar. Și exact acest surplus al disciplinarului față de juridic este ceea ce, în ansamblu, a primit numele de „penitenciar".

*

Acest surplus nu a fost acceptat fără probleme. O chestiune care a fost în primul rând de principiu: pedeapsa nu trebuie să fie nimic mai mult decât privare de libertate; Decazes

1 Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, II, 1838, pp. 418-422.

spunea același lucru ca și guvernanții noștri actuali, dar cu strălucirea proprie limbajului său: „Legea trebuie să-l urmeze pe condamnat în închisoarea în care l-a trimis."[1] Însă foarte curând – fapt semnificativ –, aceste dezbateri se vor transforma într-o luptă pentru dobândirea controlului asupra acestui „surplus" penitenciar; judecătorii vor pretinde dreptul de control asupra mecanismelor carcerale: „Moralizarea deținuților necesită cooperarea mai multor parteneri; numai prin vizite de inspectare, comisii de supraveghere, societăți de patronaj poate fi ea dusă la bun sfârșit. Are nevoie de auxiliari, pe care numai magistratura i-i poate furniza."[2] Încă din acea perioadă, ordinea penitenciară căpătase îndeajuns de multă consistență ca să se încerce nu să fie anihilată, ci doar luată sub control. Iată-l deci pe judecător cuprins subit de pasiunea pentru închisoare. Din această pasiune va lua naștere, un secol mai târziu, un copil bastard și diform: judecătorul însărcinat cu aplicarea pedepselor.

Dar dacă penitenciarul, în „excesul" lui față de detenție, s-a putut impune *de facto* și, chiar mai mult decât atât, dacă a reușit să întindă o cursă întregii justiții penale și să-i facă prizonieri chiar pe judecători este pentru că a izbutit să introducă justiția penală în niște relații de cunoaștere care acum au devenit pentru aceasta un labirint infinit.

Închisoarea, loc de executare a pedepsei, este în același timp și loc de observare a indivizilor pedepsiți. În două sensuri. De supraveghere, desigur. Dar și de cunoaștere a fiecărui deținut în parte, a comportării, a înclinațiilor profunde și a progresivei lui ameliorări; închisorile trebuie să fie concepute ca un loc de formare a unei cunoașteri clinice asupra condamnaților; „sistemul penitenciar nu poate fi o concepție apriorică; este o inducere a stării sociale. Cu maladiile morale, lucrurile stau ca și cu accidentele de sănătate pentru care tratamentul depinde de locul și de direcția de evoluție a bolii."[3] Ceea ce

---

1 E. Decazes, „Rapport au Roi sur les prisons", *Le Moniteur*, 11 aprilie 1819.

2 Vivien, *in* G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850, p. VIII. O ordonanță din 1847 dusese la înființarea comisiilor de supraveghere.

3 Léon Faucher, *De la réforme des prisons*, 1838, p. 6.

presupune două dispozitive esențiale. Prizonierul trebuie să poată fi ținut sub o supraveghere permanentă; toate observațiile ce se pot face cu privire la el trebuie înregistrate și contabilizate. Tema *Panopticon*-ului – în același timp supraveghere și observație, siguranță și cunoaștere, individualizare și totalizare, izolare și transparență – și-a aflat în închisoare locul privilegiat de realizare. Dacă este adevărat că procedurile panoptice, ca forme concrete de exercitare a puterii, au cunoscut, cel puțin în stare de dispersie, o foarte largă răspândire, abia în instituțiile penitenciare a putut utopia lui Bentham să se materializeze compact. Panopticul a devenit, în jurul anilor 1830-1840, programul arhitectural al majorității proiectelor de închisoare. Era modalitatea cea mai directă de a traduce „în piatră iscusința disciplinei"[1], de a face arhitectura permeabilă la gestionarea puterii[2]; de a permite ca în locul forței și al constrângerilor violente să fie introdusă eficacitatea blândă a unei supravegheri fără breșe; de a organiza spațiul în conformitate cu recenta umanizare a codurilor și cu noua teorie penitenciară: „Autoritatea, de o parte, și arhitectul, de cealaltă parte, sunt, prin urmare, cei care trebuie să hotărască dacă închisorile trebuie constituite în sensul îmblânzirii pedepselor sau conform unui sistem de îndreptare a vinovaților și în conformitate cu o legislație care, urcând spre originea viciilor oamenilor, devine un principiu regenerator al virtuților pe care aceștia trebuie să le practice."[3]

De a constitui, în ansamblu, o închisoare-mașină[4] cu o celulă de vizibilitate în care deținutul va fi prins ca „în casa de sticlă a filosofului grec"[5] și un punct central de unde o privire

---

1 Ch. Lucas, *De la réforme des prisons,* I, 1836, p. 69.

2 „Dacă se dorește tratarea problemei administrative făcându-se abstracție de cea de construcție, există riscul stabilirii unor principii cărora realitatea le scapă; în timp ce, cunoscând îndeajuns nevoile administrative, un arhitect poate alege un sistem sau altul de întemnițare, pe care teoria le-a clasat în rândul utopiilor" (Abel Blouet, *Projet de prison cellulaire,* 1843, p. I).

3 L. Baltard, *Architectonographie des prisons,* 1829, pp. 4-5.

4 „Englezii au în tot ce fac geniul mecanicii... și au dorit ca și construcțiile lor să funcționeze asemenea unei mașini supuse acțiunii unui singur motor", *ibid.*, p. 18.

5 N. P. Harou-Romain, *Projet de pénitentier,* 1840, p. 8.

permanentă să-i poată controla deopotrivă pe deținuți și personalul angajat. În jurul acestor două imperative, mai multe schimbări posibile: Panopticul benthamian în forma lui strictă, sau semicercul, sau planul în cruce, sau dispunerea în stea.[1] În toiul acestor discuții aprinse, ministrul de Interne reamintește, în 1841, principiile de bază: „Sala centrală de observație constituie pivotul întregului sistem. Fără punct central de observație, supravegherea încetează de a mai fi sigură, continuă și generală; căci este cu neputință să ai deplină încredere în activitatea, zelul și priceperea celui pus să supravegheze nemijlocit celulele... Arhitectul va trebui, prin urmare, să-și concentreze întreaga atenție asupra acestui punct; avem aici de a face cu o problemă în același timp de disciplină și de economie. Cu cât supravegherea va fi mai exactă și mai lesnicioasă, cu atât mai puțină nevoie vom avea să căutăm în trăinicia zidurilor garanții împotriva încercărilor de evadare și a comunicării între deținuți. Or, supravegherea va fi perfectă dacă, dintr-o sală centrală, directorul sau șeful însărcinat cu această misiune, fără să fie nevoit să-și schimbe locul, vede fără să fie văzut nu doar intrările tuturor celulelor și chiar interiorul unui cât mai mare număr de celule atunci când ușile acestora sunt deschise, ci și pe supraveghetorii însărcinați cu paza prizonierilor la toate etajele... În formula închisorilor circulare sau semicirculare ar părea posibil să-i vezi dintr-un centru unic pe toți prizonierii în celulele lor și pe gardieni pe coridoarele de supraveghere."[2]

Însă Panopticul penitenciar este și un sistem de documentare individualizat și permanent. Chiar în anul în care erau recomandate variantele schemei benthamiene pentru construirea de închisori, devenea obligatoriu sistemul „fișei morale": un buletin individual gândit ca model uniform în toate închisorile și în care directorul sau gardianul-șef, preotul sau institutorul sunt solicitați să-și înscrie observațiile cu privire la fiecare deținut în parte: „Într-un fel, tocmai Vademecum-ul administrației închisorii este cel care-i permite să aprecieze

1 Cf. planșele nr. 18-26.

2 Ducatel, *Instruction pour la construction des maisons d'arrêt*, p. 9.

fiecare caz și fiecare împrejurare în parte și să ia decizii în privința tratamentului ce trebuie aplicat fiecărui prizonier în mod individual."[1] Multe alte sisteme de înregistrare, mult mai complete, au fost proiectate sau încercate.[2] Este, în orice caz, vorba de transformarea închisorii într-un loc de formare a unei cunoașteri care trebuie să slujească drept principiu ordonator pentru exercițiul practicii penitenciare. Închisoarea nu trebuie doar să ia cunoștință de hotărârea judecătorilor și să o aplice în funcție de regulamentele stabilite: ei îi revine și misiunea de a extrage în permanență cunoștințe cu privire la deținut, care vor permite transformarea măsurii penale într-o operație penitenciară; care vor face din pedeapsa devenită necesară din pricina infracțiunii o transformare a deținutului folositoare pentru societate. Autonomia regimului carceral și cunoașterea pe care această autonomie o face posibilă permit sporirea acestei utilități a pedepsei pe care Codul Penal o așezase la temelia filosofiei sale punitive: „În ce-l privește pe director, el nu-l poate pierde din vedere pe nici un deținut, pentru că, în orice secție s-ar afla acesta, fie că iese, fie că intră, fie că stă pe loc, directorul este obligat să motiveze menținerea respectivului într-o clasă anume sau trecerea lui în alta. Directorul este un adevărat contabil. Fiecare deținut este pentru el, în sfera educării individuale, un capital de investit cu dobândă la nivel penitenciar."[3] Practica penitenciară, tehnologie savantă, rentabilizează capitalul investit în sistemul penal și în construirea greoaielor închisori.

Corelativ, delincventul devine un individ ce trebuie cunoscut. Acest imperativ al cunoașterii nu s-a înscris, în primă instanță, în însuși actul judiciar pentru a întemeia mai bine sentința și a determina într-adevăr măsura vinovăției. Abia în calitate de condamnat și ca punct de aplicare pentru mecanisme punitive s-a constituit condamnatul ca obiect de cunoaștere posibilă.

---

1 É. Ducpétiaux, *Du système de l'emprisonnement cellulaire,* 1847, pp. 56-57.

2 Cf., de exemplu, G. de Gregory, *Projet de Code pénal universel,* 1832, pp. 199 și urm.; Grellet-Wammy, *Manuel des prisons,* 1839, II, pp. 23-25 și 199-203.

3 Ch. Lucas, *De la réforme des prisons,* II, 1838, pp. 449-450.

Ceea ce înseamnă însă că aparatul penitenciar, cu tot programul tehnologic care-l însoțește, operează o stranie substituire: din mâinile justiției, primește un condamnat; dar ținta lui nu este, bineînțeles, infracțiunea, și nici chiar infractorul ca atare, ci un obiect întrucâtva diferit și definit de niște variabile care, cel puțin la plecare, nu erau luate în calculul sentinței, căci nu erau pertinente decât din punctul de vedere al unei tehnologii corective. Acest personaj diferit, pe care aparatul penitenciar îl substituie infractorului condamnat, este *delincventul.*

Delincventul se deosebește de infractor prin aceea că nu atât actul pe care l-a comis, cât viața lui are importanță pentru a-l caracteriza. Operația penitenciară, dacă se dorește să fie o adevărată reeducare, trebuie să totalizeze existența delincventului, să facă din închisoare un fel de teatru artificial și coercitiv care să o refacă din temelii. Pedeapsa legală corespunde unui act; tehnica punitivă – unei vieți întregi; ea trebuie, prin urmare, să reconstituie răul infim și răul ca atare sub formă de cunoștințe; ea trebuie să modifice efectele acestei cunoașteri și să-i umple golurile printr-o practică de constrângere. Cunoaștere a biografiei și tehnică de redresare a existenței. Observarea delincventului „trebuie să meargă nu doar până la circumstanțele, ci până la cauzele crimei; să le caute în istoria vieții acestuia, din întreitul punct de vedere al organizării ei, al poziției sociale și al educației, pentru a cunoaște și a constata înclinațiile periculoase ale celei dintâi, supărătoarele predispoziții ale celei de-a doua și antecedentele periculoase ale celei de-a treia. Această anchetă biografică reprezintă o parte esențială a instrucției judiciare în ce privește clasificarea pedepselor înainte de a deveni o condiție a sistemului penitenciar în ce privește clasificarea moralităților. Ea trebuie să-l însoțească pe deținut de la tribunal până în închisoare, unde sarcina directorului este nu doar aceea de a strânge elementele, ci și de a le completa, verifica și rectifica pe parcursul detenției"[1]. În spatele infractorului, căruia cercetarea faptelor îi poate atribui responsabilitatea comiterii unui delict, se profilează

1 *Ibid.*, II, 1838, pp. 440-142.

caracterul delincvent, căruia o investigație biografică îi scoate la iveală lenta formare. Introducerea „biograficului" este importantă în istoria penalității. Pentru că face să existe „criminalul" înaintea comiterii crimei și, la limită, chiar în afara ei. Și pentru că, din acel moment, o cauzalitate psihologică, ce dublează stabilirea juridică a responsabilității, îi va bruia acesteia efectele. Pătrundem atunci în labirintul „criminologie" din care nici astăzi nu am ieșit: orice cauză care, ca determinare, nu poate decât să diminueze responsabilitatea, îl marchează pe autorul infracțiunii cu pecetea unei criminalități cu atât mai de temut și care impune măsuri penitenciare cu atât mai stricte. Pe măsură ce biografia criminalului dublează în practica penală analiza circumstanțelor, vedem, când se pune problema calificării crimei, cum discursul penal și discursul psihiatric se intersectează; iar în punctul lor de întâlnire se formează acea noțiune de individ „periculos" ce permite stabilirea unei rețele cauzale la scara unei întregi biografii și formarea unui verdict de pedeapsă-corecție.[1]

Delincventul se mai deosebește de infractor și prin aceea că el nu este doar autorul actului pe care l-a comis (autor responsabil în funcție de anumite criterii ale voinței libere și conștiente), ci este legat de delictul său printr-un întreg mănunchi de fire complicate (instincte, pulsiuni, tendințe, caracter). Tehnica penitenciară privește nu relația de autor, ci afinitatea dintre criminal și crima sa. Delincventul, manifestare singulară a unui fenomen global de criminalitate, se împarte în clase cvasinaturale, dotate fiecare în parte cu caracteristicile ei și trimițând la un tratament specific, precum

1 Ar trebui studiat felul în care practica biografiei s-a răspândit, începând cu constituirea individului delincvent la nivelul mecanismelor punitive: biografie sau autobiografie a prizonierilor la Appert; întocmire de dosare biografice pe model psihiatric; întrebuințarea biografiei în apărarea acuzaților. În privința acestui din urmă punct, ar putea fi comparate marile memorii justificative de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, redactate pentru cei trei condamnați la roată sau pentru Jeanne Salmon, cu pledoariile penale din epoca lui Ludovic Filip. Chaix d'Est-Ange pleda în favoarea lui La Roncière: „Atât de mult timp înaintea crimei, mult înaintea acuzării puteți scruta viața acuzatului, îi puteți pătrunde în suflet și descoperi ungherele cele mai tainice și scoate la lumină toate gândurile și toate frământările..." *(Discours et plaidoyers*, III, p. 166).

ceea ce Marquet-Wasselot numea, în 1841, „Etnografia închisorilor": „Condamnații constituie... un alt popor în sânul aceluiași popor: care are obiceiurile, instinctele și moravurile lui aparte."[1] Suntem încă foarte aproape de descrierile „pitorești" ale lumii răufăcătorilor – tradiție foarte veche, ce urcă până departe în timp și care reînvie în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în momentul în care percepția unei alte forme de viață se suprapune imaginii unei alte clase și a unei alte specii umane. Se schițează, sub o formă parodică, o zoologie a subspeciilor sociale, o etnologie a civilizațiilor de răufăcători, cu riturile și limba lor proprii. Prin ele se manifestă totuși opera de constituire a unei obiectivități noi, în cadrul căreia criminalul ține de o tipologie deopotrivă naturală și deviantă. Delincventa, abatere patologică de la specia umană, poate fi analizată la nivelul unor sindroame morbide sau al unor mari formațiuni teratologice. O dată cu clasificarea lui Ferrus[XIV], ne aflăm în prezența uneia dintre primele transformări ale vechii „etnografii" a crimei într-o tipologie sistematică a delincvenților. Analiza e, desigur, firavă, dar poate fi foarte limpede observată acțiunea principiului conform căruia delincvența trebuie definită nu atât în funcție de lege, cât de normă. Există trei tipuri de condamnați: cei înzestrați „cu resurse intelectuale superioare mediei de inteligență pe care am stabilit-o", dar care s-au pervertit fie din cauza „tendințelor constituției lor" și a unei „predispoziții native", fie din pricina unei „logici pernicioase", a unei „morale strâmbe" a unei „periculoase evaluări a obligațiilor sociale". Pentru aceștia, ar fi indicate izolarea pe timpul zilei și al nopții, plimbarea solitară, iar, dacă este absolut necesar să fie puși în contact cu ceilalți deținuți, se recomandă „o mască ușoară, din plasă metalică, de felul acelora folosite la șlefuitul pietrelor sau pentru scrimă". A doua categorie se compune din condamnați „vicioși, mărginiți, abrutizați sau pasivi, atrași spre rău din indiferență față de rușine și bine, din lașitate, din lene, ca să ne exprimăm astfel, și din lipsă de rezistență la tentațiile nefaste"; regimul care li se potrivește acestora este mai puțin represiunea și mai mult

1 J. J. Marquet-Wasselot, *L'Ethnographie des prisons*, 1841, p. 9.

educația și, dacă este cu putință, educarea reciprocă: izolare pe timpul nopții, muncă în comun ziua, permisiunea de a conversa, dar numai cu voce tare, lecturi în comun, urmate de întrebări reciproce, sancționate la rândul lor prin recompense. Există, în sfârșit, condamnații „inepți sau incapabili", pe care o „constituție incompletă îi face inapți pentru orice fel de activitate ce necesită eforturi conștiente și continuitate la nivelul voinței, care se află în felul acesta în imposibilitatea de a face față concurenței, la lucru, cu muncitori inteligenți și care, nefiind îndeajuns de instruiți pentru a cunoaște obligațiile sociale ce le revin, nici îndeajuns de inteligenți ca să le poată înțelege și să-și poată înfrânge instinctele proprii, ajung la rău din pricina propriei lor incapacități. Acestora, singurătatea nu ar face decât să le încurajeze inerția; trebuie, prin urmare, să trăiască în comun, dar în grupuri puțin numeroase, să fie în permanență stimulați prin preocupări colective și supuși unei supravegheri rigide."[1] Astfel, se formează încetul cu încetul o cunoaștere „pozitivă" a delincvenților și a speciilor acestora, cu totul diferită de calificarea juridică a delictelor și a circumstanțelor producerii lor; dar distinctă și de cunoașterea medicală care permite scoaterea în evidență a nebuniei individului și anularea, în consecință, a caracterului delictual al actului. Ferrus enunță clar principiul: „Criminalii considerați în general nu sunt câtuși de puțin nebuni; ar fi o nedreptate față de ei dacă i-am confunda cu niște oameni perverși în mod conștient." Este vorba, în acest mod nou de a vedea lucrurile, de calificarea „științifică" a actului ca delict și, în special, a individului ca delincvent. Posibilitatea unei criminologii și-a făcut apariția.

Corelatul justiției penale este, fără îndoială, infractorul, însă corelatul aparatului penitenciar este cu totul altcineva: delincventul, unitate biografică, nucleu de „periculozitate", exponent al unui tip de anomalie. Și dacă este adevărat că la detenția privativă de libertate pe care o definise dreptul închisoarea a adăugat „surplusul" penitenciarului, acesta la rândul lui a introdus un personaj nou, care s-a strecurat între

1 G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850, pp. 182 și urm.; pp. 278 și urm.

cel pe care-l condamnă legea și cel care pune în aplicare legea. În locul de unde a dispărut corpul înfierat, tăiat în bucăți, ars, distrus al supliciatului și-a făcut apariția corpul deținutului, dublat de individualitatea „delincventului", de micul suflet al criminalului pe care chiar aparatul de aplicare a pedepsei l-a fabricat ca suport al puterii punitive și ca obiect a ceea ce astăzi continuăm să numim „știința penitenciară". Se spune că închisoarea fabrică delincvenți; este adevărat că ea îi readuce în mod aproape fatal înaintea tribunalelor pe cei care i-au fost dați în grijă. Însă ea îi fabrică în sensul că a introdus în jocul dintre lege și infracțiune, dintre judecător și infractor, dintre condamnat și călău realitatea necorporală a delincvenței care-i leagă pe unii de ceilalți și, pe toți laolaltă, îi prinde în aceeași capcană.

*

Tehnica penitenciară și individul delincvent sunt, într-o oarecare privință, frați gemeni. Să nu credem că descoperirea delincventului printr-o raționalitate științifică a fost cea care a determinat în vechile închisori rafinarea tehnicilor penitenciare. Să nu credem nici că elaborarea internă a metodelor penitenciare a sfârșit prin a scoate la lumină existența „obiectivă" a unei delincvențe pe care abstracția și rigiditatea judiciare nu o putuseră sesiza. Ele au apărut împreună, una în prelungirea celeilalte, ca un ansamblu tehnologic ce formează și decupează obiectul la care își aplică instrumentele. Și tocmai această delincvență, formată în subsolurile aparatului judiciar, la acel nivel al „muncii de jos" de la care justiția își întoarce privirile de jena de a-i pedepsi pe cei pe care îi condamnă, tocmai ea vine acum să bântuie augustele tribunale și măreția legilor; ea este cea care trebuie să fie cunoscută, evaluată, măsurată, diagnosticată, tratată când se formulează sentințe, de ea, de această anomalie, de această deviere, de acest pericol surd, de această boală, de această formă de existență trebuie să se țină seama când se purcede la rescrierea codurilor penale. Delincvența reprezintă răzbunarea închisorii împotriva justiției. Revanșă suficient de redutabilă pentru a-l lăsa pe judecător fără voce. Și atunci se face auzit glasul criminologilor.

Dar nu trebuie să uităm că închisoarea, imagine concentrată și austeră a tuturor formelor de disciplină, nu constituie un element endogen în sistemul penal definit la cumpăna dintre secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Tema unei societăți punitive și a unei semiotehnici generale a pedepsirii care a subîntins Codurile „ideologice" – beccariene sau benthamiene – nu prevedea utilizarea universală a închisorii. Închisoarea provine din altă parte – din mecanismele proprii unei puteri disciplinare. Or, în ciuda acestei eterogenități, mecanismele și efectele închisorii au difuzat pe tot parcursul justiției penale moderne; delincvența și delincvenții au parazitat-o pe de-a-ntregul. Ar trebui căutat motivul acestei redutabile „eficacități" a închisorii. Dar poate fi deja semnalat următorul fapt: justiția penală definită de reformatori în secolul al XVIII-lea trasa două direcții de obiectivare posibilă a criminalului; însă două direcții divergente: una era seria „monștrilor", morali sau politici, căzuți în afara pactului social; cealaltă era seria subiectului juridic recalificat prin pedeapsă. Or, „delincventul" permite tocmai intersectarea celor două direcții și constituirea, cauționată de medicină, de psihologie și de criminologie, a unui individ în care se suprapun – aproximativ – infractorul față de lege și obiectul unei tehnici savante. Faptul că grefarea închisorii pe sistemul penal nu a provocat nici un fel de reacție violentă de respingere are, fără îndoială, multe rațiuni. Una dintre ele este aceea că, fabricând delincvență, închisoarea a oferit justiției penale un câmp de obiecte unitar, autentificat de „științe", care i-a permis acesteia din urmă să funcționeze într-un orizont general al „adevărului".

Închisoarea, regiunea cea mai sumbră a aparatului de justiție, este locul unde puterea punitivă, ce nu mai îndrăznește să acționeze pe față, organizează în surdină un câmp de obiectivitate în care pedeapsa va putea funcționa la lumina zilei ca terapie, iar sentința se va putea înscrie în rândul celorlalte discursuri ale cunoașterii. Putem, prin urmare, să înțelegem cum a putut justiția să adopte atât de ușor o închisoare care însă nu era câtuși de puțin copilul dorințelor ei. Ea îi datora din plin această recunoaștere.

Note

I Jean Antoine Chaptal, conte de Chanteloup (1756-1832). Chimist și om politic francez, ministru de Interne între 1800 și 1804. A creat o fabrică de produse chimice care a pus pentru prima dată pe piața franceză acid sulfuric. A funcționat și ca șef al atelierelor de praf de pușcă. A înființat Camerele de Comerț și cea dintâi Școală de arte și meserii din Franța. A construit drumuri și sistemul național de canale. A sfârșit ca senator, conte al Imperiului și pair.

II Élie, duce Decazes și de Glücksberg (1780-1860). Om politic francez. În 1815, i-a urmat lui Fouché în funcția de ministru de Interne. Începând din decembrie 1818, a jucat un important rol pe lângă Ludovic XVIII. Ca ministru de Interne, a fost principalul instrument al politicii regale îndreptate împotriva partidului ultraregalist. Pair și ambasador la Londra.

III Louis René Villermé (1782-1863). Medic și sociolog francez, însărcinat, în 1837, de Academia de Științe Morale și Politice cu studierea claselor sărace din Franța, realizează, în 1840, vasta lucrare (2 vol.) intitulată *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers dans les fabriques de coton, de laine et de soie,* din care se va inspira cea dintâi lege socială din secolul al XIX-lea, aceea din 1841, referitoare la limitarea muncii copiilor. Lucrarea lui Villermé reprezintă una dintre primele anchete sociologice efectuate asupra unui mediu social determinat.

IV Jean-Baptiste Sylvère Gay, conte de Martignac (1778-1832). Om politic francez. Ministru de Interne (1828-1829) de tranziție, autor al ultimei tentative de conciliere între burghezie și dinastie și al unei legi liberale a presei.

V Gustave de Beaumont de la Bonninière (1802-1866). Publicist francez. În calitate de procuror al regelui, a fost însărcinat, în 1831, să efectueze, împreună cu Tocqueville, o călătorie în Statele Unite ale Americii pentru a studia sistemul penitenciar american. În urma acestei colaborări, a realizat lucrarea *Système pénitencier aux États-Unis* (1833).

VI Frédéric Auguste Demetz (1796-1873). Magistrat și filantrop francez. A înființat, în 1840, colonia penitenciară agricolă de la Mettray, destinată deținuților tineri.

VII Marthe Camille Bachasson, conte de Montalivet (1801-1880). Om politic francez. Apropiat al lui Ludovic Filip. Ca ministru de Interne și al instrucțiunii publice, reprimă răscoalele din 1834 și conduce instruirea procesului intentat capilor acestora.

VIII La Petite Roquette, construită în 1832, este închisoarea pariziană destinată femeilor. Ea se află în apropierea locului pe care funcționase o altă închisoare, denumită La Grande Roquette, construită în 1830 și demolată în 1900, destinată, aceasta din urmă, deteniției preventive și condamnaților la moarte care-și așteptau execuția. În fața porții principale a închisorii La Grande Roquette au avut loc, începând cu 1851, toate execuțiile capitale din Paris.

IX Louis Pierre Baltard (1764-1846). Arhitect, pictor și gravor francez. A proiectat capelele Sainte-Pélagie și Saint-Lazare din Paris, ca și palatul de justiție și închisoarea Saint-Joseph din Lyon.

X Auburn. Mic oraș în Statele Unite ale Americii, în statul New York, în sudul lacului Ontario. Închisoarea construită aici a devenit celebră datorită regimului penitenciar aplicat, pentru prima oară aici, cu începere din 1816, regim conform căruia deținuții muncesc în comun pe timpul zilei, fiind izolați pe timpul nopții (vezi *supra*, nota XI la cap. *Blândețea pedepselor).*

XI Spre deosebire de sistemul auburnian, sistemul penitenciar pennsylvanian prevede izolarea completă a deținuților atât în timpul nopții, cât și al zilei, și a fost experimentat pentru prima oară în închisoarea din Philadelphia, cu începere din 1826 (vezi nota XI la cap. *Blândețea pedepselor).*

XII Clairvaux este o abație întemeiată în 1115, primul său abate fiind Sfântul Bernard, părintele ordinului deosebit de riguros al cistercienilor. Decăzând treptat prin scăderea numărului de călugări (de la 700, câți număra la moartea întemeietorului, la doar 27 în 1790), abația a fost transformată, în 1808, în închisoare centrală.

XIII *Workhouse* (în Anglia și Țara Galilor), *poorhouse* (în Scoția): așezăminte oficiale care, din secolul al XVI-lea și până în secolul al XX-lea, adăposteau și puneau la muncă cetele de săraci și de vagabonzi, fiind, de fapt, adevărate închisori și locuri de desfrâu. După primul război mondial, au fost transformate în aziluri pentru bătrâni.

XIV Guillaume Ferrus (1784-1861). Psihiatru francez, mai întâi în echipa lui Pinel, apoi medic-șef la spitalul Bicêtre. Autor al mai multor inițiative privind asistența și umanizarea condițiilor de spitalizare a bolnavilor psihici și al unei serii de misiuni importante în calitate de inspector general al azilurilor și de inspector al serviciului medical din închisori. Lucrări: *Leçons cliniques sur les maladies mentales, Des aliénés* (1834), *Des prisonners, de l'emprisonnement et des prisons* (1850). Concepție organogenetică asupra bolilor mintale.

BCU IASI / CENTRAL LIBRARY

Capitolul II
ILEGALISME ŞI DELINCVENŢĂ

Din punctul de vedere al legii, detenţia poate foarte bine să fie considerată privare de libertate. Întemniţarea care o asigură a conţinut dintotdeauna un proiect tehnic. Trecerea de la suplicii, cu ritualurile lor ostentative, cu arta lor îmbinată cu ceremonia suferinţei, la pedepsele cu închiderea în temniţe, îngropate în arhitecturi masive şi păzite de secretul administraţiilor, nu este trecerea spre o penalitate nediferenţiată, abstractă şi confuză; este trecerea de la o artă de a pedepsi la o alta, cu nimic mai puţin savantă decât prima. Mutaţie tehnică. Un simptom şi un rezumat al acestei deplasări: înlocuirea, în 1837, a lanţului ocnaşilor cu furgonul celular.

Lanţul, tradiţie ce data încă din epoca galerelor, continua să existe sub Monarhia din iulie. Importanţa pe care acesta pare s-o fi dobândit ca spectacol la începutul secolului al XIX-lea se datorează probabil faptului că alătura într-o singură manifestare cele două feluri de a pedepsi: drumul spre locul de detenţie se desfăşura sub forma unui ceremonial de supliciu.[1] Relatările despre „ultimul lanţ" – de fapt, despre lanţurile care au brăzdat Franţa în vara anului 1836 – şi despre scandalurile pe care ele le-au provocat permit identificarea acestui mod de funcţionare cu totul străin de regulile „ştiinţei penitenciare". La plecare, un ritual de eşafod; nituirea colierelor de fier şi a lanţurilor, în curtea de la Bicêtre[1]: ocnaşul stă întins cu ceafa pe o nicovală, ca pe un butuc; dar, de această dată,

1 Faucher nota că lanţul constituia un spectacol popular „mai ales de când se renunţase la eşafoade".

arta călăului care izbește cu ciocanul constă în a nu zdrobi capul – abilitate inversă, care știe cum să nu ucidă. „Curtea cea mare de la Bicêtre este presărată cu instrumente de tortură: mai multe rânduri de lanțuri cu colierele lor. *Artupanii* (șefi ai gărzilor), fierari de ocazie, au la îndemână nicovala și ciocanul. De grilajul locului de patrulare, stau lipite, cu expresii mohorâte sau sfidătoare, toate capetele pe care cel însărcinat urmează să le țintuiască. Deasupra, la toate etajele închisorii, se pot zări picioare și mâini atârnând printre zăbrelele celulelor, închipuind o îngrămădire de carne umană; sunt deținuții care asistă la dichisirea tovarășilor lor de până mai ieri... Iată-i în poziția de sacrificiu. Stau pe jos, legați unul de altul la întâmplare, doar după mărime; fiarele, din care fiecăruia îi vor reveni câte 8 livre[II], le atârnă pe genunchi. Cel însărcinat să ducă la bun sfârșit operația îi trece pe toți în revistă, măsurându-le capetele și potrivind enormele coliere, groase de un deget. Pentru a fixa în nituri o zgardă, este nevoie de trei călăi; unul ține nicovala, al doilea ține apropiate cele două părți ale cercului și ferește cu brațele întinse capul pacientului; al treilea izbește din răsputeri și fixează nitul cu un ciocan masiv. Fiecare lovitură zguduie capul și corpul... Încolo, nimănui nu-i stă gândul la pericolul prin care ar trece victima dacă ciocanul ar nimeri alături de țintă; este o grijă ca și inexistentă sau mai curând dispare în fața profundului sentiment de groază pe care-l produce contemplarea creaturii lui Dumnezeu ajunsă într-un asemenea stadiu de decădere."[1] Apoi, e dimensiunea spectacolului public; după *Gazette des tribunaux,* peste 100 000 de persoane privesc lanțul ce părăsește Parisul pe 19 iulie: „Coborârea de la Courtille de Lăsata-Secului[III]..." Cei puternici și bogați vin să asiste de la distanță la trecerea marelui trib nomad pus în lanțuri, această specie diferită, „rasă aparte care are privilegiul de a popula ocnele și închisorile"[2]. În ceea ce-i privește pe spectatorii obișnuiți,

---

1 *Revue de Paris,* 7 iunie 1836. Această parte a spectacolului nu mai era publică în 1836; doar câțiva spectatori privilegiați erau admiși. Relatarea punerii în fiare din *Revue de Paris* e strict conformă – uneori, chiar cuvintele sunt identice – cu cea din *Dernier jour d'un condamné,* 1829.

2 *Gazette des tribunaux,* 20 iulie 1836.

aceştia, ca şi pe vremea execuţiilor publice, îşi continuă schimburile lor incoerente de înjurături, ameninţări, lovituri, semne de ură sau de simpatie cu condamnaţii. Ceva violent se stârneşte şi se propagă fără întrerupere de-a lungul întregii procesiuni: mânie împotriva unei justiţii prea severe sau prea indulgente; strigăte împotriva criminalilor detestaţi; curent de sprijinire a prizonierilor cunoscuţi şi pe care oamenii îi salută; ciocniri cu poliţia: „Pe întregul parcurs de la bariera de la Fontainebleau, grupuri de oameni furioşi au scos strigăte de indignare împotriva lui Delacollonge: «Jos abatele, exclamau ei, jos cu acest om respingător; ar fi trebuit pedepsit cu adevărat!» Fără energia şi fermitatea gărzii municipale, s-ar fi putut produce mari dezordini. La Vaugirard, cele mai furioase erau femeile. Ele strigau: «Jos cu preotul compromis! Jos monstrul de Delacollonge!» Comisarii de poliţie din Montrouge, Vaugirard şi mai mulţi primari şi adjuncţi de primari au dat fuga cu eşarfele în vânt pentru a impune respectarea sentinţei. Aproape de Issy, François, zărindu-i pe d. Allard şi pe agenţii din brigadă, aruncă în ei cu strâchinele de lemn. Atunci, cineva şi-a adus aminte că familiile unora dintre foştii tovarăşi ai acestui condamnat erau din Ivry[IV]. Din momentul acela, inspectorii din serviciul de pază s-au răsfirat de-a lungul drumului şi s-au ţinut în preajma căruţei în care se aflau ocnaşii. Cei din cordonul de pază din jurul Parisului au aruncat, toţi, cu strâchinile de lemn asupra agenţilor, câţiva dintre aceştia fiind atinşi. În acea clipă, mulţimea fu străbătută de un fel de semnal de alarmă. Se aruncară unii asupra altora."[1] Între Bicêtre şi Sèvre, un important număr de case ar fi fost prădate în timpul trecerii lanţurilor.[2]

În această sărbătoare a condamnaţilor care o pornesc la drum, există ceva din ritualul ţapului-ispăşitor, lovit în timp ce este gonit, ceva din sărbătoarea nebunilor, în care este practicată inversarea rolurilor, ceva din vechile ceremonii de eşafod, în care adevărul trebuie să strălucească limpede ca lumina zilei, ceva, de asemenea, din spectacolele populare la

1 *Ibid.*
2 *La Phalange,* 1 august 1836.

care oamenii vin să recunoască personaje celebre sau tipuri tradiționale: joc al adevărului și ticăloșiei, defilare a notorietății și a rușinii, invective împotriva vinovaților demascați și, de partea cealaltă, voioasă mărturisire a crimelor. Oamenii încearcă să identifice chipurile criminalilor care și-au dobândit celebritatea: foi volante reamintesc crimele comise de cei care sunt văzuți trecând; ziarele le anunță dinainte numele și le povestesc viețile; uneori, le precizează chiar semnalmentele și le descriu îmbrăcămintea pentru ca aceștia să nu poată trece neobservați: programe pentru spectatori.[1] Unii vin și pentru a observa tipuri de criminali, pentru a încerca să ghicească după îmbrăcăminte sau chip „meseria" celui condamnat, dacă e asasin sau tâlhar: joc de măști și de marionete, dar în care se amestecă, pentru priviri mai cultivate, și un soi de etnografie empirică a crimei. De la spectacolele de bâlci până la frenologia lui Gall[V], fiecare, după mediul social căruia îi aparține, recurge la propria lui semiologie a crimei: „Fizionomiile sunt tot atât de felurite ca și îmbrăcămintea: ici, un cap maiestuos, precum figurile lui Murillo[VI]; colo, un chip vicios încadrat de sprâncene stufoase, anunțând o energie tipică de scelerat... În altă parte, un cap de arab pe un trup de băiețandru. Iată niște trăsături feminine și suave – aceștia sunt complicii; priviți aceste figuri uzate de dezmăț – sunt preceptorii."[2] Acestui joc îi răspund condamnații înșiși, arborându-și crima și punându-și propriile fapte în scenă: e una din funcțiile tatuajului, vinietă reprezentându-le isprăvile sau soarta: „Poartă însemnele acestora, fie o ghilotină tatuată pe brațul drept, fie, pe piept, un pumnal străpungând o inimă însângerată." Mimează în mers scena crimei, își bat joc de judecători și de poliție, se laudă cu

1 *Gazette des tribunaux* dă în mod regulat publicității astfel de liste și de note „penale". Exemplu de semnalmente pentru o corectă identificare a lui Delacollonge: „Pantaloni vechi, din postav, ce acoperă o pereche de cizme, șapcă cu cozoroc din același material și cămașă gri... haină de postav albastru" (6 iunie 1836). Peste puțin timp, se decide deghizarea lui Delacollonge, pentru a-l pune la adăpost de agresiunile mulțimii. *Gazette des tribunaux* semnalează imediat deghizarea: „Pantaloni în dungi, cămașă din pânză albastră, pălărie de pai" (20 iunie).

2 *Revue de Paris*, iunie 1836. Cf. *Claude Gueux*: „Pipăiți aceste țeste, fiecare dintre acești oameni decăzuți ascunde un tip bestial... Iată linxul, iată pisica, iată maimuța, iată vulturul, iată hiena."

nelegiuirile ce nu le-au fost descoperite. François, fostul complice al lui Lacenaire[VII], povesteşte că a inventat o metodă prin care un om poate fi ucis fără să apuce să strige şi fără să împroaşte cu sânge. Marele bâlci itinerant al crimei îşi are măscăricii şi măştile lui, prin care afirmarea comică a adevărului răspundea curiozităţii şi invectivelor. O serie întreagă de scene, în acea vară a lui 1836, în jurul lui Delacollonge: calitatea lui de preot pusese crima pe care o comisese (îşi tăiase în bucăţi amanta însărcinată) într-o lumină deosebită; tot ea îi permisese să scape de eşafod. Se pare că a fost urmărit de o nemărginită ură populară. Fusese deja insultat în căruţa cu două roţi care-l adusese, în iunie 1836, la Paris, şi nu-şi putuse reţine lacrimile; dar, cu toate acestea, nu voise să fie transportat în trăsură închisă, considerând că umilirea făcea parte din pedeapsa pe care o merita. La plecarea din Paris, „nu se poate imagina câtă sfântă indignare, câtă furie morală şi cât dispreţ a manifestat mulţimea faţă de acest om; a fost umplut cu pământ şi noroi; ploua peste el cu pietre în mijlocul strigătelor furiei publice... Era o explozie de mânie nemaivăzută; femeile, în special, adevărate furii, manifestau o incredibilă exaltare de ură."[1] Pentru a-l proteja, autorităţile i-au schimbat hainele. Câţiva spectatori, induşi în eroare, cred că-l recunosc în François. Care intră în joc şi acceptă rolul; dar, la comedia crimei pe care nu a comis-o, el o adaugă şi pe aceea a preotului care nu e; însoţeşte istorisirea crimei „sale", cu rugăciuni şi mari gesturi de binecuvântare adresate mulţimii care-l huiduie şi care râde. La câţiva paşi de el, adevăratul Delacollonge, „ce părea un martir", îndură dublul afront al insultelor pe care nu le primeşte, dar care îi sunt adresate, şi al batjocurii ce dă în vileag, sub chipul altui criminal, preotul ce este şi pe care ar vrea să-l ascundă. Sub ochii lui, patimile îi sunt jucate de un măscărici ucigaş de care se află înlănţuit.

Prin toate oraşele prin care trecea, lanţul venea cu sărbătoarea lui; erau saturnalele pedepsei; pedeapsa se preschimba în privilegiu. Şi, reactualizând o foarte ciudată tradiţie, ce pare să scape riturilor obişnuite ale supliciilor, sărbătoarea

1 *La Phalange,* 1 august 1836.

aceasta îi făcea pe condamnaţi să manifeste nu atât semnele obligatorii de căinţă, cât explozia unei bucurii nebuneşti care nega pedeapsa. Pe lângă podoabele pe care le constituiau colierele de fier şi lanţurile, ocnaşii se găteau ei înşişi cu panglici, fire de paie împletite, flori sau câte o rufă mai de preţ. Lanţul reprezintă hora şi dansul; iar acuplarea, căsătoria impusă a amorului interzis. Nuntă, sărbătoare, ceremonie religioasă în lanţuri: „Aleargă în întâmpinarea lanţurilor cu un buchet de flori în mână, panglici sau ciucuri de paie le împodobesc bonetele, iar cei mai îndemânatici şi-au făcut chiar şepci cu cozoroc... Alţii poartă, în saboţi, ciorapi fini, cu găurele, sau câte o vestă la modă peste o cămaşă de lucru."[1] Şi, toată noaptea ce urma punerii în fiare, lanţul forma o enormă farandolă, ce se rotea fără încetare prin curtea de la Bicêtre: „Gardienii trebuia să fie atenţi ca nu cumva şirul de oameni înlănţuiţi să-i recunoască; căci îi înfăşura şi îi sufoca în inelele lui mişcătoare, iar ocnaşii rămâneau stăpâni până la căderea nopţii peste câmpul de luptă."[2] Prin fastul pe care-l inventa, sabatul condamnaţilor răspundea ceremonialului justiţiei. Inversa măreţia, ordinea puterii şi semnele ei, formele plăcerii. Însă ceva de sabat politic plutea în aer. Trebuia să fii surd să nu percepi, cât de cât, aceste accente noi. Ocnaşii cântau marşuri care s-au bucurat de un succes fulgerător şi care au fost multă vreme repetate pretutindeni. Regăsim, desigur, în ele ecoul baladelor pe care foile volante le atribuiau criminalilor – afirmare a crimei, eroizare neagră, evocare a pedepselor îngrozitoare şi a urii generale ce le înconjoară: „Glorie, pentru noi or să sune trompetele... Curaj, băieţi, să îndurăm fără să

---

1 *Revue de Paris,* 7 iunie 1836. După *Gazette des tribunaux,* căpitanul Thorez, care comanda lanţul de ocnaşi din 19 iulie, a vrut să ordone îndepărtarea acestor podoabe: „Este nepotrivit ca, mergând la temniţă ca să vă ispăşiţi crimele, să împingeţi nerăbdarea până la a vă împodobi capetele ca şi cum aţi merge la nuntă."

2 *Revue de Paris,* 7 iunie 1836. În acea zi, lanţul fusese scurtat pentru a împiedica formarea acestei farandole, şi fuseseră însărcinaţi soldaţi cu menţinerea ordinii până la plecarea lanţului. Sabatul ocnaşilor este descris în *Dernier jour d'un condamné:* „Degeaba era toată societatea de faţă, reprezentată de temniceri şi de unii curioşi înspăimântaţi, crima nu-i prea băga în seamă, şi din pedeapsa aceasta înspăimântătoare făcea o sărbătoare de familie."

ne temem soarta cea crudă ce ne apasă... Sunt grele fiarele, dar le vom duce. Pentru ocnaşi, nici o voce nu se înalţă: să-i uşurăm." Există totuşi în aceste cântece colective o tonalitate diferită; codul moral de care ascultau vechile balade e inversat. Supliciul, în loc să aducă cu sine remuşcări, aţâţă mândria; justiţia care a osândit e contestată, iar mulţimea care se înghesuie să vadă ceea ce ea crede că e căinţă şi umilire este blamată: „Cât de departe, uneori, de casele noastre gemem. Frunţile noastre mereu încruntate îi vor face să pălească pe judecători... Avide de nenorocire, privirile voastre caută să întâlnească printre noi o rasă dezonorată ce plânge şi se înjoseşte. Dar privirile noastre sunt mândre." Poate fi întâlnită şi afirmaţia că viaţa de ocnă, cu frăţietăţile ei, ascunde bucurii ce nu pot fi cunoscute în libertate. „Să înşiruim bucurii pe firul timpului. În închisoare, zile de sărbătoare au să se nască... Căci bucuriile sunt fugare. Vor fugi de călăi, vor însoţi cântecele." Şi, mai ales, rânduiala de acum nu va dura veşnic; condamnaţii nu vor fi doar eliberaţi şi-şi vor recăpăta drepturile, dar acuzatorii lor de azi vor veni să le ia locul, între criminali şi judecătorii lor va sosi şi ziua marii judecăţi răsturnate: „Al nostru e, ocnaşi, dispreţul oamenilor. Şi tot al nostru – tot aurul la care ei se închină. Aurul ăsta va trece într-o bună zi în mâinile noastre. Căci îl plătim cu preţul vieţii. Pe alţii îi aşteaptă lanţurile astea pe care voi ni le daţi să le purtăm; vor deveni robi. Iar noi zdrobi-vom obstacolele, pentru noi steaua libertăţii va fi luminat... Adio, vă sfidăm şi fiarele, şi legile."[1] Tot acel teatru cucernic pe care-l născoceau foile volante şi care-l reprezenta pe condamnat implorând poporul să nu-l imite în veci este pe cale să devină o scenă ameninţătoare în care mulţimea e somată să aleagă între barbaria călăilor, injustiţia judecătorilor şi nefericirea condamnaţilor învinşi astăzi, dar care într-o bună zi vor triumfa.

Marele spectacol al lanţului comunica în primul rând cu vechea tradiţie a supliciilor publice; după cum comunica şi cu

1 Un cântec asemănător este citat de *Gazette des tribunaux* din 10 aprilie 1836. Era cântat pe muzica *Marseillaise*-ei. Cântecul patriotic de război se transformă pe faţă în cântec al războiului social: „Ce e cu toţi aceşti neputincioşi, care vin să braveze nefericirea? Ne privesc în linişte. Călăii noştri nu-i înspăimântă."

acea multiplă reprezentare a crimei pe care o răspândeau în epocă ziarele, publicațiile de scandal, comedianții, teatrele de bulevard[1]; dar comunica și cu înfruntări și lupte al căror vuiet surd îl poartă; cărora le conferă un fel de rezolvare simbolică: armata dezordinii, învinsă de lege, promite să se întoarcă; ceea ce violența ordinii a reușit să alunge va provoca la întoarcere răsturnarea eliberatoare. „M-am îngrozit văzând atâtea scântei reaprinzându-se în cenușă."[2] Tulburările care însoțiseră dintotdeauna supliciile intră acum în rezonanță cu o serie de amenințări precise. Lumea înțelege că Monarhia din iulie a hotărât să desființeze lanțul din aceleași motive – dar mult mai presante – care determinaseră, în secolul al XVIII-lea, abolirea supliciilor: „Nu stă în obiceiurile noastre să-i mânăm în felul acesta pe oameni; trebuie să evităm să dăm în orașele prin care trece convoiul un spectacol atât de hidos, care de altfel nu are nici un fel de influență benefică asupra populației."[3] Deci necesitatea de a pune capăt unor asemenea ritualuri publice; de a supune transferurile de condamnați aceleiași mutații ca și pedepsele; și de a le așeza, și pe ele, sub semnul pudorii administrative.

Or, ceea ce s-a adoptat, în iunie 1837, pentru a lua locul lanțului nu a fost simpla căruță acoperită despre care se vorbise la un moment dat, ci o mașină îndelung elaborată. Un vehicul conceput ca o adevărată închisoare pe roți. Un echivalent mobil al Panopticului. Un culoar central îl desparte în două de la un cap la altul: de o parte și de cealaltă, șase celule în care deținuții stau față în față. Picioarele le sunt prinse în inele căptușite pe dinăuntru cu lână și legate între ele cu lanțuri de

---

1 Există o categorie de scriitori care „și-au făcut un obicei din a pune răufăcători înzestrați cu o uimitoare abilitate să glorifice crima, dându-le rolul principal și lăsându-i în voia glumelor lor deșucheate, a scălămbăielilor și batjocurilor lor abia mascate pe reprezentanții autorității. Cine a asistat la reprezentațiile cu *Auberge des Adrets* sau *Robert Macaire*, dramă celebră în popor, îmi va da cu ușurință dreptate. Sunt un triumf, o apoteoză a lipsei de rușine și a crimei. Oamenii cumsecade și forța publică sunt trași pe sfoară de la un capăt la altul" (H. A. Fregier, *Les Classes dangereuses*, 1840, II, pp. 187-188).

2 *Le Dernier Jour d'un condamné.*

3 *Gazette des tribunaux*, 19 iulie 1836.

18 degete; gambele sunt imobilizate în genunchiere din metal. Condamnatul stă pe „un fel de pâlnie din zinc şi stejar care se varsă pe drumul public". Celula nu are nici o fereastră spre exterior; este în întregime dublată cu tablă; doar o ferăstruică, dintr-o sită metalică ce lasă să treacă „un curent potrivit de aer". Înspre culoar, uşa fiecărei celule este prevăzută cu o vizetă cu două deschizături: una pentru alimente, cealaltă, cu gratii, destinată supravegherii. „Deschizătura şi direcţia oblică a vizetelor sunt combinate în aşa fel încât gardienii să-i poată avea neîncetat sub privire pe prizonieri şi să le poată auzi cele mai mici vorbe, fără ca aceştia să izbutească să se vadă sau să se audă între ei." Astfel încât „în acelaşi vehicul să poată fi transportaţi fără nici cel mai mic inconvenient ocnaşi şi simpli deţinuţi preventiv, bărbaţi şi femei, copii şi adulţi. Oricât de lung ar fi drumul, şi unii, şi alţii sunt duşi până la destinaţie fără să se fi putut zări sau să-şi fi putut vorbi." În sfârşit, supravegherea constantă, asigurată de doi gardieni înarmaţi cu o mică măciucă din lemn de stejar „cu ghinturi" permite aplicarea unui întreg sistem de pedepse, în conformitate cu regulamentul de ordine interioară al vehiculului: regim de pâine şi apă, cătuşe pentru degetele mari de la mâini, privare de perna ce înlesneşte somnul, legarea mâinilor. „Oricare altă lectură decât a cărţilor moralizatoare este interzisă."

De n-ar fi decât comoditatea şi rapiditatea ei, şi această maşină tot „ar fi făcut onoare sensibilităţii autorului ei"; dar marele ei merit este de a fi un adevărat vehicul penitenciar. Efectele ei exterioare îi conferă o perfecţiune absolut benthamiană: „În trecerea rapidă a acestei închisori rulante, care pe laturile ei, tăcute şi întunecate, nu poartă drept inscripţie decât cuvintele: «transport deţinuţi», există un element misterios şi lugubru pe care Bentham îl consideră absolut necesar în executarea sentinţelor penale şi care produce asupra spectatorilor o impresie mai salutară şi mai durabilă decât spectacolul unor călători cinici şi voioşi."[1] Ea are însă şi efecte interioare; în cele câteva zile cât durează transportul (timp în care deţinuţii nu sunt dezlegaţi nici o clipă), ea funcţionează

1 *Gazette des tribunaux,* 15 iunie 1837.

deja ca un aparat de corecție. Deținuții ies din ea cât se poate de potoliți: „Sub raport moral, acest transport, care nu durează totuși decât șaptezeci și două de ore, constituie o tortură îngrozitoare, al cărei efect se menține multă vreme, din câte se pare, asupra prizonierului". O recunosc deținuții înșiși: „În vehiculul celular, când nu dormi, nu poți decât să te gândești. Și, tot gândindu-mă eu așa, începe să-mi pară rău de ce am făcut; cu vremea, știți, mă cam tem să nu devin mai bun, ceea ce n-aș vrea."[1]

Neînsemnată, desigur, povestea vehiculului panoptic. Și totuși, felul în care el s-a substituit lanțului și motivele acestei substituții consolidează procesul de ansamblu prin care, în douăzeci și patru de ani, detenția penală a luat locul suplicilor: ca tehnică gândită de transformare a indivizilor. Vehiculul celular este un aparat produs de reformă. Locul supliciului l-a luat nu o întemnițare masivă, ci un dispozitiv disciplinar atent articulat. Cel puțin în principiu.

*

Căci, încă de la început, închisoarea, în realitatea și efectele ei vizibile, a fost denunțată ca marele eșec al justiției penale. În mod cu totul bizar, istoria detenției nu urmează o cronologie de-a lungul căreia să putem vedea cum se înșiruie cuminte: punerea la punct a unei penalități a detenției, urmată de constatarea eșecului acesteia; apoi, elaborarea lentă a proiectelor de reformă, care ar izbuti să ajungă la punerea la punct mai mult sau mai puțin coerentă a tehnicii penitenciare; apoi, traducerea în fapt a acestui proiect; în sfârșit, evaluarea succesului sau a eșecului acestuia. Ceea ce s-a petrecut în realitate a fost un fel de telescopare sau, în orice caz, o altfel de repartizare a acestor elemente. Și, la fel cum proiectul tehnicilor de corecție a însoțit principiul detenției punitive, tot

1 *Gazette des tribunaux*, 23 iulie 1837. Pe 9 august, *Gazeta*... relatează că vehiculul s-a răsturnat în împrejurimile localității Guingamp: în loc să se răscoale, deținuții „i-au ajutat pe gardieni să repună pe roți vehiculul lor comun". Totuși, pe 30 octombrie, aceeași publicație semnalează o evadare la Valence.

astfel critica închisorii şi a metodelor ei îşi face apariţia foarte devreme, în aceiaşi ani 1820-1845; ea se fixează, de altfel, într-un anumit număr de formulări care – chiar şi în privinţa cifrelor – sunt repetate şi în ziua de azi aproape fără nici o modificare.

Închisorile nu diminuează rata criminalităţii: oricât ne-am strădui să extindem, să înmulţim sau să îmbunătăţim închisorile, cantitatea de crime şi de criminali rămâne constantă sau, şi mai rău, creşte: „Se estimează existenţa în Franţa a aproximativ 108 000 de indivizi aflaţi în stare de ostilitate flagrantă cu societatea. Mijloacele de reprimare de care dispunem sunt: eşafodul, lanţul, 3 ocne, 19 închisori centrale, 86 case de justiţie, 362 de închisori, 2 800 de închisori de canton, 2 238 de camere de siguranţă în posturile de jandarmi. În pofida acestei serii de mijloace de luptă, viciul persistă. Numărul crimelor nu scade; ...numărul de recidive mai curând creşte decât scade."[1]

Detenţia provoacă recidivă; după ce ai ieşit din închisoare, ai mai multe şanse ca înainte să revii la închisoare; condamnaţii sunt, într-o proporţie considerabilă, foşti deţinuţi: 38% din cei care părăsesc închisorile centrale sunt condamnaţi din nou, ca şi 33% dintre ocnaşi[2]; între 1828 şi 1834, din aproape 35 000 de condamnaţi pentru crimă, aproximativ 7 400 erau recidivişti (ceea ce înseamnă un raport de 1 la 4,7 condamnaţi); din peste 200 000 de corecţionali, aproximativ 35 000 erau la rândul lor recidivişti (1 la 6); în ansamblu, 1 recidivist la 5,8 condamnaţi[3]; în 1831, din 2 174 de condamnaţi pentru recidivă, 350 ieşiseră de la ocnă, 1 682 din închisorile centrale, 142 din cele 4 case de corecţie supuse aceluiaşi regim ca închisorile centrale.[4] Şi diagnosticul se agravează de-a lungul întregii Monarhii din iulie; în 1835, 1 486 recidivişti din 7 223 de condamnaţi criminali; în 1839, 1 749 din 7 858; în 1844, 1 821 din

---

1 *La Fraternité* nr. 10, februarie 1842.

2 Cifră citată de G. de la Rochefoucauld în cursul discuţiilor asupra reformării Codului Penal, 2 decembrie 1831, *Archives parlementaires*, vol. LXXII, pp. 209-210.

3 É. Ducpétiaux, *De la réforme pénitentiaire*, 1837, vol. III, pp. 276 şi urm.

4 *Ibid.*

7 195. Printre cei 980 de deținuți de la Loos, existau 570 de recidiviști, iar la Melun, din 1 088 de prizonieri, 745 erau recidiviști.[1] Prin urmare, închisoarea, în loc să repună în libertate indivizi aduși pe calea cea bună, răspândește în rândurile populației delincvenți periculoși: „7 000 de persoane redate anual societății... sunt 7 000 de principii de crimă și corupție răspândite în corpul social. Și dacă ne gândim că această populație crește fără încetare, că trăiește și se mișcă în mijlocul nostru, atentă la orice ocazie de dezordine și gata să profite de pe urma tuturor crizelor societății pentru a-și pune la încercare forțele, putem oare rămâne impasibili în fața unui asemenea spectacol?"[2]

— Închisoarea nu poate să nu izbutească să producă delincvenți, îi fabrică prin chiar modul de existență pe care-l impune deținuților: fie că-i izolează în celule, fie că-i pune la o muncă inutilă, pentru care nu vor găsi de lucru, înseamnă, oricum, a nu „te gândi la omul din cadrul societății; înseamnă crearea unei existențe împotriva naturii și periculoase"; vrem ca închisoarea să-i reeduce pe oameni, dar poate oare un sistem educațional care se adresează omului să-și propună în mod rațional să acționeze împotriva dorințelor naturii?[3] Închisoarea fabrică delincvenți și din cauza faptului că le impune deținuților constrângeri violente; are drept scop să aplice legea și să-i învețe pe oameni respectul față de legi; or, întregul ei mod de funcționare se bazează pe abuzul de putere. Arbitrarul administrației: „Sentimentul de injustiție pe care-l încearcă un prizonier este una din principalele cauze care-l pot îndârji. Când se vede în felul acesta supus unor suferințe pe care legea nici nu le-a ordonat, și nici măcar nu le prevede, el intră într-o stare obișnuită de agresivitate față de tot ce-l înconjoară; nu vede decât călăi în tot ce e reprezentant al autorității; nu mai crede în vinovăția sa: acuză însăși justiția."[4] Corupția, frica și incapacitatea gardienilor: „Între 1 000 și 1 500 de

1 G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850, pp. 363-367.

2 E. de Beaumont și A. de Tocqueville, *Note sur le système pénitentiaire*, 1831, pp. 22-23.

3 Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, I,1836, pp. 127 și 130.

4 F. Bigot Préameneu, *Rapport au conseil général de la société des prisons*, 1819.

condamnaţi îşi duc viaţa sub supravegherea a 30-40 de gardieni care nu-şi pot asigura un minimum de securitate personală decât bazându-se pe delaţiune, adică pe coruperea pe care au grijă să o semene ei înşişi. Cine sunt aceşti gardieni? Soldaţi lăsaţi la vatră, oameni neinstruiţi, care nu înţeleg în ce anume le constă meseria, puşi să păzească nişte răufăcători de meserie."[1] Exploatarea prin intermediul muncii în detenţie, care în astfel de condiţii nu poate avea nici un fel de caracter educativ: „Se protestează împotriva tratamentului aplicat negrilor. Deţinuţii nu sunt oare în acelaşi mod vânduţi de antreprenori şi cumpăraţi de fabricanţi?... Primesc oare în această privinţă prizonierii lecţii de cinste? Nu sunt ei demoralizaţi şi mai tare de aceste exemple de îngrozitoare exploatare?"[2]

Închisoarea face posibilă – mai mult: favorizează – organizarea unui mediu de delincvenţi, solidari între ei, ierarhizaţi, gata pentru tot felul de complicităţi viitoare: „Societatea interzice asocierile a peste 20 de persoane... şi constituie ea însăşi asociaţii de 200, 500, 1 200 de condamnaţi în închisorile centrale, pe care le pun la dispoziţia acestora *ad hoc* şi pe care, pentru a le oferi mai multă înlesnire, le împart în ateliere, curţi interioare, dormitoare, săli de mese comune... Şi le răspândesc pe toată suprafaţa Franţei, astfel încât acolo unde se află o închisoare există o astfel de asociaţie... tot atâtea cluburi antisociale."[3] Şi tocmai în aceste cluburi are loc educarea tânărului delincvent aflat la cea dintâi condamnare: „Prima dorinţă a acestuia va fi să înveţe de la cei versaţi cum pot fi ocolite rigorile legii; prima lecţie se va inspira din logica îngustă a hoţilor, care consideră societatea ca pe un duşman; prima învăţătură va fi delaţiunea, spionarea atât de onorată în închisorile noastre; prima pasiune ce-i va fi trezită va îngrozi

---

1 *La Fraternité,* martie 1842.

2 Text adresat gazetei *L'Atelier* (octombrie 1842, an III, nr. 3) de un muncitor întemniţat pentru asociere. Un astfel de protest a fost posibil într-o epocă în care acelaşi ziar ducea o campanie împotriva concurenţei reprezentate de munca penală. În acelaşi număr, o scrisoare a altui muncitor pe aceeaşi temă. Cf. şi *La Fraternité,* martie 1842, an I, nr. 10.

3 L. Moreau-Christophe, *De la mortalité et de la folie dans le régime pénitentiaire,* 1839, p. 7.

tânăra natură cu monstruozitățile ce au putut să ia naștere în bezna temnițelor și pe care pana refuză să le numească... Din clipa aceea, el a rupt cu tot ce-l mai lega de societate."[1] Faucher vorbea de „cazărmi ale crimei".

Condițiile care-i așteaptă la ieșirea din închisoare pe deținuții eliberați îi condamnă în mod fatal la recidivă: pentru că se află sub supravegherea poliției; pentru că au domiciliu obligatoriu sau interdicție de ședere; pentru că „nu părăsesc închisoarea decât cu un permis pe care trebuie să-l arate peste tot unde se duc și în care este menționată condamnarea pe care au avut-o de ispășit"[2]. Interzicerea revenirii în ținutul natal, imposibilitatea de a găsi de lucru, vagabondajul sunt cauzele cele mai frecvente ale recidivei. *Gazette des tribunaux,* dar și ziarele muncitorești citează în mod regulat astfel de cazuri, ca, de exemplu, acela al unui muncitor condamnat pentru furt pus sub supraveghere la Rouen, prins din nou pentru furt și pe care avocații au renunțat să-l mai apere; ia atunci el însuși cuvântul în fața tribunalului, își povestește viața, explică cum, ieșit din închisoare și aflat în domiciliu obligatoriu, nu a putut găsi de lucru în meseria lui de aurar, calitatea lui de condamnat ducând pretutindeni la refuzuri; poliția îi refuză la rândul ei dreptul de a căuta de lucru în altă parte: s-a trezit țintuit în Rouen, condamnat să moară de foame și de mizerie din pricina acestei supravegheri sufocante. A cerut atunci de lucru la primărie; i s-a dat de lucru timp de 8 zile la cimitire pentru 14 bani pe zi: „Dar, spuse el, sunt tânăr, am poftă de mâncare, mâncam peste două livre de pâine a 5 bani livra; cum s-o pot scoate la capăt cu 14 bani ca să mă pot hrăni, spăla și să-mi întrețin o locuință? Ajunsesem în pragul disperării și-mi doream să devin om cinstit; dar supravegherea m-a aruncat la loc în ghearele nenorocirii. Mi s-a făcut lehamite de tot și de toate; atunci l-am cunoscut pe Lemaître, aflat și el în mizerie; trebuia să trăim, și ideea nenorocită de a fura ne-a venit din nou."[3]

---

1 *L'Almanach populaire de la France,* 1839, semnat D., pp. 49-56.

2 F. de Barbé Marbois, *Rapport sur l'état des prisons du Calvados, de l'Eure, la Manche et la Seine-Inférieure,* 1823, p. 17.

3 *Gazette des tribunaux,* 3 decembrie 1829. Cf., în același sens, *Gazette des tribunaux,* 19 iulie 1839; *La Ruche populaire,* august 1840; *La Fraternité,* iulie-august 1847.

— În sfârşit, închisoarea fabrică delincvenţi în mod indirect, lăsând pradă mizeriei familia deţinutului: „Aceeaşi sentinţă care-l trimite pe capul de familie la închisoare o sileşte zi de zi pe mamă la sărăcia cea mai lucie, pe copii la abandon, şi întreaga familie la vagabondaj şi cerşetorie. Tocmai din acest punct de vedere ameninţă crima să se înmulţească."[1]

Trebuie subliniat că această critică monotonă a închisorii a fost constant formulată pe două direcţii: împotriva faptului că închisoarea nu ar corija efectiv, că tehnica penitenciară ar fi rămasă la stadiul de rudiment; şi împotriva faptului că, vrând să fie corectivă, ea şi-ar pierde forţa punitivă[2], că adevărata tehnică penitenciară este de fapt severitatea[3] şi că închisoarea reprezintă o dublă eroare economică: direct, din pricina costului intrinsec al organizării ei, şi indirect, prin costul delincvenţei pe care nu reuşeşte să o reprime.[4] Or, la aceste critici, răspunsul a fost invariabil acelaşi: continuarea aplicării principiilor invariabile ale tehnicii penitenciare. De

---

1 Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, II, 1838, p. 64.

2 Această campanie a fost foarte vie înainte şi după adoptarea, în 1839, a noii reglementări privind închisorile centrale. Reglementare severă (tăcere, eliminarea vinului şi a tutunului, micşorarea porţiilor de mâncare) ce a fost urmată de revolte. În *Moniteur* din 3 octombrie 1840: „Era scandalos să-i vezi pe deţinuţi ghiftuindu-se cu vin, carne, vânat, dulciuri de toate felurile şi confundând închisoarea cu o pensiune comodă în care aveau acces la toate plăcerile pe care adesea nu şi le permiteau în libertate."

3 În 1826, multe Consilii generale cer înlocuirea încarcerării continue şi lipsite de eficacitate cu deportarea. În 1842, Consiliul general din Hautes-Alpes cere ca închisorile să devină locuri de „adevărată ispăşire"; cereri în acelaşi sens au mai formulat şi Consiliile generale din Drôme, Eure-et-Loire, Nièvre, Rhône, Seine-et-Oise.

4 Conform unei anchete efectuate în 1839 printre directorii de închisori centrale. Directorul de la Embrun: „Excesul de bunăstare din închisori pare să contribuie considerabil la creşterea îngrijorătoare a recidivelor." Eysses: „Regimul actual nu e suficient de aspru şi, dacă un fapt este sigur, acela e că, pentru mulţi deţinuţi, închisoarea are un farmec al ei şi că află în ea plăceri depravate care sunt totul pentru ei." Limoges: „Regimul actual din închisorile centrale, care în realitate nu sunt, pentru recidivişti, decât nişte veritabile pensionate, nu este câtuşi de puţin represiv" (cf. L. Moreau-Christophe, *Polémiques pénitentiaires*, 1840, p. 86). A se compara cu declaraţiile făcute, în iulie 1974, de responsabilii sindicatelor din administraţia penitenciară, cu privire la efectele liberalizării vieţii în închisoare.

un secol și jumătate, închisoarea a fost considerată tot timpul ca propriul ei remediu; reactivarea tehnicilor penitenciare – ca singurul mijloc de îndreptare a eșecului ei continuu; realizarea proiectului corectiv – ca singura metodă de a depăși imposibilitatea de a-l pune în aplicare. Un fapt edificator: revoltele[VIII] deținuților din ultimele săptămâni au fost atribuite faptului că reforma pusă la punct în 1945 nu a fost niciodată aplicată cu adevărat; că ar trebui, prin urmare, să ne întoarcem la principiile ei fundamentale. Or, aceste principii, de la care continuă să se mai aștepte și azi efecte miraculoase, sunt binecunoscute: ele constituie, de aproape 150 de ani, cele șapte precepte universale ale optimei „condiții penitenciare".

1. Detenția penală trebuie, așadar, să aibă ca funcție esențială transformarea comportamentului individului: „Schimbarea în bine a condamnatului, ca scop principal al pedepsei, este un principiu sacru a cărui apariție formală în domeniul științei și în special în acela al legislației este de dată foarte recentă" *(Congrès pénitentiaire de Bruxelles,* 1847). Comisia Amor, din mai 1945, repetă întocmai: „Pedeapsa cu privarea de libertate are ca principal scop îndreptarea și reintegrarea socială a condamnatului." *Principiu al corecției.*

2. Deținuții trebuie să fie separați sau cel puțin repartizați în funcție de gravitatea penală a actului comis, dar mai cu seamă în funcție de vârstă, înclinații, tehnici de corecție preconizate în cazul fiecăruia, etape ale transformării lor. „În alegerea mijloacelor de transformare, trebuie să se țină seama de marile diferențe fizice și morale pe care le presupune constituția condamnaților, de gradul lor de pervertire, de șansele inegale de îndreptare pe care le pot oferi" (februarie 1850). 1945: „Repartizarea în cadrul stabilimentelor penitenciare a indivizilor cu pedepse sub un an are la bază sexul, personalitatea și gradul de pervertire a delincventului." *Principiu al clasificării.*

3. Derularea pedepselor trebuie să poată fi modificată în funcție de individualitatea deținuților, de rezultatele ce se obțin, de progrese sau regrese. „Țelul principal al pedepsei fiind schimbarea în bine a vinovatului, ar fi de dorit ca acesta să poată fi pus în libertate în clipa când regenerarea lui morală e suficient garantată" (Ch. Lucas, 1836). 1945: „Se aplică un

sistem progresiv... În vederea adaptării tratamentului la care e supus deţinutul la atitudinea şi gradul său de îndreptare. Acest regim merge de la izolarea celulară până la semilibertate... Beneficiul libertăţii condiţionate este extins la toate pedepsele temporare." *Principiu al modulării pedepselor.*

4. Munca trebuie să constituie una din piesele de bază ale transformării şi socializării treptate a deţinuţilor. Munca penală „nu trebuie considerată un adaos şi, prin urmare, un fel de agravare a pedepsei, ci o îmblânzire a acesteia, de care deţinuţii pot fi în orice clipă privaţi". Ea trebuie să permită învăţarea şi practicarea unei meserii şi să ofere mijloace de subzistenţă deţinutului şi familiei acestuia (Ducpétiaux[IX], 1857). 1945: „Orice condamnat de drept comun este obligat să muncească... Nimeni nu poate fi silit să rămână fără ocupaţie." *Principiu al muncii privite ca obligaţie şi ca drept.*

5. Educarea deţinutului este pentru autoritatea publică deopotrivă o măsură de precauţie necesară în interesul societăţii şi o obligaţie faţă de deţinut. „Numai educaţia poate sluji drept instrument penitenciar. Problema întemniţării penitenciare este o problemă de educaţie" (Ch. Lucas, 1838). 1945: „Tratamentul aplicat prizonierului, departe de orice promiscuitate corupătoare..., trebuie să aibă drept scop principal instruirea generală şi profesională, precum şi redresarea acestuia." *Principiu al educării penitenciare.*

6. Regimul de închisoare trebuie să fie măcar în parte controlat şi avut în grijă de un personal specializat, dotat cu capacitatea morală şi tehnică de a veghea la buna formare a indivizilor. Ferrus, în 1850, despre medicul de închisoare: „Sprijinul său este de folos în orice formă de detenţie... nimeni mai mult decât un medic nu poate câştiga încrederea deţinuţilor, nu le poate cunoaşte mai bine caracterul şi nu poate desfăşura o acţiune mai eficientă asupra sentimentelor lor alinându-le suferinţele fizice şi profitând de acest ascendent pentru a-i determina să asculte vorbe aspre şi îndemnuri utile." 1945: „În orice stabiliment penitenciar, funcţionează un serviciu social şi medico-psihologic." *Principiu al controlului tehnic al detenţiei.*

7. Întemniţarea trebuie să fie urmată de măsuri de control şi asistenţă până la readaptarea definitivă a fostului deţinut.

Acesta ar trebui să fie nu doar supravegheat la ieșirea din închisoare, „ci ar trebui să i se acorde sprijin și ajutor" (Boulet și Benquot la Camera din Paris). 1945: „Prizonierilor li se acordă asistență pe timpul executării pedepsei și după încheierea acestei perioade pentru a le fi facilitată reintegrarea socială." *Principiu al instituțiilor anexe.*

De la un secol la celălalt, sunt reluate cuvânt cu cuvânt aceleași propoziții fundamentale. Și, de fiecare dată, ele se pretind formularea în sfârșit definitivă, în sfârșit acceptată a unei reforme mereu eșuate până atunci. Aceleași sau aproape aceleași fraze ar fi putut fi culese și din alte perioade „fertile" ale reformei; sfârșitul veacului al XIX-lea și „mișcarea pentru protecția socială"; sau, la fel de bine, din anii din urmă, cu ocazia revoltelor deținuților.

Închisoarea, „eșecul" și reforma ei mai bine sau mai puțin bine aplicată nu trebuie, prin urmare, privite drept trei timpi succesivi. Trebuie mai curând să avem în vedere un sistem simultan care, din punct de vedere istoric, s-a suprapus privării juridice de libertate; un sistem cu patru termeni alcătuit din: „adaosul" disciplinar reprezentat de închisoare – element de supraputere; producerea unei obiectivități, a unei tehnici, a unei „raționalități" penitenciare – element al cunoașterii conexe; continuarea de fapt, dacă nu chiar accentuarea unei criminalități pe care închisoarea ar trebui s-o stârpească – element al eficacității răsturnate; în sfârșit, repetarea unei „reforme", care, în ciuda „idealității" ei, este perfect izomorfă cu funcționarea disciplinară a închisorii – element al dedublării utopice. „Sistemul carceral" este alcătuit din tot acest ansamblu complex, și nu doar din instituția propriu-zisă a închisorii, cu zidurile, personalul, regulamentele și violența ei. Sistemul carceral juxtapune într-o unică figură discursuri și arhitecturi, regulamente coercitive și propoziții științifice, efecte sociale reale și utopii de neclintit, programe de îndreptare a delincvenților și mecanisme ce întăresc delincvența. Pretinsul eșec nu face, atunci, parte din chiar mecanismul de funcționare al închisorii? Nu ar trebui, prin urmare, înscris în rândul efectelor de putere pe care disciplina și tehnologia adiacentă a întemnițării le-au indus în aparatul de justiție și, mai general, în societate, și pe care le-am putea grupa sub

denumirea de „sistem carceral"? Dacă instituţia-închisoare a rezistat atâta vreme, şi într-o asemenea împietrire, dacă principiul detenţiei penale nu a fost niciodată pus serios în discuţie este, fără îndoială, din cauză că acest sistem carceral avea rădăcini adânci şi îndeplinea funcţii precise. Să luăm drept mărturie a acestei trăinicii un exemplu de dată recentă; închisoarea-model deschisă în 1969 la Fleury-Mérogis[X] nu a făcut decât să reproducă în organizarea ei de ansamblu steaua panoptică ce făcuse în 1836 gloria închisorii de la Petite-Roquette. Aceeaşi maşinărie de putere prinde corp real şi formă simbolică în ambele instituţii penitenciare. Ca să joace însă ce rol?

*

Să admitem că legea are misiunea de a defini infracţiuni, că aparatul penal are funcţia de a le reduce şi că închisoarea constituie instrumentul acestei acţiuni de reprimare; în acest caz, trebuie să constatăm eşecul întregii întreprinderi. Sau, mai degrabă – căci, pentru a-l putea stabili în termeni istorici, ar trebui să putem măsura incidenţa penalităţii de detenţie asupra nivelului global al criminalităţii –, să ne mirăm de faptul că, de 150 de ani încoace, proclamarea eşecului închisorii a fost de fiecare dată însoţită de menţinerea ei. Alternativa avută cu adevărat în vedere a fost deportarea, pe care Anglia o abandonase încă de la începutul secolului al XIX-lea şi la care Franţa revine sub cel de-al doilea Imperiu, dar mai curând ca la o formă în acelaşi timp strictă şi îndepărtată de întemniţare.

Dar poate că problema ar trebui pusă invers şi s-ar cuveni să ne întrebăm la ce anume serveşte eşecul închisorii; la ce folosesc toate aceste fenomene pe care critica nu încetează să le denunţe: menţinerea delincvenţei, inducerea recidivei, transformarea infractorului ocazional în delincvent profesionist, organizarea unui mediu închis al delincvenţei. Ar trebui oare să căutăm ce anume se ascunde sub aparentul cinism al instituţiei penale care, după ce-i obligă pe condamnaţi să-şi execute pedeapsa, continuă să-i urmărească printr-o serie întreagă de marcaje (supravegherea, care era de drept pe vremuri şi este de fapt astăzi; odinioară, acte de identitate ale ocnaşilor; azi,

cazierul judiciar) și care, în felul acesta, îl menține sub urmărire ca „delincvent" pe cel care s-a achitat de pedeapsă ca infractor? Nu ar fi mai nimerit să vedem aici o consecință mai curând decât o contradicție? Ar trebui în cazul acesta să presupunem că închisoarea și, în general, pedepsele, fără îndoială, nu vizează, de fapt, să suprime infracțiunile; ci, mai curând, să le deosebească unele de altele, să le repartizeze, să le întrebuințeze; că urmăresc nu atât să-i facă ascultători pe cei care sunt gata să încalce legile, ci tind să încadreze încălcarea legilor într-o tactică generală de aservire. Penalitatea ar fi atunci o modalitate de a gestiona ilegalismele, de a trasa limite de toleranță, de a oferi câmp liber unora și de a face presiuni asupra altora, de a exclude o parte și de a o face folositoare pe alta, de a le neutraliza pe unele și de a profita de pe urma altora. Într-un cuvânt, penalitatea nu ar „reprima" pur și simplu ilegalismele; le-ar „diferența" și le-ar garanta „economia" de ansamblu. Și dacă se poate vorbi de o justiție de clasă este nu numai din pricina faptului că legea însăși sau modul de a o aplica slujesc interesele unei clase, ci și pentru că întreaga gestionare diferențiată a ilegalismelor prin intermediul penalității se înscrie printre mecanismele de dominare. Pedepsele legale trebuie reintroduse într-o strategie globală a ilegalismelor. „Eșecul" închisorii poate fi înțeles, fără îndoială, plecându-se de aici.

Schema generală a reformei penale se înscrie, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în lupta împotriva ilegalismelor: întregul echilibru de toleranțe, protecții și interese reciproce – care, sub Vechiul Regim, ținuse laolaltă ilegalismele diferitelor straturi sociale – fusese distrus. A luat atunci naștere utopia unei societăți universal și public punitive, în care mecanismele penale aflate permanent în acțiune ar fi acționat fără întârziere, mediere sau incertitudine; o lege de două ori ideală, fiind perfectă în calcule și întipărită în reprezentarea fiecărui cetățean în parte, ar fi blocat chiar de la sursă orice fel de practici ilegale. Or, iată că, la cumpăna dintre secolele al XVIII-lea și al XIX-lea și îndreptându-se împotriva noilor coduri penale, se profilează pericolul unui nou ilegalism popular. Sau, poate, mai exact, ilegalismele populare încep în acel moment să capete noi dimensiuni: acelea provocate de valul mișcărilor care, din

anii 1780 şi până la revoluţiile de la 1848, străbat conflictele sociale, luptele împotriva regimurilor politice, rezistenţa în faţa fenomenului de industrializare, efectele crizelor economice. Schematic, putem identifica trei procese caracteristice. Mai întâi, dezvoltarea dimensiunii politice a ilegalismelor populare; şi aceasta în două moduri: unele practici până în acel moment localizate şi oarecum limitate la ele însele (precum refuzul achitării impozitului, al recrutărilor, redevenţelor, taxelor; confiscarea violentă a bunurilor de larg consum acaparate; jefuirea magazinelor şi punerea în vânzare cu forţa a produselor la „preţul real"; ciocnirile cu reprezentanţii puterii) au putut în timpul Revoluţiei să ajungă până la lupte politice directe ce aveau scopul nu doar de a obliga puterea să cedeze sau să amâne aplicarea unei măsuri socotite intolerabilă, ci de a schimba guvernul şi însăşi structura puterii. Reciproc, anumite mişcări politice s-au sprijinit în mod explicit pe unele forme deja existente de ilegalism (aşa cum tulburările regaliste din vestul şi sudul Franţei s-au folosit de refuzul ţăranilor de a accepta noile legi privitoare la proprietate, religie, recrutare); această dimensiune politică a ilegalismului va deveni în acelaşi timp mai complexă şi mai pronunţată în raporturile dintre mişcarea muncitorească şi partidele republicane din secolul al XIX-lea, în trecerea de la luptele muncitoreşti (greve, coaliţii interzise, asociaţii ilegale) spre revoluţia politică. În orice caz, la orizontul acestor practici ilegale – care se înmulţesc o dată cu legislaţiile din ce în ce mai restrictive – se profilează lupte propriu-zis politice; eventuala răsturnare a puterii este departe de a le obseda pe toate; dar o bună parte dintre ele pot fi capitalizate în contul unor bătălii politice de ansamblu şi uneori chiar conduc la acestea în mod direct.

Pe de altă parte, dincolo de neacceptarea legii sau a regulamentelor pot fi cu uşurinţă recunoscute luptele îndreptate împotriva celor care le stabilesc în conformitate cu propriile lor interese: lupta nu mai este purtată împotriva perceptorilor, oamenilor de finanţe, agenţilor regali, ofiţerilor prevaricatori ori miniştrilor răi, împotriva tuturor agenţilor injustiţiei; ci chiar împotriva legii şi a justiţiei însărcinate să o aplice, împotriva proprietarilor solidari şi care se prevalează de noile drepturi; împotriva patronilor care se înţeleg între ei, dar interzic

coaliţiile; împotriva antreprenorilor care înmulţesc maşinile, micşorează salariile, măresc programul de lucru, înăspresc regulamentele interne de uzină. Tocmai împotriva noului regim al proprietăţii funciare – instaurat de burghezia care a profitat de pe urma Revoluţiei – s-a dezvoltat un întreg ilegalism ţărănesc, care a atins formele sale cele mai violente între Thermidor[XI] şi Consulat[XII], fără a dispărea cu totul după aceea; tocmai împotriva noului regim al exploatării legale a muncii au luat amploare, la începutul secolului al XIX-lea, ilegalismele muncitoreşti: începând cu cele mai violente, ca distrugerea de maşini, ori cele mai durabile, precum constituirea de asociaţii, şi sfârşind cu cele mai cotidiene, ca absenteismul, părăsirea lucrului, vagabondajul, fraudele în sfera materiilor prime, a cantităţii şi calităţii produsului finit. O serie întreagă de ilegalisme: ce se înscriu în lupte în care se ştie că sunt înfruntate deopotrivă legea şi clasa care a impus-o.

În sfârşit, dacă este adevărat că, în cursul secolului al XVIII-lea, s-au putut observa[1] o evoluţie a criminalităţii înspre forme specializate, o tendinţă tot mai accentuată spre furtul făcut cu pricepere şi transformarea lui în apanajul marginalilor, izolaţi în mijlocul unei populaţii ce le era ostilă, ultimii ani ai secolului al XVIII-lea au fost, în schimb, martorii reconstituirii anumitor legături şi ai stabilirii unor noi relaţii; nu pentru că, aşa cum spuneau contemporanii, capii tulburărilor populare ar fi fost criminali, ci pentru că noile forme ale dreptului, rigorile reglementărilor, exigenţele fie ale statului, fie ale proprietarilor, fie ale patronilor, ca şi tehnicile mai riguroase de supraveghere sporeau ocaziile de producere a delictelor şi-i scoteau în afara legii pe mulţi indivizi care, în alte împrejurări, nu ar fi evoluat spre criminalitatea specializată; pe acest fundal al noilor legi privind proprietatea şi al înrolărilor refuzate s-a dezvoltat în ultimii ani ai Revoluţiei un ilegalism ţărănesc care a dus la înmulţirea violenţelor, agresiunilor, furturilor, jafurilor, ajungând până la marile forme de „brigandaj politic"; tot pe fondul unei legislaţii sau al unor regulamente foarte dure (privitoare la livret, locuinţe, orare, absenţe) a luat

1 Cf. *supra,* pp. 97 şi urm.

amploare un vagabondaj muncitoresc ce intersecta nu de puţine ori delincvenţa strictă. O serie întreagă de practici ilegale, care în secolul anterior manifestaseră tendinţa de a se decanta şi de a se izola unele de altele, par acum să facă front comun, formând o nouă ameninţare.

Triplă generalizare a ilegalismelor populare la cumpăna dintre cele două secole (şi dincolo, chiar, de o extindere cantitativă care e problematică şi rămâne de evaluat): este vorba de înscrierea lor într-un orizont politic de ansamblu; de articularea lor explicită la luptele sociale; de comunicarea dintre diferitele forme şi niveluri de infracţiune. Aceste procese nu s-au dezvoltat, firește, până la capăt; cert e că nu se ajunsese la formarea, la începutul secolului al XIX-lea, a unui ilegalism masiv, deopotrivă politic şi social. Dar, în forma lor doar schiţată şi în pofida dispersiunii, ele au fost îndeajuns de pronunţate pentru a sluji drept suport marii spaime faţă de o plebe bănuită a fi în ansamblul ei criminală şi răzvrătită, mitul clasei barbare, imorale şi în afara legii care, în perioada Imperiului şi a Monarhiei din iulie, bântuie discursul legiuitorilor, al filantropilor ori al observatorilor vieţii muncitoreşti. Aceste procese pot fi descifrate în spatele seriei de afirmaţii cu totul străine de teoria penală a secolului al XVIII-lea: crima nu este o virtualitate pe care interesul sau pasiunile ar fi imprimat-o în sufletul tuturor oamenilor, ci trăsătura specifică a unei anumite clase sociale; criminalii, care pe vremuri puteau fi întâlniţi în toate clasele sociale, provin acum „aproape toţi de pe ultima treaptă a ordinii sociale“[1]; „nouă zecimi dintre ucigaşi, asasini, hoţi şi leneşi îşi au originea în ceea ce am denumit baza socială“[2]; nu crima înstrăinează de societate, ci se datorează mai degrabă ea însăşi faptului că cel care a comis-o este în societate ca un străin, aparţinând acelei „rase bastarde“ despre care vorbea Target, acelei „clase degradate din pricina mizeriei, ale cărei vicii sunt o piedică de netrecut în calea generoaselor intenţii ce vor să o combată“[3]; în aceste condiţii, ar fi o dovadă de ipocrizie sau de naivitate să se creadă că legea este

1 Ch. Comte, *Traité de législation,* 1830, p. 49.
2 H. Lauvergne, *Les Forçats,* 1841, p. 337.
3 É. Bure, *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France,* 1840, II, p. 391.

aceeași pentru toți și că ea acționează în numele tuturor; e mai înțelept să se recunoască faptul că este făcută numai pentru câțiva și-i are ca obiect pe alții; în principiu, ea îi obligă pe toți cetățenii, dar se adresează în primul rând claselor cele mai numeroase și mai puțin instruite; spre deosebire de felul cum stau lucrurile în cazul legilor politice ori civile, aplicarea legii penale nu-i privește pe toți oamenii la fel[1], iar în tribunale nu societatea întreagă îl judecă pe un membru al ei, ci o categorie socială însărcinată cu menținerea ordinii o sancționează pe o alta, sortită dezordinii: „Duceți-vă prin locurile unde se împarte dreptatea, se întemnițează, se ucide... Pretutindeni vă izbește un fapt; veți vedea peste tot două clase cu totul diferite de oameni, dintre care unii se află mereu pe scaunele acuzatorilor și ale judecătorilor, iar ceilalți în băncile arestaților și condamnaților", ceea ce se explică prin faptul că cei din urmă, din lipsă de resurse materiale și de educație, nu sunt în stare „să se mențină în limitele cinstei legale"[2]; astfel încât limbajul legii ce se dorește universal este tocmai din această cauză inadecvat; dacă se vrea eficace, el trebuie să fie discursul unei clase adresat altei clase, care nu are nici aceleași idei, și nici nu întrebuințează aceleași cuvinte ca ea: „Or, cu vorbele noastre fățarnice, pline de dispreț și împotmoliți în propria noastră etichetă, ne putem noi oare face înțeleși de cei care nu au avut niciodată de-a face decât cu limbajul frust, sărac, dezordonat, însă viu, direct, pitoresc al halei, cârciumilor și iarmarocului?... Ce limbă, ce metodă ar trebui să întrebuințăm în redactarea legilor pentru a putea să acționăm mai eficient asupra spiritului necultivat al acelora care nu se pot decât cu dificultate opune ispitelor crimei?"[3] Legea și justiția nu se sfiesc să-și proclame necesara lor disimetrie de clasă.

Iar dacă așa stau lucrurile, înseamnă că, „eșuând" în mod aparent, închisoarea nu-și ratează, de fapt, ținta; dimpotrivă, o atinge în măsura în care duce la formarea în sânul celorlalte ilegalisme a unei forme particulare de ilegalism, pe care își permite s-o evidențieze, s-o pună în lumină și s-o organizeze

1 P. Rossi, *Traité de droit pénal*, 1829, I, p. 32.
2 Ch. Lucas, *De la réforme des prisons*, II, 1838, p. 82.
3 P. Rossi, *loc. cit.*, p. 33.

ca pe un mediu relativ închis, dar penetrabil. Ea contribuie la apariţia unui ilegalism bătător la ochi, marcat, ireductibil la un anumit nivel şi în chip discret util – îndărătnic şi docil totodată; dă contur, izolează şi subliniază o formă de ilegalism ce pare să le rezume simbolic pe toate celelalte, care însă permite rămânerea în umbră a acelor forme de ilegalism a căror tolerare este dorită sau considerată necesară. Această formă de ilegalism o constituie delincvenţa propriu-zisă. Nu trebuie să vedem în ea forma cea mai intensă şi mai nocivă a ilegalismului, cea pe care aparatul penal trebuie să se străduiască s-o micşoreze cu ajutorul închisorii din pricina pericolului pe care-l reprezintă; ea este mai curând un efect al penalităţii (şi în special al penalităţii de detenţie) ce face posibile diferenţierea, organizarea şi supravegherea ilegalismelor. Delincvenţa este desigur una dintre formele ilegalismului; îşi are, în orice caz, rădăcinile în acesta; ea este însă un ilegalism pe care „sistemul carceral", cu toate ramificaţiile lui, l-a învestit, decupat, izolat, infiltrat, organizat, închis într-un mediu definit şi căruia i-a atribuit un rol instrumental faţă de celelalte ilegalisme. Pe scurt, dacă opoziţia juridică trece între legalitate şi practica ilegală, opoziţia strategică trece între ilegalisme şi delincvenţă.

În locul afirmaţiei că închisoarea dă greş în acţiunea de reducere a criminalităţii trebuie, poate, să aşezăm ipoteza conform căreia închisoarea a izbutit de minune să producă delincvenţa, tip special, formă politic şi economic mai puţin periculoasă – şi, la limită, chiar utilizabilă – de ilegalism; să-i producă pe delincvenţi, mediu în aparenţă marginal, însă controlat de la centru; să-l producă pe delincvent ca subiect patologizat. Reuşita închisorii: în luptele purtate în jurul legii şi ilegalismelor, ea individualizează o „delincvenţă". Am văzut modul în care sistemul carceral i-l substituise infractorului pe „delincvent" şi ataşase în acelaşi timp practicii judiciare un întreg orizont de cunoaştere posibilă. Or, acest proces ce produce delincvenţa-obiect face corp comun cu operaţia politică ce disociază ilegalismele şi izolează în cadrul acestora delincvenţa. Închisoarea este punctul de joncţiune al celor două mecanisme; le permite să se consolideze continuu unul pe celălalt, să obiectiveze delincvenţa în spatele infracţiunii, să întărească

delincvența în fluiditatea ilegalismelor. Reușită ce face ca, după un secol și jumătate de necontenite „eșecuri", închisoarea să-și continue existența, producând în continuare aceleași efecte și făcându-ne să ne fie aproape imposibil să renunțăm la ea.

*

Penalitatea de detenție fabrică, prin urmare – de unde, desigur, și longevitatea ei –, un ilegalism închis, separat și util. Circuitul delincvenței nu e subprodusul unei închisori care, pedepsind, nu izbutește să și îndrepte; ci efectul direct al unei penalități care, pentru a gestiona practicile ilegale, le încadrează pe unele dintre ele într-un mecanism de „pedepsire-reproducere" ce ar număra printre piesele principale întemnițarea. Dar de ce și în ce fel i-ar reveni închisorii misiunea să joace rolul de a fabrica o delincvență pe care trebuie să o combată?

Organizarea delincvenței, ce se constituie ca un fel de ilegalism închis, prezintă, într-adevăr, o serie de avantaje. În primul rând, delincvența poate fi ținută sub control (reperând indivizii, infiltrând grupul, organizând delațiunea reciprocă): agitației confuze a unei populații ce practică un ilegalism de ocazie, mereu susceptibil de a se răspândi, sau grupurilor nesigure de vagabonzi care recrutează, în funcție de locurile prin care trec și de împrejurări, șomeri, cerșetori, răzvrătiți de tot soiul și care cresc uneori – cum s-a putut vedea la sfârșitul secolului al XVIII-lea –, ajungând să constituie redutabile forțe de jaf și revoltă, li se substituie un grup relativ restrâns și închis de indivizi care pot fi permanent ținuți sub supraveghere. Această delincvență închisă în ea însăși poate fi, de asemenea, dirijată spre formele de ilegalism cel mai puțin periculoase: menținuți prin presiunea controalelor în marginea societății, reduși la condiții de existență dintre cele mai precare, rupți de o populație care i-ar fi putut susține (cum se întâmpla în trecut cu contrabandiștii sau cu unele forme de banditism)[1], delincvenții se limitează în mod fatal la o criminalitate localizată, lipsită de forță de atracție, politic nepericuloasă și economic lipsită de consecințe. Or, acest ilegalism concentrat,

1 Cf. E.J. Hobsbawn, *Les Bandits*, trad. fr. 1972.

controlat şi dezarmat este în chipul cel mai direct util. Poate fi util în raport cu alte ilegalisme: izolat faţă de ele, repliat pe propriile organizări interne, specializat pe o criminalitate violentă căreia clasele sărace îi cad adeseori cele dintâi victimă, încadrat din toate părţile de poliţie, expus la nesfârşite pedepse cu închisoarea, apoi la o viaţă definitiv „specializată", delincvenţa, această lume diferită, periculoasă şi adesea ostilă, blochează sau cel puţin menţine la un nivel suficient de scăzut practicile ilegale curente (micile furturi, micile violenţe, refuzul sau ocolirea cotidiană a legii), le împiedică să dobândească forme ample şi manifeste, ca şi cum efectul pilduitor, cerut în trecut de la ostentaţia supliciilor, ar fi acum căutat nu atât în asprimea pedepselor, cât în însăşi existenţa vizibilă, marcată, a delincvenţei: diferenţiindu-se de restul ilegalismelor populare, delincvenţa exercită presiuni asupra lor.

În plus însă, delincvenţa mai este susceptibilă şi de o întrebuinţare directă. Exemplul colonizării este cel mai la îndemână. Nu este însă şi cel mai pertinent; căci, într-adevăr, dacă deportarea criminalilor a fost în mai multe rânduri solicitată sub Restauraţie, fie de Camera Deputaţilor, fie de Consiliile generale, a fost mai ales pentru a uşura cheltuielile financiare necesitate de întregul aparat de detenţie; şi, în ciuda tuturor proiectelor ce fuseseră înaintate sub Monarhia din iulie pentru ca delincvenţii, soldaţii nedisciplinaţi, prostituatele şi copiii găsiţi să poată lua parte la colonizarea Algeriei, acest lucru a fost cu fermitate exclus prin legea din 1854 ce înfiinţa temniţele coloniale; în realitate, deportarea în Guyana şi, mai târziu, în Noua Caledonie nu a avut o importanţă economică reală, în ciuda obligaţiei impuse condamnaţilor de a rămâne în colonia în care îşi ispăşiseră pedeapsa un număr de ani cel puţin egal cu perioada de detenţie (în unele cazuri, trebuia să rămână acolo pentru tot restul vieţii).[1] De fapt, utilizarea delincvenţei ca mediu în acelaşi timp separat şi manipulabil a avut loc cu deosebire la marginile legalităţii. Ceea ce vrea

1 În problema deportării, cf. F. de Barbé-Marbois *(Observations sur les votes de 41 conseils généraux)* şi discuţia dintre Blosseville şi La Pilorgerie (despre Botany Bay). Buré, colonelul Marengo şi L. de Carné, între alţii, au imaginat proiecte de colonizare a Algeriei cu delincvenţi.

să însemne că și acolo a fost instalat în secolul al XIX-lea un fel de ilegalism subordonat și a cărui organizare sub semnul delincvenței, cu toate tipurile de supraveghere pe care aceasta le presupune, îi garantează docilitatea. Delincvența, ca ilegalism controlat, este un agent în slujba ilegalismului grupurilor conducătoare. Organizarea, în secolul al XIX-lea, a rețelelor de prostituție este în acest sens grăitoare[1]: controalele polițienești și medicale asupra prostituatelor, trecerea lor regulată prin închisoare, organizarea la scară mare a bordelurilor, ierarhia scrupuloasă ce era respectată în mediul prostituției, infiltrarea lui cu delincvenți-informatori, toate acestea permiteau canalizarea și recuperarea printr-o serie întreagă de intermediari a enormelor profituri obținute pe seama plăcerii sexuale pe care moralizarea zilnică din ce în ce mai insistentă o destina unei semiclandestinități, făcând-o în mod firesc costisitoare; în stabilirea unui preț al plăcerii, în constituirea unui profit al sexualității reprimate și în recuperarea acestui profit, mediul delincvent a mers mână în mână cu un puritanism interesat: un agent fiscal ilicit acționând asupra unor practici ilegale.[2] Traficul de arme, de alcool (în țările supuse prohibiției) ori, mai recent, traficul de droguri scot la fel de bine în evidență această funcționare a „delincvenței

---

1 Unul dintre primele episoade l-a constituit organizarea, sub controlul poliției, a caselor de toleranță (1823), care depășea cu mult dispozițiile legii din 14 iulie 1791 privitoare la supravegherea caselor de toleranță. Cf. despre acest subiect culegerile manuscrise ale Prefecturii de poliție (10-26). Cu deosebire circulara prefectului de poliție din 14 iunie 1823: „Organizarea caselor de toleranță ar trebui în chip foarte firesc să nu fie pe placul nici unui om care se interesează de moralitatea publică; nu mă miră deloc faptul că domnii Comisari de poliție se opun din răsputeri instalării acestor case în diferitele cartiere de care răspund... Poliția e convinsă că se îngrijește de ordinea publică dacă ar reuși să închidă prostituția în case tolerate asupra cărora acțiunea ei să poată fi constantă și uniformă și care nu s-ar putea sustrage supravegherii."

2 Cartea lui Parent-Duchatelet despre prostituția din Paris *(Prostitution à Paris,* 1836) poate fi citită ca o mărturie a acestei branșări, patronată de poliție și de instituțiile penale, a mediului delincvent la prostituție. Cazul Mafiei italiene, transplantată în Statele Unite și întrebuințată deopotrivă la stoarcerea de profituri ilicite și în scopuri politice, constituie un exemplu perfect de colonizare a unui ilegalism de origine populară.

utile": existenţa unei interdicţii legale creează în jurul ei un câmp de practici ilegale asupra căruia se ajunge la exercitarea unui control şi din care se scoate un profit ilicit prin intermediul unor elemente la rândul lor ilegale, dar făcute uşor de manipulat prin organizarea lor ca delincvenţă. Aceasta reprezintă un instrument de gestionare şi de exploatare a ilegalismelor.

Ea este şi un instrument pentru ilegalismul pe care-l antrenează în jurul lui exerciţiul însuşi al puterii. Utilizarea politică a delincvenţilor – sub formă de turnători, informatori, provocatori – constituia un fapt de necontestat cu mult înainte de secolul al XIX-lea.[1] După Revoluţie însă, această practică a dobândit cu totul alte dimensiuni: infiltrarea partidelor politice şi a asociaţiilor muncitoreşti, recrutarea oamenilor de încredere care să acţioneze împotriva greviştilor şi răzvrătiţilor, organizarea unei subpoliţii – lucrând în legătură directă cu poliţia legală, susceptibilă, la limită, să devină un fel de armată paralelă –, o întreagă funcţionare extralegală a puterii a fost în parte asigurată de masa de manevră constituită din delincvenţi: poliţie clandestină şi armată de rezervă a puterii. Se pare că, în Franţa, aceste practici au atins apogeul în timpul Revoluţiei de la 1848 şi a venirii la putere a lui Napoleon III.[2] Se poate afirma că delincvenţa, accentuată de un sistem penal având în centrul lui închisoarea, reprezintă o deturnare a ilegalismului în beneficiul circuitelor de profit şi de putere ilicite ale clasei stăpânitoare.

Organizarea unui ilegalism izolat şi repliat pe delincvenţă nu ar fi fost posibilă fără dezvoltarea controalelor poliţieneşti. Supravegherea generală a populaţiei, vigilenţă „mută, misterioasă, invizibilă... ochiul guvernului permanent treaz şi veghind fără nici un fel de deosebire asupra tuturor cetăţenilor, fără a fi nevoit să-i supună vreunei măsuri coercitive... Ea nu

---

1 Despre acest rol al delincvenţilor în supravegherea poliţienească şi mai ales politică, cf. memoriul întocmit de Lemaire. „Denunţătorii" sunt inşi ce „se aşteaptă la indulgenţă pentru ei înşişi"; „sunt de obicei infractori care slujesc la descoperirea unor infractori mai periculoşi decât ei. În plus, din clipa în care cineva ajunge să figureze fie şi o singură dată în registrele poliţiei, nu va mai fi pierdut din vedere."

2 K. Marx, *Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte* în Marx, Engels, *Opere alese,* vol. I, Editura Politică, Bucureşti, 1966, pp. 250-253.

are nevoie să fie înscrisă în lege."[1] Supraveghere specială și prevăzută în Codul Penal din 1810 a criminalilor eliberați și a tuturor acelora care, trecuți deja prin fața justiției pentru fapte grave, sunt în mod legal bănuiți că vor atenta din nou la pacea societății. Supraveghere însă și a mediilor și grupurilor considerate periculoase prin intermediul turnătorilor și informatorilor, dintre care aproape toți sunt foști delincvenți, aflați deci sub controlul poliției: delincvența, obiect printre altele al supravegherii polițienești, este unul dintre instrumentele de predilecție ale acesteia. Toate aceste supravegheri presupun organizarea unei ierarhii în parte oficială, în parte secretă (în cadrul poliției pariziene, „serviciul de siguranță", în special, cuprindea, pe lângă „agenții declarați" – inspectori și brigadieri –, „agenți secreți" și informatori animați de frica de pedeapsă sau de ispita unei recompense).[2] Ele mai presupun și organizarea unui sistem de documentare centrat pe reperarea și identificarea criminalilor: semnalmente obligatoriu atașate la mandatele de arestare și la sentințele curților cu juri, semnalmente înscrise în registrele de eliberare din temniță, copii ale registrelor curților cu juri și cele ale tribunalelor corecționale adresate la fiecare trei luni Ministerului de Justiție și poliției generale, întocmirea, ceva mai târziu, la Ministerul de Interne, a unui „catastif organizat alfabetic ce recapitulează toate aceste registre, întrebuințarea, spre 1833, după metoda „naturaliștilor, bibliotecarilor, comercianților, oamenilor de afaceri", a unui sistem de fișe sau buletine individuale care permite integrarea cu ușurință de noi date și, în același timp, la un loc cu numele individului urmărit, a tuturor informațiilor privitoare la el ce ar putea fi de folos.[3] Delincvența, grație agenților secreți pe care-i furnizează, dar și caroiajului generalizat pe care-l face posibil, constituie un mijloc de supraveghere permanentă a populației: un aparat ce permite,

---

1 A. Bonneville, *Des institutions complémentaires du système pénitencier*, 1847, pp. 397-399.

2 Cf. H.A. Fregier, *Les Classes dangereuses*, 1840, I, pp. 142-148.

3 A. Bonneville, *De la récidive*, 1844, pp. 92-93. Apariția fișelor individuale și constituirea științelor omului: încă o invenție neglijată de istorici.

prin intermediul delincvenţilor înşişi, extinderea controlului asupra întregului câmp social. Delincvenţa funcţionează ca un sistem de observare politică. Statisticienii şi sociologii s-au folosit, la rândul lor, de el, dar mult după poliţişti.

Dar această supraveghere nu a putut funcţiona decât cuplată cu închisoarea. Dat fiind că facilitează controlarea indivizilor în momentul când aceştia sunt puşi în libertate, că permite recrutarea informatorilor, că sporeşte denunţurile reciproce, că-i pune pe infractori în contact unii cu alţii, supravegherea accelerează organizarea unui mediu delincvent închis asupra lui însuşi, însă uşor de controlat; şi toate efectele de excluziune socială pe care ea le provoacă (şomaj, interdicţii de şedere, domicilii obligatorii, menţineri la dispoziţia autorităţilor) deschid larg posibilitatea de a impune foştilor deţinuţi sarcinile ce le sunt încredinţate. Închisoarea şi poliţia alcătuiesc un dispozitiv îngemănat; împreună, cele două asigură, în câmpul general al ilegalismelor, diferenţierea, izolarea şi întrebuinţarea unei delincvente. Din marea masă a ilegalismelor, sistemul poliţie-închisoare decupează o delincvenţă maniabilă. Aceasta, cu specificul ei, este un efect al sistemului; însă devine şi o rotiţă, şi un instrument al acestuia. Astfel încât ar fi mai potrivit să vorbim de un ansamblu compus din trei termeni (poliţie-închisoare-delincvenţă) ce se sprijină unii pe ceilalţi şi formează un circuit ce nu cunoaşte întreruperi. Supravegherea poliţienească îi furnizează închisorii pe infractorii pe care aceasta îi transformă în delincvenţi, ţinte şi auxiliari ai controalelor poliţieneşti care, cu regularitate, îi trimit pe unii dintre ei înapoi în închisoare.

Nu avem de-a face cu o justiţie penală însărcinată să urmărească toate practicile ilegale existente şi care, în acest scop, ar recurge la poliţie ca auxiliar şi la închisoare ca instrument punitiv, fie şi lăsând în urma acţiunii sale reziduul neasimilabil al „delincvenţei". Trebuie să privim această justiţie ca pe un instrument destinat controlului diferenţiat al ilegalismelor. Faţă de el, justiţia penală joacă rolul de cauţiune legală şi de principiu de transmisiune. Ea este un releu într-o economie generală a ilegalismelor, ale cărei celelalte piese sunt (nu sub, ci alături de ea) poliţia, închisoarea şi delincvenţa. Debordarea justiţiei de către poliţie, forţa de inerţie pe care

instituția carcerală o opune justiției nu reprezintă un lucru nou, și nici efectul unei scleroze sau al unei progresive deplasări a puterii; este o caracteristică structurală, ce marchează mecanismele punitive în societățile moderne. Degeaba vociferează magistrații; justiția penală, cu întregul ei aparat de spectacol, este menită să răspundă cererii cotidiene a unui aparat de control ascuns pe jumătate în umbră, ce urmărește să sudeze una de cealaltă, într-un mic angrenaj, poliția și delincvența. Judecătorii sunt angajații ei ce abia îndrăznesc să ridice glasul.[1] Pun și ei umărul, în măsura posibilităților de care dispun, la constituirea delincvenței, adică la diferențierea ilegalismelor, la controlul, colonizarea și întrebuințarea unora dintre ele de către ilegalismul clasei stăpânitoare.

Despre acest proces ce s-a dezvoltat în primii treizeci-patruzeci de ani ai secolului al XIX-lea depun mărturie două personalități, în primul rând, Vidocq[XIII]. El a fost[2] omul vechilor ilegalisme, un Gil Blas[XIV] de la celălalt capăt al veacului, alunecând rapid spre rău: turbulență, scandaluri, escrocherii, cărora le-a fost cel mai adesea victimă, bătăi, dueluri; înrolări și dezertări în serie, contacte cu mediul prostituției, al jocurilor de noroc, al hoților de buzunare și foarte curând al tâlhăriei la drumul mare. Dar semnificația aproape mitică pe care a căpătat-o chiar în ochii contemporanilor săi nu se datorează acestui trecut, poate înfrumusețat; nu se datorează nici chiar faptului că, pentru prima oară în istorie, un fost ocnaș, răscumpărat sau cumpărat, a devenit șef al poliției; ci mai degrabă faptului că, prin el, delincvența și-a

---

1 Există mărturii foarte timpurii, încă din timpul Restaurației, cu privire la rezistența oamenilor legii de a fi integrați în acest mecanism (ceea ce dovedește că nu este vorba de un fenomen trecător sau de o reacție întârziată). În special, lichidarea sau mai curând reutilizarea poliției napoleoniene a fost cea care a pus probleme. Însă dificultățile au persistat. Cf. discursul cu care Belleyme își inaugurează în 1825 funcția, încercând să se deosebească de predecesorii lui: „Căile legale ne sunt deschise... Crescut la școala legilor, educat la școala unei magistraturi atât de demne... noi suntem auxiliarii justiției" (cf. *Histoire de l'administration* de M. de Belleyme); a se vedea și foarte interesantul pamflet al lui Molène, *De la liberté.*

2 A se vedea atât *Memoriile* publicate sub numele lui, cât și *Histoire de Vidocq racontée par lui-même.*

dobândit statutul ei ambiguu de obiect şi de instrument al unui aparat de poliţie ce lucrează împotriva ei şi în colaborare cu ea. Vidocq marchează momentul în care delincvenţa, desprinsă din trunchiul celorlalte ilegalisme, este împuternicită de putere şi pusă să acţioneze în sens invers. Atunci are loc cuplarea directă şi instituţionalizată a poliţiei cu delincvenţa. Moment neliniştitor, când criminalitatea devine una din rotiţele puterii. O personalitate obsedase epocile precedente, aceea a regelui monstruos, izvor al întregii justiţii, şi totuşi murdărit de crime; o altă obsesie îşi face acum apariţia, aceea a unei înţelegeri secrete şi necurate între cei care impun legea şi cei care o încalcă. S-a sfârşit epoca shakespeariană, când suveranitatea se înfrunta cu nelegiuirea într-un acelaşi personaj; va începe curând melodrama de zi cu zi a autorităţii poliţieneşti şi a complicităţilor dintre crimă şi putere.

Opusul lui Vidocq, contemporanul acestuia, Lacenaire. Prezenţa sa pe veci înscrisă în paradisul esteţilor crimei are de ce să surprindă: cu toată bunăvoinţa şi zelul lui de neofit, el nu a reuşit niciodată să comită decât câteva crime mediocre, şi a făcut-o cu foarte multă stângăcie; a fost atât de tare bănuit că e turnător, încât administraţia a trebuit să-l protejeze împotriva deţinuţilor de la Force[XV] care voiau să-l omoare[1], iar lumea bună din Parisul lui Ludovic Filip[XVI] a fost aceea care i-a organizat, înainte de execuţie, o sărbătoare în comparaţie cu care nenumăratele resuscitări literare de mai târziu nu au fost decât nişte omagieri pur academice. Faima nu şi-o datorează în nici un caz răsunetului crimelor ori artei cu care acestea ar fi fost concepute; tocmai imprecizia acestora stârneşte mirarea. Îşi datorează celebritatea mai mult jocului, vizibil în existenţa şi discursurile lui, dintre ilegalism şi delincvenţă. Escrocherie, evadări, găinării, închisoare, reconstituire a prieteniilor de celulă, şantaj reciproc, nenumărate recidive, mergând până la cea de pe urmă tentativă nereuşită de asasinat – Lacenaire este tipul „delincventului". Aducea însă cu el, fie şi numai în stadiul de virtualitate, un orizont al

1 Acuzaţia este reluată în mod explicit de Canler, *Mémoires* (reeditate în 1968), p. 15.

ilegalismelor care, până nu cu multă vreme în urmă, erau încă amenințătoare: acest mic-burghez ruinat, crescut într-un colegiu de calitate, pricepându-se să se exprime oral și în scris, ar fi fost, cu o generație mai devreme, revoluționar, iacobin, regicid[1]; contemporan cu Robespierre, refuzul său în fața legilor s-ar fi putut manifesta într-un câmp nemijlocit istoric. Născut în 1800, aproape ca Julien Sorel, personajul său poartă urmele acestor posibilități; care însă s-au mărginit la furt, omor și turnătorie. Toate aceste virtualități s-au transformat într-o delincvență de foarte mică anvergură: din acest punct de vedere, Lacenaire este un personaj liniștitor. Iar dacă totuși ele reapar, nu o fac decât în discursul lui despre teoria crimei. În clipa morții, Lacenaire revelează triumful delincvenței asupra ilegalismului sau mai degrabă figura unui ilegalism confiscat, pe de o parte, la nivelul delincvenței, și deplasat, pe de altă parte, spre o estetică a crimei, adică spre o artă a claselor privilegiate. Simetrie a lui Lacenaire cu Vidocq care, în aceeași perioadă, făcea posibilă închiderea delincvenței în ea însăși prin constituirea ei ca mediu separat și controlabil și prin deplasarea înspre tehnicile polițienești a unei întregi practici delincvente ce se transformă, astfel, în ilegalism licit al puterii. Faptul că burghezia pariziană l-a celebrat pe Lacenaire, faptul că celula lui și-a deschis ușa unor vizitatori iluștri, că a fost copleșit de elogii în ultimele zile ale vieții, el, pe care gloata de la Force voise, înaintea judecătorilor, să-l ucidă, el, care făcuse la tribunal tot ce-i stătuse în puteri pentru a-l trage după sine pe eșafod și pe complicele său, François – nimic din toate acestea nu este întâmplător: în persoana lui, era celebrată figura simbolică a unui ilegalism aservit sub forma delincvenței și transformat în discurs –, făcut, adică, de două ori inofensiv; burghezia își inventa în felul acesta o nouă plăcere de care este încă departe să se fi plictisit. Să nu uităm că moartea atât de celebră a lui Lacenaire venea să blocheze răsunetul atentatului lui Fieschi, ultimul dintre regicizi, ce reprezintă figura inversă a unei criminalități ce evoluează spre violența politică.

1 Despre ce a fost Lacenaire în ochii contemporanilor săi, a se vedea dosarul alcătuit de M. Lebailly, în ediția îngrijită de el a *Memoriilor* lui Lacenaire, 1968, pp. 297-304.

Nu trebuie să pierdem din vedere nici faptul că această moarte se petrecea cu numai câteva luni înaintea plecării ultimului şir de deţinuţi legaţi în lanţuri şi a scandalurilor ce l-au însoţit. Aceste două sărbători s-au încrucişat în istorie; şi, de altfel, François, complicele lui Lacenaire, a fost unul dintre personajele cele mai pregnante ale şirului de deţinuţi legaţi în lanţuri de pe 19 iulie.[1] Una continua ritualurile antice ale supliciilor, riscând să reactiveze în jurul criminalilor ilegalismele populare. Urma să fie interzisă, căci criminalului nu mai trebuia să i se rezerve un loc decât în spaţiul apropriat al delincvenţei. Cealaltă inaugura jocul teoretic al unui ilegalism al privilegiaţilor; sau, mai curând, marca momentul în care ilegalismele politice şi economice pe care le practică în realitate burghezia urmau să fie dublate de o reprezentare teoretică şi estetică: „Metafizică a crimei", cum s-a spus referitor la Lacenaire. *L'Assassinat considéré comme un des Beaux-Arts* (*Despre omor privit ca una dintre artele frumoase*)[XVII] văzuse lumina tiparului în 1849.

*

Această producere a delincvenţei şi învestirea ei de către aparatul penal trebuie luate drept ceea ce sunt: nu rezultate obţinute o dată pentru totdeauna, ci tactici aflate într-o continuă mobilitate, în măsura în care nu-şi ating niciodată pe de-a-ntregul ţinta. Ruperea delincvenţei de celelalte ilegalisme, întoarcerea acesteia împotriva lor, colonizarea ei de către ilegalismele dominante – tot atâtea efecte ce ies la iveală cu limpezime în modul de a funcţiona al sistemului poliţie-în-

1 „Hora" din anii 1835-36; Fieschi, care ţinea de pedeapsa cuvenită deopotrivă paricizilor şi regicizilor, a constituit unul dintre motivele pentru care Rivière, paricidul, a fost condamnat la moarte în ciuda unui memoriu al cărui caracter ieşit din comun a fost, fără îndoială, ocultat de celebritatea lui Lacenaire, a procesului şi a scrierilor lui ce au fost publicate prin grija şefului Siguranţei (nu fără o anumită cenzură) la începutul lui 1836, cu doar câteva luni înainte ca François, complicele lui, să ofere, cu ocazia lanţului de la Brest, una dintre ultimele reprezentaţii de bâlci ale crimei. „Horă" a ilegalismelor şi a delincvenţei, „horă" a discursurilor crimei şi despre crimă.

chisoare; și totuși, ele nu au încetat să întâlnească rezistențe; au dat naștere la lupte și au provocat reacții. Să înalți zidul ce trebuia să-i separe pe delincvenți de toate straturile sociale din care proveneau și de care rămâneau legați era o sarcină dificilă, fără îndoială, mai ales în mediile urbane.[1] S-au depus eforturi susținute și îndârjite. Au fost întrebuințate procedeele generale ale acelei „moralizări" a claselor sărmane care a avut, de altfel, o importanță capitală atât din punct de vedere economic, cât și politic (dobândirea a ceea ce poate fi numit un „legalism de bază", indispensabil din clipa când sistemul Codului Penal luase locul cutumelor; deprinderea regulilor elementare ale proprietății și economisirii; dresarea în spiritul docilității în muncă, a stabilității domiciliului și familiei etc.). Au fost puse la bătaie procedee mai specializate de întreținere a ostilității mediilor populare față de delincvenți (utilizând foști deținuți ca informatori, turnători, spărgători de grevă sau ucigași plătiți). Au fost confundate în mod sistematic delictele de drept comun și infracțiunile față de împovărătoarea legislație privitoare la livrete, greve, coaliții, asociații[2], pentru care muncitorii cereau recunoașterea unui statut politic. Foarte des, acțiunile muncitorești au fost acuzate că ar fi animate, dacă nu chiar manipulate de simpli criminali.[3] În formularea verdictelor, s-a arătat o severitate adeseori mai mare împotriva muncitorilor decât împotriva hoților.[4] Au fost amestecate în închisori cele două categorii de condamnați și li s-a acordat un tratament preferențial celor de drept comun, în vreme ce gazetarii ori oamenii politici întemnițați beneficiau în majoritatea timpului de dreptul de a fi lăsați să stea deoparte. Pe scurt, o întreagă tactică de producere și întreținere a confuziei

---

1 La sfârșitul secolului al XVIII-lea, Colquhoun dă o idee despre dificultățile acestei misiuni în cazul unui oraș ca Londra. *Traité de la police de Londres,* tradus în franceză în 1807, I, pp. 32-34 și 299-300.

2 „Nici o altă clasă nu e supusă unei supravegheri de acest fel; seamănă cu aceea a condamnaților eliberați; pare să-i rânduiască pe muncitori în categoria numită acum clasa periculoasă a societății" *(L'Atelier,* an V, nr. 6, martie 1845, despre livret).

3 Cf., de exemplu, J. B. Monfalcon, *Histoire des insurrections de Lyon,* 1834, p. 142.

4 Cf. *L'Atelier,* octombrie 1840, ca și *La Fraternité,* iulie-august 1847.

având drept scop întreţinerea unei stări permanente de conflict.

La acestea, se adăuga şi o îndelungată acţiune ce urmărea să impună imaginii despre delincvenţi o grilă anume: aceştia erau înfăţişaţi ca aflându-se pe aproape, pretutindeni prezenţi şi pretutindeni de temut. Aceasta e funcţia faptului divers ce invadează o parte a presei şi începe să aibă propriile lui ziare.[1] Faptul divers penal, din pricina redundanţei lui zilnice, face acceptabil ansamblul controalelor judiciare şi poliţieneşti ce împânzesc societatea; ţine zi de zi cronica unui soi de bătălie internă împotriva inamicului fără chip; în acest război, faptul divers este buletinul cotidian de alarmă sau de victorie. Romanul de senzaţie, ce începe să se dezvolte în foiletoane şi în literatura ieftină, îndeplineşte un rol în aparenţă opus. Are mai ales funcţia de a arăta că delincventul aparţine unei lumi cu totul diferite, fără nici o legătură cu existenţa cotidiană şi familiară. Acest aspect ciudat a fost căutat mai întâi la nivelul drojdiei societăţii *(Misterele Parisului, Rocambole),* apoi al nebuniei (în special, în cea de-a doua jumătate a secolului), în sfârşit la nivelul crimei de lux, al delincvenţei de „înaltă clasă" (Arsène Lupin). Faptul divers, împreună cu literatura poliţistă, a produs vreme de peste un secol o masă enormă de „relatări de crime", în care în special delincvenţa apare drept foarte apropiată şi în acelaşi timp cu totul străină, permanent ameninţătoare la adresa vieţii cotidiene, însă extrem de îndepărtată ca origine, mobiluri, ca mediu în care se desfăşoară zi de zi şi exotică. Prin importanţa ce i se acordă şi prin fastul discursiv cu care e însoţită, se trasează în jurul ei o linie care, exaltând-o, îi acordă un loc aparte. În această delincvenţă atât de redutabilă şi căzută dintr-un cer atât de ciudat, care ilegalism s-ar fi putut recunoaşte?...

Această tactică multiplă nu a rămas fără rezultate: o dovedesc campaniile ziarelor populare împotriva muncii penale[2];

---

1 În afară de *Gazette des tribunaux* şi *Courrier des tribunaux, Journal des concierges.*

2 Cf. *L'Atelier,* iunie 1844, Petiţie adresată Camerei din Paris pentru ca deţinuţii să fie destinaţi „muncilor insalubre şi periculoase"; în aprilie 1845, gazeta citează experienţa din Bretagne, în care destul de mulţi condamnaţi militari au murit de febră tifoidă în timpul unor lucrări

împotriva „confortului din închisori"; pentru a li se rezerva deținuților muncile cele mai grele și mai periculoase; împotriva interesului excesiv pe care filantropia o arată față de delincvenți; împotriva literaturii ce glorifică crima[1]; o mai dovedește și suspiciunea manifestată în general în toată mișcarea muncitorească față de foștii condamnați de drept comun. „În zorii secolului al XX-lea", scrie Michèle Perrot, „înconjurată de dispreț, zidul cel mai de netrecut, închisoarea se închide complet asupra unei mulțimi nepopulare".[2]

Însă această tactică este departe de a fi repurtat definitiv victoria sau, în orice caz, de a fi realizat o ruptură totală între delincvenți și păturile populare. Raporturile claselor sărace cu infracțiunea, pozițiile reciproce ale proletariatului și plebei urbane rămân încă de studiat. Un lucru însă e sigur: delincvența și represiunea sunt considerate de mișcarea muncitorească din anii 1830-1850 ca o miză importantă. Ostilitate față de delincvenți, desigur; dar și luptă în jurul penalității. *Ziarele* populare propun adesea o analiză politică a criminalității ce se opune punct cu punct descrierii practicate de filantropi (sărăcie–risipă–lene–beție–viciu–furt–crimă). Sursa delincvenței nu este imputabilă individului criminal (acesta nu este decât ocazia crimei sau prima ei victimă), ci societății: „Omul care vă asasinează nu este liber să nu o facă. De vină este societatea sau, pentru a ne exprima mai aproape de adevăr, proasta organizare socială."[3] Și aceasta fie pentru că societatea nu este capabilă să-i satisfacă nevoile fundamentale, fie pentru că distruge sau reprimă în el posibilități, aspirații sau necesități ce se vor manifesta mai târziu sub forma crimei: „Educația greșită, aptitudinile și forțele nebăgate în seamă,

---

de canalizare. În noiembrie 1845, de ce nu prelucrează prizonierii mercurul ori albul de plumb?... Cf. și *Démocratie politique* din anii 1844-1845.

1 În *L'Atelier* din noiembrie 1843, un atac îndreptat împotriva *Misterelor Parisului* pe motiv că oferă prea mult spațiu delincvenților, caracterului lor pitoresc, vocabularului lor și pentru că este prea apăsat scoasă în relief înclinația fatală spre crimă. În *Ruche populaire,* pot fi întâlnite atacuri de același fel la adresa teatrului.

2 *Délinquance et système pénitentiaire de France au XIXe siècle* (text inedit).

3 *L'Humanitaire,* august 1841.

inteligenţa şi sufletul strivite de o muncă forţată la o vârstă prea fragedă."[1] Dar această criminalitate provocată de nevoie sau de represiune maschează, prin atenţia excesivă ce i se acordă şi desconsiderația ce o înconjoară, o altă criminalitate, care este uneori cauza şi întotdeauna amplificarea acesteia. Este delincvenţa claselor sus-puse, exemplu scandalos, sursă a mizeriei şi cauză a revoltei celor sărmani. „În timp ce mizeria vă umple străzile de cadavre, închisorile de hoţi şi asasini, ce ne este dat să vedem din partea escrocilor din lumea bună?... exemplele cele mai corupătoare, cinismul cel mai revoltător, tâlhăria cea mai nerușinată... Nu vă temeţi că sărmanul adus pe băncile criminalilor pentru că a smuls o bucată de pâine printre gratiile unei franzelării nu se va revolta îndeajuns, într-o bună zi, pentru a demola piatră cu piatră Bursa, acea grotă sălbatică unde sunt prădate fără teamă de pedeapsă comorile statului şi avutul familiilor?"[2] Or, această delincvenţă proprie celor bogaţi este tolerată de lege, iar când i se întâmplă să nimerească sub incidenţa acesteia va putea fi sigură de indulgenţa tribunalelor şi de discreţia presei.[3] De aici, ideea că procesele penale pot deveni prilejul unei dezbateri politice, că trebuie să se profite de procesele de opinie sau de acţiunile judiciare intentate muncitorilor pentru a denunţa funcţionarea de ansamblu a justiţiei penale: „Incinta tribunalelor nu mai este, ca pe vremuri, doar un loc în care sunt scoase la iveală mizeriile şi rănile epocii noastre, un fel de mărturie unde vin să se expună unele alături de altele nefericitele victime ale dezordinii noastre sociale; ea a devenit o arenă răsunând de strigătele celor care se înfruntă."[4] Tot de aici şi ideea că

---

1 *La Fraternité,* noiembrie 1845.

2 *La Ruche populaire,* noiembrie 1842.

3 Cf., în *La Ruche populaire* (decembrie 1839), o replică a lui Vinçard la un articol al lui Balzac din *Le Siècle.* Balzac spunea că o acuzaţie de furt trebuie condusă cu prudenţă şi discreţie când este vorba de un bogătaş, a cărui cea mai măruntă necinste devine imediat notorie: „Spuneţi, Domnule, cu mâna pe conştiinţă, dacă nu contrarul este cel care se întâmplă zilnic, dacă, având o mare avere şi o poziţie înaltă în societate, nu sunt găsite mii de soluţii, mii de mijloace de a înăbuşi o afacere dezonorantă."

4 *La Fraternité,* noiembrie 1841.

deținuții politici, dat fiind că posedă, ca și delincvenții, o experiență nemijlocită a sistemului penal, fiind însă capabili să se facă auziți, au datoria de a fi purtătorii de cuvânt ai tuturor deținuților; lor le revine misiunea să-l lumineze „pe bunul burghez din Franța care nu a avut niciodată de-a face cu pedepsele pe care le hotărăște justiția decât prin intermediul pompoaselor rechizitorii ale procurorului general"[1].

În această punere în discuție a justiției penale și a hotarului pe care ea îl trasează cu atenție în jurul delincvenței, tactica a ceea ce s-ar putea numi „contra-faptul divers" este semnificativă. Ziarele populare au datoria să răstoarne modul în care sunt utilizate crimele și procesele în gazetele care, după modelul publicației *Gazette des tribunaux*[XVIII], „își astâmpără setea cu sânge", „se hrănesc cu închisoare" și interpretează zilnic „un repertoriu de melodramă"[2]. Contra-faptul divers atrage sistematic atenția asupra cazurilor de delincvență din rândul burgheziei, arătând că ea este clasa atinsă de „degenerescență fizică", de „putreziciune morală"; așază în locul relatării unor crime comise de oameni din popor descrierea mizeriei în care îi aruncă pe aceștia cei care îi exploatează și, în sens strict, îi înfometează și asasinează[3]; arată care e, în procesele penale îndreptate împotriva muncitorilor, partea de răspundere ce trebuie să revină patronilor și societății în întregul ei. Pe scurt, un întreg efort de a încerca să răstoarne acel discurs monoton asupra crimei ce caută deopotrivă să o izoleze ca pe ceva monstruos și să o pună pe seama celei mai sărace clase.

În cursul acestei polemici antipenale, fără îndoială că furieriștii au mers mai departe decât toți ceilalți. Ei sunt, poate, cei dintâi care au elaborat o teorie politică ce este în același timp și o valorizare pozitivă a crimei. Conform lor, dacă aceasta e un efect al „civilizației", ea este, tocmai de aceea, și o armă

---

1 *Almanach populaire de la France.* 1839, p. 50.

2 *Pauvre Jacques,* an I, nr. 3.

3 În *La Fraternité* din martie 1847, este vorba de afacerea Drouillard și se fac aluzii la furturile la nivelul administrației marinei din Rochefort. În iunie 1847, un articol despre procesul Boulmy și despre afacerea Cubière-Pellaprat; în iulie-august 1847, despre afacerea de delapidare Benier–Lagrange–Jussieu.

împotriva civilizaţiei. Are în ea sevă şi viitor. „Ordinea socială în care domneşte fatalitatea principiului compresiv continuă să-i ucidă, prin intermediul călăului sau al închisorilor, pe cei a căror natură robustă respinge sau disprețuiește poruncile ei, pe cei, care, prea puternici pentru a rămâne închişi în scutecele ei strâmte, le rup şi le sfâşie, oameni care nu vor să rămână copii."[1] Nu există deci o natură criminală, ci jocuri de forţe care, în funcţie de clasa din care fac parte indivizii[2], îi vor duce fie la putere, fie la închisoare: dacă ar fi săraci, magistraţii de astăzi ar popula fără doar şi poate temniţele; iar ocnaşii, dacă ar fi de familie bună, „ar ocupa un scaun în tribunale şi ar împărţi de acolo dreptatea.[3] În fond, existenţa crimei manifestă, din fericire, o „incompresibilitate a naturii umane"; mai curând decât slăbiciune ori boală, trebuie să vedem în ea o energie ce scutură jugul, un „exploziv protest al individualităţii umane" care, fără îndoială, îi asigură strania putere de fascinaţie. „Fără crima ce trezeşte în noi o sumedenie de sentimente amorţite şi de pasiuni pe jumătate stinse, am rămâne încă multă vreme pradă dezordinii, adică pradă atoniei."[4] Se poate, prin urmare, întâmpla ca, pentru eliberarea societăţii noastre, crima să constituie un instrument politic tot atât de preţios precum a fost pentru emanciparea negrilor; ar mai fi avut aceasta loc fără crimă? „Otrava, incendiul şi uneori chiar revolta sunt mărturii ale cumplitei mizerii a condiţiei sociale."[5] Deţinuţii? Partea „cea mai nefericită şi mai oprimată a omenirii". *La Phalange*[XIX] se întâlnea uneori cu contemporana estetică a crimei, dar pentru a duce o luptă cu totul diferită.

De aici, o utilizare a faptului divers ce nu-şi propune doar să întoarcă adversarului învinuirea de imoralitate, ci să scoată

---

1 *La Phalange,* 10 ianuarie 1837.

2 „Prostituţia patentată, furtul material direct, furtul prin efracţie, omorul, tâlhăria pentru clasele inferioare; în vreme ce spolierile abile, furtul indirect şi rafinat, exploatarea savantă a turmei umane, trădările de înaltă tactică, maşinaţiunile transcendente, în sfârşit toate viciile şi toate crimele cu adevărat profitabile, elegante şi de care legea este prea bine crescută ca să se atingă rămân monopolul claselor superioare" (1 decembrie 1838).

3 *La Phalange,* 1 decembrie 1838.

4 *La Phalange,* 10 ianuarie 1837.

5 *Ibid.*

în evidență jocul de forțe ce se opun unele altora. *La Phalange* analizează afacerile penale ca pe o înfruntare codificată prin intermediul „civilizației", marile crime nu ca pe monstruozități, ci ca pe ineluctabila reîntoarcere la suprafață și revoltă a ceea ce este reprimat[1], micile ilegalisme nu ca pe niște necesare marje de joc ale societății, ci drept vuietul central al unei bătălii în plină desfășurare.

Să introducem aici, după Vidocq și Lacenaire, și un al treilea personaj. Nu și-a făcut decât o foarte scurtă apariție; faima lui nu a durat mai mult de o zi. Nu reprezenta decât întruchiparea cu totul trecătoare a ilegalismelor minore: un copil de treisprezece ani, fără domiciliu și familie, inculpat pentru vagabondaj, și pe care o condamnare la doi ani de închisoare corecțională l-a introdus, desigur, pentru vreme îndelungată, în circuitele delincvenței. Ar fi trecut cu siguranță nebăgat în seamă dacă nu ar fi opus discursului legii care-l preschimba în delincvent (mai mult în numele formelor de disciplină decât în termenii codului) discursul unui ilegalism ce se încăpățâna să nu se supună acestor constrângeri. Și care evidenția indisciplina în mod sistematic ambiguu drept ordinea dezordonată a societății și drept afirmarea unor drepturi ireductibile. Toate ilegalismele pe care tribunalul le codifică drept infracțiuni acuzatul le-a reformulat ca afirmare a unei forțe vii: lipsa de locuință ca vagabondaj, lipsa de stăpân ca autonomie personală, lipsa de ocupație ca libertate, lipsa de program zilnic ca plenitudine a zilelor și nopților. Această înfruntare dintre ilegalism și sistemul disciplină–penalitate–delincvență a fost perceput de contemporani sau mai degrabă de ziaristul ce se afla în sală, drept un efect comic al încleștării dintre legea penală și faptele mărunte ale indisciplinei. Ceea ce și era: afacerea ca atare și verdictul ce au urmat-o se situează exact în miezul problemei pedepselor legale din secolul al XIX-lea. Ironia cu care judecătorul încearcă să învăluie indisciplina în măreția legii și insolența cu care acuzatul reînscrie indisciplina în rândul drepturilor fundamentale constituie o scenă exemplară în ceea ce privește penalitatea.

---

1 Cf. de exemplu cele afirmate de *La Phalange* despre Delacollonge sau despre Élirabide, la 1 august 1836 și 2 octombrie 1840.

E ceea ce a scos, fără îndoială, în evidenţă relatarea din *Gazette des tribunaux*[1]: „— Preşedintele: Fiecare trebuie să doarmă la el acasă. — Béasse: Dar am eu casă? — O duci într-un vagabondaj permanent. — Muncesc ca să-mi câştig existenţa. — Care e ocupaţia dumitale? — Ocupaţia mea? Mai întâi de toate, am pe puţin treizeci şi şase; apoi, nu muncesc pentru nimeni. A trecut deja o bună bucată de vreme de când sunt pe propriile mele picioare. Am ocupaţiile mele de zi şi de noapte. Aşa, de pildă, ziua împart mici imprimate gratuite la trecători; alerg după diligenţele ce sosesc ca să car pachetele; mă plimb pe avenue de Neuilly[XX]; noaptea, am spectacolele; deschid portierele, vând contramărci; sunt foarte ocupat. — Ar fi spre binele dumitale să intri la o casă cumsecade şi să-ţi faci ucenicia. — Ptiu, firmă cumsecade, ucenicie, ce plictiseală. Şi apoi, burghezul e tot timpul nemulţumit, şi apoi, adio libertate. — Tatăl dumitale nu te caută? — N-am tată. — Dar mama? — Nici mamă, nici rude, nici prieteni, sunt liber şi independent." Auzindu-şi condamnarea la doi ani de corecţie, Béasse „făcu o grimasă, apoi, regăsindu-şi buna dispoziţie: «Doi ani nu fac decât douăzeci şi patru de luni. Hai să mergem»."

Tocmai scena aceasta a fost preluată de *La Phalange*. Şi importanţa pe care gazeta i-o acordă, analiza temeinică şi atentă la care o supune demonstrează că furieriştii vedeau într-o afacere atât de anodină un joc de forţe fundamentale. De o parte, forţa „civilizaţiei", reprezentată de preşedinte, „legalitate vie, spirit şi literă a legii". Ea are propriul ei sistem de constrângere, ce pare să fie Codul Penal şi care este, de fapt, disciplina. Fiecare trebuie să aibă un loc, o situare, o fixare constrângătoare: „Fiecare doarme acasă la el, spune preşedintele, pentru că, într-adevăr, pentru el, fiecare trebuie să aibă un domiciliu al lui, o locuinţă, splendidă sau precară, asta nu-l interesează; nu e treaba lui să aibă grijă de aşa ceva; treaba lui este să-l oblige pe fiecare individ să aibă un domiciliu." Mai este nevoie şi ca fiecare să aibă o anumită stare socială, o identitate care să poată fi recunoscută, o individualitate fixată o dată pentru totdeauna: „Care este situaţia dumitale? Această întrebare este

1 *La Gazette des tribunaux*, august 1840.

expresia cea mai simplă a ordinii stabilite în societate; vagabondajul îi repugnă și o tulbură; trebuie să ai o situație stabilă, continuă, de durată, trebuie să ai gânduri de viitor, un loc al tău în perspectivă pentru ca să o asiguri împotriva oricărui atac." Fiecare trebuie să aibă, în sfârșit, un stăpân, să fie prins și situat în interiorul unei ierarhii; nu poți să exiști decât fixat înăuntrul unor .raporturi de dominație bine definite: „La cine muncești? Adică, din moment ce nu ești stăpân, trebuie să fii servitor, nu contează în ce condiții; nu de satisfacerea ta ca individ e vorba; ci de ordinea ce trebuie menținută." În fața disciplinei cu chip de lege, stă ilegalismul revendicat ca un drept; mai mult decât prin infracțiune, ruptura se face prin indisciplină. Indisciplină de limbaj: incorectitudinea gramaticală și tonul replicilor „indică o sciziune violentă între acuzat și societatea care, prin președinte ca organ, i se adresează acestuia în termeni corecți". Indisciplină a libertății înnăscute și nemijlocite: „Își dă foarte bine seama că ucenicul, muncitorul sunt niște sclavi și că sclavia e tristă... Această libertate, nevoia de mișcare de care e posedat simte că ar pierde-o în ordinea obișnuită... Îi este mult mai dragă libertatea, fie ea doar și dezordine, ce importanță are? Este libertate, adică dezvoltare spontană a individualității lui, dezvoltare sălbatică și, prin urmare, brutală și limitată, e drept, însă dezvoltare naturală și instinctivă." Indisciplină în relațiile de familie: nu are nici cea mai mică importanță dacă acest copil fără speranțe a fost abandonat sau s-a eliberat cu de la sine putere, căci „nu a mai putut îndura nici sclavia educației la rude sau la străini". Însă, până la urmă, prin toate aceste forme mărunte de indisciplină, „civilizația" în întregul ei este cea contestată și „sălbăticia" cea care iese la lumină: „E muncă, e lene, e nepăsare, e dezmăț: e totul, mai puțin ordine; minus diferențele de ocupație și de plăceri, este însăși viața sălbaticului, de pe o zi pe alta și fără grija zilei de mâine."[1]

Desigur că analizele din *La Phalange* nu pot fi considerate reprezentative pentru discuțiile pe care ziarele populare le purtau în acea epocă în privința crimelor și penalității. Dar ele se

1 *La Phalange,* 15 august 1840.

situează în contextul acestor polemici. Avertismentele publicaţiei *La Phalange* nu au fost cu totul în zadar. Ele au fost trezite din nou la viaţă de ecoul de care s-au bucurat anarhiştii, atunci când, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, aceştia, alegându-şi drept ţintă aparatul penal, au pus problema politică a delincvenţei; atunci când li s-a părut că recunosc în aceasta forma cea mai combativă a neacceptării legii; atunci când au încercat nu atât să confere dimensiuni eroice revoltei delincvenţilor, cât să deconecteze delincventa de legalitate şi de ilegalismul burghez care o colonizaseră; atunci când au vrut să restabilească sau să constituie unitatea politică a ilegalismelor populare.

NOTE

I Bicêtre, localitate ţinând de Kremlin-Bicêtre, aflată la periferia de sud a Parisului, în Val-de-Marne. Îşi datorează numele unui castel construit către 1285 de Jean de Pontoise, episcop de *Winchester,* denumire pronunţată deformat *Wincestre,* apoi *Bicêtre.* În 1400, ducele Jean de Berry şi-a construit aici o reşedinţă somptuoasă, devastată în 1411 şi distrusă, în 1632, de Ludovic XIII, care a construit pe locul ei, în 1634, un azil destinat militarilor răniţi, transformat, după construirea, în Paris, a stabilimentului Invalizilor, în închisoare pentru vagabonzi, alienaţi mintal şi condamnaţii la muncă silnică aşteptându-şi transferul în temniţele de la Brest şi Toulon. În prezent, spital.

II O livră cântărea, în funcţie de provincie, între 380 şi 550 de grame.

III *Courtille:* în trecut, grădină campestră. Cea mai cunoscută *courtille* pariziană era aceea de Belleville, menţionată încă din secolul al XIII-lea. Acest ansamblu de grădini şi cârciumioare de ţară a fost în vogă în secolul al XVIII-lea şi mai cu seamă către 1830. *La descente de la Courtille* era o defilare, în primele ore din Miercurea Cenuşii, prin foburgul *du Temple,* a numeroase trăsuri cu oameni mascaţi veniţi să sărbătorească *Mardi Gras.* Spectacol foarte căutat. Ultimul a avut loc în 1838.

IV Fontainebleau, Vaugirard, Montrouge, Issy, Sèvres: localităţi la periferia de sud, sud-est şi sud-vest a Parisului.

V Franz Joseph Gall (1758-1828). Medic german, anatomist reputat al sistemului nervos. A practicat medicina la Viena, Berlin, Paris. Cunoscut ca întemeietor al frenologiei (o doctrină a corespondenţelor dintre diferitele funcţii mintale, zone ale creierului şi forma craniului).

VI Bartolomé Esteban Murillo (1618-1682). Pictor spaniol, autor îndeosebi de tablouri cu subiecte religioase şi pioase, atente la latura „suavă", franciscană a catolicismului. Portrete feminine şi de copii din popor.

VII Pierre François Lacenaire (1800-1836). Aventurier și răufăcător francez, dezertor și autor a numeroase asasinate, arestat în 1835. În fața curții de judecată, a afișat un cinism care l-a făcut celebru în societatea romantică a epocii. Înainte de a fi fost executat, a apucat să ducă la bun sfârșit un volum de *Mémoires et Révélations,* care s-a bucurat de un mare succes, aventurile lui servind drept model multor autori de romane-foileton.

VIII Este vorba de anul 1974, când M. Foucault redacta *Surveiller et punir,* ceea ce constituie o dovadă în plus a preocupării sale de realizare a unei „istorii a prezentului" sau de punere la punct a principiilor și metodelor unei *„ontologie critique de nous-mêmes"* (cf. textul *Qu'est-ce que les Lumières?* din 1984).

IX Édouard Ducpétiaux (1804-1868). Publicist și economist belgian. A participat la eliberarea Belgiei (1830) și s-a consacrat studierii pauperismului muncitoresc, condiției muncitorilor tineri și reformei penitenciare. A fost șeful unei școli sociale creștine opuse școlii sociale liberale.

X *Fleury-Mérogis:* mare penitenciar situat în ținutul Essonne, nu departe de regiunea pariziană.

XI *Thermidor:* a unsprezecea lună a calendarului republican, adoptat de Revoluția Franceză, corespunzătoare perioadei 19, 20 iulie – 17, 18 august. *Thermidor anul II* (între 9 și 10, respectiv 27 și 28 iulie 1794) se referă la zilele revoluționare care au dus la căderea lui Robespierre și a partizanilor săi, arestați și ghilotinați, fapt ce marchează sfârșitul Marii Terori și începutul reacției numite „thermidoriană", îndreptată împotriva instituțiilor teroriste și austerității iacobine.

XII Consulatul (10 noiembrie 1799-18 mai 1804) este regimul instaurat în Franța prin Constituția din anul VIII, în urma loviturii de stat din 18-19 Brumar anul VIII care l-a adus la putere pe Napoleon Bonaparte. Acesta devine un fel de președinte în stil american, deținător al tuturor puterilor din stat. Urmărind să pună capăt depresiunii economice și epuizării militare prin care trecea Franța, Napoleon centralizează administrația și impune o reformă judiciară (1800) prin care judecătorii aleși de Revoluție sunt înlocuiți cu magistrați numiți de puterea executivă, aceștia devenind, în felul acesta, un fel de funcționari. El organizează, deopotrivă, învățământul secundar, înființând licee în care urmează să se formeze noua elită în spiritul unei societăți puternic ierarhizate și militarizate. În perioada Consulatului, are loc redresarea financiară a Franței, prin apariția francului germinal (din argint), care se va menține până în 1914, și se realizează pacificarea internă (Concordatul) și externă. Consulatului i-a urmat Imperiul.

XIII François Vidocq (1775-1857). Aventurier francez. Fost soldat, întemnițat la Brest pentru escrocherie, de unde evadează, fiind ulterior recrutat ca spion (1809) și ajungând șeful brigăzii de siguranță. Demisionează din această funcție, dă faliment cu o fabrică de hârtie și intră în poliție (1832), de unde este dat afară sub acuzația de a fi instigat un furt. *Memoriile* sale (4 vol., 1828-1829), redactate de doi oameni de litere (Lhéritier și Morice), constituie un document de mare preț despre mediile

delincvente ale epocii. Balzac s-a inspirat din ele pentru crearea personajului Vautrin.

XIV *Histoire de Gil Blas de Santillane,* roman picaresc al lui Lesage, a cărui redactare se întinde pe mai bine de două decenii (1715-1735). Narare retrospectivă a unei ascensiuni sociale începute sub semnul servilismului şi cinismului şi sfârşind într-un soi de înţelepciune epicureică.

XV *Force:* închisoare pariziană construită în 1780 *(La Grande-Force,* destinată datornicilor) şi 1785 *(La Petite-Force,* destinată femeilor), distrusă în 1845.

XVI Ludovic Filip I (Louis-Philippe Ier) (1773-1850). Rege al Franţei între 1830 şi 1848. Domnia sa a rămas în istorie sub denumirea de Monarhia din iulie. De orientare iacobină, a refuzat să lupte alături de armatele contrarevoluţionare. În pofida caracterului parlamentar al Monarhiei din iulie, Ludovic Filip a încercat să impună o putere personală, în opoziţie cu doctrina lui Thiers („Regele domneşte, dar nu guvernează").

XVII Celebru eseu al scriitorului englez Thomas De Quincey (1785-1859)

XVIII *Gazette des tribunaux;* publicaţie periodică înfiinţată în 1825, imediat înainte de Monarhia din iulie, sub a doua Restauraţie, în contextul unui avânt considerabil înregistrat de presa franceză specializată pe domenii. În domeniul jurisprudenţei, de exemplu, funcţionau nu mai puţin de zece astfel de reviste. Foarte longevivă. După 1880, fenomenul a cunoscut o şi mai mare amploare, alături de multe reviste de drept şi jurisprudenţă apărând mai multe cotidiane care trăiau din prezentarea actualităţii judiciare şi îndeosebi din relatarea proceselor.

XIX *La Phalange:* „jurnal de ştiinţă socială" publicat de şcoala furieristă începând din septembrie 1840, într-un ritm de trei numere pe săptămână. Luase locul ziarului *Le Phalanstère* (apărut în 1832) şi va fi la rândul lui înlocuit, în august 1840, de cotidianul *La Démocratie pacifique,* editat de Victor Considérant.

XX Neuilly (sur-Seine): cartier rezidenţial situat la periferia de vest a Parisului.

BCU IASI / CENTRAL LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul III
UNIVERSUL CARCERAL

Dacă ar trebui să stabilesc data la care se încheie formarea sistemului carceral, nu aș alege anul 1810 și Codul Penal, nici 1844, cu legea ce introducea principiul întemnițării celulare; nu aș alege poate nici 1838, an în care au văzut totuși lumina tiparului cărțile lui Charles Lucas, Moreau-Christophe și Faucher despre reforma închisorilor. M-aș opri la ziua de 22 ianuarie 1840, dată a deschiderii oficiale a coloniei de la Mettray[1]. Sau, poate și mai nimerit, la acea zi de o glorie netrecută în calendar în care un copil de la Mettray agoniza spunând: „Ce păcat că trebuie să părăsesc atât de repede colonia."[1] Era ziua morții celui dintâi sfânt penitenciar. Mulți preafericiți trebuie să-i fi urmat, dacă este adevărat că, în mod curent, pentru a proslăvi noua politică punitivă a corpului, deținuții spuneau: „Am prefera loviturile, însă celula ni se potrivește mai bine."

De ce Mettray? Pentru că este forma disciplinară în starea ei cea mai concentrată, modelul în care se acumulează toate tehnologiile coercitive ale comportamentului. Are „câte ceva de mânăstire, de închisoare, de colegiu, de regiment". Micile grupuri, puternic ierarhizate, în care sunt repartizați deținuții trimit simultan la cinci modele: al familiei (fiecare grup este o „familie" alcătuită din „frați" și din câte doi „frați mai mari"); al armatei (fiecare familie în parte, comandată de un

---

1 É. Ducpétiaux, *De la condition physique et morale des jeunes ouvriers*, vol. II., p. 383.

șef, este împărțită în două secții, conduse, fiecare, de un subșef; fiecare deținut are un număr matricol și trebuie să-și însușească exercițiile militare de bază; o trecere în revistă a curățeniei are loc zilnic, una a îmbrăcămintei săptămânal; apelul se efectuează de trei ori pe zi); modelul atelierului, cu șefi și contramaiștri care asigură încadrarea muncii și ucenicia celor mai tineri; modelul școlii (o oră sau o oră și jumătate de clasă pe zi; predarea este asigurată de institutor și subșefi); și, în sfârșit, modelul judiciar; zilnic are loc, la vorbitor, o „împărțire a dreptății": „Cea mai mică nesupunere se pedepsește, și cel mai bun mijloc de a se evita producerea unor delicte grave este pedepsirea cu asprime a greșelilor cele mai ușoare: la Mettray, o vorbă în plus se pedepsește"; principala pedeapsă practicată este întemnițarea în celulă; căci „izolarea este cel mai bun mijloc de acțiune asupra moralului copiilor; doar în celulă își recapătă vocea credinței, chiar dacă nu a vorbit niciodată inimii lor, întreaga putere de a emționa"[1]; întreaga instituție parapenală, făcută pentru a nu fi o închisoare, culminează în celula pe ai cărei pereți stă scris cu litere negre: „Dumnezeu vă vede."

Această suprapunere de modele diferite permite conturarea, în ce are ea mai specific, a funcției de „modelare". Șefii și subșefii de la Mettray nu trebuie să fie pe de-a-ntregul nici judecători, nici profesori, nici contramaiștri, nici subofițeri, nici „părinți", ci câte puțin din toate și în conformitate cu un mod de intervenție specific. Sunt, într-o oarecare măsură, tehnicieni ai comportamentului: ingineri ai conduitei, ortopediști ai individualității. Misiunea lor este să fabrice corpuri în același timp docile și pricepute: controlează cele nouă sau zece ore de muncă zilnică (artizanală sau agricolă); dirijează încolonările, exercițiile fizice, instrucția în pluton, deșteptările, culcările, mersul în cadența goarnei sau a fluierului; comandă gimnastica[2]; verifică starea curățeniei și supraveghează baia. Modelare

1 *Ibid.*, p. 377.

2 „Tot ce obosește fizic contribuie la izgonirea gândurilor nefaste; de aceea, se are grijă ca jocurile să se compună din exerciții pline de vioiciune. Seara, copiii adorm de cum pun capul pe pernă" *(ibid.*, pp. 375-376); cf. planșa nr. 27.

însoțită de o observare permanentă; din purtarea de zi cu zi a copiilor din colonie se extrag încontinuu cunoștințe; acestea sunt organizate ca un instrument permanent de evaluare: „La intrarea în colonie, copilul este supus unui soi de interogatoriu, pentru a lămuri aspectele legate de originea lui, poziția socială a familiei, vina care l-a adus înaintea tribunalului, precum și totalitatea delictelor ce compun scurta și adesea foarte nefericita lui existență. Toate aceste informații sunt înscrise într-un tabel în care se notează succesiv tot ceea ce-l privește pe fiecare copil din colonie în parte, timpul petrecut acolo și plasamentul care urmează ieșirii."[1] Modelarea corpului face posibilă cunoașterea individului, deprinderea diverselor tehnici induce moduri de comportament, iar dobândirea de aptitudini se îmbină cu fixarea raporturilor de putere; sunt formați agricultori voinici și pricepuți; prin chiar depunerea acestei munci, cu condiția să fie controlată tehnic, se fabrică subiecți supuși și se constituie în privința lor o sumă de cunoștințe în care să se poată avea deplină încredere. Dublu efect al acestei tehnici disciplinare ce se exercită asupra corpurilor: un „suflet" de cunoscut și o aservire de menținut. Un rezultat ce probează eficiența acestei opere de modelare: în 1848, în momentul când „febra revoluționară înflăcăra toate mințile, în clipa în care toate școlile din Angers, La Flèche, Alfort și chiar și colegiile s-au răzvrătit, copiii din colonia de la Mettray s-au cuminți și mai tare"[2].

Colonia de la Mettray este exemplară mai ales prin recunoașterea specificității operațiunii de modelare. Ea se învecinează cu alte modalități de control pe care se sprijină: medicina, educația generală, orientarea religioasă. Dar nu se confundă în nici un caz cu ele. Și nici cu administrația propriu-zisă. Șefi sau subșefi de familie, monitori sau contramaiștri, cadrele trebuia să-și ducă viața cât mai aproape de copiii din colonie; purtau un costum „aproape la fel de modest" ca al acestora; nu-i părăseau practic nici o clipă, supraveghindu-i zi și noapte; organizau, printre ei, o rețea de ținere permanentă sub

1 É. Ducpétiaux, *Des colonies agricoles*, 1851, p. 61.
2 G. Ferrus, *Des prisonniers*, 1850.

observație. Iar pentru formarea lor fusese organizată, chiar în colonie, o școală specializată. Elementul de bază din programul acestei școli era supunerea viitoarelor cadre la aceleași tipuri de ucenicie și la aceleași coerciții ca și deținuții înșiși: erau „supuși ca elevi la disciplina pe care trebuia s-o impună mai târziu ca profesori". Li se preda arta raporturilor de putere. Cea dintâi școală normală de disciplină pură: în cadrul ei, „penitenciarul" nu este un simplu proiect ce-și caută acoperirea în „omenie" sau temeiurile într-o „știință"; ci o tehnică ce se învață, se transmite și care ascultă de norme generale. Practica ce normează cu de-a sila conduita indivizilor indisciplinați sau periculoși poate fi, la rândul ei, prin elaborare tehnică și calcul rațional, „normată". Tehnica disciplinară devine o „disciplină" ce posedă propria ei școală.

Întâmplarea face ca istoricii științelor omului să situeze în aceeași epocă actul de naștere al psihologiei științifice: pentru a măsura senzațiile, Weber[II] ar fi început să mânuiască micul său compas cam în aceiași ani. Ceea ce se petrece la Mettray (și în celelalte țări europene, ceva mai devreme sau ceva mai târziu) este, evident, de un cu totul alt ordin. Este apariția sau mai curând specificarea instituțională, un fel de botez al unui nou tip de control – deopotrivă cunoaștere și putere – ce trebuie să se exercite asupra indivizilor ce opun rezistență normării disciplinare. Și totuși, în formarea și dezvoltarea psihologiei, apariția acestor profesioniști ai disciplinei, normalității și supunerii echivalează, desigur, cu măsura unui prag diferențial. Se va spune că estimarea cantitativă a răspunsurilor senzoriale putea cel puțin să se prevaleze de autoritatea psihologiei ce tocmai se năștea și că din acest motiv merită să figureze în istoria modurilor de cunoaștere. Dar controalele de normalitate erau puternic încadrate de o medicină sau de o psihiatrie ce le garantau o formă de „științificitate"; se sprijineau pe un aparat judiciar care, direct sau indirect, le furniza acoperirea legală. Astfel, la adăpostul acestor două considerabile tutele și servindu-le, de altfel, drept punte de legătură sau loc de schimb, o tehnică atent gândită de control al normelor s-a dezvoltat fără încetare până în ziua de azi. Suporturile instituționale și specifice ale acestor procedee au sporit începând de la mica școală din Mettray; aparatele lor

au crescut în cantitate și suprafață; legăturile lor s-au extins, o dată cu spitalele, școlile, administrațiile publice și întreprinderile private; agenții lor au sporit ca număr, putere, calificare tehnică; tehnicienii indisciplinei au prins rădăcini. În normalizarea puterii de normalire, în structurarea unei puteri-cunoaștere asupra indivizilor, Mettray și școala sa fac epocă.

*

Dar de ce am ales tocmai acest moment ca punct terminus în formarea unei anumite arte de a pedepsi care continuă să fie, mai mult sau mai puțin, a noastră? Tocmai pentru că această alegere este întrucâtva „nedreaptă". Pentru că plasează „sfârșitul" procesului pe un drum lăturalnic al dreptului penal. Pentru că Mettray este o închisoare, dar nu una în toată puterea cuvântului: închisoare, dat fiind că deținuții erau tineri delincvenți condamnați de tribunale; și totuși, oarecum altceva, din moment ce în ea erau închiși minori care fuseseră inculpați, dar și achitați în virtutea articolului 66 din Cod și internați reținuți, ca în secolul al XVIII-lea, pe motivul corecției paternale. Mettray, ca model punitiv, se situează la limita penalității stricte. Este cea mai cunoscută dintr-o serie întreagă de instituții care, mult dincolo de hotarele dreptului penal, au dus la constituirea a ceea ce se poate numi arhipelagul carceral[III].

Principiile generale, marile coduri și legislațiile fuseseră, cu toate acestea, cât se poate de clare: nici un fel de întemnițare „în afara legii", nici un fel de detenție care să nu fi fost hotărâtă de o instituție judiciară calificată, abandonarea întemnițărilor arbitrare și totuși masive. În realitate însă, principiul ca atare al încarcerării extrapenale nu a fost niciodată părăsit.[1] Iar dacă aparatul marii întemnițări clasice a fost în parte (însă numai în parte) distrus, el a fost foarte repede reactivat, restructurat și, în unele puncte ale sale, chiar dezvoltat. Dar și mai important este faptul că, prin intermediul închisorii, acest aparat a

1 Ar fi de făcut un întreg studiu asupra dezbaterilor ce au avut loc sub Revoluție în legătură cu tribunalele de familie, corecția paternală și dreptul părinților de a-și trimite copiii la închisoare.

fost omogenizat pe de o parte cu pedepsele legale, pe de altă parte cu mecanismele disciplinare. Hotarele, deja incerte în epoca clasică, dintre întemnițare, pedepse judiciare și instituții de disciplină tind să se șteargă definitiv, pentru a constitui un mare continuum carceral ce propagă tehnicile penitenciare până în sânul celor mai inocente discipline, transmit normele disciplinare până în miezul sistemului penal și fac să apese asupra celui mai mărunt ilegalism, asupra celei mai mici iregularități, devieri ori anomalii spectrul delincvenței. Sarcina întemnițării arbitrare, masive, prost integrate, caracteristice epocii clasice a fost preluată de o rețea carcerală subtilă, nuanțată, dotată cu instituții compacte, dar și cu procedee parcelare și difuze.

Nu ne propunem să reconstituim aici toată această țesătură care formează contextul mai întâi nemijlocit, apoi din ce în ce mai îndepărtat al închisorii. E suficient să oferim câteva repere pentru a-i putea aprecia amploarea și câteva date pentru a-i măsura precocitatea.

Au existat secțiile agricole ale închisorilor centrale (primul exemplu a fost Gaillon, în 1824, urmat la scurtă vreme de Fontevrault[IV], Douaires, Boulard); au existat coloniile pentru copii sărmani, abandonați și vagabonzi (Petit-Bourg[V] în 1840, Ostwald[VI] în 1842); au existat azilurile, congregațiile călugărițelor Carității și cele ale Mizericordiei, destinate fetelor „greșite" care „dau înapoi la gândul de a se reîntoarce la o viață de desfrâu", „nefericitelor nevinovate pe care imoralitatea mamelor le expune unei pervertiri precoce" ori copilelor sărmane găsite la porțile spitalelor sau ale caselor de raport. Au existat coloniile penitenciare prevăzute prin legea din 1850, în care minorii, achitați sau condamnați, trebuia să fie „crescuți în comun într-o disciplină severă și destinați muncilor agricole ca și principalelor industrii legate de acestea"; lor vor veni mai târziu să li se alăture minorii mutați disciplinar și „orfanele minore vicioase și nesupuse aflate sub autoritatea Asistenței publice"[1]. Și, îndepărtându-ne tot mai mult de penalitatea propriu-zisă, cercurile carcerale se lărgesc, iar

1 Despre toate aceste instituții, cf. H. Gaillac, *Les Maisons de correction*, 1971, pp. 99-107.

forma închisorii se restrânge încetul cu încetul înainte de a dispărea complet: instituțiile pentru copii abandonați ori sărmani, orfelinatele (precum Neuhof[VII] sau Mesnil-Firmin), așezămintele pentru ucenici (precum Bethléem din Reims ori La Maison din Nancy); și, la o distanță și mai mare, uzinele-mânăstiri, precum La Sauvagère, apoi Tarare[VIII] și Jujurieu[IX] (în care muncitorii intră către vârsta de treisprezece ani, trăiesc închiși ani în șir și nu ies decât sub supraveghere; nu primesc salariu, ci gajuri, la care se pot adăuga prime pentru hărnicie și bună purtare, în posesia cărora nu intră decât la ieșire). Apoi, și mai departe, au existat o serie întreagă de dispozitive care nu reproduc în chip compact închisoarea, ci apelează numai la unele mecanisme carcerale: societăți de patronaj, opere de moralizare, birouri care în același timp distribuie ajutoare și asigură supravegherea, cartiere și locuințe muncitorești – forme primitive și dintre cele mai fruste ale acestora purtând încă, în mod foarte lizibil, amprenta sistemului penitenciar.[1] Pentru ca, în final, această imensă țesătură carcerală să reunească toate dispozitivele disciplinare ce funcționează diseminate în societate.

Am văzut felul în care, în cadrul justiției penale, închisoarea transforma procedura punitivă în tehnică penitenciară; în ce privește arhipelagul carceral, acesta difuzează tehnica instituției penale în întregul corp social. Cu mai multe consecințe importante.

1. Acest vast dispozitiv stabilește o gradare lentă, continuă, imperceptibilă, ce permite trecerea ca și naturală de la dezordine la infracțiune și, în sens invers, de la încălcarea legii la

---

1 Cf., de exemplu, referitor la locuințele muncitorești construite la Lille la jumătatea secolului al XIX-lea: „Curățenia este la ordinea zilei. E sufletul regulamentului. Câteva dispoziții severe împotriva scandalagiilor, beților și tulburărilor de orice natură. O greșeală gravă atrage după sine excluderea. Constrânși să deprindă obiceiuri de ordine și economie conforme normelor, muncitorii nu mai lipsesc lunea de la ateliere... Copiii, mai atent supravegheați, nu mai constituie o sursă de scandal... Se acordă prime pentru menținerea locuințelor în bună stare, pentru bună purtare, pentru dovezile de devotament și, an de an, aceste prime sunt disputate de un mare număr de concurenți" (Houzé de l'Aulnay, *Des logements ouvriers à Lille*, 1863, pp. 13-15).

abaterea de la o regulă, o medie, o exigență, o normă. În epoca clasică, în ciuda unei anumite referințe comune la greșeală în general[1], ordinea infracțiunii, ordinea păcatului și aceea a relei purtări rămâneau distincte, în măsura în care depindeau de criterii și de instanțe diferite (penitența, tribunalul, întemnițarea). Încarcerarea, cu mecanismele ei de supraveghere și pedepsire, funcționează, din contră, pe un principiu de relativă continuitate. Continuitate a instituțiilor ca atare, care trimit de la unele la altele (de la asistență la orfelinat, la casa de corecție, la penitenciar, la batalionul disciplinar, la închisoare; de la școală la societatea de patronaj, la așezământul de binefacere, la azil, la mânăstirea penitenciară; de la cartierul muncitoresc la spital, la închisoare). Continuitate a criteriilor și a mecanismelor punitive, care, plecând de la simpla deviere, îngreunează progresiv regula și agravează sancțiunea. Gradare continuă a autorităților instituite, specializate și competente (în ordinea cunoașterii și în ordinea puterii) care, în mod nearbitrar, ci conform regulamentelor, prin constatare și măsurare, ierarhizează, diferențiază, sancționează, pedepsesc și conduc, din aproape în aproape, de la sancționarea abaterilor la pedepsirea crimelor. „Sistemul carceral", cu formele lui multiple, difuze ori compacte, cu instituțiile lui de control și de constrângere, de supraveghere discretă și de coerciție insistentă, asigură comunicarea calitativă și cantitativă dintre pedepse; înseriază sau dispune conform unor ramificări subtile pedepsele mici și pe cele mari, indulgența și asprimile, notele proaste și condamnările cele mai mărunte. O să sfârșești la ocnă!, poate spune cea mai neînsemnată dintre formele de disciplină; iar cea mai severă dintre închisori îi spune condamnatului pe viață: o să notez și cea mai mică abatere din conduita ta! Generalizarea funcției punitive, pe care secolul al XVIII-lea o căuta în tehnica „ideologică" a reprezentărilor și semnelor, are acum drept suport extinderea, armătura materială, complexă, dispersată, dar coerentă a diferitelor dispozitive carcerale.

1 O găsim explicit formulată la anumiți juriști precum Muyart de Vouglans *(Réfutation des principes hasardés dans le traité des délits et des peines,* 1767, p. 108; *Les Lois criminelles de la France,* 1780, p. 3) ori Rousseaud de la Combe (*Traité des matières criminelles,* 1741, pp. 1-2).

Datorită chiar acestui fapt, un anumit semnificat comun circulă între prima dintre nereguli și ultima dintre crime: nu mai este vorba de greșeală, nici de prejudiciul adus interesului comun, ci de abatere și anomalie; acestea preocupă acum școala, tribunalul, azilul, închisoarea. Acest semnificat comun generalizează pe latura sensului funcția pe care sistemul carceral o generalizează pe latura tacticii. Adversarul regelui, apoi inamicul social s-au transformat într-un deviant, ce poartă cu el pericolul multiplu al dezordinii, crimei, nebuniei. Rețeaua carcerală cuplează, conform unor multiple relații, cele două serii, lungi și multiple, ale punitivului și anormalului.

2. Sistemul carceral, cu filierele lui, permite recrutarea marilor „delincvenți". Organizează ceea ce am putea numi „carierele disciplinare" în care, sub forma excluderilor și a respingerilor, are loc o întreagă muncă de elaborare. În epoca clasică, la marginile sau în interstițiile societății se deschidea zona tulbure, tolerantă și periculoasă a stării de fapt aflate „în afara legii" sau, cel puțin, a ce scăpa prizei directe a puterii: spațiul incert ce constituia pentru criminalitate un loc de formare și o zonă de refugiu; acolo se întâlneau, într-un neîncetat du-te-vino riscant, sărăcia, șomajul, inocența urmărită de ghinion, viclenia, lupta împotriva celor puternici, refuzul obligațiilor și al legilor, crima organizată; era spațiul aventurii pe care Gil Blas, Sheppard ori Mandrin îl parcurgeau pas cu pas, fiecare în felul său. Secolul al XIX-lea, prin jocul diferențierilor și al ramificărilor disciplinare, a construit canale riguroase, care, în inima sistemului, edifică docilitatea și fabrică delincvența prin aceleași mecanisme. A existat un soi de „formare" disciplinară, continuă și constrângătoare, ținând, într-o oarecare măsură, atât de programa pedagogică, cât și de filiera profesională. Se conturează adevărate cariere, la fel de sigure și de inexorabile precum cele din funcțiile publice: patronaje și societăți de ajutorare, plasamente la domiciliu, colonii penitenciare, batalioane disciplinare, închisori, spitale, ospicii. Aceste filiere erau deja foarte ușor de observat la începutul secolului al XIX-lea: „Așezămintele noastre de binefacere prezintă un ansamblu admirabil coordonat, grație căruia cel sărman nu rămâne nici o clipă lipsit de ajutor de la naștere până în mormânt. Urmăriți-l pe nenorocit: îl veți vedea

născându-se printre copiii găsiți; de acolo trece la leagănul de copii, apoi în dormitoarele de azil; de unde iese la șase ani pentru a intra la școala primară și mai târziu în școlile pentru adulți. Dacă nu poate munci, este luat în evidență la birourile de binefacere din arondismentul său, iar dacă se îmbolnăvește are de ales între 12 spitale... În sfârșit, când săracul din Paris ajunge la capăt de drum, 7 aziluri îi așteaptă bătrânețile și deseori regimul lor salubru a prelungit zilele sale inutile mult dincolo de ale celor bogați."[1]

Rețeaua carcerală nu-l respinge pe inasimilabil într-un infern confuz, nu lasă nimic pe din afară. Reia într-o parte ceea ce pare să excludă în alta. Economisește tot, inclusiv ceea ce sancționează. Nu se îndură să piardă nici măcar ceea ce a ținut să descalifice. În această societate panoptică, a cărei armătură omniprezentă o reprezintă încarcerarea, delincventul nu se află în afara legii; este, și încă de la început, în lege, în chiar inima legii sau măcar în mijlocul acestor mecanisme ce fac posibilă trecerea pe nesimțite de la disciplină la lege, de la deviere la infracțiune. Dacă este adevărat că închisoarea sancționează delincvența, aceasta, în esență, se fabrică în și printr-o încarcerare pe care, la urma urmei, închisoarea nu face decât să o prelungească, închisoarea nu reprezintă decât urmarea naturală, nimic mai mult decât o treaptă superioară în această ierarhie parcursă pas cu pas. Delincventul este un produs de instituție. Inutil, prin urmare, să ne mirăm de faptul că, în proporție considerabilă, biografia celor condamnați trece prin toate aceste mecanisme și așezăminte despre care suntem lăsați să credem că ar fi fost menite să contribuie la evitarea închisorii. Putem, dacă ținem cu tot dinadinsul, să vedem aici semnul unui „caracter" delincvent ireductibil: solitarul de la Mende[x] a fost produs cu grijă cu începere de la copilul corecționar, conform liniilor de forță ale sistemului carceral generalizat. Și, invers, lirismul marginalității poate foarte bine să se încânte cu imaginea individului „în afara legii", a marelui nomad social dând târcoale la periferia ordinii docile și cuprinse de spaimă. Dar nu la margini și în urma unor exiluri succesive ia naștere

1 Moreau de Jonnès, citat *in* H. du Touquet, *De la condition des classes pauvres*, 1846.

criminalitatea, ci grație unor inserții din ce în ce mai stricte, sub supravegheri mereu mai insistente, printr-un cumul de coerciții disciplinare. Într-un cuvânt, arhipelagul carceral asigură, în profunzimile corpului social, formarea delincvenței pornind de la ilegalisme mărunte, recuperarea acestora prin delincvență și instalarea unei criminalități specificate.

3. Însă efectul poate cel mai important al sistemului carceral și al extinderii sale mult dincolo de întemnițarea legală constă în faptul că el ajunge să confere naturalețe și legitimitate puterii punitive sau, cel puțin, să coboare pragul de toleranță la penalitate. El tinde să șteargă ceea ce poate fi exorbitant în exercițiul pedepsirii. Și aceasta, acționând unul în raport cu celălalt cele două registre în care acesta se desfășoară: acela, legal, al justiției și acela, extralegal, al disciplinei. Într-adevăr, marea continuitate a sistemului carceral de o parte și de cealaltă a legii și a sentințelor acesteia asigură un fel de cauțiune legală mecanismelor disciplinare, deciziilor și sancțiunilor pe care acestea le pun în aplicare. De la un capăt la celălalt al acestei rețele, ce însumează atâtea instituții „regionale" relativ autonome și independente, se transmite, prin intermediul „formei-închisoare", modelul marii justiții. Regulamentele caselor de corecție pot reproduce legea, sancțiunile pot imita verdictele și pedepsele, supravegherea poate copia modelul polițienesc; iar deasupra acestor nenumărate stabilimente, închisoarea – care, în comparație cu ele, este o formă pură, fără amestecuri sau atenuări –, asigurându-le tuturor un fel de cauțiune statală. Sistemul carceral, cu lungul său șir de decupaje ce se întinde de la ocnă și închisoarea pe viață până la încadrările difuze și ușoare, comunică un tip de putere validat prin lege și utilizat de justiție ca armă predilectă. Cum ar putea oare formele de disciplină și puterea ce funcționează în ele să apară drept arbitrare, când ele nu fac altceva decât să acționeze mecanismele justiției înseși, fie și atenuând intensitatea puterii? Atunci când, dacă îi generalizează efectele, dacă o transmit până la ultimele eșaloane, asta se întâmplă pentru a-i evita rigorile? Continuitatea carcerală și răspândirea formei-închisoare permit legalizarea sau, în orice caz, legitimarea puterii disciplinare, care, în felul acesta, evită ceea ce, în ea, ar putea fi exces ori abuz.

Invers însă, piramida carcerală oferă puterii de a da pedepse legale un context în care aceasta apare eliberată de orice exces și de orice violență. În gradarea savant progresivă a aparatelor de disciplină și a „încastrărilor" pe care acestea le implică, închisoarea este departe de a reprezenta dezlănțuirea unei puteri de o altă natură, ea nefiind altceva decât o gradație suplimentară pe scala de intensitate a unui mecanism aflat în acțiune încă de la primele sancțiuni. Între ultima dintre instituțiile de „corecție" în care ești adus ca să eviți închisoarea și închisoarea propriu-zisă în care ești trimis în urma comiterii unei infracțiuni calificate penal, diferența este (și trebuie să fie) abia perceptibilă. Economie riguroasă, ce are drept efect conferirea unei discreții cât mai mari cu putință nefirești puteri punitive. Astfel încât de acum nimic nu mai amintește de vechiul exces al puterii suverane, când aceasta își răzbuna autoritatea pe corpul supliciaților. Închisoarea continuă asupra celor care-i sunt încredințați un travaliu început altundeva și pe care întreaga societate îl continuă asupra fiecărui individ în parte prin nenumărate mecanisme de disciplină. Grație continuumului carceral, instanța care condamnă se insinuează printre toate celelalte instanțe ce controlează, transformă, corijează, ameliorează. La limită, nimic nu ar mai putea-o deosebi cu adevărat de acestea, dacă nu ar exista caracterul „periculos" al delincvenților, gravitatea abaterilor comise de aceștia și solemnitatea necesară a ritualului. Ca funcție însă, puterea punitivă nu se deosebește esențial de puterea de a vindeca ori de a educa. Ea primește de la acestea și de la sarcina lor minoră și neînsemnată o cauțiune de jos; care nu este însă mai puțin importantă, dat fiind că vine din partea tehnicii și a raționalității. Sistemul carceral „naturalizează" puterea legală de a pedepsi, tot așa cum „legalizează" puterea tehnică de a disciplina. Omogenizându-le în felul acesta, ștergând ceea ce poate fi violent într-una și arbitrar în cealaltă, atenuând efectele de revoltă pe care ambele le pot provoca, făcându-le, prin urmare, inutile exasperarea și îndârjirea, făcând să circule de la una la cealaltă aceleași metode calculate, mecanice și discrete, sistemul carceral permite realizarea acelei mari „economii" de putere a cărei formulă o căutase secolul al XVIII-lea, când

începuse să se pună problema acumulării și a administrării utile a oamenilor.

Generalitatea carcerală, operând în întreaga densitate a corpului social și combinând neîncetat arta de a corecta cu dreptul de a pedepsi, coboară nivelul dincolo de care devine natural și acceptabil să fii pedepsit. Se pune deseori problema de a afla cum anume, înainte și după Revoluție, a fost acordat un nou fundament dreptului de a pedepsi. Și, desigur, în zona teoriei contractului se cuvine să cercetăm. Dar trebuie, de asemenea, și poate mai ales, să punem întrebarea inversă: de ce anume a fost nevoie pentru ca oamenii să accepte puterea punitivă sau, pur și simplu, pedepsiți fiind, să tolereze această stare de lucruri? Teoria contractului nu poate răspunde la această întrebare decât prin ficțiunea unui subiect juridic care ar acorda celorlalți subiecți juridici puterea de a exercita asupra lui dreptul pe care el însuși îl deține asupra lor. Este foarte posibil ca marele continuum carceral, care face legătura dintre puterea disciplinei și puterea legii și se întinde fără întreruperi de la cele mai mărunte coerciții până la marea detenție penală, să fi constituit dubletul tehnic și real, nemijlocit material al acestei cedări himerice a dreptului de a pedepsi.

4. O dată cu această nouă economie a puterii, sistemul carceral, ca instrument de bază al ei, a impus o nouă formă de „lege": un amestec de legalitate și natură, de prescripție și constituție – norma. De aici, o serie întreagă de efecte: dislocarea internă a puterii judecătorești sau, cel puțin, a modului ei de funcționare; o tot mai mare dificultate de a judeca și un soi de jenă de a condamna; o nestăvilită dorință a judecătorilor de a cântări, aprecia, diagnostica, de a identifica normalul și anormalul; și revendicarea onoarei de a vindeca sau de a readapta. Inutil, de aceea, să ne încredem în conștiința, curată sau încărcată, a judecătorilor sau chiar și în inconștientul lor. Imensa lor „aplecare spre medicină", ce se manifestă neîncetat – de la chemarea în ajutor a experților psihiatri până la atenția acordată verbiajului criminologiei – traduce faptul major că puterea pe care ei o exercită a fost „denaturată"; că, la un anumit nivel, aceasta e guvernată de legi, iar la un alt nivel, mult mai important, ea funcționează ca putere normativă; tocmai economia puterii pe care judecătorii o exercită, și nu economia

scrupulelor sau a omeniei lor este cea care-i determină să formuleze verdicte „terapeutice" și să hotărască întemnițări „readaptative". Invers însă, dacă judecătorii acceptă tot mai greu să fie siliți să condamne de dragul de a condamna, activitatea de judecare s-a amplificat exact în măsura în care puterea normalizatoare a cunoscut o mai mare răspândire. Susținută de omniprezența dispozitivelor de disciplină, sprijinindu-se pe toate aparaturile carcerale existente, această putere a devenit una dintre funcțiile majore ale societății noastre. Judecătorii normalității sunt prezenți peste tot. Trăim în societatea profesorului-judecător, a medicului-judecător, a educatorului-judecător, a „activistului social"-judecător; cu toții fac să domnească universalitatea normativității; și fiecare, în punctul în care se află, își supune corpul, gesturile, comportamentul, conduita, aptitudinile, performanțele acestei puteri a normei. Rețeaua carcerală, în formele ei compacte ori diseminate, cu sistemele ei de integrare, repartizare, supraveghere, observare, a constituit, în societatea modernă, marele suport al puterii normatoare.

5. Țesătura carcerală a societății asigură deopotrivă captările reale ale corpului și neîncetata lui ținere sub observație; constituie, grație proprietăților ei intrinsece, aparatul de pedepsire cel mai adaptat la noua economie a puterii și instrumentul de formare de cunoștințe de care chiar această economie are nevoie. Funcționarea lui panoptică îi permite să joace acest dublu rol. Prin procedeele lui de fixare, de repartizare, de înregistrare, el a constituit vreme îndelungată una din condițiile – cea mai simplă, mai frustă și mai materială, dar poate și cea mai importantă – de dezvoltare a imensei activități de examinare care a obiectivat comportamentul uman. Dacă, după perioada justiției „inchizitoriale", am pătruns în epoca justiției „examinatorii", dacă, în chip și mai general, procedura examenului a izbutit să acopere atât de bine întreaga societate și să facă, în parte, posibile științele omului, unul din marile instrumente ale acestei reușite l-au constituit multitudinea și intersectarea strânsă a diferitelor mecanisme de încarcerare. Nu vreau să afirm că științele umane provin din închisoare. Dar că ele au putut să se constituie și să provoace în cadrul epistemei toate efectele de răsturnare pe care le cunoaștem se

datorează faptului că au fost susținute de o modalitate specifică și nouă de putere: o anumită politică a corpului, un anumit mod de a face docilă și utilă acumularea de oameni. Aceasta reclama implicarea unor relații determinate de cunoaștere în raporturile de putere; cerea o tehnică în care să se întrepătrundă aservirea și obiectivarea; necesita tehnici noi de individualizare. Rețeaua carcerală constituie una dintre armăturile acestei puteri-cunoaștere care a făcut istoric posibile științele omului. Omul cognoscibil (suflet, individualitate, conștiință, comportament – nu are importanță aici) reprezintă efectul-obiect al acestei investiții analitice, al acestei dominații-observare.

6. Fapt care explică, desigur, extrema soliditate a închisorii, această minusculă invenție discreditată totuși încă de la naștere. Dacă nu ar fi fost decât un instrument de excludere sau zdrobire aflat în slujba unui aparat de stat, ar fi fost mult mai la îndemână să i se modifice formele prea stridente sau să i se găsească un substitut ceva mai onorabil. Dar, afundată în mijlocul dispozitivelor și strategiilor de putere, ea poate opune celui care ar dori să o transforme o imensă forță de inerție. Un fapt e semnificativ: când se pune problema modificării regimului de detenție, blocajul nu se datorează numai instituției judiciare; ceea ce opune rezistență nu e închisoarea-sancțiune penală, ci închisoarea cu toate determinările, legăturile și efectele ei extrajudiciare; închisoarea-releu într-o rețea generală de forme de disciplină și supraveghere; închisoarea – așa cum funcționează ea într-un regim panoptic. Ceea ce nu înseamnă că ea nu poate fi modificată și nici că este definitiv indispensabilă unui tip de societate precum a noastră. Pot fi, dimpotrivă, observate cele două procese care, în chiar prelungirea proceselor care au făcut închisoarea să funcționeze, sunt susceptibile să-i restrângă considerabil utilitatea și să-i transforme funcționarea internă. Iar aceste procese sunt, fără îndoială, deja în curs. Unul este acela care diminuează utilitatea (sau face să crească inconvenientele) unei delincvențe organizate ca ilegalism specific, închis și controlat; astfel, o dată cu constituirea la scară națională sau internațională a unor mari ilegalisme aflate în legătură directă cu aparatele politice și economice (ilegalisme financiare, servicii de informații,

trafic de arme și droguri, speculații imobiliare), este limpede că maniera de lucru oarecum rustică și bătătoare la ochi a delincvenței se dovedește ineficientă; sau, la o scară mai redusă, din moment ce prelevarea economică pe plăcerea sexuală se realizează mult mai ușor prin vânzarea de contraceptive sau prin intermediul publicațiilor, filmelor și spectacolelor, ierarhia arhaică a prostituției își pierde o mare parte din vechea ei utilitate. Celălalt proces constă în dezvoltarea rețelelor disciplinare, în sporirea schimburilor dintre acestea și aparatul penal, în puterile din ce în ce mai considerabile care li se acordă, în transferul din ce în ce mai masiv de funcții judiciare în direcția acestora; or, pe măsură ce medicina, psihologia, educația, asistența, „activismul social" capătă o parte tot mai mare din puterea de control și sancționare, aparatul penal va putea, în schimb, să îmbrace caracteristici medicale, psihologice, pedagogice; și, dintr-o dată, devine mult mai puțin utilă această articulație pe care o reprezenta închisoarea pe vremea când, prin decalajul dintre discursul său penitenciar și efectul de consolidare a delincvenței, făcea legătura dintre puterea penală și puterea disciplinară. În mijlocul tuturor acestor dispozitive de normalizare ce se concentrează, specificitatea închisorii și rolul ei de articulație își pierd din rostul lor de a fi. Dacă există o miză politică de ansamblu în jurul închisorii, aceasta nu constă, prin urmare, în a ști dacă închisoarea va fi corectivă sau nu; dacă, în cadrul ei, judecătorii, psihiatrii ori sociologii vor dispune de mai multă putere decât administratorii și supraveghetorii; la limită, miza nu constă nici măcar în alternativa închisoare sau altceva decât închisoarea. Problema actuală constă mai degrabă în marele avânt al dispozitivelor de normalizare și în amploarea efectelor de putere pe care acestea le transmit prin intermediul constituirii de obiectivități noi.

*

În 1836, un cititor scria gazetei *La Phalange:* „Moraliști, filosofi, legiuitori adulatori ai civilizației, iată planul Parisului vostru pus în ordine, iată planul perfecționat în care toate lucrurile ce se aseamănă sunt strânse la un loc. În centru și într-o

primă incintă: spitale pentru toate bolile, aziluri pentru toate mizeriile, case de nebuni, închisori, temniţe pentru bărbaţi, femei şi copii. Împrejurul primei incinte, cazărmi, tribunale, prefectura de poliţie, locuinţele agenţilor, locurile de eşafod, casa călăului şi a ajutoarelor sale. În cele patru colţuri, camera deputaţilor, camera pair-ilor, Institutul şi Palatul Regelui. În exterior, ceea ce alimentează incinta centrală, comerţul cu înşelătoriile şi falimentele lui; industria şi luptele ei furibunde; presa şi sofismele ei; casele de jocuri; prostituţia, poporul crăpând de foame ori bălăcindu-se în desfrâu, mereu gata să dea ascultare glasului Geniului Revoluţiilor; bogătanii cei fără de suflet... În sfârşit, războiul încrâncenat al tuturora împotriva tuturor."[1]

Mă voi opri pe acest text anonim. Suntem acum foarte departe de ţara supliciilor, presărată cu roţi, spânzurători, ştreanguri, stâlpi ai infamiei; suntem departe şi de ceea ce visau reformatorii cu nici cincizeci de ani în urmă: o cetate a pedepselor în care mii de mici teatre ar fi oferit fără încetare reprezentaţia multicoloră a justiţiei şi în care pedepsele atent puse în scenă pe eşafoade decorative ar fi constituit bâlciul continuu al Codului Penal. Oraşul carceral, cu „geopolitica" sa imaginară, ascultă de cu totul alte principii. Textul publicat în *La Phalange* aminteşte câteva dintre cele mai importante: că în inima acestui oraş, şi ca şi cum i-ar ţine elementele laolaltă, se află nu „centrul puterii", nu un nucleu de forţe, ci o reţea multiplă de elemente diverse – ziduri, spaţii, instituţii, reguli, discursuri; că modelul oraşului carceral nu este, prin urmare, corpul regelui, cu puterile ce emană din el, nici asocierea contractuală a voinţelor ce ar da naştere unui corp în acelaşi timp individual şi colectiv, ci o repartizare strategică de elemente de naturi şi niveluri diferite. Că închisoarea nu este fiica legilor ori a codurilor, şi nici a aparatului judiciar; că nu e subordonată tribunalului ca instrument docil ori imperfect al sentinţelor acestuia şi al efectelor pe care ar dori să le obţină; că tocmai el, tribunalul, este cel exterior şi subordonat ei. Că, în poziţia centrală pe care o ocupă, închisoarea

1 *La Phalange*, 10 august 1836.

nu e singură, ci legată de o serie întreagă de alte dispozitive „carcerale", aparent diferite unele de altele – dat fiind că sunt destinate să aline, să vindece, să vină în ajutor –, dar care, toate, ca și ea, tind să exercite o putere de normare. Că elementele pe care se aplică aceste dispozitive nu sunt transgresările în raport cu o lege „centrală", ci, în jurul aparatului de producție – „comerțul" și „industria" –, o mulțime întreagă de ilegalisme, cu diversitatea lor de natură și de origine, cu rolul lor specific în sfera profitului și soarta diferită impusă de mecanismele punitive. Și că, până la urmă, ceea ce guvernează toate aceste mecanisme nu este funcționarea unitară a unui aparat sau a unei instituții, ci necesitatea unei lupte și regulile unei strategii. Că, prin urmare, noțiunile de instituție de represiune, de respingere, de excluziune, de marginalizare nu sunt potrivite pentru a descrie formarea, în chiar inima orașului carceral, a indulgenței insidioase, a răutăților de nemărturisit, a micilor viclenii, a procedeelor calculate, a tehnicilor și, la urma urmelor, a „științelor" ce fac posibilă fabricarea individului disciplinar. În această umanitate centrală și centralizată, efect și, deopotrivă, instrument al unor relații de putere complexe, alcătuită din corpuri și forțe aservite prin multiple dispozitive de „încarcerare", din obiecte pentru discursuri care sunt la rândul lor elemente ale aceleiași strategii, trebuie să auzim vuietul bătăliei.[1]

Note

I Mettray: comună în regiunea Tours, fostă colonie penitenciară agricolă destinată deținuților tineri și copii.

II Ernst Heinrich Weber (1795-1878). Fiziolog și anatomist german. Studiile sale de psihofizică au dus la descoperirea și formularea celebrelor „legi Fechner-Weber" referitoare la senzații.

III În original: *l'archipel carcéral.* Deși, în nota ce încheie capitolul inaugural al cărții de față, Foucault (precaut? prefăcut?) atrăsese atenția că nu va studia nașterea închisorii „decât în cadrul sistemului penal francez" (deci nici măcar într-un cadru general occidental, în pofida nu

1 Întrerup aici cartea de față ce trebuie să slujească drept fundal istoric pentru diferite studii asupra puterii de normare și asupra formării de cunoștințe în societatea modernă.

puținelor trimiteri la elemente olandeze, germane, englezești și americane), în acest punct precis dinspre finalul cărții (deci, „strategic", foarte important), el nu se poate feri să trimită, aluziv, discret, dar cât se poate de limpede, la monumentalul *Arhipelag al Gulagului* de Aleksandr Soljenițîn, a cărui traducere în limba franceză, sub titlul *L'Archipel du Goulag,* apăruse în 1974, în momentul în care Foucault își încheia redactarea cărții de față. Pentru conștiința publică franceză și, în general, vest-europeană, cartea marelui scriitor contestatar rus a reprezentat un șoc și a avut efectul unei treziri la realitate, spulberând și ultimele iluzii întreținute (conștient-inconștient) în privința „socialismului real" din țările estului Europei.

Problema care se pune este însă, în cazul lui Foucault, mult mai importantă, ținând de însuși specificul operei acestui autor. Ea a făcut obiectul unui colocviu organizat, în iunie 1993, în Bulgaria, la Sofia, sub titlul *Foucault d'Ouest en Est-Foucault vu de l'Est,* comunicările prezentate cu acea ocazie fiind publicate, în 1994, sub formă de carte *(Michel Foucault – les jeux de la vérité et du pouvoir. Études transeuropéennes,* Presses Universitaires de Nancy). În cadrul acestui colocviu, cercetători, cunoscători și traducători ai operei lui Foucault, analiști ai regimurilor comuniste veniți din Franța, Italia, Bulgaria, Ungaria, Rusia și România (autorul rândurilor de față) și-au pus problema posibilității și îndreptățirii utilizării metodelor și conceptelor foucaldiene – al căror obiect exclusiv îl constituie, în mod declarat, societatea modernă franceză / occidentală – în analizarea fenomenelor din țările est-europene sub comunism și la ieșirea din acesta, prezumția fundamentală, ce se cere verificată, fiind aceea că, în pofida limitării explicite, exprese chiar, aceste instrumente analitice pot fi extrapolate și „universalizate" cu succes. În centrul discuțiilor, s-a aflat, firește, cartea *Surveiller et punir.* De pe urma acestor discuții deosebit de aprinse, au avut de câștigat nu numai participanții din Estul Europei, ci și cercetătorii francezi ai operei lui Foucault, date fiind nenumăratele și persistentele *malentendu*-uri pe care opera filosofului francez le-a suscitat în țara în a cărei limbă și-a redactat cărțile. O dovadă – dintre multele – a acestei situații atipice și atopice a operei lui Foucault, a paradoxului generat de ea însăși și în care se află prinsă, din punctul de vedere al dialogului Est–Vest și al raportului local–universal o poate oferi și pasajul următor: „Mi-aduc aminte de o discuție din septembrie 1977 despre spitalele psihiatrice «speciale» din URSS, discuție la care participau Michel Foucault, Raymond Aron, Eugène Ionesco, Vladimir Bukovski și cu mine (între alții), la Paris, la muzeul Guimet, unde ni se pusese, prin amabilitatea gazdelor, o întreagă sală la dispoziție. La un moment dat, Michel Foucault, fără îndoială excedat de analizele repetate ale sistemului concentraționar sovietic, ale «închiderii» în societatea comunistă (singura caracterizată de sus în jos și lateral prin „închidere" foucaldiană), a explodat pur și simplu afirmând că am face mai bine să abordăm și să luptăm deopotrivă contra «gulagului» occidental. Îndemnul cădea cum nu se poate mai prost în prezența unui om tocmai scăpat din gulag – Bukovski – și care a izbucnit într-un hohot nebun de râs, în momentul în care Ionesco a întrebat cu voce groasă, peste capetele tuturor, dacă nu cumva îl înșală auzul!" (Jean-François Revel, *Le Regain*

démocratique, Fayard, Paris, 1992, p. 178; *s.m.,* B.G. În românește: J.-F. Revel, *Revirimentul democrației,* traducere de Dan C. Mihăilescu, Editura Humanitas, 1995, pp. 146-147).

Problema ultimă care se pune – pe care însă nu o pot discuta aici (am încercat să fac acest lucru, pornind tocmai de la citatul de mai sus, în comunicarea pe care am prezentat-o la colocviul amintit, cf. *Entre panoptisme et cartografie. Exercices de Foucault-Sophie,* în culegerea citată, pp. 75-86) – este, prin urmare, aceea a diferențelor și asemănărilor funcționale dintre capitalism și comunism din punctul de vedere al cuplului *putere-cunoaștere* și din acela al tezei foucal-diene conform căreia, fundamental, primordial, puterea *produce* și abia în al doilea rând *reprimă* individualitatea sau, mai exact, nu o reprimă decât producând-o („fabricând-o"), *obiectivând și subiectivizând* (conform dublei semnificații a substantivului *sujet* în franceză: „subiect" și „supus") simultan și în egală măsură „natura" umană în conformitate cu o „economicitate" internă. Astfel privit, comunismul ar putea fi interpretat, alături de capitalism, ca o variantă „masificată" a acestuia, ca un caz particular-limită al problematicii moderne comune a complexului *putere-cunoaștere,* ca un „capitalism monopolist de (partid și de) stat", în care nivelul de individualizare al subiecților istorici este unul cât mai general, abstractizat-mascat sub forma partidului-stat. O analiză pe baza conceptelor și metodelor elaborate de Foucault ne-ar putea ajuta și în înțelegerea a ceea ce am convenit să numim, aici și acum, „tranziție": ce fel de indivizi a produs puterea comunistă, prin ce metode (dacă ele diferă esențial de cele aplicate în societăți reputat democratice), cine au fost „partenerii" care au exercitat puterea etc.

Altfel spus, compararea amănunțită a „arhipelagului Gulag" cu „arhipelagul carceral", a efectelor de putere din societățile occidentale și din cele răsăritene (cu diferențele de mentalitate și de religie respective), a tipurilor de *indivizi și de individualități* (colective, suprapersonale) corespunzătoare ne-ar putea duce la concluzia că ruperea în două, vreme de jumătate de secol, a continentului european a fost mult mai puțin importantă decât s-a crezut, comunismul constând, poate, în nimic mai mult decât într-o imitație masificată, absolutizată, prin izolare, a capitalismului, o ducere până la ultimele consecințe a unor tendințe profunde ale acestuia din urmă în condiții de „laborator": două ramuri ale unui același „arbore genealogic", două „straturi" dintr-un unic „soclu arheologic", două configurări înrudite (prin opoziție politic impusă) ale aceleiași „episteme" a modernității. Două „traduceri" ale Identicului.

IV Fontevrault: veche abație, de bărbați și de femei, în apropiere de Saumur, fondată în 1115, unde a luat naștere un ordin călugăresc ce a cunoscut o oarecare răspândire în Spania și Anglia, înainte de a fi suprimat în 1792.

V Petit-Bourg: localitate în Guadelupa.

VI Ostwald: comună din departamentul Bas-Rhin, la 7 km de Strasbourg.

VII Neuhof: foburg muncitoresc din sudul orașului Strasbourg, în Alsacia.

VIII Tarare: mic centru textil în munții Beaujolais.

IX Jujurieu: comună în ținutul Ain, la poalele muntelui Revermont.
X Mende: orășel situat la 600 km sud de Paris, în ținutul Lozère, posedând o catedrală episcopală construită în 1369. Episcopul își avea ermitajul pe un munte din vecinătate, denumit Saint-Privat.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Trei decenii de la *ediția princeps*

„Cheia franceză"

„Nu-mi mai vorbiți despre Marx! Nu mai vreau să aud pomenindu-mi-se niciodată despre acest domn. Adresați-vă celor care și-au făcut o meserie din asta. Care sunt plătiți pentru asta. Care sunt funcționarii afacerii ăsteia. Eu am terminat definitiv cu Marx."

(M. Foucault în 1975, cu ocazia unei demonstrații în fața ambasadei Franței din Paris, pentru eliberarea din detenție a unor militanți antifranchiști citat de Claude Mauriac, *Le Temps immobile*, vol. III, p. 581.)

Intelectualul specific, filosof-anchetator și jurnalist

Această nouă preocupare mi s-a ivit ca o adevărată soluție la saturația pe care o simțeam față de faptul literar.

(Scrisoare)

În martie 1969, Michel Foucault publicase *Arheologia cunoașterii*: lucrare de metodă și de bilanț (acela al primei etape, cea „literară" și mai cu seamă „arheologică" a operei sale, începută cu *Istoria nebuniei* și încununată de *Cuvintele și lucrurile*), sinteză aridă și decepționantă pentru unii, dar care marca demarcarea tranșantă a lui Foucault față de structuralismul comun, acela al unei imanențe pur simbolice, și depășirea acestuia spre materialitatea lucrurilor și a faptelor, corpuri și instituții.

Asemeni tuturor gânditorilor autentici, așa cum îi va plăcea să spună lui Deleuze, citându-l pe Leibniz, exact când se credea

ajuns la loc sigur, în port, Foucault se trezește azvârlit, ca de o tornadă, la loc în larg.

În aprilie 1970, devine profesor la Collège de France, călătorește, așa cum va face toată viața, mult, după Mai '68 situația era pretutindeni agitată, capii mișcărilor extremiste de stânga (unele dizolvate de guvern, precum Stânga Proletară, maoist-non-leninistă) se aflau încarcerați, unii făceau greva foamei cerând să li se recunoască statutul de deținuți politici. Închisorile erau în fierbere, atât în Franța, Germania sau Italia, cât și în Statele Unite.

La 8 februarie, mai mulți intelectuali, profesori, filosofi, istorici, sociologi, avocați, medici, jurnaliști, scriitori etc., printre care Daniel Defert, P. Vidal-Naquet, J.-M. Domenach (directorul revistei *Esprit*), J. Rancière, J.-A. Miller, R. Castel, H. Cixous, G. Deleuze, creează așa-numitul GIP: *Groupe d'information sur les prisons* (Grupul de informare cu privire la închisori). Sediul acestui grup se află acasă la Foucault, pe rue de Vaugirard, lângă grădina Luxembourg.

> În GIP (...) nici un fel de organizație, de șef, facem cu adevărat totul ca să rămână o mișcare anonimă care nu există decât prin cele trei litere ale numelui său. Toată lumea poate să vorbească. Oricine ar fi cel care vorbește, el nu vorbește pentru că ar avea un titlu sau un nume, ci pentru că are ceva de spus. Singurul cuvânt de ordine este: „Dați cuvântul deținuților!".
>
> (1972)

GIP este, prin urmare, un grup informal și non-ierarhic de experți revoltați aparținând celor mai diverse domenii. Activitatea acestui grup constituie terenul practic care va pregăti elaborarea cărții *A supraveghea și a pedepsi*. Dar filosofia sa este una cu totul aparte.

Foucault acceptă să conducă anchetele despre situația deținuților din penitenciare, dar respinge modelul „tribunalului popular" propus de Sartre, în care acesta urma să joace rolul de „procuror". Militantismul – de fapt, „umanismul pragmatic" (cum l-a numit un comentator) al lui Foucault, este unul cu totul special, nou, care a fost însă, la fel ca și multe dintre operele sale, prost, greșit, răuvoitor înțeles. Foucault respinge postura metafizic-marxistă, „revoluționară", de *purtător de cuvânt* și de *reprezentant* al cuiva. Rolul pe care el înțelege să și-l atribuie este acela al intelectualului redefinit ca anchetator punctual și ca filosof-jurnalist.

Rolul unui „apărător al universalului" (cum va spune P. Bourdieu) în sânul particularului.

> Sunt intolerabile: tribunalele, polițiștii, spitalele, azilurile, școala, serviciul militar, presa, televiziunea, statul.
> (GIP, *Enquête dans vingt prisons*, Champ libre, 1971)

Deci și statul, dar și mass-media, în egală măsură: *închiderea* cercului digestiv, social-„hermeneutic", al informației.

> Nu mă interesează deținutul ca persoană. Mă interesează tacticile și strategiile de putere care subîntind și susțin această instituție paradoxală (...) care e închisoarea.
> (1976)

Iată, așadar, „structurile coborând în stradă". Pentru ce anume luptă și se agită Foucault? Pentru transparență, pentru circulația informației, pentru reintroducerea în câmpul de bătălie al discursului și al dezbaterii publice a cunoștințelor marginalizate, excluse, reprimate, descalificate. Meta-acțiune, deci: Foucault caută să reamenajeze spațiul public, să-l protejeze de confiscări, puterea nu se deține, ci se exercită, se negociază și se dispută neîncetat, circulă. Puterea-stat tinde să blocheze tocmai jocul puterii-societate, să facă imposibilă (re)disputarea lui permanentă, monopolizează politicul sustrăgându-l societății civile.

> Am ținut întotdeauna să nu joc rolul intelectualului-profet, care le spune dinainte oamenilor ce trebuie să facă și le prescrie cadrele de gândire, obiective și mijloace pe care le-a scos din propriul său creier, lucrând închis la el în birou, printre cărți. Mi s-a părut că munca unui intelectual, a ceea ce eu numesc un „intelectual specific", constă în a încerca să desprindă, în puterea lor de constrângere, dar și în contingența formării lor istorice, sistemele de gândire care acum ne-au devenit familiare, care ne par evidente și care fac corp comun cu percepțiile, atitudinile și comportamentele noastre. După care trebuie să lucrăm în comun cu practicieni, nu doar pentru a modifica instituțiile și practicile, ci pentru a reelabora formele de gândire.
> (1983)

În primăvara anului 1971, GIP strecoară clandestin în închisori o serie de *chestionare* care să provoace și să faciliteze *informațiile-armă* deținute de către deținuți, dar care sunt ținute „la secret"

de către autorități (dublu refulate, așadar: față de societate și în raport cu indivizii înșiși pe care ele se produc, din care decurg și din care sunt extrase, indivizi „subiectivați" – supuși de putere pentru a nu se autosubiectiva: indivizi-închisori de sine și adevăruri *deținute*). Pe baza unor astfel de chestionare, GIP va elabora și va publica patru *anchete*: *Enquête dans vingt prisons* (*Anchetă în douăzeci de închisori*) – 1970; *Enquête dans un prison modèle: Fleury-Mérogis* (*Anchetă într-o închisoare model: Fleury-Mérogis*) – 1971; *L'assassinat de G. Jackson* (Asasinarea lui G. Jackson) – 1971; *Suicides dans les prisons en 1972* (*Sinucideri în închisori în decursul anului 1972*) – 1973.

„Capii" GIP-ului sunt interpelați de mai multe ori de către poliție ca „agitatori", dar în urma acțiunilor sale, grupul devine popular în închisori, iar presa cotidiană și radiourile sunt autorizate în incinta locurilor de detenție. Se discută despre abolirea *cazierului penal* („cariera delincventă" despre care va vorbi Foucault în *A supraveghea...*) și mai ales a *pedepsei cu moartea*. Autoritățile pretind că tocmai acțiunile GIP-ului ar fi provocat intensificarea revoltelor din penitenciare.

În paralel, ca „militant și profesor la Collège de France", așa cum îi place să se autointituleze, Foucault deschide marele șantier al cursurilor și seminariilor sale, care, prin „anchete istorice" de data aceasta (tocmai în aceste cursuri va face Foucault legătura, scurtcircuitările sale „genealogice" dintre istorie și actualitate, ca „ontologie critică a noastră înșine", cum avea să spună în 1984, în *Ce sînt Luminile?*), urmăresc să retraseze multiplele genealogii ale *normei* în societatea contemporană. Studiind discipline judiciar-„umaniste" umile, confuze, cu statut ambiguu, „de graniță", precum *psihiatria penală*, de pildă, prin inventarea cărora *puterea politică de a pedepsi* își deleagă „științific" responsabilitatea deciziilor, dar își înăsprește concomitent acțiunea, care devine astfel „întemeiată", creând „arhipelagul" instituțiilor carcerale, spitalele și azilurile ce se adaugă, de fapt, într-o progresie metonimică, închisorii, multiplicând-o, diseminând-o în corpul social, Foucault continuă altfel, „neromantic" („Ar fi o iluzie să credem că nebunia – sau delincvența, sau crima – ne vorbesc dintr-o exterioritate absolută... Marginea e un mit. Rostirea exteriorului este un vis pe care nu încetăm să-l reluăm"; 1976), *Istoria nebuniei*, pregătind *A supraveghea și a pedepsi*. Opera e relansată, gândirea se reia pe sine, opera, din nou, în alt larg.

Se opune însă și soluției *teroriste* ca răspuns la abuzurile autorităților. Tot în 1971, închiriază pe banii săi marea sală pariziană de la Mutualité, și tot pentru a *da cuvântul* unor foști

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

deţinuţi şi familiilor unor actuali deţinuţi: abia apoi „voi scrie – declară el – propria mea carte" despre închisori. Fiecare trebuie să vorbească în nume *propriu*, să-şi poarte *propria* sa luptă (modelul partinic fiind, asftel, abolit), dar acestea trebuie să fie şi să rămână tot timpul *posibile*: pentru asta luptă Foucault. Relaţia socială este *putere*, generează putere, puterea este strict *relaţională* şi non-substanţială, dar puterea produsă de/ca societate este etatizată, monopolizată, sustrasă („nu există stat, nu există decât o permanentă etatizare", va spune el într-o scrisoare privată. Societatea civilă trebuie să-şi reaproprieze în permanenţă infra-politicul generator de putere. Acesta este „structuralismul" depăşit şi împlinit în materialitate şi imanenţă, acela al corpurilor, al practicilor şi al dispozitivelor, pe care îl propune şi în baza căruia acţionează (gândeşte, scrie, predă, intervine) Foucault: *crato-structuralism genealogic*.

> Cărţulia pe care aş vrea s-o scriu despre sistemele disciplinare mi-ar plăcea să poată fi de folos unui educator, unui gardian, unui magistrat, unui disident. Nu scriu pentru un public, scriu pentru utilizatori, nu pentru cititori.
>
> (1974)

> Nu mă interesează să scriu decât în măsura în care scrisul se încorporează în realitatea unei lupte, ca instrument, tactică, luminare. Cărţile mele aş vrea să fie ca nişte bisturie, cocteiluri Molotov sau galerii de mină, şi să se carbonizeze după folosire asemeni unor focuri de artificii.
>
> (1975)

GIP-ul devine model pentru alte grupuri (din domeniul sănătăţii, de pildă), după care, în decembrie 1972, se autodizolvă. „Tornada" suflă din nou. Foucault se pregăteşte să iasă, iar, în alt larg. În 1973, el demarează, în paralel, cursul despre „Societatea punitivă", dar continuă şi să distribuie manifeste pe marile bulevarde pariziene, încheind totodată şi o primă redactare a cărţii *A supraveghea şi a pedepsi* şi neoprindu-se din călătorit, la Montréal şi la Rio de Janeiro. În 1974, la preşedinţia Republicii Franceze este ales Valéry Giscard d'Estaing, cu care, în ciuda dorinţei acestuia şi a eforturilor de intermediere depuse de câţiva prieteni, Foucault va refuza să se întâlnească. Tot în 1974, este publicată traducerea franceză a *Arhipelagului Gulag* a lui Soljeniţîn. În martie 1975 – adică în urmă cu 30 de ani – apare,

la Editura Gallimard, *A supraveghea și a pedepsi. Nașterea închisorii.*

Nașterea și renașterea închisorii

> Discursul meu este, firește, un discurs de intelectual, și, în această calitate a sa, el funcționează în rețelele puterii instituite. Dar o carte este făcută pentru a servi unor utilizări nedefinite de către cel care a scris-o. Cu cât vor exista mai multe utilizări noi, posibile, neprevăzute, cu atât voi fi mai mulțumit. Toate cărțile mele, indiferent că e vorba de *Istoria nebuniei* sau de aceasta, sunt, dacă vreți, niște mici cutii cu scule. Dacă oamenii binevoiesc să le deschidă, să se servească de o frază, de o idee, de o analiză ca de o șurubelniță ori ca de „o cheie franceză" [*un desserre-boulon*] pentru a scurtcircuita, a descalifica, a distruge sistemele de putere, inclusiv, eventual, pe cele din care înseși cărțile mele se trag... ei bine, e cu atât mai bine!
>
> (1975)

A supraveghea și a pedepsi este o carte cu poze. Care chiar alege să așeze pe primul loc, în deschidere, niște imagini. Imaginea – arhivă mută – e primă, inițializatoare, declanșatoare.

Sub titulatura neutră de „Ilustrații", Foucault-regizorul, Foucault-arhitectul (cel atât de interesat de „altfel de spații și de organizarea infracratică a spațiilor urbane) își începe cartea cu un montaj, cu un „dispozitiv" de gravuri, care se deschide și se încheie, în buclă, cu aceeași reprezentare. Prin toate circulă însă transversal, „invizibilă deși neascunsă", *disciplina*, *normalizarea* factice, pur contingentă, lege derivată abuziv din conjunctural. Reflecția ne este trezită, activată prin văz: imaginile sunt concepte virtuale, *in nuce*; arată totul, dar nu spun nimic. Din suita acestor imagini lipsește doar „vechiul regim" al pedepsirii, reprezentarea, singura cu adevărat spectaculoasă, vizibilă, fastuoasă, a *supliciilor*, cu care, în schimb, brutal, se va deschide textul. În acest „film", tocmai trecerea de la *societatea de pedepsire* la *societatea de normalizare, supraveghere și disciplinare* nu este figurată. În acest gol se va instala și se va dezvolta însă cartea ca atare, textul care succede „albumului cu poze". După *imagini, enunțurile.* Ce se vede și ce se scrie. Să ne aducem aminte de *Aceasta nu este o pipă.*

Dar ce vrea până la urmă Foucault cu această carte? Ce propune, de fapt, el? Ce urmărește? Să înlocuiască închisoarea, ca formă eminentă și privilegiată de pedeapsă, cu altceva, cu alte forme de pedepsire, să ofere alternative la detenție?

Nici pomeneală. Închisoarea a fost selectată istoric și este selectată, euristic, ca obiect de studiu de către Foucault, tocmai în calitatea ei de *matrice generativă* a disciplinarizării sociale polimorfe, omniprezente, ale cărei întruchipări se ocultează „relațional" în mod reciproc.

Dar care este, totuși, *gândirea penală* a lui Foucault (dacă va fi existând, coerent, una), din moment ce problema reformării/înlocuirii/depășirii istorice a închisorii ca formă de penalitate e una falsă și interesat amăgitoare (reușind să țină până și problematizarea, gândirea critică în captivitate)?

Conform sintezei încercate recent de un comentator (François Boullant, *Michel Foucault et les prisons*, Paris, PUF, 2003), și pornind de la o apoftegmă a lui Nietszche, mult îndrăgită de Foucault, conform căreia „Societățile noastre nu mai știu, astăzi, ce înseamnă a pedepsi", „utopia penală" a lui Foucault vizează limitarea sistemului judiciar doar la acordarea și aplicarea pedepselor, a unor pedepse „debarasate strict, golite cât mai minuțios cu putință de orice referință la caracter și la comportament, readusă între marginile înguste ale unei penalități axiologic neutre" (*op. cit.*, p. 118). Pedepsire, așadar, neobeccariană a *actelor*, fără extindere (des)calificantă asupra indivizilor, disociere a *pedepsirii* de *reeducarea* cu care, de la Platon încoace, aceasta este intim, până la confuzie, asociată, „pedepse fără valoare morală și terapeutică", „decriminalizare și depenalizare a anumitor delicte" (*ibid.*), transformarea închisorii într-o zonă de drept și, „împotriva lui Paul Ricœur", discreditarea „ideii conform căreia sistemul penal nu poate fi interpretat decât din perspectiva unei teorii a culpabilității" (*ibid.*).

Foucault acuză, de fapt, valoarea istorico-tactică a justiției, marea și infinit particularizabila *derivă constitutivă* a sistemului juridico-penal, adevărat cal troian prin intermediul căruia puterea polimorf-creatoare se insinuează, material, în corpuri, de unde *programează* în totalitate umanul socializat, creând amplasamente pentru captații și „obiectivări" insidioase, care de care mai „științifice": panoptism deopotrivă intern și extern, infrastructural și totalizator, „transparentizare" a omului de către om și recompunere a lui ca angrenaj eficient, producător de putere în beneficiul puterii.

Postpanoptism. Imperiul imanenței

„Noi nici nu știm ce poate un corp", îi plăcea lui Deleuze să insiste citând *Etica* lui Spinoza. *A supraveghea și a pedepsi* demonstrează, cu asupra de măsură, infinitul mărunt a ceea ce se *poate face* cu un corp. Căci, la Foucault, puterea „demetafizicizată", desubstanțializată, este vicleană, rapace, avidă, șmecheră, profitoare, meschină – dar *inventivă* și *creatoare*. Și are oroare de vid, de interstiții rămase neocupate, avansând segmentar, relațional, ateleologic.

> Există, astăzi, după părerea mea, un prestigiu atât de mare al demersurilor de tip freudian, încât, foarte des, analizele textelor istorice își iau drept țel să studieze „ne-spusul" discursului, „refulatul" și „inconștientul" sistemului. Este bine să abandonăm această atitudine și să ne dovedim în același timp ceva mai modești și mai scormonitori. Căci dacă privești documentele, ești surprins să vezi cinismul cu care burghezia secolului al XIX-lea spunea foarte exact ceea ce făcea, ceea ce urma să facă, și de ce. Pentru ea, ca deținătoare a puterii, cinismul reprezenta o formă de orgoliu. Iar burghezia nu este nici tâmpită, nici lașă, decât cel mult în ochii naivilor. Este inteligentă și temerară. A spus cât se poate de clar ce anume voia.
>
> A regăsi acest discurs explicit presupune, firește, să părăsești materialul universitar și școlar al „marilor texte". Nu la Hegel sau la Auguste Comte vorbește burghezia în mod direct. Alături de aceste texte sacralizate, o strategie absolut conștientă, organizată și calculată, se poate citi cât se poate de clar într-o masă de documente necunoscute care constituie discursul efectiv al unei acțiuni politice. Logicii inconștientului trebuie, așadar, să-i substituim o logică a strategiei. Privilegiului acordat în momentul de față semnificantului și lanțurilor sale trebuie să-i substituim tacticile cu dispozitivele lor.
>
> (1975)

Problema cu adevărat utilă, care se pune, nu este și nu a fost nici o clipă, aceea de a-l comenta, de a-l *interpreta*, mai mult sau mai puțin academic, pe Foucault. Ci de a vedea cum și mai ales dacă analizele sale mai pot fi utilizate și astăzi, când foarte mulți (începând, și încă de foarte devreme, cu „postmodern"-esențializantul Baudrillard, continuând cu filosofi conservatori de calibre mai degrabă modeste și sfârșind cu vulgata politico-mediatică de toate coloraturile) declară închisă, din punct de vedere istoric,

„epistema"-Foucault, iar modernitatea reflecțiilor, temelor și obiectelor sale (transversale) de studiu, dizolvată, lichidată de postmodernitate. Inactual, prin urmare, Foucault?

> Mi-am făcut o obligație din a mă lega de preocupările timpului nostru. (...) Încerc întotdeauna să tratez un subiect care să poate fi de folos unui număr cât mai mare de oameni. Le furnizez niște instrumente pe care ei să le poată utiliza apoi așa cum vor crede de cuviință în propriile lor domenii, indiferent că sunt psihiatri, psihologi, medici, studenți sau mai știu eu ce.
>
> (1975)

Discuția, de fapt, e enormă, pe cât de vastă, pe atât, de multe ori, de prost formulată: postmodernul *înlocuiește* modernul?

Ca oameni moderni, ca produse, așadar, contingente ale „mobilizării infinite" (P. Sloterdijk), care a reprezentat proiectul global al modernității, ne tragem cu toții din închisori. Iar închisoarea nu reprezintă decât figura literal și amăgitor localizată a unei generalizate individualizări prin disciplinare și (auto)control, în lumina și sub ochiul, fie și „spart", al puterii polimorfe. A unui „continuum carceral": aziluri, spitale, cazărmi, ateliere, uzine, școli. Și (de pildă) birouri, cu „cultura" lor „organizațională" (birocratizarea analizată de Weber, dar nevizitată și de Foucault).

Disciplinarizarea, azi, se *mondializează*, atingând însăși lumea-cadru. Iar panoptismul a devenit planetar, deci cu atât mai difuz, mai „invizibil, deși neascuns", mai insesizabil: mediu însuși de viață. Trăim într-un *Panopticon* inversat, dez-arhitecturat, ateritorializat: spectatori imobilizați de fluxul de știri și de cunoștințe, pe care nu mai trebuie să-i închidă nimeni, dat fiind că evaluăm în *câmp*.

Foucault trebuie *extins* și *generalizat* ca atitudine critică și ca mod de operare *în sânul puterii*. Închisoarea a „dispărut" pentru a se relansa și mai eficient, iar *biopolitica*, despre care Foucault va vorbi spre sfârșitul vieții, a devenit, astăzi, *industrializare* a vieții prin tot felul de „sinteze", simbolice, dar tot mai materiale. Iar cât privește puterea, aceasta a devenit pur *extractivă*: pentru ea, omul, individualizat ca individ și ca societate de către modernitate, a devenit indiferent, inutil, simplă „resursă". Forța îi este extrasă ca „zăcământ", după care este prelucrată sintetic, devenind putere ce îi e aplicată remunerativ, sub formă de „cadre", ca „încadrare".

În imperiul puterii, Foucault ne învață să luptăm împotriva *transcendenței* contingente a unora asupra altora. „Republica" imanenței se dovedește însă, conform pesimismului radical al lui Foucault, imposibilă. Putem încerca, cel mult, insule de *auto-individualizare de sine* pe marea putere, în aerul ei hrănitor. Mai nimerit ar fi, prin urmare, să spunem, deși aparent contradictoriu, *imperiu al imanenței*, traversat și frământat permanent, susținut spasmodic, de irepresibile și compulsive ispite de transcendere, chiar fără de transcendență.

Umorul lui Foucault face omul modern, fie el dominat sau dominator, de râs, altfel însă decât Freud, de exemplu.

Inutilul

Nimeni nu are dreptul să spună: „Revoltați-vă în numele meu, căci este vorba despre eliberarea finală a tuturor oamenilor". Dar nu sunt de acord nici cu cel care ar spune: „Inutil să vă răzvrătiți, întotdeauna va fi la fel". Nu-i poți face legea celui care își riscă viața în fața unei puteri. Au sau nu oamenii dreptate să se revolte? Să lăsăm chestiunea deschisă. Oamenii se răzvrătesc, e un fapt; și tocmai prin acest gest subiectivitatea (nu aceea a marilor oameni, ci a oricui) pătrunde în istorie și îi dă suflu. Un delincvent își pune viața în cumpănă împotriva unor pedepse abuzive; un nebun nu mai rezistă să tot fie închis și decăzut din drepturi; un popor refuză regimul care-l oprimă. Asta nu-l face nevinovat pe primul, nu-l vindecă pe al doilea și nici nu-i asigură celui de-al treilea un viitor luminos. Nimeni, de altfel, nu este obligat să le fie solidar. Nimeni nu este obligat să considere că aceste glasuri confuze cântă mai bine ca altele și că enunță adevărul ultim. Este de-ajuns ca ele să existe și să aibă contra lor tot ce se încăpățânează să le reducă la tăcere pentru ca să aibă vreun sens să le-asculți și să încerci să-nțelegi ce vor să spună. Chestiune de morală? Poate. Chestiune de realitate însă, în mod sigur. Deziluziile toate ale istoriei nu cântăresc nimic: tocmai pentru că există astfel de glasuri, timpul oamenilor nu are forma evoluției, ci pe acela al „istoriei".

Acest principiu este inseparabil de un altul: întotdeauna este periculoasă o putere pe care un om o exercită asupra unui alt om. Nu spun că puterea este, prin însăși natura sa, un rău; spun doar că puterea, prin mecanismele ei, este infinită (ceea ce nu vrea să însemne că ar fi și atotputernică, dimpotrivă). Pentru a o îngrădi, regulile nu sunt nicicând îndeajuns de

stricte; pentru a o priva de toate ocaziile de care, neîntârziat, ea profită, niciodată principiile universale nu sunt îndeajuns de stricte. Puterii trebuie întotdeauna să-i fie opuse legi de neîncălcat și drepturi fără restricții.

(...)să fii respectuos atunci când o singularitate se răzvrătește, și intransigent în clipa când puterea încalcă universalul. Alegere simplă, dar treabă dificilă: căci trebuie în același timp să pândești, puțin sub istorie, ceea ce o întrerupe și o frământă, și să veghezi, puțin înapoia politicii, asupra a ceea ce, necondiționat, se cuvine s-o limiteze. La urma urmelor, asta e treaba mea; nu sunt nici primul, nici singurul care o face. Dar eu am ales-o.

(1979)

„Inutil să ne răzvrătim?" Niciodată! Dacă, așa cum susține (și demonstrează) Foucault, puterea modernă are întotdeauna nevoie să individualizeze și să subiectiveze umanul pentru a putea să domine, pentru a se înzestra cu mecanisme și viață proprie, niciodată nu este inutil să ne răzvrătim, nu este niciodată inutil să facem, tocmai, jocul puterii relansând jocul, păstrându-l deschis, interzicându-i puterii propria sa pretenție autodistructivă la absolut și re-„negociind-o" la bază, în jos.

Dar în lumea actuală, a unei inutilități crescânde a omului, mai este oare la fel de util să ne răzvrătim, jocurile din nou (auto)-revoluționare ale puterii mai continuă ele oare să se relanseze prin refuzul opus puterii care tinde permanent să devină „absolut absolută", în momentul când puterea însăși se retrage din joc și când, pe zi ce trece, tot mai mulți devenim inutili pentru constituirea puterii? (Aici, discuția ar trebui relansată din perspectiva a ceea ce Hardt&Negri numesc, deleuzian-spinozian, „puterea constituantă".)

În epoca modernă, încă mai împărțeam privilegiul de a ocupa, ca subiecți egal supuși, dacă nu turnul central al utopiei panoptice, măcar polul opus al acestei construcții perfecte, inelul circular al dispozitivului vizibilității sociale și crato-poietice „clare și distincte", formând o adevărată „bulă" a puterii și împreună cu puterea. În clipa de față însă, mi se pare că am trecut în non-teritoriul de importanță strict-tehno-metafizică pe care Bentham îl numea „spațiu gol", „gol intermediar", „vid anular" sau *„dead part"* al edificiului social mondializat. Până ieri mai eram încă actori, chiar și ca simple rotițe, ai puterii, „partenerii" ei social-ontologici. Astăzi, în schimb, am devenit mai degrabă mediul vitros de trecere și de propagare a luminii, orbitoare-orbite, a Cunoașterii

Absolute, o masă compactă și densă de invizibilitate transparentă. Un strat viu, inteligent și omniprezent, de non-subiecți electrificați, *scurtcircuitați* în permanență. Inutilii Marii Opere.

Am fost cu toții eliberați de putere. Acum, a venit timpul să ne inventăm altfel decât prin recursul la șiretlicurile trecutului. Să ne răzbunăm de această eliberare printr-o adevărată libertate, ca și cum nimeni nu ne-ar mai pândi: globul ocular, ochiul puterii este acum lumea însăși, rotindu-se în jurul ei înseși, pe loc. Am devenit vizibilitatea și chiar condiția de vizibilitate și de enunțabilitate a lucrurilor. Nu, ca în trecut, spectatori sau actori, cum încă ne mai place să credem, ci, mult mai modest, teatre, focare sau doar foaiere ale lumii.

Puterea ne-a integrat organic. Nu mai vrea nimic de la noi. Poate cel mult *din* noi, înțeleși tot mai mult ca „substrat", ca „viață nudă" (cum ar spune Giorgio Agamben), ca „materie" și ca „resursă" pentru subiectivări proliferant paraumane: mixturi tehnorganice cu care facem deja – deși ni se pare că noi ne folosim, doar, de ele – societate. Abia în acest sens s-ar cuveni înțeleasă, poate, imaginea finală, atât de intens dezbătută și chiar diabolizată, din *Cuvintele și lucrurile*, conform căreia omul reprezintă efectiv o configurație recentă, dar deja promisă deschiderii spre alte configurații de forțe, altor „noi alianțe" cu Exteriorul.

Bogdan GHIU

BCU IAȘI / CENTRAL

Cuprins

Partea întâi
Supliciul
Capitolul I – Trupul condamnaților 7
Capitolul II – Fastul supliciilor 45

Partea a doua
Pedeapsa
Capitolul I – Pedepsirea generalizată 95
Capitolul II – Blândețea pedepselor 135

Partea a treia
Disciplina
Capitolul I – Corpurile docile 173
Capitolul II – Mijloacele bunei modelări 219
Capitolul III – Panoptismul 249

Partea a patra
Închisoarea
Capitolul I – Niște instituții complete și austere 291
Capitolul II – Ilegalisme și delincvență 325
Capitolul III – Universul carceral 373

Trei decenii de la *ediția princeps* – Bogdan Ghiu 395

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

În Colecția „Studii“,
seria „Studii socio-umane“ au apărut:

Jean Baudrillard, Marc Guillaume, *Figuri ale alterității*
Jean Starobinski, *Melancolie, nostalgie, ironie*
J.L. Austin, *Cum să faci lucruri cu vorbe*
Jacques Derrida, *Credință și Cunoaștere. Veacul și Iertarea*
Georges Bataille, *Suveranitatea*
Dominique Schnapper, *Comunitatea cetățenilor. Asupra ideii moderne de națiune*
I.M. Lotman, Cultură și explozie
Jörn Rüsen, Hans-Klaus Keul, Adrian-Paul Iliescu (coordonatori), *Drepturile Omului la întâlnirea dintre culturi*
Mircea Flonta, Hans-Klaus Keul, Jörn Rüsen (coordonatori), *Religia și societatea civilă*
Gaston Bachelard, *Poetica spațiului*
Gaston Bachelard, *Poetica reveriei*
Jean François Mattéi, *Barbaria interioară. Eseu despre imundul modern*

În curs de apariție:

Adolf Muschg, *Ce este european?*

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Contravaloarea timbrului literar se depune în contul Uniunii Scriitorilor din România, nr. 2511.1-171.1/ROL, deschis la BCR, Filiala Sector 1, Bucureşti.

Editura Paralela 45

Piteşti, jud. Argeş, cod 110174, str. Fraţii Goleşti 128-130;
tel./fax: (0248)63.14.39; (0248)63.14.92; (0248)21.45.33;
e-mail: redactie@edituraparalela45.ro

Bucureşti, cod 71341, Sector 1, Piaţa Presei Libere nr. 1,
Casa Presei Libere, corp C2, mezanin 6-7-8;
tel./fax: (021)317.90.28;
e-mail: bucuresti@edituraparalela45.ro

Cluj-Napoca, jud. Cluj, cod 400153,
str. Ion Popescu-Voiteşti 1-3, bl. D, sc. 3, ap. 43;
tel./fax: (0264)43.40.31;
e-mail: depcluj@edituraparalela45.ro

COMENZI – CARTEA PRIN POŞTĂ

EDITURA PARALELA 45
Piteşti, jud. Argeş, cod 110174, str. Fraţii Goleşti 128-130
Tel./fax: 0248 214 533;
0248 631 439;
0248 631 492.
E-mail: **comenzi@edituraparalela45.ro**
sau accesaţi **www.edituraparalela45.ro**
Condiţii:

- rabat între 5% şi 25%;
- taxele poştale sunt suportate de editură;
- plata se face ramburs, la primirea coletului.

Tiparul executat la tipografia
Editurii Paralela 45

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY
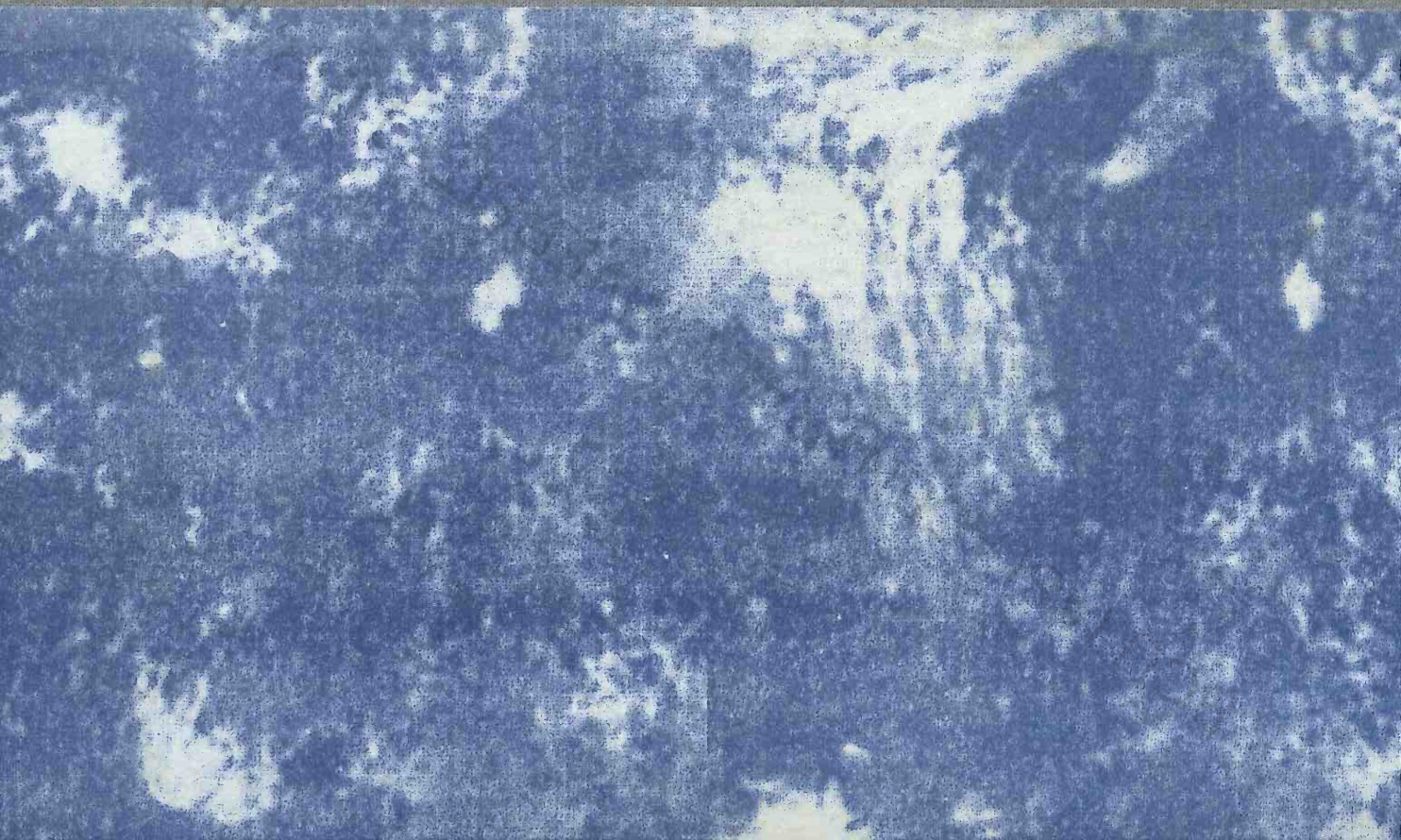
BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY